НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЕНКО БОРИС ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 811.161.2’06’28

ДИСЕРТАЦІЯ

Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Б.О. Коваленко

Науковий консультант – Гриценко Павло Юхимович,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Коваленко Б.О. Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Кваліфікаційна праця на умовах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2020.

У дисертації досліджено роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Джерельна база дослідження – це фольклорні та етнографічні записи другої половини XIX ст., рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського. Для аналізу залучено значну кількість архівних матеріалів, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського, у бібліотеці Академії наук м. Санкт-Петербург. Матеріалом дослідження обрано рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів тому, що тексти творів різних років видання подаються за сучасним правописом, і виявити особливості мовної манери автора не завжди вдається.

Схарактеризовано екстра- та інтралінгвальні чинники формування С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського як мовних особистостей.

Виявлено вплив фольклорного компонента на мовну творчість письменників Поділля.

Опрацьовано рукописи / автографи, авторизовані та неавторизовані списки й охарактеризовано мову творів С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, а також мову фольклорних та

етнографічних записів із Поділля в контексті історії становлення і розвитку української літературної мови.

З'ясовано, якою мірою відбилися говіркові явища, зокрема фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, у творах С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, а також в інших фольклорних та етнографічних записах з Поділля.

Простежено характер відображення лексичних одиниць художніх текстів С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського у словнику української мови.

Здійснено зіставлення рукописів і пізніших видань творів письменників-подолян.

Констатовано, що до середини XIX ст. вивчення Поділля мало переважно історико-географічний характер, етнографічне дослідження населення в публікаціях цього періоду було неповним. Із другої половини XIX ст. починається наступний етап в етнографічному вивченні Поділля. Становлення етнографії як науки, пов'язане з діяльністю Російського географічного товариства, сприяло організації більш систематичного збирання етнографічних матеріалів. Результатом роботи дослідників і етнографів-аматорів було нагромадження значної кількості фактичного матеріалу, переважно з питань духовної культури населення Поділля – звичаїв і обрядів родинного та календарного циклів, народної демонології, казок, пісень, загадок, приказок та прислів'їв, які відбивають подільські говіркові риси.

В аналізованих текстах пісень серед говіркових елементів на фонетичному та граматичному рівнях виокремлено такі: *чотирохъ, вечарати, трох*, *виражати* (виряджати) (твердість [*р*]); *плесканнє*, *мішканнє*" (закінчення -*е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн. замість нормативного -*а*); *розумнійше* (говірковий суфікс -*ійш*-); *хоць* (вживання [*ц'*] замість [*ч*]); *штири*, *ідному*, *едного*, *стома* (говіркові форми числівників); *жеби* (давній сполучник *жеби*); *ходе*, *носе*, *висе* (форми 3-ї ос.

одн. теперішнього часу дієслів II дієвідм. на -*е* замість -*ить*); *ходю, хожу, водю, обсажу* (відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*]); *пливают, ходят, говорит, ночуют* (стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах); флексія -*е* у слові *люди*; *смерти*, соли (закінчення -*и* у формі род. відм. одн. іменників III відміни); *домувина* (явище так званого *укання*); *гинший, вутка* (уживання протетичних [*г*], [*в*] перед голосними); *виіжжаешь, добранічь, нічь, горишь, куришься, робишь, журишься* (збереження м’якості шиплячих та африкат); *цюлуватися* (перехід [*і*] в [*у*] в наступному складі внаслідок асиміляції до [*у*]); *испекла* (вживання [*и*] на початку слова); *коханя, житя, папоротя, братя* (відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни); *пійде* (спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [*ĭ*]; *кручане* (уживання дієприкметникового суфікса -*ан*- у віддієслівних прикметниках замість суфікса -*ен*-); *дала-йсь, жили би-сьмо* (злиті форми минулого часу складеного типу). Зафіксовано говіркові риси і на лексичному рівні: *ззуміти* – думати, міркувати, *одвітати* – відповідати, *заушниці* – сережки, *ловчик* – мисливець, *ісходеньки* – ступеньки східців; *кудра* – крона дерева, *скупити* – зсадити, зняти, *повниця* – келих; *когут* – півень.

Казки, записані на Поділлі в середині XIX ст., відбивають особливості подільського говору: фонетичні – ненормативне вживання голосних: вел*и*тні, б*и*ре, м*и*не (=мене), м*і*ні, п*и*тльований, ч*и*кай, д*у*мовина, плат*е*ти (=платити), в ш*е*ю тощо; вживання [*ф*] замість [*хв*]: *ф*остик; уподібнення приголосних: ро*ск*азуют, горо*пч*ик, *пч*ола; поширення [*ў*] на місці [*л*]: горі*вк*а; випадання звука в дієслові *хотіти*: *хт*іла; стверділий кінцевий [*т*’]: стоя*т*, мають, сплину*т*, пора*т*, доси*т*; стверділий кінцевий [ц’]: коне*ц*, старе*ц*; звукосполука [*ст*] переходить у [*с’ц’*]: го*сьц*і, до ко*сць*ола; *в*ставні приголосні [*л*], [*н*] після губних: поло*мл*ят (=поламають), здоро*вл*я; форми числівника *один* з початковим *є* і його рефлексом *ї*: *є*дного, *є*ден, *ї*дного; [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*]: поц*ю*лювалися; твердість приголосного [*р*’]: по мо*р*у, мі*р*ає, ку*р*аче;

вживання [*и*] на початку слова: *и*нша; відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. ІІ відміни: *волося*, *створіня*, *вісіля*, *зіля*; вживання [*ц*’] замість [*ч*] у сполучнику (частці) *хоча*: хо*ц*ь; спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [*і*]: пі*й*шов; словотвірному – вживання прикметниково-прислівникового суфікса -*ішч*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса -*іш*-: сильн*іщ*ий, розумн*іщ*ий, голосн*іщ*е; морфологічному – іменники зразка *люди*, *гості* в род. відм. множ. мають закінчення -*ий*: люд*ий*, грош*ий*, сін*ий*, діт*ий*; наявність флексії -*и* замість -*і* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни: смерт*и*; форма род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни на -*ів*: мам*ів*, відьм*ів*; форма орудн. відм. одн. іменників ІІ відміни м’якої групи на -*ом*: вогн*ьом*, кон*ьом*, полудн*ьом*, рискал*ьом*; у дав. відм. / місц. відм. одн. іменники чол. р. мають закінчення -*ови* та -*еви*: світ*ови*, чоловік*ови*; закінчення -*ею (-ьою)* в іменниках ІІІ відміни: ноч*ею*, ніч*ьою*; числівникові форми *штири*, *штире*, *штирох*, *дванайціть*, *кільканайціть* тощо; подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд із формою знах. відм. *мене* особового займенника *я*, що збігається з род. відм., відбиває давню форму *мня*/*мя*: …помилуй *мя*…; уживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно* (*йно*) у значенні ‘лише, тільки’: …нема нічого, *іно* дубина…; у досліджуваних текстах зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: *казали-сьти*, *приніс-ем*; уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції, як біля дієслова, так і через кілька слів від нього: аж доки *ся* сам не *переконаю*, порохом *ся розсипав*; на лексичному рівні – *п’єц* ‘піч’, *гелеток* ‘неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда’, *запіяли* ‘заспівали’ (про курей, півнів), *трутити* ‘штовхнути’, *писок* ‘рот’, *когут* ‘півень’, *видіти* ‘бачити’, *приймити* ‘брати’, *рискаль* ‘заступ’ та ін.

Доведено, що чимало говіркових рис збережено у фольклорно-етнографічних записах, оповіданнях та романі А. П. Свидницького. Письменник інкрустував українські слова (регіональні) у російський текст для того, щоб читач відчув місцевий колорит, подільську приналежність героїв. Автор подавав такі лексеми за принципами українського правопису того часу, намагаючись точно зберегти ці назви, розуміючи їх етнографічну цінність. Мова російськомовних оповідань та нарисів щедро насичена не лише українською лексикою, а й сталими виразами: прислів'ями, приказками, фразеологізмами.

Чимало діалектизмів у романі "Люборацькі" А. П. Свидницького є як у мові автора, так і дійових осіб, а основною діалектною базою для мови письменника послугував подільський говір південно-західного наріччя. У творі відображений рівень нормування літературної мови відповідного періоду та живомовна стихія Поділля, що виражається в активному використанні не лише лексичних, а й фонетичних і граматичних рис.

Підкреслено, що мовна практика М. М. Коцюбинського – це яскравий приклад всебічного підходу до розвитку літературної мови. Не заперечуючи ваги різних стилів української літературної мови, слів-новотворів, оригінальних виразів, конструкцій, письменник головним джерелом збагачення мови літератури вважав загальнонародну розмову. Мова оповідань хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетико-морфологічних: і в мові автора, і в мові персонажів трапляється чимало слів, характерних для подільського говору, про що свідчить вивчення рукописів його творів. Аналіз також засвідчив, що в ранніх оповіданнях М. М. Коцюбинського діалектизмів значно більше, ніж у пізніших оповіданнях. Не позбавлений діалектних рис і епістолярій письменника. Загалом же творчий доробок М. М. Коцюбинського виявляє високий рівень унормованості української літературної мови.

Народнорозмовною мовою спілкуються й усі персонажі С. В. Руданського, який увів у свої твори багато діалектних висловів, передав фонетичні й граматичні особливості подільської говірки.

Обґрунтовано, що автографи творів письменників С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського, у яких спостерігаємо діалектні риси, залишаються надзвичайно важливими у вивченні їхніх ідіолектів, оскільки в опублікованих значно пізніше творах ці риси знівельовано. Вивчення мови творів письменників-подолян за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

С. В. Руданський, А. П. Свидницький, М. М. Коцюбинський активно вводили у тексти своїх творів слова рідного для них подільського говору. Окремі з них кодифіковані сучасною українською літературною мовою й стали загальновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

Ключові слова: рукопис, автограф, Поділля, подільський говір, фонетичні риси, словотвірні риси, морфологічні риси, лексичні риси, діалектизми, лінгвальні особливості, С. В. Руданський, А. П. Свидницький, М. М. Коцюбинський.

SUMMARY

Kovalenko B.O. Linguistic and cultural area of Podillia in the history of Ukrainian literary language of the late XIX – early XX centuries. – Manuscript.

Thesis for a scientific Degree of the Doctor of philological sciences on a specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of NAS of Ukraine. Kyiv, 2020.

In the thesis the role of the linguistic and cultural area of Podillia in the history of the Ukrainian literary language of the end of the XIX – the beginning of the XX century is researched.

Extra- and intralingual factors of formation of S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi and M. Kotsiubynskyi as linguistic personalities are characterized.

The influence of the folklore component on the linguistic creativity of Podillia writers is revealed.

Manuscripts/autographs (lists both authorized and unauthorized) have been studied and the language of works by S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi and M. Kotsiubynskyi, as well as the language of folklore and ethnographic records from Podillia in the context of the history of formation and development of the Ukrainian literary language.

The extent to which speech phenomena, in particular phonetic, word-forming, lexical, morphological, syntactic ones, were reflected in the works of S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi and M. Kotsiubynskyi, as well as in the other folklore and ethnographic records from Podillia.

The character of reflection of lexical units of literary texts by S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi in the dictionary of the Ukrainian language has been monitored.

The manuscripts and later editions of the works of Podillian writers have been compared.

It is stated that by the middle of the XIX century the studying of Podillia was mainly historical and geographical in nature, and the ethnographic studying of the population in the publications of this period had a relatively insignificant place. The

next stage in the ethnographic studying of Podillia begins from the second half of the XIX century. The establishment of ethnography as a science associated with the activities of the Russian Geographical Society, contributed to the organization of a more systematic collection of ethnographic materials. The result of the work of researchers and amateur ethnographers was the accumulation of a significant amount of factual material, mainly on the spiritual culture of the population of Podillia – customs and rituals of family and calendar cycles, folk demonology, fairy tales, songs, riddles, proverbs and sayings that reflect Podollia dialect features.

In the analyzed lyrics, among the spoken elements, the following are distinguished at the phonetic and grammatical levels: *чотирохъ, вечарати, трох, виражати* (to express) (hardness of [р’]); *плесканнє, мішканнє”*(ending -*е* in the nouns of the middle gender of the second declension in the nominal and accusative case of singular instead of the normative -*а*); *розумнійше* (the dialect suffix -*ійш*-); *хоць* (usage of [*ц’*] instead of [*ч*]); *штири, ідному, едного, стома* (dialect forms of numerals); *жеби* (ancient conjunction *жеби*); *ходе, носе, висе* (forms of the 3rd person singular of the present tense of verbs of the second conjugation on -*е* instead of -*ить*); *ходю, хожу, водю, обсажу* (no interchange of [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] with the corresponding hushing sounds [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*]); *пливают, ходят, говорит, ночують* (the hardened final [*т’*] in verbs); inflection -*е* in the word *люди*; *смерти, соли* (ending -*и* in the form of genitive singular nouns of the third declension); *домувина* (the phenomenon of so-called *ukannia*); *гинший, вутка* (usage of prosthetic [*г*], [*в*] before vowels); *виіжжаешь, добранічь, нічь, горишь, куришься, робишь, журишься* (keeping the softness of hushing sounds and affricates); *цюлуватися* (transition [*і*] to [*у*] in the next syllable due to assimilation to [*у*]); *испекла* (usage of [*и*] at the beginning of the word); *коханя, житя, папоротя, братя* (absence of elongated consonants in nouns of the middle gender of the second declension); *пійде* (singular usage of the verb forms with the non-syllabic [*і*]; *кручане* (use of the adverbial participle suffix -*ан*- in verb adjectives instead of the suffix -*ен*-); *дала-йсь, жили би-сьмо* (merged forms of the past tense of the compound type). Dialect features are also recorded at the lexical level:

ззуміти – to think, *одвітати* – to answer, *заушниці* – earrings, *ловчик* – hunter, *ісходеньки* – steps of stairs; *кудра* – tree crown, *скупити* – to make get off, *повниця* – a glass; *когут* – a rooster.

Tales recorded in Podillia in the middle of the XIX century reflect the peculiarities of Podillia dialect: phonetic – non-normative usage of vowels: вел*и*тні, б*и*ре, м*и*не (=мене), м*і*ні, п*и*тльований, ч*и*кай, д*у*мовина, плат*е*ти (=платити), в ш*е*ю, etc.; usage of [*ф*] instead of [хв]: фостик; consonant assimilation: ро*ск*азуют, горо*пч*ик, *пч*ола; usage of [*ў*] instead of [*л*]: горі*вк*а; falling out of a sound in the verb *хотіти*: *хт*іла; hardened final sound [*т*’]: стоя*т*, мають, сплину*т*, пора*т*, доси*т*; hardened final sound [ц’]: коне*ц*, старе*ц*; the sound combination [*ст*] turns into [*с’ц ’*]: го*сьц*і, до ко*сць*ола; anaptyctic consonants [*л*], [*н*] after labial: поло*мл*ят (=поламають), здоро*вл*я; the form of the numeral *один* with the initial *є* also its reflex *ї*: *є*дного, *є*ден, *ї*дного; [*і*] due to assimilation to [*у*] in the following syllable can turn into [*у*]: поц*ю*лювалися; consonant hardness [*р’*]: по мо*р*у, мі*р*ає, ку*р*аче; usage of [*и*] at the beginning of the word: *и*нша; absence of elongated consonants in nouns of the neuter gender of the II declension: *волося*, *створіня*, *вісіля*, *зіля*; the usage of [*ц*’] instead of [*ч*] in the conjunction (particle) *хоча*: хо*ц*ь; irregular usage of verb forms with non-syllabic [*і*]: пі*й*шов; word-forming – the usage of the adjective-adverbial suffix -*ішч*- to express higher and the highest degrees of comparison instead of the suffix -*іш*-: сильн*іщ*ий, розумн*іщ*ий, голосн*іщ*е; morphological – nouns such as *люди*, *гості* in the genitive case of plural have the ending -*ий*: люд*ий*, грош*ий*, сін*ий*, діт*ий*; the presence of inflection -*и* instead of -*і* in the form of genitive case of nouns of the III declension: смерт*и*; forms of genitive case of plural nouns of female gender of the I declension on -*ів*: мам*ів*, відьм*ів*; forms of ablative case of singular nouns of the II declension of the soft group -*ом*: вогн*ьом*, кон*ьом*, полудн*ьом*, рискал*ьом*; in dative case/locative case of singular nouns of masculine of gender have the ending -*ови* and -*еви*: світ*ови*, чоловік*ови*; endings -*ею (-ьою)* in nouns of the III declension: ноч*ею*, ніч*ьою*; numeral forms *штири*, *штире*, *штирох*, *дванайціть*, *кільканайціть*, etc. Podillia dialect, like other southwestern dialects, along with the form of accusative

case *мене* of a personal pronoun *я*, which coincides with the genitive case, reflects the ancient form *мня*/*мя*: …помилуй *мя*…; the usage of the dialectal restrictive participle of the old origin *іно* (*йно*) in the meaning of ‘only’:…нема нічого, *іно* дубина…; in the researched texts forms of the past tense of the compound type are fixed have been noted, which is a combination of the main component of the former perfect (adverbial participle) with the auxiliary verb in the abbreviated, deformed form: *казали-сьти*, *приніс-ем*; the usage of *ся* (pronoun) in inverted verbs in the preposition, both near the verb and after a few words from it: аж доки *ся* сам не *переконаю*, порохом *ся розсипав*; at the lexical level: *п’єц* ‘furnace’, *гелеток* ‘not full bag weighing a pound and a half’, *запіяли* ‘began singing’ (about hens and roosters), *трутити* ‘push’, *писок* ‘mouth’, *когут* ‘rooster’, *видіти* ‘to see’, *приймити* ‘to take’, *рискаль* ‘shovel’ etc.

It has been proven that many dialect features are preserved in folklore and ethnographic records, stories and novels by A. Svydnytskyi. The writer encrusted Ukrainian words (regional) into the Russian text in order for the reader to feel the local color, the national, usually Podillian, affiliation of the characters. The author presented such lexemes according to the principles of Ukrainian orthography of that time, thus trying to accurately preserve these notions, understanding their ethnographic value. The language of Russian-language stories and essays is generously saturated not only with Ukrainian vocabulary, but also with regular expressions: proverbs, sayings, phraseological units.

Many dialect units in A. Svydnytskyi's novel "Liuboratski" are in the language of both the author and the characters, and are the main dialect base for the writer's language was the Podillian dialect of the south-western parlance. The work reflects the level of normalization of the literary language of the corresponding period and the living language element of Podillia, which is expressed in the active use of not only lexical but also phonetic and grammatical features.

It has been emphasized that the language practice of M. Kotsiubynskyi is a vivid example of a broad approach to the development of literary language. Without denying the importance of different styles of the Ukrainian literary language, words-

innovations, original expressions, constructions, the writer considered the main source of enrichment of the language of literature the common to all the people conversation. Although the language of the stories is standardized, it is not devoid of dialectal features, in particular phonetic and morphological: both in the language of the author and in the language of the characters there are many words characteristic of Podillian dialect, as evidenced by the studying of his manuscripts. The analysis also showed that in the early stories of M. Kotsiubynskyi there are much more dialect units than in his later stories. The epistolary of the writer is also not devoid of dialectal features. In general, the literary work of M. Kotsiubynskyi reveals a high level of standardization of the Ukrainian literary language.

All the characters of S. Rudanskyi, who introduced many dialectal expressions into his works and conveyed the phonetic and grammatical features of the Podillian dialect, also communicate in the colloquial language.

It has been substantiated that the autographs of the writers' works – S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi – in which we observe dialectal features, remain extremely important in studying of their individual styles, because in the works published much later, these features are leveled. Studying of the language of the works of Podillian writers is based on the manuscript heritage, but not on the works of different years of publication, allows to expand the list of linguistic features presented in works on the history of the Ukrainian literary language.

S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi actively introduced the words of their native Podillian dialect into the texts of their works. Some of them are codified in the modern Ukrainian literary language and have become common, others belong to the historical fund, and some are recorded as dialectal, or are not recorded at any of modern explanatory dictionaries.

Key words: manuscript, autograph, Podillia, Podillian dialect, phonetic features, word-forming features, morphological features, lexical features, dialect units, linguistic features, S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi.

Список публікацій здобувача

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Коваленко Б.О. Від ідіолекту до літературної мови: Поділля кінця XIX – початку XX століття. Кам'янець-Подільський: ТОВ "Рута", 2020. 392 с.

Розділ в колективній монографії

2. Коваленко Б. О. Фразеологізми із компонентом *вода* у творчості А. Свидницького. *"Вода" в славянской фразеологии и парамеологии:* коллективная монография. Будапешт, 2013. С. 302–308.

Статті у фахових наукових виданнях України

3. Коваленко Б. О. Деякі фонетичні риси подільського говору (на матеріалі роману "Люборацькі" А. Свидницького). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 66–68.
4. Коваленко Б. О. Деякі морфологічні риси подільського говору (на матеріалі роману "Люборацькі" А. Свидницького). *Studia metodologica. Вип. 27*: *Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті.* Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 89–92.
5. Коваленко Б. О. Проблема української мови у творчому доробку Анатоля Свидницького. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:* наук. зб. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 160–168.
6. Коваленко Б. О. Микола Зеров – дослідник творчості Анатоля Свидницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2009. Вип. 19. С. 127–129.

7. Коваленко Б. О. Діалектна основа жартівливих пісень з Поділля. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство).* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. Вип. XXI–XXII. С. 42–45.
8. Коваленко Б. О. Розмовна лексика на позначення руху в романі А. Свидницького "Люборацькі". *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 20. С. 266–269.
9. Коваленко Б. О. Подільський ареал і літературний стандарт кінця XIX ст.: завдання і засади дослідження. *Мовознавчі студії.* Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / упор.: К. Іваночко та ін. Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 179–187.
10. Коваленко Б. О. Діалектна основа повісті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство).* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. Вип. XXI–XXII. С. 182–186.
11. Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (на матеріалі оповідання "Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма"). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: ПП Потапов, 2010. Вип. 21. С. 110–112.
12. Коваленко Б. О. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 235–241.
13. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського. *Лінгвістика:* зб.

наук. праць. Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. № 3 (21). Ч. 1. С. 215–223.

14. Коваленко Б. О. Лексичні діалектизми в романі А. Свидницького “Люборацькі”. *Лінгвістика:* зб. наук. праць. Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. № 3 (24). Ч. 1. С. 215–222.
15. Коваленко Б. О. Дослідження мовної манери М. Коцюбинського за рукописною спадщиною (на матеріалі оповідань для дітей). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 22 (І). С. 349–357.
16. Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (за матеріалами рукописної спадщини). *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”.* Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2011. № 2. Т. 24 (63). Ч. 2. С. 413–417.
17. Коваленко Б. О. Засади укладання словника фразем мови творів Анатоля Свидницького. *Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 194–201.
18. Коваленко Б. О. Рукописна спадщина класиків української літератури як джерело лінгвістичних досліджень. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2012. Вип. 31. С. 80–85.
19. Коваленко Б. О. Фольклорні записи як джерело діалектологічних досліджень. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. № 24 (І). С. 32–40.
20. Коваленко Б. О. Морфологічні особливості казок з Поділля. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2013. Вип. 34. С. 138–141.

21. Коваленко Б. О. Аналіз творчості Степана Руданського на сторінках журналу “Рідна мова”. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 36–40.
22. Коваленко Б. О. Службові слова та вигуки в західноподільських говірках. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2011. Вип. 28. С. 176–178.
23. Коваленко Б. О. Лексика “Люборацьких” А. Свидницького у “Словарі української мови” Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень:* зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. Вип. 22. С. 7–13.
24. Коваленко Б. О. Лексика співомовок С. Руданського в лексикографічних описах. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. № 26. С. 195–204.
25. Коваленко Б. О. Текстологічне опрацювання рукописів С. Руданського (морфологічний рівень). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. № 28. С. 56–61.
26. Коваленко Б. О. Ідеографічна класифікація соматичних фразем в ідіостилі А. П. Свидницького. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. На честь д. філол. наук, проф. В. М. Мокієнка (до 80-річчя від дня народження). Ужгород: ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2 (44). С. 150–156.

Статті в закордонних наукових виданнях

27. Коваленко Б. О. Творчість А. Свидницького в оцінці дослідників кінця XIX ст. *Patologie społeczne w środowisku wychowawczym: zagrożenia,*

profilaktyka, wychowanie, edukacja, praca socjalna (konteksty ukraińsko-polskie). Rzeszów, 2013. S. 207–211.

28. Коваленко Б. О. Паремии как отличительная черта творчества А. Свидницкого. *Вестник Новгородского государственного университета.* Великий Новгород, 2014. № 77. С. 171–174.
29. Коваленко Б. О. Словникове багатство праці А. Свидницького “Великдень у подолян”. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства:* зб. наук. праць. Серія: Лінгвістика і літературознавство. Тирасполь, 2014. Вип. 1. С. 141–147.
30. Коваленко Б. О. Діалектизми рукописного тексту як джерело вивчення історії мови. *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки:* сб. с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска филология (16–18 октомври 2014 г., Благоевград). Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, 2015. С. 237–243.
31. Коваленко Б. О. Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля. *Studia ucrainika Varsoviensia.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2015. № 3. S. 47–56.
32. Коваленко Б. О. Риси подільського говору в рукописній спадщині М. Коцюбинського. *Studia ucrainika posnaniensia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.* Poznan, 2015. Zeszyt III. S. 123–129.
33. Коваленко Б. О. Текстологічне опрацювання рукописів (фонетичний рівень). *International research and practice conference “Contemporary issues in philological sciences : experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine”*, April 28–29, 2017. Lublin, 2017. S. 157–160.
34. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Відбиття подільських говіркових рис у працях польських дослідників к. XIX ст. *Studia ucrainika posnaniensia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.* Poznan, 2020. Zeszyt VIII. S. 103–114.

Статті у фахових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах

35. Коваленко Б. О. Український компонент у російськомовних оповіданнях та нарисах А. Свидницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 165–169.
36. Коваленко Б. О. Мова "народних оповідань" А. Свидницького. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:* наук. зб. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 215–221.
37. Коваленко Б. О. Лексика подільського говору в "Словарі російсько-українському" М. Уманця і А. Спілки. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:* наук. зб. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. С. 139–144.
38. Коваленко Б. О. Фіксація лексики "Люборацьких" А. Свидницького в "Українському стилістичному словнику" Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:* наук. зб. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 96–101.
39. Коваленко Б. О. Лінгвальні особливості оповідань Михайла Коцюбинського (на матеріалі прижиттєвої збірки "У грішний світ". *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 100–104.
40. Коваленко Б. О. Рукописні збірки пісень Степана Руданського: лінгвістичний аналіз. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 44. С. 170–174.

41. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині Степана Руданського (на матеріалі “Лірникових дум”). *Лінгвостилістичні студії:* наук. журн. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. Вип. 6. С. 86–95.
42. Коваленко Б. О. Тексти східноподільської говірки поч. XX ст. як основа дослідження її динаміки. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 46. С. 110–114.
43. Коваленко Б. О. Синонімічні зв’язки у фразеології (на матеріалі творів А. Свидницького). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 161–165.
44. Коваленко Б. О. Лексика художніх творів М. Коцюбинського в лексикографічних описах. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2019. Вип. 50. С. 64–67.
45. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Словник Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:* наук. зб. Серія філологічна. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. XVI. С. 31–35.
46. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Народнорозмовна лексика в мовотворчості М. Коцюбинського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2020. Вип. 51. С. 59–65.
47. Коваленко Б. О. Особливості подільських говірок у фольклорних записах А. Коціпінського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2020. Вип. 52. С. 31–35.

Статті в інших наукових виданнях

48. Коваленко Б. О. Особливості правопису фольклорно-етнографічного нарису А. Свидницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:* зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 11, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Т. 3. С. 23–24.
49. Коваленко Б. О. Деякі особливості вживання сполучника *що* у мові А. Свидницького. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження:* Програма, матеріали та тези доповідей Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження професора І. І. Слинька. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 176–177.
50. Коваленко Б. О. Назви страв у нарисі А. Свидницького "Прошлый быт православного духовенства". *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:* зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 12, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Т. 3. С. 21–22.
51. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського. *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження:* Програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, посвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 62–63.
52. Коваленко Б. О. Правописні традиції у романі А. Свидницького "Люборацькі". *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:* зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 10, у 5 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 3. С. 132–133.

53. Коваленко Б.О. Мовні особливості новели “У грішний світ” М. Коцюбинського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 9, у 5 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Т. 3. С. 19–20.

54. Коваленко Б. О. Лінгвальні особливості казки “Цар Соловей” Степана Руданського. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст:* тези доповідей міжнародної конференції. Київ: КММ, 2014. С. 237–243.

55. Коваленко Б. О. Діалектизми у творах С. Руданського. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка:* зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 13, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Т. 3. С. 95– 96.

56. Коваленко Б. О. Деякі словотвірні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 8, у 5 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 2. С. 24–25.

57. Коваленко Б. О. Джерела вивчення говірок Кам’янеччини. *Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків:* матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам’янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р. Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори 2006”, 2016. С. 299–302.

58. Коваленко Б. О. Особливості побудови складних речень у подільських говірках. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи*

дослідження: Програма, матеріали й тези доповідей. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 200–201.

59. Коваленко Б. О. Діалектизми у мовотворчості М. Коцюбинського: від рукописів до видань. *М. Коцюбинський: погляд з XXI століття*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 189–196.
60. Коваленко Б. О. Діалектні лінгвальні риси у фольклорно-етнографічних нарисах А. Свидницького. *Діалектологічні студії. 10. Традиції і новаторство.* Львів, 2015. С. 460–468.
61. Коваленко Б. О. Рівень вияву діалектності у фольклорних записах XIX ст. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ: КММ, 2015. С. 172–185.
62. Коваленко Б. О. Лексика співомовок С. Руданського в словниках кінця XIX ст. *Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження*: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 07–08 квітня 2016 р. Київ: Міленіум, 2016. С. 76–77.
63. Коваленко Б. О. Лексика співомовок Степана Руданського у “Словарі української мови” Б. Грінченка. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 15, у 3 т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Т. 3. С. 75–76.
64. Коваленко Б. О. Народні пісні як джерело наукових досліджень. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики:* матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, 26–27 травня 2017 р., м. Дніпро. Дніпро: СПД “Охотнік”, 2017. Ч. II. С. 176–177.
65. Коваленко Б. О. Творчість А. П. Свидницького в контексті подільського говору. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження.* Київ: Інститут української мови НАН України, 2017. Вип. 1. С. 44–51.

66. Коваленко Б. О. Особливості подільських говірок (за матеріалами праць О. Курило). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 16, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Т. 3. С. 71–72.
67. Коваленко Б. О. "Опыт южнорусского словаря" К. Шейковського як джерело вивчення подільських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 17, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Т. 3. С. 68–69.
68. Коваленко Б. О. Анатолій Свидницький та історія однієї "народної пісні". *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 18, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Т. 3. С. 70–71.
69. Коваленко Б. О. Особливості правопису "Малорусько-німецького словаря" Є. Желехівського та С. Недільського. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний спекти.* Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С. 48–51.
70. Коваленко Б. О. Микола Дурново та його внесок в українське мовознавство. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 19, у 3 т.

Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 3. С. 63–64.

Словник

71. Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2019. 364 с.

Рецензія: Черевко І. Фразеологічний доробок Анатолія Свидницького (Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл. Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2019. 364 с.). *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам’ятка*. Львів: Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАНУ, 2019. С. 516–519.

ЗМІСТ

ЗМІСТ ……..…… 25

ВСТУП …….…… 28

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МОВЛЕННЯ КІНЦЯ XIX СТ. НА ПОДІЛЛІ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ …….……... 37

1.1. Рукописна спадщина класиків української літератури як джерело лінгвістичних досліджень …… 37

1.2. Подільський говір – визначальний страт комунікації…… 46

1.3. Фольклор як прояв словесної творчості на народнорозмовній основі .. 57

1.4. Джерельна база дослідження народного мовлення Поділля кінця XIX – поч. XX ст. ……. 100

1.5. Стан вивчення мовлення Поділля кінця XIX ст. – поч. XX ст. …..… 130

Висновки до розділу …….…… 158

РОЗДІЛ 2

ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДІОСТИЛЮ С. В. РУДАНСЬКОГО… 160

2.1. Творчість Степана Руданського у лінгвістичних дослідженнях …...… 160

2.2. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського ……..……..… 170

2.2.1. Діалектна основа співомовок ……..…….. 170

2.2.2. Лінгвальні особливості казок, байок, небилиць ……..…… 181

Висновки до розділу …….…… 202

РОЗДІЛ 3

РУКОПИСНА СПАДЩИНА А. СВИДНИЦЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАНДАРТ …….…….. 204

3.1. Простір тексту А. Свидницького у дослідницьких оцінках…… 204

3.2. Пісні та фольклорно-етнографічні нариси ……... 226

3.2.1. Пісні …….. 226

3.2.2. Фольклорно-етнографічні нариси ……..... 229

3.3. Оповідання……258
3.3.1. Народні оповідання …… 258
3.3.2. Український компонент у російськомовних оповіданнях та нарисах .. 265
3.4. “Люборацькі” А. Свидницького: між подільським говором і літературним стандартом …….. 277
3.4.1. Фонетичні риси ..……. 278
3.4.2. Морфологічні риси …….. 284
3.4.3. Лексика роману …..……..…… 287
3.5. Фразеологізми в ідіостилі А. П. Свидницького ..……..…….…… 297
Висновки до розділу …….…… 318

РОЗДІЛ 4
ДИНАМІКА ІДІОЛЕКТУ М. КОЦЮБИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МОВЛЕННЯ …….……. 320
4.1. Подільський говір етапу формування індивідуального стилю ……. 320
4.2. Локальна мовна матриця в оповіданнях …… 338
4.3. Напрями формування наддіалектної норми …… 344
4.4. Локальність як стильовий код: “Тіні забутих предків” ……. 347
4.5. Вияв діалектності в епістолярію М.Коцюбинського …….……. 370
Висновки до розділу …….…… 376

РОЗДІЛ 5
ПОДІЛЬСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У ФОРМУВАННІ ЛІТЕРАТУРНОГО СТАНДАРТУ КІНЦЯ XIX – початку XX ст. …… 379
5.1. Фіксація лексики співомовок С. Руданського у словниках к. XIX – поч. XX ст. ……..…… 380
5.2. Лексика творів А. Свидницького в лексикографічних описах ……..... 398
5.3. Лексика художніх творів М. Коцюбинського в Словнику української мови …… 407
Висновки до розділу ……..……... 425

ВИСНОВКИ ……. 426

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література ……. 431

Джерела і словники (скорочення) ..…….. 466

Інші скорочення …….. 470

Архівні матеріали ..…….. 470

ВСТУП

У XIX – на початку XX ст. українська літературна мова не була єдиною та уніфікованою для нашого народу, що спричинено насамперед державним роз'єднанням історичної української етномовної території. Крім того, позначилася і та обставина, що українські землі перебували у складі інших держав, які мали свій суспільний устрій, мову, національні традиції. Загальновідомо, що мовна ситуація в Україні була мінливою: у різний час Наддніпрянщина користувалася літературною мовою, сформованою на мовотворчості Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, згодом – Б. Д. Грінченка; у Галичині й на Буковині був поширений локальний галицький варіант, що ввібрав багато регіональних рис; на Закарпатті активно використовували "русинську мову", що базувалася на традиціях старої книжної мови та місцевих говірках. Східноукраїнський і західноукраїнський різновиди нової літературної мови різною мірою спиралися на місцеві монокультурні традиції, зокрема й щодо використання рис народних говорів. Пізніше, у нових суспільно-історичних умовах, відбулося зближення різних варіантів, що поступово торувало шлях до багатодіалектної у своїй основі, до кодифікованого та уніфікованого мовного стандарту, що сталося вже після 1944 р.

Нову українську мову шліфували впродовж XIX–XX ст. кращі письменники своєї доби, які творчо розвивали і збагачували її, боронили права українців за вільне користування рідною мовою; серед них чільне місце посідали: Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, Марко Вовчок, Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, Б. Д. Грінченко та багато інших майстрів слова з усіх українських земель, які привносили в українську мову окремі риси рідних діалектів. На тлі розвитку художнього мовлення відбувалася стильова розбудова літературної мови, формування публіцистичного, наукового, конфесійного стилів, підстилів

дидактики, тривало формування української наукової термінології різних галузей знань.

Рух за становлення нової якості української літературної мови на початку 50-х років XIX ст. охопив і Поділля. Очолювали цей культурний напрям А. П. Свидницький, С. В. Руданський, К. В. Шейковський, К. В. Широцький, М. В. Симашкевич – носії регіональної культури, локального типу народного мовлення з його внутрішньою орієнтацією на щоденний високий (фольклорна мовотворчість) підстиль мовлення. Уважне ставлення письменників-подолян до народних джерел, творче використання перлин народного мовокористування засвідчила їхня художня, публіцистична, епістолярна спадщина, а також діяльність як дослідників і популяризаторів подільського фольклору.

Важливо, що рух за якість української літературної мови, підтримка її іманентного використання з народних джерел був посилений громадською діяльністю, центральним змістом якої було утвердження ідеї самодостатності української мови в колі слов’янських, її здатності виконувати широке коло функцій літературної мови; це був рух проти обмежень української мови, накладених у Російській імперії спеціальними циркулярами та указами. Тому творчість українських письменників кінця XIX – початку XX ст. своїм значенням виходила далеко за межі базових функцій – естетичного словесного відтворення дійсності та власного внутрішнього світу автора; окрім публікацій, громадські читання художніх текстів, літературно-мистецькі заходи ставали каталізаторами в русі за українську мову і національну ідентичність. Показово, що, наприклад, М. М. Коцюбинський надавав особливого значення питанням розвитку української мови, обстоював у літературно-критичних, публіцистичних працях, приватних листах ідею вільного, різностильового функціонування української мови, критикував консервативні погляди на українську мову, окреслював джерела і шляхи її збагачення, висловлював слушні думки щодо лінгвостилістики, правопису тощо.

Закономірно, що творчість письменників другої половини XIX – початку XX ст. привертала увагу дослідників, наслідком чого є численні різнопланові спостереження над ідіолектами окремих авторів. Особливістю цих студій є некритична опора дослідників на різночасові видання аналізованих текстів без належної уваги до їх історії, без попереднього текстологічного аналізу, відтак рукописна спадщина, першодруки, пізніші правки авторів – мовна лабораторія письменника – залишалися поза увагою. Здебільшого лінгвостилістичні та історикомовні праці про ідіолекти письменників залишаються без належної уваги до базових джерел інформації, затираючи при цьому ймовірний вплив мовного середовища на ідіолект митця. На цю особливість вивчення мови письменників із вказівкою на важливі методологічні прорахунки дослідників вказано у студіях П. Ю. Гриценка, Л. П. Гнатюк, Г. М. Школи, О. П. Кумеди, Є. М. Пилипенка та ін. мовознавців. Тому актуальним сьогодні залишається вивчення мовотворчості письменників з опертям на рукописи (чи факсимільні видання рукописів), правлені авторами прижиттєві першодруки задля розв’язання таких завдань: 1) текстологічний аналіз, історія створення та умов, обставин публікування текстів, власне – мотивація вибору тексту серед наявних рукописних і друкованих варіантів; 2) зіставне вивчення варіантів тексту (рукописів та якісно опублікованих видань), у якому реалізовано мовну діяльність носія ідіолекту; 3) аналіз вилучених із літературних джерел мовних одиниць на тлі сучасної авторові писемної практики та локального мовного довкілля, які могли впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту.

Іншою проблемою є цілісний аналіз мовотворчості кількох авторів, об’єднаних ідейно-естетичним рухом чи локальною традицією. У зв’язку з особливою орієнтацією митців слова другої половини XIX – початку XX ст. на питомі мовні джерела, рідне для них довкілля видається актуальною ідея вивчення мовотворчості кількох письменників, об’єднаних за

територіальною ознакою. Поділля як територіально-культурний феномен визначено для такого наукового експерименту.

Отже, в українському мовознавстві є потреба у створенні спеціальних праць про мову письменників у контексті їхнього регіонально мовного оточення з опорою насамперед на рукописи та першодруки творів цих авторів. Передбачено, що такий підхід до вивчення ідіолектів письменників забезпечить точність оцінок і повноту опису мовних особливостей та орієнтирів авторів, уможливить окреслення їхньої ролі в розвитку української літературної мови відповідної епохи.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребою дослідити мовну практику С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського як представників українського письменства XIX ст. у контексті їхнього зв'язку з Поділлям, простежити шляхи формування й становлення літературних норм, вплив на мову письменників рис рідного їм подільського говору південно-західного наріччя, що наближує до розв'язання широкої проблеми діалектно-літературної взаємодії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами "Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення" (номер державної реєстрації 0107U00093), "Українські діалекти в синхронії та діахронії" (0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 10 грудня 2009 р.).

Мета дисертаційної праці – визначити роль мовно-культурного ареалу Поділля в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких **завдань:**

– з'ясувати стан вивчення усного мовлення Поділля кінця XIX – початку XX ст.;

– схарактеризувати екстра- та інтралінгвальні чинники формування С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського як мовних особистостей;

– простежити вплив фольклорного компонента на мовну творчість письменників Поділля;

– опрацювати рукописи, автографи, першодруки С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, схарактеризувати мову цих джерел, а також мову фольклорних та етнографічних записів із Поділля в контексті розвитку української літературної мови;

– зіставити мову рукописів із мовою пізніших видань творів письменників-подолян;

– з'ясувати відбиття говіркових явищ, зокрема фонетичних, словотвірних, лексичних, морфологічних, синтаксичних, у творах С. В. Руданського, А. П. Свидницького та М. М. Коцюбинського, а також в інших фольклорних та етнографічних записах із Поділля;

– установити характер відображення лексичних одиниць із художніх текстів письменників-подолян у словниках української мови.

Об'єкт дослідження – мова художніх, публіцистичних творів авторів, які репрезентують Поділля як мовно-культурний ареал, і мова фольклорних та етнографічних записів, здійснених на цій території, збережена в рукописах і першодруках.

Предмет дослідження – фонетичні, морфологічні та лексичні риси мовотворчості С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського, фольклорних та етнографічних записів, здійснених на Поділлі, у зв'язку з літературною нормою української мови кінця XIX – початку XX ст.

Джерельна база дослідження – рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського; фольклорні та етнографічні записи другої половини XIX ст.; діалектологічні дослідження та різноманітні словники кінця XIX – початку XX ст. Для аналізу залучено значну кількість архівних матеріалів,

які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ), в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ), у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (м. Чернігів), у бібліотеці Академії наук м. Санкт-Петербурга. Джерелами дослідження обрано рукописи / автографи, авторизовані й неавторизовані списки творів тому, що тексти цих творів різних років видання оформлено за сучасним правописом, і виявити особливості мовної манери автора не завжди вдається.

Методи дослідження. Для інвентаризації та опису зафіксованих одиниць використано *описовий* метод з елементами *порівняльно-історичного* та *прийом кількісних підрахунків*. Для дослідження автографів письменника застосовано метод *текстологічного аналізу*. Важливим виявився *ареалогічний* метод, завдяки якому вдалося встановити реальне просторове співвідношення досліджуваних мовних одиниць. Оскільки ідіолект письменників-подолян не можна вивчати ізольовано, поза конкретними культурно-історичними умовами, у яких вони формувалися, то це спонукало застосувати *лінгвокультурологічні* прийоми.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві визначено роль окремого мовно-культурного регіону (ареалу) в розвитку загальнонаціонального літературного стандарту; на прикладі дослідження ідіостилю письменників-подолян змодельовано опис історії української літературної мови, проаналізовано лексикографічні джерела, що зафіксували авторське слововживання з відповідною лексико-семантичною характеристикою як факт української літературної мови.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні теорії та методології дослідження історії української літературної мови. Запропоновані засади аналізу різних мовно-структурних рівнів подільських говірок (фонетичних, лексичних, словотвірних, синтаксичних) можна використати для дослідження інших говорів у зв’язку з літературною нормою української мови кінця XIX – початку XX ст. Обґрунтовані ідеї про лінгвістичну цінність

автентичних текстів слугуватимуть надійним джерелом у вивченні динаміки діалектного мовлення Поділля.

Практична цінність дослідження. Теоретичні узагальнення виконаного дослідження ляжуть в основу нових праць з історії української літературної мови. Матеріали дисертації можуть бути використані в написанні підручників, у практиці викладання курсів “Історія української літературної мови”, “Лінгвостилістика”, “Літературний аналіз художнього тексту”; у розробленні відповідних спецкурсів і спецсемінарів із мовотворчості С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського; в укладанні сучасних нормативних словників і словників українських народних говорів; для уточнення та обґрунтування сучасних норм літературної мови.

Особистий внесок здобувача полягає в системному, комплексному опрацюванні значних за обсягами архівних джерел, фольклорних матеріалів, рукописів і першодруків письменників-подолян, у їх теоретичному осмисленні. У двох працях, виконаних у співавторстві, дисертантові належить випрацювання концепції та основний аналіз матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *Міжнародних наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: “Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті” (м. Тернопіль, 2009), “Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ, 2009), “Гуцульський діалект: минуле і сучасність” (м. Коломия, 2010), “Слобожанська беседа” (м. Луганськ / Старобільськ, 2010, 2011, 2016, 2017), “Північноукраїнське наріччя в історії української мови” (м. Житомир, 2010), “Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія” (м. Київ, 2011), “Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження” (м. Чернівці, 2011), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2011), “Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі” (м. Кам’янець-Подільський, 2011, 2013, 2015, 2017,

2019), “Актуальні проблеми діалектології” (м. Львів, 2012, 2015), “ВОДА в славянской фразеологии и паремиологии” (м. Будапешт, Угорщина, 2013), “Україністика: вчора, сьогодні, завтра” (м. Познань, Польща, 2013, 2018), “Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних студій” (м. Київ, 2013), “Україністика: традиції та сучасність” (м. Варшава, Польща, 2013), “Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов’янському тлі” (м. Київ, 2013), “Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст” (м. Київ, 2014), “Лінгвалізація світу” (м. Черкаси, 2014), “Славистика и болгаристика сегодня: проблемы, идеи, пути развития” (м. Благоєвград, Болгарія, 2014), “М. Коцюбинський: погляд з XXI століття” (м. Чернігів, 2014), “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій” (м. Київ, 2015), “Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання” (м. Кам’янець-Подільський, 2015), “Походження й розвиток української мови та її говорів” (м. Житомир, 2015), “Формування джерельної бази сучасної української лексикографії” (м. Київ, 2015), “Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії” (м. Київ, 2016), “Ареалогія й ономастика” (м. Ужгород, 2016), “Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики” (м. Дніпро, 2017), “Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України” (м. Люблін, Польща, 2017), “Лінгвостилістика XXI ст.: стан і перспективи” (м. Луцьк, 2017), “Діалектологія у структурі лінгвістичних знань” (м. Київ, 2018), “Фразеологія в лінгвокультурному просторі” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2019), “Слов’янські діалекти в синхронії та діахронії” (м. Київ, 2019), “Діалектний часопростір. Світлої пам’яті Наталі Хобзей”, (м. Київ, 2019), “Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Słowiańska frazeologia gwarowa II” (м. Краків, Польща, 2019), “Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і

аспірантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам’янець-Подільський, 2009–2020 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 71 науковій праці, з них: індивідуальна монографія “Від ідіолекту до літературної мови: Поділля кінця XIX – початку XX століття” (Кам’янець-Подільський, 2020. 392 с. 22,79 ум. друк. арк.), розділ у колективній монографії, словник “Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького” (Кам’янець-Подільський, 2019. 364 с. 21,16 ум. друк. арк.), 37 статей у фахових виданнях України, серед яких 13 – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 8 – у закордонних. Решта публікацій – праці, що є додатковою апробацією дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаної наукової літератури та переліку опрацьованих джерел (385 позицій), переліку умовних скорочень. Загальний її обсяг становить 473 с., обсяг основного тексту – 406 с.

РОЗДІЛ 1
УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МОВЛЕННЯ КІНЦЯ XIX СТ. НА ПОДІЛЛІ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1.1. Рукописна спадщина класиків української літератури як джерело лінгвістичних досліджень

Детального аналізу потребують праці мовознавців, в опорі на тексти рукописів або першодруків, присвячені впливу мовного довкілля на ідіостиль письменника.

На початку XXI ст. усталилася думка, що вивчення ідіолекту письменника, його творів необхідно здійснювати з урахуванням не тільки текстів (рукописів, прижиттєвих першодруків), а й мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту. Чи не вперше на це звернув увагу ще наприкінці XIX ст. В. П. Науменко, який у своїй статті “Къ вопросу о научномъ изданіи “Кобзаря” Т. Г. Шевченко” зазначив, що назріла пора наукового видання творів геніального поета, яке б включало в себе тексти, звірені з рукописами та першодруками, а до кожного твору необхідно додати бібліографічні, біографічні та історико-літературні довідки, а також коментарі [Науменко 1892: 314].

На початку минулого століття В. М. Доманицький здійснив таке видання – першу повну науково вивірену публікацію “Кобзаря” Т. Г. Шевченка [Доманицький 1907]. Він переглянув та дослідив 270 автографів письменника, звірив їх із попередніми публікаціями, виправивши помилки, частково упорядкував хронологію, уперше опублікував низку невідомих до того часу віршів і заперечив авторство щодо кількох поезій, які приписували Т. Г. Шевченкові. В. М. Доманицький – автор досліджень його творчості: “Як читається Шевченко” (1904), “Новознайдені поезії Шевченка” (1906), “До бібліографії літератури про Шевченка” (1906), “Життя Тараса Шевченка” (1908). Одна з найважливіших його шевченкознавчих праць –

текстологічне дослідження “Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Шевченка” (1907) [Доманицький 1907], яку позитивно оцінив І. Я. Франко, а С. О. Єфремов висловив думку: “коли б Доманицький нічого більш не зробив був, то вже оця одна праця над “Кобзарем” повинна б забезпечити йому вічну пам’ять на Україні” [Єфремов 2010: 11].

У 1925 році в журналі “Україна” надруковано статтю професора О. Н. Синявського “Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови”, у якій автор зазначає, що “ми й досі не маємо а ні єдиної навіть дрібної праці, присвяченої виключно цій мові <…> у наших численних працях про Шевченка й його твори небагато можна знайти принагідних путящих уваг про його мову” [Синявський 1925: 100]. Водночас він позитивно оцінив працю В. М. Доманицького, у якій подано багато матеріалу, що характеризує мову Т. Г. Шевченка, довів, що ця проблема потребує якнайдетальнішого студіювання з усіх боків. “Вияснити всі складові елементи Шевченкової мови й їх джерела, зокрема ступінь народности її та діялектну основу й фізіономію, а також динаміку, – підкреслює О. Н. Синявський, – ось одне з чергових завдань української лінгвістики” [Синявський 1925: 100]. Найкращими джерелами він називає автографи, тому що тільки на їхній основі можна вивчати фонетику і лексикологію.

У 30-х роках минулого століття В. І. Сімович у статті “Чи можна вже студіювати Шевченкову мову” висловив переконливу думку, що для наукового аналізу мови поета “…важний самий текст, оригінальний Шевченків текст…”, без якого не можна приступити до наукового студіювання його творів. “Доки ми не матимемо докладної копії Шевченкової поезії з автографів – коли вже не можемо мати фотографій із автографів, – зазначав мовознавець, – ми науково аналізувати мови Шевченка не можемо” [Сімович 2005: 328]. Порівнявши автограф зі згаданими виданнями, учений зауважує, що із відомих уже видань не можна вивчати Шевченкової мови або можна вивчати її тільки поверхнево, що

“…нове наукове видання вимагає дуже сумлінної праці й досвідної праці, – та що за канонізацію тексту, після появи наукового видання, можуть братися тільки люди з доброю лінгвістичною освітою…” [Сімович 2005: 330–331]. Дуже цікавими й цінними В. І. Сімович називав студії О. Н. Синявського про мову Т. Г. Шевченка на матеріалі автографів, хоч і констатував, що ці студії, на жаль, припинилися.

У повоєнний час вивчення мови Т. Г. Шевченка за рукописами продовжив М. А. Жовтобрюх. Об’єктами спостереження стали перше та друге академічне видання творів Т. Г. Шевченка 1939 і 1951–1952 рр. Мовознавець доводить, що багата мовна спадщина великого поета відіграла визначальну роль у становленні граматичних, лексичних і фонетичних норм сучасної української мови і є важливим джерелом ґрунтовного вивчення історії української мови, розвитку її словникового складу, морфологічної і синтаксичної будови та фонетичної системи [Жовтобрюх 1962а; Жовтобрюх 1962б]. Зафіксовані мовні явища дослідник постійно звіряв з автографами, що засвідчує критичне ставлення науковця до опублікованих текстів. М. А. Жовтобрюх кожну фонетичну рису вивчав у двох площинах: 1) на тлі тогочасної літературної практики; 2) у зв’язку з рідною говіркою поета.

Водночас учений зазначав, що в мові творів Т. Г. Шевченка, а це цілком природно, є низка і таких явищ, які не стали нормативними, не набули дальшого поширення й закріплення в літературній практиці наступних поколінь, підкреслював, що “такі і подібні їм явища в мові поета не випадкові, вони становлять для нас великий інтерес <…> вони надзвичайно важливі з погляду докладної і всебічної характеристики її звукових особливостей” [Жовтобрюх 1962а: 45]. Такі розвідки допомагають виявити деякі закономірності історичної фонетики та діалектології української мови, а їх дослідження має велике значення для глибшого пізнання процесів формування нової української літературної мови.

Мовознавець А. А. Москаленко проаналізував перше видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка [Москаленко 1964], зазначивши пізніше, що

правопис цього видання міг бути й не “шевченківським” [Москаленко 1968: 163]. У 1963 р., до 150-річчя з дня народження поета, було опубліковано чимало нових праць, документів про життя і творчість геніального Кобзаря. А. А. Москаленко зауважує, що серед публікацій найважливіше значення мають “Мала книжка” і “Більша книжка” Т. Г. Шевченка, у яких фототипічним способом уперше надруковано автографи поезій 1847–1860 рр. Опубліковані автографи поезій, на думку науковця, цінні не тільки для літературознавців, а й для мовознавців, тому що останні власне не мали можливості вивчати правописну систему Т.Г. Шевченка за його рукописною спадщиною.

Зацікавила мовознавця й видана фототипічним способом збірка “Три літа” з точки зору правописних особливостей – правопис першого видання “Кобзаря” вчений зіставив із правописом автографів поезій 1847–1860 рр., виявив спільне і відмінне між ними, визначив місце орфографії Т. Г. Шевченка в історії правописної нормалізації української мови. А. А. Москаленко висловив думку, що “і автографи поезій, вміщені у першому виданні “Кобзаря”, були написані за проаналізованим правописом збірки “Три літа”, а зміни в рукописі “Кобзаря”, готуючи його до видання, зробив, очевидно, Є. Гребінка, прихильник правопису харківських письменників” [Москаленко 1971: 212].

П. Д. Тимошенко в низці праць [Тимошенко 2013], використавши статистичний метод, зіставив морфологічні риси мови усіх українських творів Шевченка – поезій, листів, передмов, окремих записів і підписів на малюнках – у їх хронологічній послідовності з посиланнями на варіанти й деякі пізніші переробки. Зокрема, мовознавець переглянув основні збірки автографів “Три літа”, “Мала книжка”, “Більша книжка”, окремі розрізнені автографи, низка друкованих прижиттєвих і посмертних видань творів поета. Обґрунтовуючи вибір матеріалів для спостереження, вчений зауважував, що всі сучасні видання Шевченкової спадщини не тільки не зберігають особливостей правопису поета, а й суто мовних рис, тому у своїх студіях

покликався на автографи, а за їх відсутності – на першодруки та рукописні списки. Дослідник робить висновок, що “поет у цілому орієнтувався на ширше коло говірок, ніж його сучасники, давав більший доступ фольклорній стихії, порівняно вільній від вузьких діалектизмів. У низці випадків у Т. Г. Шевченка помітна еволюція вживання форм, викликана як зовнішніми чинниками (еволюція цих форм у тодішньому письменстві тощо), так і факторами особистими, зумовленими, принаймні частково, складним і важким життям поета. Виявлення цих факторів становить для дослідників великі труднощі” [Тимошенко 1971: 206].

В. М. Русанівський розглядав фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні риси мови Т. Г. Шевченка. Матеріалом для спостереження послугували повне зібрання творів поета в 10-ти томах (1949–1957 рр.), “Словник мови Шевченка” та рукописи поета – зі свідчень попередніх спостережень В. М. Доманицького та П. Д. Тимошенка.

Ще одним важливим джерелом інформації стала рідна Т. Г. Шевченкові говірка в її зв’язках із сусідніми діалектами. Порівнявши “Словник мови Шевченка” з польовими записами лексики в сучасному с. Шевченкове Звенигородського району на Черкащині, В. М. Русанівський доходить обґрунтованого висновку, що лексичний запас тодішньої Кирилівки і нинішнього Шевченкового змінився не набагато. На його думку, народнорозмовна основа мови Т. Г. Шевченка досить виразно виступає на фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному рівнях. Разом з тим кожен із цих рівнів “...засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови в фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. <….> він (Т. Г. Шевченко) надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови” [Русанівський 2002: 40].

Дослідження мови Т. Г. Шевченка, на думку І. І. Огієнка, повинно ґрунтуватися на детальному аналізові рукописів поета. Учений наголошував на тому, що необхідно надрукувати всі відомі рукописи Кобзаря, оскільки лише на їх підставі можна з'ясувати наскільки суттєво від них відрізняються тексти сучасних публікацій його творів [Огієнко 2003: 41–42].

Із праць зарубіжних учених, які висвітлюють дискусійні в українському мовознавстві проблеми, зокрема ті, що стосуються культури видання творів письменників, стану їх вивчення та лексикографічного опрацювання, варто виділити монографію відомого австрійського лінгвіста Міхаеля Мозера. Він переконливо довів, що лише на підставі рукописних джерел можна зрозуміти точний зміст творів, побачити справжні правопис і пунктуацію письменника, які суттєво відрізняються від сучасних текстів. Учений на основі ґрунтовного різнорівневого мовного аналізу визначає також внесок поета в розвиток сучасної української мови [Мозер 2012].

Вітчизняні мовознавці П. Д. Тимошенко, М. А. Жовтобрюх та В. М. Русанівський, на відміну від інших учених, аналізуючи рукописи, ураховували й говіркове оточення автора, спиралися на аналіз текстів на тлі середньонаддніпрянських говірок. Однак зауважимо, що в ранніх працях М. А Жовтобрюха не було покликань на Атлас української мови (АУМ), тому що він ще не існував, не було власних системних записів діалектного мовлення довкілля Т. Г. Шевченка, хоча були лише принагідні питання: чи так говорять у с. Шевченкове чи не так? У монографії В. М. Русанівського "У слові – вічність" уже є покликання на кілька карт АУМ [Русанівський 2002: 237]. Можливо, докладніше вивчив питання про довкілля і мовну творчість Т. Г. Шевченка П. Д. Тимошенко, тому що він був родом з околиць Шевченкових сіл. Мовознавець фактично на собі перевіряв, як у його селі говорили, але зауважимо, що це не була системна робота, не було питальника і власних записів зразків діалектного мовлення.

А. М. Поповський дослідив нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX ст. та значення південноукраїнських

степових говорів у формуванні літературно-національної мови. У своїх монографіях він подав результати наукового опису південноукраїнських степових говорів, розглянув їх лексичні, фонетико-морфологічні, синтаксичні визначальні риси, що сприяли формуванню літературно-національної мовної норми [Поповський 1988; Поповський 1989; Поповський 2015].

Методику аналізу мовотворчості письменників з урахуванням говіркового оточення використовували в дослідженнях творів інших авторів, зокрема Г. С. Сковороди (Л. П. Гнатюк), Ю. А. Федьковича (М. М. Пазяк, М. Ф. Станівський), В. С. Стефаника (В. В. Ґрещук, А. С. Зеленько, Б. В. Кобилянський, І. І. Ковалик), Марка Черемшини (Б. В. Кобилянський, Ф. Т. Жилко, І. З. Петличний), М. М. Коцюбинського (В. П. Дроздовський) та ін. Маємо приклади застосування нових підходів до висвітлення традиційних, на перший погляд, питань про взаємозв'язки різних територіальних діалектів з мовою художніх текстів та сучасними українськими літературними нормами.

Серед праць, у яких використано рукописи і першодруки творів з метою з'ясування історії текстів, на особливу увагу заслуговують дослідження Г. М. Колесника [Колесник 1965], В. М. Галич [Галич 2006], П. Ю. Гриценка [Гриценко 2007], Л. П. Гнатюк [Гнатюк 2010]. Ми схиляємося до думки П. Ю. Гриценка, що "некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників" [Гриценко 2007: 20].

Зазначимо, що розуміння важливості переконливих закликів мовознавців досліджувати рукописну спадщину відбито в дисертаційних роботах останніх років (Г. М. Школа (2007), Л. П. Гнатюк (2010), О. П. Кумеда (2011), Є. М. Пилипенко (2011)). У науковій роботі "Мовна творчість Трохима Зіньківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини XIX століття" Г. М. Школа дослідила мовну практику представника українського письменства XIX ст.,

простеживши шляхи формування й становлення мовних норм – фонетичних, лексичних і граматичних з урахуванням історичних закономірностей розвитку мови, зв'язку процесів нормалізації та кодифікації літературних норм із соціолінгвальними й суспільно-історичними умовами. Матеріалом роботи було обрано архівні джерела Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, твори Трохима Зіньківського, уміщені у двотомному виданні 1893, 1896 рр., статті з журналів "Правда", "Зоря" за 1885 р., 1889–1891 рр., що дало змогу, вивчаючи творчу спадщину письменника як пам'ятку доби, простежити динаміку становлення літературних норм української мови [Школа 2007].

Дисертаційну працю Л. П. Гнатюк присвячено реконструкції мовної свідомості відомого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди та його мовній практиці в контексті мовної свідомості староукраїнського суспільства та староукраїнської літературно-писемної традиції кінця XVI – XVIII ст. із проєкцією на окремі процеси і явища нової української літературної мови. На основі найновіших здобутків когнітології, лінгвокультурології, концептології вчена здійснила цілісну реконструкцію мовної свідомості Г. С. Сковороди та сучасного йому староукраїнського суспільства; розробила метод реконструкції староукраїнської мовної свідомості, що визначала характер тогочасної мовної практики. На основі значної частини автографів Л. П. Гнатюк запропонувала нову інтерпретацію фонетичних, орфографічних, лексичних і граматичних мовних явищ, зафіксованих у текстах філософа, довівши, що мова Г. С. Сковороди становила цілісну систему, у якій поєднувалися різні з походження елементи, функціонально тотожні для мовної свідомості українця досліджуваної доби [Гнатюк 2010].

О. П. Кумеда дослідила ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту та у зв'язку з ним. Матеріалом послугували тексти першодруків творів письменника, свідчення діалектологічних джерел, зокрема АУМ,

описові та лексикографічні праці, власні записи авторки текстів східнополіського діалектного мовлення, етнографічні свідчення середини XIX ст. П. О. Куліша, Б. Д. Грінченка та ін., лексикографічні джерела. Порівнявши мову першодруків письменника із сучасним говірковим мовленням, дослідниця констатує, що найбільше спільних рис між ідіолектом П. О. Куліша та східнополіськими говірками виявилося на фонетичному рівні, менше – на морфологічному і ще менше – на лексичному рівні [Кумеда 2011].

У дисертації “Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького” Є. М. Пилипенко дослідив мовотворчість видатного українського письменника, громадського діяча, провідника ідеї унормування української літературної мови. Іван Нечуй-Левицький належав до когорти українських письменників, які добре знали і майстерно використовували у своїй мовотворчості багате середньонаддніпрянське народнорозмовне джерело, підносячи його до всенародного визнання. В аналізованому дослідженні, на основі аналізу рукописів митця слова різних періодів творчого шляху, лінгвогеографічних даних та записів носіїв говірки селища Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (батьківщини Івана Нечуя-Левицького), простежено співвідношення його мовної практики з питомим діалектним оточенням. Встановлено нерозривний зв’язок фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівнів мови художніх творів та епістолярної спадщини письменника з народнорозмовним джерелом – середньонаддніпрянським говором загалом і рідною говіркою, що належить до центральної зони середньонаддніпрянських говірок, зокрема [Пилипенко 2011].

Отже, в українському мовознавстві є потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників у контексті говіркового оточення авторів на матеріалі рукописів або, принаймні, першодруків. Саме такий підхід до вивчення ідіолекту письменника забезпечить точність оцінок і

повноту опису мовних особливостей та орієнтирів автора, дозволить точніше окреслити його роль у становленні та розвитку норм літературної мови.

1.2. Подільський говір – визначальний страт комунікації

Поділлям називають історико-географічну територію України, що охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької (без північної смуги), Тернопільської (південні райони), північну територію Одеської областей, а також невеликі прилеглі території Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Івано-Франківської та Львівської областей. До Подільської землі також входять землі північної частини не визнаної жодною країною-членом ООН Придністровської Молдавської Республіки.

Етнонім Поділля відомий здавна і в різних джерелах звучав по-різному: Пониззя [Іпат. Літопис: 166–167], Подоле, Подол, Поділля, Подільська земля, Подільське воєводство, Подільська губернія. Як зауважують історики, термін Поділля вперше згадується у Литовському літописі 1362 р., де ця назва вжита літописцем так, ніби вона була давно відомою [Гуменюк 1965: 48]. До XIV ст. побутувала назва Пониззя, що засвідчено в Галицько-Волинському літописі. За історичними даними, Пониззя, з погляду його адміністративних кордонів, було майже тотожне пізнішому Поділлю, хоча і трохи меншим територіально. В аналізований період ця територія мала назву Подільська губернія (з 1796 р.). Саме з кінця XVIII ст. територія губернії значно розширилась у результаті поділу Польської України. Кордонами регіону, поряд із адміністративними, як правило, служили природні бар’єри: річки, болота або гірські кряжі, що створювали перешкоди для мобільності населення.

Природними кордонами Подільської губернії XIX ст. на півночі була річка Горинь і Кременецький кряж, на сході – річки Жердь та Ятрань, на південному сході – річки Синюха і Кодима, на півдні – Дністер, на заході – Збруч [Карачківський 1929: 99]. До 1918 р. по рр. Дністер і Збруч проходив державний кордон з Австро-Угорською імперією, згодом до 1939–1940 рр. –

відповідно державний кордон з Польщею і Румунією. Отже, єдність регіону підтримували зовнішні чинники, а обидві річки на довгий період утворили водорозділ колись єдиної традиційно-побутової культури населення, яке проживало на різних берегах [Див. Баженов 1993].

На кінець XIX ст. Подільська губернія – центр Кам'янець-Подільський – складалася із 12 повітів: Кам'янецький, Брацлавський, Уманський, Балтський, Гайсинський, Могилівський, Ольгопольский, Вінницький, Проскурівський, Летичівський, Літинський, Ушицький, у межах яких нараховувалося 12 повітових і 2 заштатних (приписних) міста і 83 містечка. У 1905 р. було 12 повітових і 5 заштатних міст, одне безповітове місто Жмеринка та 121 містечко [Кримська 2008]. Щільність населення, за даними перепису 1897 р., становила 82,1 жителів на квадратну версту. За щільністю населення Подільська губернія посідала друге після Московської губернії місце в Європейській Росії (не рахуючи губерній Царства Польського). Найнаселенішим був Кам'янецький повіт – 105 жителів на квадратну версту, найменшим Балтський – 52,5 на 1 квадратну версту.

Кількість поселень у губернії – 7207, зокрема 17 міст і 120 містечок. У 1872 р. всього населення було 1 954 627 жителів, а за переписом 1897 р. – 3 031 513 (1 516 760 чоловік і 1 514 753 жінок), що становило майже 2 % щорічного приросту. У 17 містах за переписом 1897 р. проживало 221 870 осіб, або 7,4% населення губернії. У 1 666 селах, 150 більших селищах та хуторах у 1897 р. мешкало 2 796 429 жителів, або 92,6% населення губернії.

За суспільними станами населення в 1895 р. розподілялося так: дворяни – 26 208, духовного звання – 468, міщани – 511 273, спадкові почесні громадяни – 4 384, особисті почесні громадяни – 5 329, купці – 5 590, селяни – 2 037 754, євреї-землевласники – 13 951, відставні нижні чини і їх сімейства – 176 709, іноземці й ін. – 9986 [Подільська губернія].

Отже, в губернії найбільше мешкало селян, які й були носіями подільського говору.

Зазначимо, що дослідження подільського краю має давню традицію. Деякі аспекти проблеми етнографічного вивчення регіону розглядалися в українській історіографії. У монографіях, численних статтях та розвідках учених зверталася увага на наукове значення праць А. П. Свидницького [Сиваченко 1962; Сиваченко 1974], А. І. Димінського [Новицький 1980; Шалак 2009], Ю.Й. Сіцінського [Паравійчук 1968] для розробки конкретних питань традиційно-побутової культури населення краю. У працях З. Є. Болтарович [Болтарович 1976], Р. Ф. Кирчіва [Кирчів 1971], В. А. Юзвенко [Юзвенко 1961] оцінено роль польських авторів XIX ст. у вивченні етнографії та фольклору Поділля. Однак основні етапи і напрями дослідження цього регіону до останнього часу не мали широкого та всебічного висвітлення в науковій літературі.

Систематичне вивчення Поділля, що включало збирання і дослідження етнографічних і фольклорних матеріалів, як зауважують учені, почалося в перші десятиліття XIX ст. і здійснювалося представниками вітчизняної та польської науки [Стаценко 1994: 14].

Окремі аспекти матеріальної і духовної культури українців Поділля описали у своїх працях польські автори – Ф. Гіжицький [Gižycki 1810], Ю. Сенковський [Sękowski 1820], В. Марчинський [Marczyński 1820–1823], Л. Голембійовський [Gołębiowski 1830], О. Пшездецький [Przezdziecki 1841], Ю. Крашевський [Kraszewski 1846]. Так, перший у польській етнографічній літературі опис подільського весілля з текстами весільних пісень здійснив М. Гославський [Кирчів 1971: 146–155], а в другому томі книги “Стародавня Польща” є історичні та етнографічні відомості про Поділля [Baliński, Lipiński 1845: 547–1431].

На першу половину XIX ст. припадає зацікавлення до вивчення усної народної творчості подільського краю. Велика кількість пісень, записаних на Поділлі, увійшла до відомих збірників фольклору М. А. Цертелєва [Цертелєв 1819], М. О. Максимовича [Максимович 1827], З. Доленги-

Ходаковського [Українські пісні 1974], В. Залеського [Zaleski 1833], Жеготи Паулі [Pauli 1833–1840].

В активізації вивчення культури і побуту Поділля відіграло Російське географічне товариство (РГТ), засноване в 1845 р. Поштовхом до народознавчого вивчення Поділля стали публікації в “Подольских губернских ведомостях» (1852) “Програми для збирання зразків народної мови”, а в “Подольских епархиальных ведомостях” (1862, 1867, 1884) – програм для збирання відомостей про народні забобони, говори, юридичні звичаї [Баженов 1993: 33]. Саме після цих публікацій до РГТ надійшла значна кількість рукописів з Поділля.

У середині XIX ст. з’являються друковані видання, спеціально присвячені фольклору та етнографії Поділля [Шейковський 1860; Терещенко 1848; Свидницький 1861а; Свидницький 1861б].

На 40–60-ті рр. XIX ст. припадають фольклорні записи С. В. Руданського, А. І. Димінського, А. Г. Коціпінського. Значну наукову цінність мають публікації з етнографії і фольклору Поділля, що з’явилися протягом 60–70-х років XIX ст. на сторінках місцевих періодичних видань: “Труды историко-статистического комитета”, “Подольские губернские ведомости”, “Подольские епархиальные ведомости”.

Новим істотним кроком у вивченні Поділля як окремого етнографічного регіону стала відома етнографічно-статистична експедиція в Західноруський край, здійснена в 1869–1870 рр. під керівництвом П. П. Чубинського. Експедиція була першою спробою комплексного дослідження різних аспектів матеріальної і духовної культури населення Правобережної України, що виконувалося за певною програмою і науковою методикою. Матеріали експедиції, опубліковані Російським географічним товариством у семитомному виданні [Труди 1872–1877], охоплюють значну частину території Поділля (Кам’янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) і включають записи усної народної творчості, календарні та сімейні обряди, народні вірування і знання, народні юридичні звичаї, а

також етнографічно-статистичні описи українського, польського та єврейського населення краю. У цих матеріалах уміщено чимало загадок, прислів'їв та приказок, казок, пісень, які відбивають подільські говіркові риси.

У 80–90-ті рр. XIX ст. питання етнографії Поділля висвітлено переважно на сторінках вітчизняних і зарубіжних періодичних видань. Головна увага дослідників, як і в попередні періоди, зосереджувалася на вивченні духовної культури народу – його звичаїв, обрядів та вірувань. Матеріали з етнографії Поділля з'явилися на сторінках журналів "Киевская старина", "Живая старина", "Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка" у Львові та інших загальноукраїнських і зарубіжних видань, переважно польських часописів. Із утворенням у 1890 р. Кам'янець-Подільського Давньосховища (історичного музею) була сформована найбільша колекція етнографічних матеріалів Поділля, яка в 1909 р. налічувала понад 7,6 тис. одиниць речей матеріальної культури [Баженов 1993: 38]. І сьогодні в експозиції етнографічного відділу цього музею представлено унікальні колекції подільських вишивок, регіонального народного одягу, зібраних Ю.Й. Сіцінським, а в фондах зберігається майже 600 етнографічних описів, здійснених місцевими краєзнавцями на рубежі XIX – XX ст.

Наприкінці XIX – початку XX ст. помітно розширюється тематика етнографічного дослідження Поділля. Важливим доповненням до фольклорно-етнографічного вивчення Поділля у цей період стала творча діяльність видатного письменника М.М. Коцюбинського, який довгий час проживав на Поділлі, добре знав природу, побут і звичаї сільського населення, стосунки між різними верствами, історію краю. Письменник описав життя подільських селян у пореформений період у повісті "На віру" (1892), в оповіданнях "Ялинка" (1891), "Харитя" (1891), "П'ятизлотник" (1892) та ін. [Коцюбинський 1988].

Інтенсивні зміни, що відбувалися в побуті народу під впливом соціально-економічних та політичних факторів, обумовили певне зростання уваги до вивчення господарської діяльності, матеріальної культури народних мас. На цей період припадає увага до вивчення мовлення подолян. Говіркам окремих регіонів присвятили свої праці Г. К. Голоскевич [Голоскевич 1910], В. М. Отроковський [1915], О. І. Сорочан [Сорочан 1912], Б. М. Яцимірський [Яцимірський 1915].

Питання розвитку мови, як відомо, тісно пов’язане з освітою населення. Високий рівень останньої залежить, у першу чергу, як підкреслює А.М. Поповський, від письмової мови, для якої життєдайним ґрунтом була жива розмовна мова, та від активної діяльності освітніх закладів [Поповський 2015: 23].

Приєднання Правобережної України, а в її складі й Поділля, до Російської імперії наприкінці XVIII ст. відчутно позначилося на культурному житті краю, яке упродовж першої половини XIX ст. розвивалося під всезростаючим упливом загальноросійської культури і в боротьбі з полонізаторською спадщиною, яка ще залишалася тут від недавнього панування на цих землях Речі Посполитої. Лише після поразки польського повстання 1830–1831 рр. в Правобережній Україні, у тому числі й на Поділлі, було скасовано польське діловодство в установах [Винокур 1990: 161]. Натомість у практику життя вводиться державна російська мова, у навчальних закладах вона була панівною, а самодержавство, здійснюючи великодержавну політику, не визнавало українського народу і його культури.

Друга половина XIX ст. характеризувалася новими явищами в історії української освіти. Скасування кріпосного права, розвиток капіталізму, загострення соціальних суперечностей, зростання селянських заворушень, революційно-демократичний та педагогічний рух – усе це сприяло розвитку шкільної освіти. Капіталістичний розвиток не міг обійтися без певного розвитку грамотності.

Не можна було не зважати на демографічні процеси в краї: якщо в 1897 р., за першим загальним переписом населення Російської імперії, у Подільській губернії було 3018299 осіб (у т.ч. 1505940 чоловічої та 1512359 жіночої статі, то на початку 1910 р. – 3739330 осіб (у т.ч. 1874076 чоловічої та 1865254 жіночої статі) [Сесак 1996: 29].

У другій половині XIX ст. назріла необхідність у якісних і кількісних змінах усієї системи народної освіти. Потрібні були спеціалісти в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, місцевому управлінні тощо. Життя вимагало підготовлених і грамотних людей.

У кінці 50-х рр. XIX ст. на Поділлі існувала мережа народних шкіл. Це були приходські училища Міністерства народної освіти, училища Палати державного майна та удільного відомства, початкові школи духовного відомства, школи грамоти, приватні початкові школи [Сесак 1996: 29]. Зберігалось і таємне навчання, про що свідчать архівні матеріали[1]. “Поряд з легальними поліконфесійними школами в правобережних губерніях процвітало таємне польське шкільництво, котре готувало патріотів Речі Посполитої. Такі школи деколи ставали предметом пильної уваги влади, але до першого в XIX ст. польського повстання не зазнавали особливого тиску” [Перерва 2014: 42–43].

Однак початкова освіта знаходилась у вкрай незадовільнму стані. За даними архівних матеріалів, на початку 1861 р. в Ямпільському повіті діяло 19 церковно-парафіяльних шкіл, у яких навчався 221 хлопчик і жодної дівчинки, у Гайсинському – 7 шкіл, у яких навчалося 105 хлопців і 12 дівчат, у Брацлавському – 98 шкіл, у Могилівському – 39 шкіл, у яких навчалося 1198 хлопчиків і 204 дівчинки. Навчали в цих школах приходські священники. Вік тих, хто навчався, в основному 10–15 років. Приміщень під навчальні класи не вистачало: одна-дві кімнати. Пожертвувань ніяких на

[1] О школах тайно открытых поляками в Подольской губернии для обучения своих детей. *КПМДА*. Ф. 228. Оп.1. Спр. 4281. Арк. 4–5.

школи не надходило[2]. Подібне становище було і в інших повітах. Отже, та кількість шкіл, яка була в Подільській губернії в середині XIX ст. не відповідала кількості дітей шкільного віку, а матеріальне становище таких навчальних закладів було незадовільним. Більшість дітей шкільного віку не могла здобути елементарну шкільну освіту.

Не кращою ця ситуація була і на час проведення шкільних реформ 60-х рр. XIX ст. Початкові школи на Поділлі підпорядкувались в основному двом відомствам: Міністерству народної освіти (ці школи називались Міністерськими) і церковному відомству – Святійшому Синоду (церковнопарафіяльні школи та школи грамоти).

Основним домінувальним типом початкової школи залишалася церковно-парафіяльна. У 1897 р. такі школи на Поділлі становили понад 80% [Сесак 1996: 29].

У структурі системи шкільництва на Поділлі, що склалася у другій половині XIX – на початку XX ст., чільне місце займали середні та середні професійні навчальні заклади, яких, на відміну від початкових шкіл, було мало. У системі середніх шкіл краю виділялись такі типи навчальних закладів: 1) гімназії; 2) технічне, реальні та комерційні училища; 3) учительські семінарії та учительський інститут; 4) духовні навчальні заклади – духовна семінарія, єпархіальне і духовні училища, церковно-вчительська школа; 5) художньо-промислова навчальна майстерня, фельдшерсько-акушерська школа та ін. [Сесак 1999: 18.]. Вищих навчальних закладів у краї в досліджуваний період не було, тому для більшої частини подільської молоді закінчення середніх навчальних закладів було вершиною в одержанні освіти.

Однак варто зазначити, що мережа навчальних закладів Поділля характеризувалася багатотиповістю і становістю, різницею навчальних

---

[2] Переписка с земскими исправниками о представлении ведомостей и ведомости о количестве школ, открытых при сельских православных приходах. *КПМДА*. 228. Оп.1. Спр. 3327. Арк. 27.

планів і програм, неоднаковим освітнім рівнем учителів, недостатньою їх кількістю, внаслідок чого більшість населення краю була малограмотною. Окрім того, діючі навчальні заклади були мікромоделлю суспільного устрою в другій половині XIX – поч. XX ст., основні засади якого – самодержавство, поліцейщина, єдність держави і церкви, національний гніт – неминуче позначились на шкільній справі, обмежуючи демократичні основи управління освітньою установою. Навчальні заклади не були за своїм змістом навчання і виховання національними та були відірвані від української національної культури. Відповідно “процес трансформування простої народної мови в шкільну науку був досить тривалим. Однак течія народної мови була сильнішою, бо творцем її був сам народ, який і дбав про шкільну освіту” [Поповський 2015: 239].

Подільський говір – один із говорів волинсько-подільської групи південно-західного наріччя, поширений у південних районах Хмельницької і Вінницької областей, у південно-західних районах Черкаської, у західних районах Кіровоградської, північно-західних районах Миколаївської областей та у північно-західних районах Одеської області, тобто на території історичного Поділля.

Подільський говір неоднорідний. Оскільки він межує з іншими говорами південно-західного наріччя (наддністрянським, покутсько-буковинським, волинським) та з говорами південно-східного наріччя (середньонаддніпрянським і степовим), йому властиві ознаки, притаманні обом цим наріччям; проте переважають ті, що характеризують його як говір південно-західного наріччя. За матеріалами АУМ і за даними монографічних досліджень, виділяють західно-, східно-, північно- й південноподільські говірки. Західноподільські говірки мають багато спільного із сусідніми наддністрянськими, північноподільські – з волинськими, південноподільські – з покутсько-буковинськими, східноподільські – з середньонаддніпрянськими та степовими говірками [Прилипко 2000: 460–461].

Достовірні дані та надійні джерела, багаторічні дослідження фольклористів, етнографів і мовознавців [Прилипко 2000: 460–461; Гриценко 1994: 74–81; Бевзенко 1980: 216–218; Жилко 1958: 106–113] дозволили вченим-діалектологам узагальнити визначальні риси подільського говору на фонетичному рівні:

а) повне або часткове нерозрізнення ненаголошених голосних *е, и* та *о* (*се*^{и}*ло*, *сило*, *шерокий*, *то*^{у}*б'і*, *туб'і*, *до*^{у}*п'ік*, *дуп'ік*);

б) відсутність переходу *а* в *е, і* після м'яких приголосних (*з'ат'*, *вз'аў*, *йагн'а*), лише в західноподільських говірках спостерігається перезвук *а* > *е* (*з'ет'*, *вз'еў*, *йагн'е*);

в) твердість *р* перед голосними (*бурак*, *радок*, *расний*, *зора*, *говору*);

г) твердість (у південноподільських говірках) кінцевого *ц* (*хлопе*^{и}*ц*, *м'іс'ац*);

д) твердість передньоязикових приголосних *т, д, н, с, з, л* перед *і*, що походить з давнього *о* (*ніс*, *сік*, *стіл*, *лій*);

е) наявність вставних *л'*, *н'* після губних приголосних (*рипл'ах*, *здороўл'а*, *жабл'ачий*, *короўл'ачий*, *мн'асо*, *мн'ата*);

ж) перехід *в* у *м* у сполуці *вн* (*р'імний*, *дамно*);

и) наявність протетичних приголосних *в* та *г* перед голосними (*гос'ін'*, *вос'ін'*, *горати*, *ворати*, *вор'іх*, *вострий*, *гострий*);

к) стягнення подвоєних приголосних (*нас'ін'а*, *кор'ін'а*, *жит'а*);

л) твердість приголосного *т* у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу (*робит*, *носит*, *робл'ат*, *нос'ат*, *роб'іт*, *нос'іт*);

м) відсутність переходу зубних приголосних у шиплячі в дієслівних формах (*ход'у*, *нос'у*, *крут'у*, *вод'у*) та ін.

У морфології:

а) відмінювання іменників м'якої та мішаної груп за зразком твердої групи (*кон'ов'і*, *товаришов'і*, *кон'ом*, *товаришом*, *земл'ойу*, *долон'ойу*, *грушойу*, *пол'ом*), у західноподільських говірках іменники жін. р. в орудн.

відмінку одн. мають закінчення -*еў* або -*оў*, зрідка -*ом* (*землеў*, *душоў*, *зе*^{и}*мл'оў*, *душоў*, *зе*^{и}*мл'ом*, *душом*);

б) наявність (у південноподільських говірках) флексій -и у формі род. відм. од. іменників ІІІ відміни (*соли*, *смерти*) та -ох у формі місц. відм. іменників *сіни*, *груди* (*у с'ін'ох*, *у груд'ох*);

в) усічення закінчень прикметників та присвійних займенників жін. р. в дав. і місц. відм. одн. (*зе*^{и}*лен'і трав'і*, *на зе*^{и}*лен'і трав'і*, *наш'і бригад'і*, *у наш''і бригад'і*);

г) відсутність розрізнення твердих і м'яких основ прикметників (*синий*, *давний*);

д) творення форм вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою суфікса -*ішч* (*добр'ішчий*, *син'ішчий*, *че*^{и}*рвон'ішчий*);

е) творення майбутнього часу дієслів недоконаного виду аналітичним і синтетичним способами (*робитиму*, *буду робити* і *буду робиў*);

ж) поширення (у західноподільських говірках) дієслівної складеної форми минулого часу типу *робилис-мо*, *робилис-те*);

и) препозитивне вживання (у західноподільських говірках) частки *ся* (*де с'а ти д'іла*).

У синтаксисі: поширення словосполучень на зразок *п'ішоў за водойу*, *п'ішоў води* (у західноподільських і південноподільських говірках), *п'ісл'а* (*посл'а*) *об'іду* та ін.

У лексиці подільський говір також має багато спільного із суміжними говорами. У його межах закінчуються ізоглоси низки лексем, поширених у більшості говорів південно-західного наріччя: *най* 'хай, нехай', *когут* 'півень', *т'ічки* (*т'ічок*) 'пасіка', *р'ішча* 'хмиз', *клан'а* 'півкола', *комар'і* 'мурашки', *а-са* 'вигук, яким відганяють свиней', *а-рйа* 'вигук, яким відганяють овець' та ін.; а також у зворотному напрямі з південного сходу на південний захід: *завод'ат* 'виють (про вовків)', *чорногуз* 'лелека', *шматок* 'кусок'. У південноподільських говірках є деякі запозичення зі східнороманських мов: *папшойа* 'кукурудза', *бурдей* 'землянка' та ін.

1.3. Фольклор як прояв словесної творчості на народнорозмовній основі

Для діалектологічних досліджень важливим і надійним джерелом інформації можуть слугувати різні етнографічні та фольклорні матеріали. У низці випадків, як зауважує С. П. Бевзенко, вони є єдиними свідченнями про українську діалектну мову певних місцевостей свого часу. Крім того, під час вивчення окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, частково граматики і навіть фонетики) такі тексти будуть важливими, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними даними. Останнє найбільшою мірою стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які в багатьох випадках переносяться з однієї місцевості в іншу зі збереженням діалектних особливостей, що можуть бути і не властивими тій місцевості, де ця пісня заново побутує [Бевзенко 1980: 20–21].

Лінгвістика досліджує мовний матеріал у двох аспектах: по-перше, у його глибинних структурних якостях; по-друге, у територіальному обширі його функціонування. Ці два аспекти між собою не лише тісно пов’язані, а й часто взаємозумовлені. Як зазначає А. М. Поповський, дослідників цікавить питання про взаємини того, що можна назвати, з одного боку, центральним масивом певної мови, та з другого – регіональним. Дослідник застерігає від недооцінки (як це часто трапляється в окремих дослідженнях) того, що виступає побічно, за межами центрального, і що має свою вагу і значення в цілій мовній побудові [Поповський 1987: 3].

Питання розвитку української літературно-національної мови не може бути ґрунтовно опрацьованим без глибокого вивчення важливого чинника української національної культури, її безцінного народного духовного скарбу – фольклору. Як відомо, формування мовно-літературних норм відбувалося не без впливу високохудожніх зразків народної творчості. Мова українського фольклору вивчається з погляду значення її для мовотворчості окремих письменників, для стилістичної диференціації виражальних засобів літературної мови, а також як самодостатній щодо структурно-семантичної

організації та естетичних функцій предмет у системі національних культурних вартостей [Єрмоленко 2004: 354].

Мовно-стилістичні ресурси фольклорного контексту не перестають бути об’єктом досліджень із часів О. О. Потебні, який передбачив спроможність народнопісенного тексту стати об’єктом багатьох дисциплін, що вивчають засади національних духовних і культурних пріоритетів. “Народна пісня становить матеріал для мовознавства, етнографії, історії, психології та ін. Але цим наукам, – зазначає С. Я. Єрмоленко, – потрібна зовсім не пісня, а, наприклад, мовознавству – звук, слово, форма, зворот...” [Єрмоленко 1987: 79]. У своїй монографії “ Фольклор і літературна мова” мовознавець досліджує роль фольклору в розвитку літературної мови, визначаючи спільне і відмінне в поняттях “літературна мова” і “мова фольклору”, статус фольклоризмів як стилістичної категорії, семантичну трансформацію фольклорних символів у текстах української поезії та прози тощо.

А. М. Поповський у праці “Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття” [Поповський 1987] подає загальну характеристику фольклорних джерел та художніх творів цього регіону, визначає їх роль у розвиткові української літературно-національної мови, розглядає лексичні, фразеологічні, фонетико-морфологічні та синтаксичні особливості мови фольклору та художніх творів, які сприяли формуванню загальноукраїнської літературно-мовної норми. В іншому посібнику вчений, окрім фонетичних, морфологічних та синтаксичних рис мови фольклору Південної України XIX – поч. XX ст., подає порівняльну характеристику місцевих південноукраїнських мовних явищ з відповідними явищами в мові фольклору інших регіонів України [Поповський 1988]. Вивченню мовно-стилістичних, семантичних і морфолого-синтаксичних явищ на матеріалах зразків усної народної творчості присвятили свої праці І. К. Білодід та В. С. Ващенко [Білодід 1964], Р. Г. Волощук [Волощук 1973], П. Є. Мишуренко [Мишуренко 1969], О. О. Порпуліт [Порпуліт 2000] та ін.

Вивчення етнокультурного (народнопісенного) досвіду репрезентовано в працях І. О. Голубовської [Голубовська 2004], В. І. Кононенка [Кононенко 2002], О. О. Маленко [Маленко 2010], В. М. Русанівського [Русанівський 1993], О. І. Сімович [Сімович 1999] та багато ін.

Безперечно, фольклорні твори впливали на розвиток художньої літератури. Письменники різних епох завжди зверталися до невичерпної скарбниці народної мудрості, що споконвіку поповнюється багатствами народної мови, її довершеними художніми засобами, образами, символами і влучними виразами. Але, як зазначає А. М. Поповський, і безпосередньо самі фольклорні зразки своєю мовною організацією, стилістичною довершеністю, широкою популяризацією були не менш впливовими в удосконаленні мовного розвитку, у виробленні високих якостей мови, її літературно-національної норми [Поповський 1987: 5–6]. У цьому процесі важливе значення мають скарби українського фольклору, зокрема з території Поділля, який відзначається і великим обсягом, і різноманітністю жанрів, і функціональною активністю.

Фольклор Поділля здавна привертав до себе увагу шанувальників і збирачів. Саме завдяки збереженим архівам та столітнім записам сучасні нащадки мають змогу ознайомитись із невичерпною скарбницею усної народної творчості [Перевальська 2011: 1].

Зауважимо, що вже в першій половині XIX ст. зароджується інтерес до вивчення усної народної творчості Поділля. Одним із перших збирачів матеріалів з цього краю був мовознавець і фольклорист В. І. Даль. У 1846 р. на Поділлі записував перекази, пісні, прислів’я та приказки Т. Г. Шевченко. Відомо й про записи, що їх здійснили О. С. Афанасьєв-Чужбинський і П. П. Чубинський. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на території Поділля, використали у своїй творчості Марко Вовчок та Опанас Маркович.

У польських історико-краєзнавчих працях Зоріана Доленги-Ходаковського, Вацлава Залеського, Жеготи Паулі, Оскара Кольберга, Едварда Руліковського, Антонія, Павлина Свенціцького та ін. знайшла

відголосок і народна поезія цього краю. Збагаченню та утвердженню надбань культури рідного Поділля сприяли історики, фольклористи й письменники: Каленик Шейковський, Антон Коціпинський, Євфим Сіцінський, Степан Руданський, Анатоль Свидницький, Михайло Коцюбинський та ін.

Значну кількість лексем і фразем, записаних на території Поділля, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст. Так, цінний матеріал зафіксовано у виданні "Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича" [Михневич 1852], де автор подає 150 паремійних одиниць.

На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. П. Свидницький, С. В. Руданський, К. В. Шейковський, М. В. Симашкевич, К. В. Широцький та ін. Так, С. В. Руданський записав чимало приказок і прислів'їв у с. Хомутинцях Вінницького повіту. 298 одиниць він передав Матвію Номису Сові (М. Симонову), і той чималу частину з них опублікував у своїй відомій збірці, згадавши ім'я Степана Руданського в своїй передмові [Номис 1993]. У цій збірці використано матеріали тогочасних збирачів фольклору – В. М. Білозерського, М. М. Білозерського, О. М. Марковича, О. М. Лазаревського, П. О. Куліша, П. М. Огієвського.

Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) охопила і фольклорно-етнографічна експедиція П. П. Чубинського, що була організована в 70-х рр. XIX ст. У матеріалах семитомного видання "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел" (1872 – 1877) вміщено 1800 паремій і фразем та близько 200 загадок, узятих упорядником із рукописних джерел. Зазначимо, що П. П. Чубинський був першим, хто в публікації народних висловлювань вбачав і певні лінгвістичні інтереси. Зазначимо, що з Поділля

він використав записи А. І. Димінського.

Джерелом вивчення діалектів української мови є найрізноманітніші записи живого розмовного мовлення з усіх без винятку районів української мовної території. Щодо характеру, форми, основного призначення тощо мовознавці виділяють такі найважливіші види чи типи цих джерел: етнографічні та фольклорні матеріали, спеціальні транскрибовані записи живого діалектного мовлення (записи за програмою й тексти / наративи); механічні (магнітофонні та ін.) записи; матеріали зі студій попереднього часу; лінгвістичні атласи; діалектологічні словники [Бевзенко 1980; Гриценко 2014; Дзендзелівський 1966]. Зауважимо, що з усіх вищеназваних типів джерел у XIX – поч. XX ст. можемо виділити лише фольклорні та етнографічні записи (у тому числі й записані за спеціальними програмами), мовознавчі студії та діалектологічні словники.

Повнота емпіричної бази, як відомо, є важливою запорукою успішного розвитку діалектології. Як зазначає П. Ю. Гриценко, зафіксовані факти діалектної мови, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають новизну. Розширення кола одиниць народного мовлення, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму, на думку вченого, залишається особливо цінним у діалектології, а у зв’язку з цим актуальним є об’єктивне з’ясування цінності й можливостей кожного із типів джерел інформації про діалектне мовлення [Гриценко 2014: 145–146].

Емпірична база української діалектології представлена в різному часовому вияві та просторових членуваннях. Мовний континуум Поділля залишається проблемою вивчення через непросту історію цього краю.

Пісні, записані на цій території, увійшли до відомих збірок фольклору М. А. Цертелєва, М. О. Максимовича, З. Я. Доленги-Ходаковського, В. М. Залеського та ін.

Отже, актуальним є аналіз найвідоміших фольклорно-етнографічних матеріалів, записаних у XIX ст. на території Поділля (опиратимемося на

першодруки та, де це можливо, на рукописи, оскільки саме автентичні тексти дають змогу виявити усі особливості народного мовлення на різних мовно-структурних рівнях).

До етнографічних і фольклорних матеріалів, що зберігають цінні мовні свідчення, належать українські народні пісні, записані відомим польським археологом, фольклористом та етнографом, дослідником давньої культури слов'ян З. Я. Доленгою-Ходаковським на початку XIX ст. Як зазначають учені, його доробок – це видатний набуток не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики, це перша спроба систематичного, усвідомленого записування пісенності українського народу в її жанровій різноманітності, у великій кількості зразків і на широкій території – Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі й Наддніпрянщині. Більшість пісень, записаних ним, збереглася до нашого часу в рукописах-автографах і копіях з його записів. Із автографів дійшли до нас три збірники: перший – без заголовку, писаний латинкою; другий – із заголовком "Лелева" російським правописом початку XIX ст. (обидва вони зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 99, од. зб. 199 і 188 відповідно); третій автограф, названий збирачем "Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zbierane", знаходиться у Тернопільському краєзнавчому музеї, куди він потрапив від спадкоємців архіву В. Гнатюка [Дей 1973: 91]. Українські, білоруські та польські пісні подано латинкою, російські – гражданським правописом. Українських пісень у рукописах фольклориста дослідники його творчості нараховують понад дві тисячі, на жаль, вони й досі належно не поціновані, а особливо мовознавцями-діалектологами. Цінність рукописів полягає не лише у багатстві матеріалів, записаних безпосередньо з уст народу на широкій території, а й у тому, що З. Доленга-Ходаковський у своїх записах нерідко прагнув також відтворити діалектні особливості мови, передати живе звучання, вимову певних слів і звуків.

Записані дослідником пісні зберігають значну кількість слів і висловів, які сьогодні або не вживаються в українській літературній мові, або ж

побутують лише на певній території, про що свідчить їх фіксація у словниках української мови з ремарками *діал.* та *заст.*: *доїдати – діал.* набридати, досаджати, докучати [СУМ II: 349]; *ззуміти* – думати, міркувати (лексема зу́міти не фіксується в одинадцятитомному "Словнику української мови", однак вона є у "Словарі української мови" за редакцією Б. Д. Грінченка зі значенням 'зійти з розуму' та з покликанням на Подільську губернію) [СУМБГ II: 188]; *одвітати* – відповідати (відвіт – *заст.* відповідь) [СУМ I: 565]; *заушниці – діал.* сережки [СУМ III: 63]; *ловчик* – мисливець [СУМБГ II: 373] та ін. Дослідник українських народних пісень О. І. Дей наводить ще й такі архаїчні лексеми, які трапляються в рукописах З. Я. Доленги-Ходаковського: *ісходеньки* – 'ступеньки східців'; *кудра* – 'крона дерева', *необмівци*: "тепер люди – необмівци, где ся зойдут, все об дівци"; *скупити* – 'зсадити, зняти': "як би нам скупити сокола з явора"; *повні повниці* – 'повні келехи'; *коло кур приїздити* – 'рано'; *слідоньки слідувати*, *леть звисочка* та ін. [Дей 1975: 38]. У цих піснях фіксуємо форми: а) старого знах. відм. замість род. відм.: "*На Івася-бояре*", тобто: на Івасевих бояр; б) колишнього орудн. відм. іменників *-ŏ*-основ: "*Шлет мене по водицу з великими да відерци*"; в) форми двоїни: "*Ой чи диво, чи не диво: Звойовали дівки дві місті, Молодици дві селі...*", "*Не журися, дівчино, тій великій шкоді, Маю пару лебедів, пошлю їх проти воді*".

Наведені зразки лінгвальних особливостей записів З. Я. Доленги-Ходаковського переконують у тому, що: по-перше, записи фольклориста не втратили своєї цінності і до сьогодні; по-друге, є нагальна потреба їх всебічного опрацювання з метою вивчення народного мовлення тієї території й того часу.

У розвитку вивчення історії Поділля неабияку роль відіграла діяльність Російського географічного товариства, яке засноване 18 серпня 1845 р. велінням імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі та яке вважають першим організуючим центром українських етнографів. Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький, Ушицький,

Гайсинський, Ольгопільській, Балтський та ін. повіти) охопила фольклорно-етнографічна експедиція П. П. Чубинського, що була здійснена в 70-х рр. XIX ст. Завдяки діяльності Товариства, пов'язаній із розробленням методики збирацької роботи та проведенням наукових експедицій, у середині XIX ст. вдалося реалізувати комплексну збирацьку роботу серед різних верств населення України, зокрема й на Поділлі. Основною метою засновників Товариства було вивчення рідної землі і людей, що живуть на ній: "въ общихъ чертахъ задача экспедиціи должна обнимать слѣдующіе предметы 1) изслѣдованія о народностяхъ Западно-Русскаго края, и именно – о племенныхъ различіяхь, выражающихся въ языкѣ, нравахъ, обычаяхъ, объотносительной численности племенъ края, важнѣйшихь этнографическихъ границахъ и пр.; 2) изслѣдованія о раслредѣленіи населенія по вѣроисповѣданіямъ н степени его религіозной и нравственной культуры; 3) изслѣдованія хозяйственнаго быта различныхъ племенъ Западно-Русскаго края истепени ихъ матеріальнаго благосостоянія" [ТРГТ I: III].

У 1847 р. етнографічний відділ Товариства розробив програму, яка складалася зі вступу та шести розділів і охоплювала народну культуру та побут, зокрема було зосереджено увагу на теритоторіальному мовленні. Наступного року цю програму розіслали й по Поділлю. Завдяки цьому в губернії вдалося виявити широкий місцевий актив. Поряд із досвідченими етнографами до роботи долучилися десятки нових дослідників. Із різних відомчих закладів до Товариства надходили списки вчителів, священників, чиновників, які отримали програми і виявили бажання займатися збирацькою роботою.

На початку 50-х років програму друкували в подільських губернських та єпархіальних відомостях, що сприяло організованій та систематичній збирацькій роботі, до якої були залучені сотні людей. Її публікації змусили і заможних верств населення, зокрема поміщиків, звернутися до опису

селянського життя і збору етнографічних матеріалів для редакцій місцевих газет.

До кінця 50-х рр. XIX ст. з України було надіслано більше 150 рукописів. Із них велика частина надходила саме з Поділля. Значну кількість лексем, прислів'їв та приказок, фразеологічних одиниць, записаних на цій території, уміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст.

У матеріалах семитомного видання "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел" (1872–1877) [ТРГТ] вміщено чимало загадок, прислів'їв та приказок, казок, пісень, які відбивають подільські говіркові риси, наприклад: "Кінь на *чотирохъ*[*] ногахъ спотикається", "На жито *ору*, а гречки не маю" (твердість *р*); "Сяке таке *плесканнє*, аби добре *мішканнє*" (закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн. замість нормативного *-а*); "*Розумнійше* міске теля, якъ сільска дитина" (говірковий суфікс *-ійш-*); "За сієі Евдохи – колибъ борщу *хоць* трохи" (вживання *ц'* замість *ч* у сполучнику (частці) хоча (б)); "За кавалок кишки бігъ *штири* милі пішки", "*Ідному* вісімнадцять, другому – безъ двухъ двадцять", "*Штири* брати – іденъ другого не догонить" (говіркові форми числівників); "*Жеби* кузка не скакала, то би й ноги не зломала" (давній сполучник *жеби*); "*Ходе* по світі, якъ той линъ по воді, до жадної риби не доторкається" (форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*); "За першоі небожки, були на маслі пирожки; а за цієі бридохи *и но* киселя трохи" (іно, йно – *діал.* тільки, лише [СУМ IV: 32]), "Разлучить *рискань* та лопата" (рискаль – *діал.* заступ [СУМ VIII: 539]), "И *когутъ* на своімъ сміті господаръ" (когут – *діал.* півень [СУМ IV: 207]), "Сиди, грибе, поки тебе хто *здибле*" (здиблю – *діал.* зустріти кого-небудь,

[*]Тут приклади подаємо за: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П.П.Чубинским. СПб., 1872. Т. I.

ідучи або прийшовши кудись [СУМ III: 535]), “Каби грушка въ писокъ впала” (писок – *діал.* рот [СУМ VI: 364]). Зауважимо, що П. П. Чубинський особливо наголошував на лінгвістичній цінності народних висловлювань, наприклад, у першому томі “Трудів …” у передмові до розділу “Пословицы и загадки” він зазначав, що, не зважаючи на те, що ті прислів’я та приказки, які вони друкують у цьому томі, є “бідними” у порівнянні зі збіркою М. Номиса, однак “предлагаемое собраніе <…> служитъ матеріаломъ для изученія языка, представляя особенности фонетическія, лексическія и грамматическія, характеризующія или Подольское, или Полѣсское, или Украинское нарѣчія” [Труди 1872–1877, I: 227–228].

У цей період, як уже згадувалося, сформувалася також фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли С.В. Руданський, А. П. Свидницький, К. В. Шейковський, М. В. Симашкевич, К. В. Широцький та ін.

С. В. Руданський із ранніх років прислухався до розмов у народі, замислювався над його життям. Тяжка селянська доля, ненависть до гнобителів, що зріла в народі, народні пісні, оповідання та анекдоти – ось що бачив і чув він з дитинства. Письменник був одним із перших, хто виявив особливий інтерес до народної творчості, яка виникла й побутувала на цій, дуже цікавій з історичного й етнографічного погляду, території, що вславилася своїми мальовничими краєвидами і мелодійною пісенністю. У цих місцях точилися соціальні й національно-визвольні битви за часів Богдана Хмельницького, спалахували селянські повстання під проводом народного героя Устима Кармалюка [Шумада 1972: 5]. У ті часи на Поділлі чимало було живих свідків і учасників повстання, очолюваного Кармелюком. С. В. Руданський чув від селян перекази про Кармелюка, про що свідчать його цінні записи.

Перші фольклорні записи С. В. Руданського припадають на 40–50-ті рр. XIX ст. Про нього як про етнографа і фольклориста писали ще А. Ю. Кримський та М. З. Левченко у знадобах до життєпису письменника

[Кримський 1926]. Визначено, що він почав збирати фольклор не пізніше 1852 р. (в архіві поета є два рукописні томи пісень, що датовані 1852 р. – *Б.К.*), прозаїчні космогонічні оповідки фіксував від наймита Вакули (“Вакулині оповідки”), записував також народні пісні, до деяких додавав і ноти. Отже, як зауважує Н.С. Шумада, до 1852 р. С. В. Руданський уже мав двотомний збірник “Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии”; через дев’ять років, працюючи в Ялті після закінчення Петербурзької медико-хірургічної академії, він підготував до друку великий етнографічний опис подільського весілля, який вважався втраченим, поки його не відшукав А. Ю. Кримський; ще через рік С. В. Руданський упорядкував збірник українських народних пісень з нотами “Копа пісень”. Рукопис цього збірника виявив фольклорист І. С. Абрамов у 1928 р. в одній із приватних колекцій, однак видрукувати його не вдалося. “Подільське весілля” також мало неабияку наукову вартість, саме через це етнографічний опис подільського весілля поширювався серед фахівців у рукописних копіях. Одна з них, зроблена рукою відомого українського фольклориста Я. П. Новицького, зберігається у відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України [Шумада 1972: 5].

Ідея публікації усіх фольклорно-етнографічних записів С. В. Руданського, на думку Н. С. Шумади, належить ще І. Я. Франкові, який у праці “До студій над Руданським” запропонував зібрати всі фольклорні твори, які були питомим ґрунтом його оригінальної творчості. “Се, конечно, потрібне між іншим і для оцінки того, на кілько власної творчості проявив Руданський в оброблюванню сирого матеріалу усного, – писав він. – Шукаючи народних джерел співомовок Руданського, увага наша звертається в першому разі на ти твори нашої усної словесності, котрі сам поет записав з уст народу ... Думаю, що в повнім виданню творів Руданського не повинно бракувати тих народних оповідань, записаних поетом” [Франко 1980: 219–222].

І. Я. Франко подав перелік записів С. В. Руданського, вміщених у збірнику М. Драгоманова “Малорусские предания и рассказы” (1876) [Драгоманов 1976]. Зауважимо, що дослідник назвав 19 творів, а насправді їх було 20. До цього переліку не ввійшло оповідання “Канунъ Крещенія (багай вечір)”. І. Я. Франко зазначав, що всі записи “високої етнографічної і язикової вартості», наголошуючи, що вони “творять гарну збірку, котру варто включити в повне видання творів” [Франко 1980: 221].

До фольклорних записів С. В. Руданського належать також віршовані приказки та прислів’я, які він зафіксував у с. Хомутинці Вінницького повіту, із них понад сотню одиниць знаходимо у відомій збірці Матвія Номиса [Номис 1993].

Отже, С. В. Руданський захопився записуванням фольклору ще навчаючись у Кам’янець-Подільській духовній семінарії. Зібрані пісні він оформляв у рукописні збірки. Перша із них двотомна, що має назву “Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С. В. Р.”. Перший том містить пісні смутнії та веселії”. Другий том – це “Пісні козацькії, чумацькії, бурлацькії, рекрутськії, весільнії, великоднії і так собі” [Руданський. Фонд 63. № 1–2.]. Обидва томи датовані 1852 р., однак очевидно, що С. В. Руданський не один рік збирав пісні, вміщені в них. Ці записи свідчать про широку обізнаність юнака з народною творчістю, він свідомо, з усією уважністю добирав різноманітні пісенні зразки, групував їх за тематичним принципом. Рукописні збірки народної творчості, впорядковані ним, містять багато нових матеріалів порівняно з раніше друкованими фольклорними збірками. Пісні, у яких розповідалося про долю заробітчанина, наймита, рекрута, привертали його особливу увагу. Народну творчість, на думку І. І. Пільгука, С. В. Руданський розглядає у зв’язках з літературою. Із цього погляду показовим є те, що молодий поет добирав до розділів своїх збірок епіграфи з творів В. А. Жуковського та О. С. Пушкіна.

До розділу “Пісні сумнії” (перший том) підібрано такий епіграф:

Он пел... но был печален глас.

Увы! Он знал в любви одну лишь муку! *Жуковский* [Руданський. Фонд 63. № 1.].

Розділ “Пісні козацькії” (друга збірка) розпочинається таким епіграфом:

Кто при звездах и при луне

Так поздно едет на коне.

Казак на север держит путь. *Пушкин* (Там само)

До розділу “Пісні веселії” (перша збірка) епіграфом слугують рядки:

Станем братцы в круговую,

Грянем песню удалую. *Русск. песня* (Там само)

Наведені епіграфи до збірок дають підстави стверджувати про захоплення молодого С. В. Руданського творами О. С. Пушкіна, В. А. Жуковського і про обізнаність його з усною російською народною творчістю [Пільгук 1956: 10].

Пісні, зібрані С. В. Руданським, чітко відбивають подільські говіркові риси. У збірці, датованій 1852 р. і написаній так званою “ярижкою”, наприклад, виявляємо низку говіркових рис Поділля: “Туманъ, туманъ по долыни, Широкій лыстъ на ялыни; А ще ширшій на дубочку… Кличе голубъ голубочку *Хоць* не свою, то чужую Ходы серце *поцюлую*!”[3] – вживання [*ц*’] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча*; замість [*і*] (<*ѣ*) виступає [*у*] внаслідок уподібнення до [*у*]; “Ой хожу я хожу ненахожуся Да кого вирне люблю ненадывлюся” – відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*]; “Поховаю у саду Щей рожою *обсажу* Скажуть *люде* що кохав Що въ садочку поховавъ” – відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*]; закінчення *-е* у слові *люди*; “Ой ты дубе *кучеравый* Лыстъ на тоби *расный*” – твердість

[3] Тут приклади подаємо за: Народные малороссийские песни. Пісні смутнії, веселії. Т. І. Збірка народних пісень. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 63, № 1; Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Пісні козацькії, рекрутськії, весільнії, великоднії і так собі. Т. ІІ. Збірка народних пісень. Каменец-Подольск, 1852. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 63, № 2.

приголосного [*р*’]; “*Хоць* я тоби недамъ лыха *Дадутъ* тобі *люде* Буде *трасты* симъ литъ *трастя* А *смерты* не буде” – вживання [*ц*’] замість [*ч*] у сполучнику (частці) *хоча*; стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах; флексія *-е* у слові *люди*; твердість приголосного [*р*’]; закінчення *-и* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни; “Хто хоче любыты молоду дивчыну Нехай зготує соби *домувыну*” – явище так званого *укання*; “Ой виддала мене маты За кого я *хтила* Незлизае нагаіочка Да изъ мого тила” – випадання звука [*о*] в середині слова у формах дієслова *хотіти*; “Ой Семене ой Семене, Семене Чомъ не *ходышь*, не *говорышь* до мене Чомъ душею и Машею *незовешь* Прыйде вечиръ самъ до *гыншои идешь* Пидъ полою медъ, горивочку несешь” – збереження м’якості шиплячих та африкат; уживання протетичних [*г*], [*в*] перед голосними; “Запалылы сосну Видъ верха до споду Ой сосонка *горытъ* Дивчына *говорытъ*”; “Ой у полю въ полю Вода човна *носытъ* Тамъ мыла мылого Якъ голуба *проситъ*” – стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу; “Ой на ставу на ставочку Тамъ *плываютъ* череночкы *Идна* къ други преплывае Которая пару мае А которая немае До берига видплывае А я жыю *въ божи кари* Не давъ Господь *пари*” – стверділий кінцевий [*т*ʹ] у дієсловах; говіркова форма числівника *один*; у дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]; “Ой я буду говорыты Що видъ людей чую Ой що въ тебе моя мыла *Гыншіи* ночуютъ” – уживання протетичних [*г*] перед голосними; “Ой вернысь мылая Ой вернысь додому Вже буду жыты До *смерты* съ тобою” – закінчення *-и* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни; “На городи сино Два голубы сило Ой десь мое серденятко *Вечераты схтило*” – твердість приголосного [*р*]; випадання звука в середині слова у формах дієслова *хотіти* та ін.

Закінчивши семінарію, С. В. Руданський подав документи не до духовної, а до Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії. Щоправда, його одразу зарахувати студентом не могли, через те що він належав до духовного стану. Лише навесні 1856 р. святійший синод задовольнив

клопотання юнака про вихід із духовного стану, а восени Подільська консисторія видала йому відповідне свідоцтво. Ставши повноправним студентом, С. В. Руданський почав одержувати мізерну стипендію, якої навіть не вистачало на харчування. Тривале голодування та вологий клімат спричинили захворювання на туберкульоз, яке ледь не скінчилося фатально 1860 р. Тому, закінчивши наступного року академію, поет виїхав на роботу до Ялти на посаду міського лікаря – тамтешній клімат був сприятливим для хворих на сухоти [Руданський].

У Криму С. В. Руданський продовжував збирати і вивчати народну творчість. Тут він упорядкував рукописну збірку під назвою “Копа пісень. Списав Степан Руданський. Ялта року 1862, м-ця червня” [Руданський. Фонд 63. №4]. У ній вміщено 60 українських пісень з мелодіями, які також записав сам поет. Серед цих пісень є й такі, що вміщені у попередній збірці, наприклад, “Ой ти дубе кучерявий”. Порівняльний аналіз цих пісень переконує, що у збірці 1852 р. говіркових рис значно більше:

Збірка 1852 р.: *Хоць* я тоби недамъ лыха

Дадутъ тобі *люде*

Буде *трасты* симъ литъ *трастя*

А *смерты* не буде

Збірка 1862 р.: *Хочь* я тобі не дамъ лиха

Дадуть тобі люди

Буде трясти сімъ літъ трястя

А *смерти* не буде.

Однак зауважимо, що й збірка 1862 р. не позбавлена діалектних рис, а пісні, вміщені в ній, відбивають особливості мовлення подолян середини XIX ст. На нашу думку, це все ж таки фольклорні записи з Поділля, відтворені через роки, а не зібрані безпосередньо в Криму.

В аналізованих текстах пісень серед говіркових елементів на фонетичному рівні можемо виокремити такі: “Дежъ ти *виіжжаешь* Мій

сизовый орле? Хто жъ мене молоду Безъ тебе пригорне?”[4]; “На *добранічь* та всімъ на *нічь* Та вже жъ бо я иду спати За ворітьми зелень явірь Тамъ я буду тай ночувати”; “Зеленая черемшино Чомъ не *горишь* оно *куришься* Молодая дівчинонько Чомъ не *робишь* оно *журишься*?” – збереження м’якості шиплячих та африкат; “Ой коли бъ ти пане Саво *хтівъ* у куми братии Ти бъ не ходивъ та до Січі церкви руйнувати” – випадання звука у середині слова у формах дієслова *хотіти*; “Хлопці молодці пийте гуляйте Жваві дівчата хлопцівъ кохайте Весна въ рікъ *ідна* – гуляйте люди И въ насъ другий разъ весни не буде”, “Зеленая та дібровонько Чого въ тебе та пенъківъ много? Паросточку ні *едного*?”, “Ой на степу ой на степу ой на кримськимъ полі Висипали чумаченьки *штири* мажи солі”, “Ой чи явірь чи не явірь Чи зелена черемшина Миже *стома* дівоньками Тілько мені тай *ідна* мила” – фонетичні варіанти числівників; “Ой вийшла другая Та вже не такая Підійняла китаєчку Тай *поцілувала*”, “И *цюлуе* милуе гостинці купуе. А на мене молодую нагайку готує”, “Ой за горою за долиною Тамъ сидівъ голубъ изъ голубкою *Цюлувалися* милувалися Сивими крилами обіймалися” – перехід [*і*] в [*у*] в наступному складі внаслідок асиміляції до [*у*]; “Ой місяцю перекрою Зайди за комору Нехай же я зъ своімъ милимъ Стану й *поговору*”, “Ой вийшла третяя Одъ крайньоі хати: “Було жъ тобі бісівъ сину Насъ *трохъ* не кохати!”, “Ой моя мати та не журъ мене Въ далеку дорогу *виражай* мене Ой темна нічка та не видная Козаку дорога та далекая...” – твердість приголосного [*р*’]; “Ой повій вітроньку на мою світлоньку Съ того краю звітки милу маю. Вітрець повівае світлоньку минае Десь милая вже *иншого* мае”, “Скупа родина скупа Малий коровай *испекла*” – вживання [*и*] на початку слова; “Коло млина коло броду Пило два голуби воду Напилися й полинули За *коханя* спом’янули”, “Ой чи вдаришь чи не вдаришь Тілько мене *житя* сбавишь Ой чи влучишь чи не влучишь Тілько мене зъ нимъ розлучишь”, “Біжи коню долиною Темнимъ лісомъ дібровою А стань коню на воротяхъ

[4] Тут приклади подаємо за: Копа пісень. Списав Степан Руданський. Ялта 1862 р. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 63. № 4.

На зелене *папоротя*…”, “– Ой не знаю милі *братя* чимъ же васъ витати Породила жінка сина буду въ куми братии”, “Ой плини жъ ти мила тихою водою Не мавъ же я *коханя* съ тобою...” – відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни; “Зелена діброва безъ вітру шумить А чужий батенько не бъе та болить Чужая матінка словамы въялить *Пійде* до сусіди невістку судить”, “Ой не спиться не дремиться И сонъ мене не бере *Пійшовъ* би я до дівчини Тай не знаю де живе” – спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [*і*]; “Найшла жъ бо я кубелечко Де *вутка* несеться Чую жъ бо я миже люди Вражій синъ сміеться” – вживання приставних [*г*], [*в*] перед голосними.

На словотвірному рівні фіксуємо такі риси: “*Покірніще* дитятко Тодорцю Низенько ся родиноньці кланяе Біле личко слізоньками вмивае А жадноі родиноньки не минае” – вживання прикметниково-прислівникового суфікса -*ішч*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість нормативного суфікса -*іш*-; “Ой у полю криниченька *Кручане* відро А вже жъ моі дівчиноньки Давно не видно” – вживання дієприкметникового суфікса -*ан*- у віддієслівних прикметниках замість суфікса -*ен*-.

Чітко простежуються територіальні риси і на морфологічному рівні: “Хочь я тобі не дамъ лиха Дадуть тобі люди Буде трясти сімъ літъ трястя А *смерти* не буде” – флексія -*и* у формі род. відм. одн. іменників III відміни; “Ой *хожу* я *хожу* Якъ та рибка вьяла…” – відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] із відповідними шиплячими [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*]; “Ой хожу я хожу Якъ та рибка вьяла *Дала-йсь* мні любощі Дівчино кохана”, “Ой якъ би ти такъ за мною Якъ я за тобою *Жили би-сьмо* серце мое Якъ рыбка зъ водою” – злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді.

На синтаксичному рівні спостерігаємо вживання конструкції дав. відм. з прийменником *к* і його фонетичними варіантами: “Пригортайся мила *Къ зеленому дубу* Лишь не кажи правди Своему нелюбу”, “Ой дівчина по гриби

ходила Въ зеленому гаю заблудила Приблудила *къ зеленому дубу* «Ой тутъ же я ночувати буду!”.

Велика фольклорно-етнографічна спадщина А. І. Димінського, ще одного уродженця Поділля, є також невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – як етнографів, фольклористів, так і лінгвістів, особливо ж діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) складає близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів’їв, приказок і загадок тощо [див. Шалак 2009]. Записи мають численні варіанти, вони чітко зафіксували вплив місцевого мовлення, традицій тощо. А. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки. На жаль, більшість його етнографічних записів не збереглася, до нас дійшли “Коллекция подольских сказок, которые в 1850–60-х гг собрал волостной писарь Дыминский” (частково опублікована в “Трудах этнографическо-статистической экспедиции…”) [ТРГТ], “Подольские и малороссийские любовные песни” (1859) та “Рассказ крестьянина о тюремных обычаях” (1864).

Андрій Іванович Димінський народився 13 грудня 1829 р. в с. Борщівці на Поділлі (нині Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) в сім’ї кріпаків. Батько був столяром. Спеціальної освіти А. І. Димінський не мав і був дослідником-самоуком. У 1840 р. він закінчив духовну школу в Кам'янці-Подільському, а згодом, 1848 р., при Кам’янецькій лікарській управі склав іспити на звання “майстра цирюльничого цеху”. Так 19-річний юнак здобув право нижчої медичної практики і розпочав роботу фельдшером у с. Гаврилівці (сьогодні Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

У 1849 р. А. І. Димінський розпочинає збирати фольклорні записи. Від 1850 р. він був писарем у сільській управі села Пукляки (сьогодні Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.), тут одружився із полькою Марією Хобржинською, від якої навчився польської мови та письма (тому в пізніших записах А. І. Димінського трапляються пісні польською мовою) [Шалак 1993: 390].

Відомо, що А. І. Димінський був писарем в інших волостях, а з 1856 р. співпрацював із Російським географічним товариством, став його постійним, а згодом і дійсним членом, отримавши за сумлінну працю в 1862 р. бронзову медаль. Від 1860 р. – член-співробітник “Вольного экономического общества”, входив до складу Комітету грамотності, був відповідальним за Західно-Подільський регіон. У 1863 р. Димінські переїхали в с. Струга Ушицького повіту.

1876 р. А. І. Димінського обрали дійсним членом Подільського статистичного комітету. Помер він 1 січня (14 січня за новим стилем) 1905 р. в с. Струга (сьогодні – Новоушицький р-н Хмельницької обл.). Андрій Іванович мав дев’ятеро дітей. Син, Йосип Димінський (1853–1893), (друга дитина в сім’ї Димінських) також був фольклористом і етнографом [див. Левченко 1928; Новицький 1980].

Діяльність А. І. Димінського відіграла значну роль у вивченні народної поетичної творчості та побуту Поділля. Його заслуги в галузі дослідження народної культури полягають передусім у тому, що він зібрав величезну кількість казок, пісень, етнографічних матеріалів. Підтримуючи якнайтісніші зв’язки з визначним етнографічним центром – Російським географічним товариством, постійним членом якого він був, а також з іншими науковими осередками, які також здійснювали описи народної культури і побуту (зокрема із Подільським статистичним комітетом), А. І. Димінський свою фольклорно-етнографічну діяльність спрямував на розв’язання особливо важливого на той час завдання науки про народну творчість – на збирання її зразків. Незважаючи на тяжкі життєві умови, він встиг зробити багато. Через Подільський статистичний комітет він передав понад 2000 пісень, збірник вірувань, загадок і різних етнографічних записів. Вони частково опубліковані в “Трудах етнографическо-статистической експедиции...”. Зауважимо, що П. Чубинський високо оцінив працю збирача народної творчості, особливо враховуючи пильну увагу до фіксації різних варіантів фольклорних текстів. Він зазначав: “По Ушицькому повіту Подільської губернії більша частина

приказок повідомлена нам п. Димінським” [Труди I: XVI].

Д. К. Зеленін у праці “Описание рукописей Ученого архива имп. Русского Географического Общества” зафіксував, які саме матеріали А. І. Димінського ввійшли в “Труды этнографическо-статистической экспедиции …” [Зеленин 1914–1916]. На думку О.М. Новицького, це важливо згадати в зв’язку з тим, що П. П. Чубинський не скрізь зазначав, які записи належать подільському фольклористу [Новицький 1980: 38–42].

З ініціативи і під керівництвом академіка АН УРСР А. Ю. Кримського було зібрано, підготовлено і видано у 1928 р. велику збірку “Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-их рр.” [КОП]. Упорядником збірки записано М. З. Левченка, мабуть, тому, що він був першим видавцем казок, записаних А. І. Димінським. О. М. Новицький вважає, що саме через це йому помилково приписують деякі казки, уміщені у збірниках значно пізнішого періоду [Новицький 1980: 42]. М. З. Левченко в передмові зазначав: “Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подолян: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працьовитого етнографа Андрія Івановича Димінського” [КОП: VI].

У збірці “Казки та оповідання з Поділля в записах 1860 р.” (Київ, 1928) було вміщено тексти, записані С. В. Руданським та А. І. Димінським. Прозовим жанрам – приказкам, легендам, казкам, записаним рукою С. В. Руданського, пощастило більше ніж пісенній творчості: деякі записи були надруковані ще за життя поета.

Зауважимо, що фольклорні записи, здійснені подолянами, потрапляючи до рук видавців, зазнавали нищівних правок, про це зокрема свідчить порівняльна характеристика збірок різних років видань.

У збірнику М. П. Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы” [Драгоманов 1876] подано три десятки оповідань про чортів та відьом у записах А. І. Димінського. І знову ж таки видавець не зазначав, що записи робив саме А. І. Димінський, натомість під кожним оповіданням є

помітка: “Под. губ. Перед. И. Р-ко” або “Передалъ И. Р-ко”. Ця помітка, як зауважує М. З. Левченко, могла означати, що саме ці записи передав М. П. Драгоманову Іван Рудченко. М. З. Левченко висловлює вірогідне припущення: “оскільки М. П. Драгоманов не листувався з А. І. Димінським, то записи він міг дістати лише в “Юго-Зап. Отделе” від І. Я. Рудченка, якому О. О. Русов, як секретар відділу, передавав “будь-який казковий матеріал для розгляду та впорядкування” [Левченко 1928: 80], як про це говориться в звіті про діяльність “Юго-Запад. Отдела” за 1874 р.

Окрім того, на думку М. З. Левченка, нечітка рука А. І. Димінського, його нерозбірливий почерк стали головною причиною того, що опубліковані записи містять у собі якнайгрубіші помилки та кричущі нонсенси. “Зміни тексту упорядниками, видавцями чи редакторами, зокрема у неприжеттєвих виданнях, на якість яких автор не міг упливати, особливо лексичні заміни, перебудова словосполучень, речень і більших сегментів тексту, його купюрування дають до рук дослідника, – як слушно зауважує П. Ю. Гриценко, *квазітекст* – ірреальний стосовно процесу авторського текстотворення <…>. Зовні, з огляду на формальну структуру, квазітекст зберігає всі ознаки реального тексту, а наслідки втручання в оригінальний авторський текст вдається виявити лише шляхом текстологічного вивчення рукопису та опублікованих варіантів тексту” [Гриценко 2007: 35].

Порівняймо мову казок зі збірки М. П. Драгоманова із мовою цих же казок зі збірки М. З. Левченка:

Збірник М. З. Левченка	Збірник М. П. Драгоманова
Біс клубком В місті у *Літнівцях, Ново-Ушицкого уєзда, іконом* служив у генерала і ходив (в оригіналі “годывъ” М.Л.) собі вечером *на умізги* до панни. І *ни* так то він *єї*	Чортъ въ видѣ клубка В місті у *Литнівцях Ново-ужицького уѣзда* (Под. губ.), *Кузьма* служив у генерала і ходив собі вечером *наумісне* до панни; і *не* так то він *її* любив, *но* для того ходив, що

любив, *іно* для того ходив, що *єму* ся *скучило*. І *їдного* часу іде від неї вечером пізно, – *али* слухає: щось ніби *туркотит* за ним. *Оглядаєтся*, а то *валов'янний* клубок. І він начав втікати. І *єму* було додому під гору, а клубок за ним *котится*, так що аж *єго* по ногах б'є. І той прибіг до плота, *пирискочив без* пліт, а клубок – за ним! Прибіг до *сіний* по сходах, а клубок за ним! І він скричав в *сіньох*, і вибігла челядь, і всі той клубок бачили; а як *їден* зхватив *друк* і *хтів* вдарити, то *ни знате* де ся подів.	*ёму* ся *случило*. *Єдного* часу іде від неї вечером пізно, *але* слухає щось ніби *туркотить* за ним; *оглядається*, а то *воловяний* клубок, і він начав втікати і *ёму* було під гору, а клубок за ним *котиться*, так що аж *ёго* по ногах бъє, і той прибіг до плота, *перескочив через* пліт, а клубок за ним; прибіг до *сіней* по сходах, а клубок за ним, і він скричав в *сінях*, і вибігла челядь, і всі той клубок бачили; а як *єден* зхватив *дрюк* і *хотів* вдарити, то *не знати* де ся *подів той клубок*.

Як видно із наведених уривків, І. Я. Рудченко, що подавав М. П. Драгоманову матеріали, вважав за можливе переробляти рідну для А. І. Димінського подільську мову на полтавський лад[5]. Загалом у текстах цих збірників розбіжностей різного плану – фонемного складу, морфемної структури лексем, граматичних форм, синтаксичного оформлення словосполучень і речень – виявлено чимало, що заслуговує на спеціальний аналіз.

М. З. Левченко, на відміну від попередників-видавців, мав твердий і непохитний принцип – додержатися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою [КОП: 16]. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості збирачів фольклору на різних мовно-структурних рівнях:

[5] Так, наприклад, не знаючи що означає сполука *на умізги* видавці замінили його словом *наумисне*, хоч з польської мови, яка справила чималий вплив на подільські говірки, *umizgi* – це *залицяння*.

І. Фонетичному:

1. Ненормативне вживання голосних: вел*и*тні*, б*и*ре, м*и*не (=мене), м*і*ні, п*и*тльований, ч*и*кай, д*у*мовина, плат*е*ти (=платити), в ш*е*ю тощо: “«Іди-ж, – каже, – у тую безодню на самеє дно, та *достань* мені жменю піску»” [КОП: 64]; “А ті чортяки, що на самім небі, ті каждого *вечіра* світят на небі свої смолянії свічки” [КОП: 166]; “Ото Господь ізнов приходит до Гадама та й каже: «А що, Гадаме? Лебонь, тобі жінки треба?»” [КОП: 166]; “Ото й кидає він *тисати* та *пилити*, зачинає складати” [КОП: 167]; “А під тою горою жили черці та *манастирі* будували” [КОП: 171]; “До вас іде премудрий Соломон *умірати*!” [КОП: 171]; “А на смерть то непримінно треба зав’язатися *сирпанком*” [КОП: 12].

2. Вживання [*у*] замість [*о*] (так зване *укання*): “І мужик взяв *сукиру*, а топориско дав панови” [КОП: 269] – слово *сукира* вжито 20 разів, а *сокира* – 18; “Як тілько добре смерклося, вона вискочила з *думовини*, давай бігати по косцєлі, чи нима кого” [КОП: 269] – форма *думовина* трапляється 3 рази, а *домовина* – 4; “*Будай* же тебе! Та я думала, що ти якого опира бачиш!” [КОП: 57] – форму *будай* вжито тричі, а форму *бодай* – сім разів. “Бо як злізу ту з пєца, то я тобі ту дам *куцюбою* лутшу ялмужну” [КОП: 184–185]; “«Що ви, люди, єго хвалите? – Нима на світі, як він, туман! Нима на світі, як він, *булван*!»” [КОП: 124]; “Али дяк каже: «Відрікайся ни відрікай, сто сот твою ма! *пуки* за своє ни відоб’ю, то не пущу!»” [КОП: 133]; “Злізає до него, а той каже: «Даруй міні, чоловіче! пусти мене, – я вже *відпукутовав* за свої гріхи!»” [КОП: 134].

3. Вживання [*ф*] замість [*хв*], [*х*], [*п*]: “Десь тут захватив єго нічліг на *футорі*” [КОП: 19]; “Переночував, приходит до шопи, дивится, а коні і воли *фостами* пов’язані і на бантах повішені” [КОП: 27]; “І взяв той козак *фляшку* горілки…” [КОП: 48]; “Бог, як сотворив мир, але щоби му було що їсти, засадив гарний город різними потребами: капустою, морквою, цибульою і

*Тут приклади подаємо за: Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860-х рр. / Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. 1/2.

картофлями” [КОП: 60]; Надибає дужи вилику рибу, що лижит до Дунаю *фостом*, а до дороги головою” [КОП: 75]; “…плотик стоїт, може, є з п’ятнадцят *форостинок* і 4 колики…” [КОП: 96]; “Взяв запечатував і прибив до *шуфляди* [не зверху, а] зі споду...” [КОП: 416]; “Паня зараз приїхала на той *футор* і просит [тую дівчину] до себи на слушку” [КОП: 476]; “І приходит вовк. Поїв яйці і чіхраєся в лисину. Той злапав вовка за *фіст*, крикнув, і той єго вовк з болота витягнув. І піп додому прийшов” [КОП: 138]; “Ось прилітає пташок. Він єго злапав і *фостик* єму вирвав” [КОП: 358]. Зауважимо, що трапляються випадки, коли вжито звукосполуку [*хв*] замість [*ф*], наприклад: “А паня каже: «Я тебе сховаю в *шахву*, тую, де часи стоят»” [КОП: 191].

4. У подільських говірках досить помітна втрата дзвінкості приголосних (асиміляція приголосних): “Тогді ангел і каже до Гадама: “*Роспрагайся*, чоловіче, та запрагай коня!” [КОП: 167]; “І отто зробив шклянную хату, сів у нюю, та й казав себе на міранім ланцуху опускати в море” [КОП: 171]; “Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригорщі *роскидати*, *роскинув* по всім мору; і де тілько впала хоць пилинка, то зараз виросла і земля” [КОП: 1]; “Прийшов до ліса, зрубав дуба, *росколов* до половини і каже до медвідя: „Возьми та *росколи*, бо ти сильний” [КОП: 294]; “Бо то кажут, що Бог, як сотворив чоловіка і жінку, то вони зовсім *роспорені* були” [КОП: 1]; “Али в їдного чоловіка внадилися *горопці* на тік до проса і дужи спивали. І той чоловік злапав того самого *горопця*” [КОП: 450]; „Їдут коло *коршми*, – і співают мазурі літанє під *коршмою* і в *коршмі*” [КОП: 93].

5. Поширення приголосного [*ў*] на місці [*л*] у слові *горілка*: “Зварила жінка вечеру, він приніс *горівки*, повечерали, як має бути” [КОП: 19]; “Але дід вимацав у себе півторака, баба также, – післали *горівки*, начали пити: і скілько пили, а *горівка* все була” [КОП: 70]. Слово *горілка* вжито 93 рази, а його варіант *горівка* – 99 разів.

6. Досить помітним явищем є випадання звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти*, у присудковому слові *треба*, у частці *нехай*: “Єдна гадюка *хтіла* кусати тоту дівку, але він, – видно, що

король їх, – зашипів, і вони ніц єї не казали” [КОП: 4]; “І не було чим людий приймати, бо ніхто ни *хтів* саджі їсти” [КОП: 110]; “Али єму ся спати ни *хтіло*, али іно слухав, коли німий засне” [КОП: 268]; “Али їму *захтілося* їсти, і вкусив того хліба, що вона єму дала, – і хочися дрімати; вкусив сира – і зараз ся звирнув і заснув” [КОП: 400]. Випадків випадіння звука [*о*] у дієслові *хотіти* зафіксовано понад 200 разів, що вдвічі більше, ніж нормативно вживане *хотіти*. І тії [чоловік і жінка] тогди так добре жили, що і не *тра* лутше” [КОП: 150]; “Досить він на всі сторони єї обдув, – а вона ни встає. І каже до царя: «*Ней* но я вийду на двір подивлюся по зорах, то я буду знати, коли на нюю дути!»” [КОП: 80].

7. Стверділий кінцевий [*т’*]: стоя*т*, мають, сплину*т*, пора*т*, доси*т*, наприклад: “Отто як задумав Господь сотворити світ, то й *говорит* до найстаршого ангела Сатанаїла: – „А що, – каже, – архангеле мій, ходім творити світ!” [КОП: 163]; “…ангели *ходят* з мечами та й *зганяют* їх із неба”; “*Кличут* єго до другого покою, *приймают* єго соленні, вся вигода для него: коні взяли до стані, дали їсти, фурманови горівки, вичерати” [КОП: 103]; “Вони часом нап’ются, аж ледво *стоят* в церкві, али святого пристолонька тремаются, і таки й *відправляют*” [КОП: 130]; „Ну, вийшли вони з хати. Ось ту *приходит* вона. А вони за нею і просятся: „*Прийміт* нас, будьти ласкаві, на-ніч” [КОП: 179].

8. Стверділий кінцевий [*ц’*]: “Тілько що вона взяла дитину, зав’язала *пупец* і поставила коло роділі, хтось застукав в вікно і закликав бабу на мня” [КОП: 26]; “Вони собі танцьовали, а за кождий *танец* по жмені грошій давали” [КОП: 27]; “Дивится, нема нікого, тілько сидит той *старец* і каже му: «Сідай!»” [КОП: 53]; “Али на дорозі надибає єго *заяц* – питаєся: «Де ідеш, коти?»” [КОП: 328]; “І іде, іде той *хлопец*. Захопила го ніч. Попросився до якогось чоловіка на ніч” [КОП: 380]; “Приходит до тої хати, а в ні *вмерлец* лежит” [КОП: 47].

9. Звукосполука [*ст*] переходить у [*с’ц’*]: “Той прийшов до *косцьола*. Єго зачинили” [КОП: 367]; “Ну, коли ти так сказав, то я прейду до тебе в

госьці на самі виликодні свята, аби-сь ся мав на поготові” [КОП: 7]; “Той [чоловік] зі *злосьці* хтів єї забити – і забив коня” [КОП: 301]; “Той вертаєся додому, дивится: вже не той дім, не таке сило, отож і *косцьол* інший” [КОП: 65].

10. Уживання [*ц*] замість нормативного [*т*]: “А тії – голі такі, як з болота виняті, і такі чорні, – та на *вцєки*!” [КОП: 150].

11. Вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних: *поломлят (=поламають)*, *здоровля, памнять* тощо: “То він спитався свого фурмана: «Що там такого, що так ся коні полошат, що мало дишля не *поломлят*?»” [КОП: 20]; “А він каже до пана: «А мені що, пані, молитися от несчастя? я-но молюся, щоби мені Бог дав *здоровля* і кусок хліба!»” [КОП: 156]; “Бо, як я бачу, то ти не хочиш хліба, іно якогось иншого *безголовля*” [КОП: 181]; “Чоловік ввійшов до хати, звитався з жінкою і питается, як вона жила, як єї *здоровля*” [КОП: 468]; “…така-то єму втіха та радість, що, здаєтся, вічне хотів би жити, а до того ще й *здоровля* єму служило” [КОП: 167]; “І єго віддав цар в школи, і тамті [школярі] то читали по книшках, а він на *памніть*” [КОП: 314]; “І приходит туди і каже: «Здравствуйте, *риблята*!»” [КОП: 316].

12. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*, що підтверджують дані південно-західних діалектів. У текстах аналізованих казок маємо форми числівника *один* з початковим *є* і його рефлексом *ї*: *єдного, єден, їдного, їдна*. Трапляється також форма *оден,* наприклад: “Колись-то, дуже вже давно, як ще Господь-бог ходив по землі, хліб родив не так як тепер, по *їдному* колоску, але так, що і стебла не знати було під колосьом” [КОП: 4]; “На Андрія *їдна* стара дівка в Балабанівді просила баби, щоб єї зробила, аби ся віддала” [КОП: 14]; „*Єдна* дівка пішла в ліс по дрова. Зайшовши далеко, заблудила” [КОП: 3]; “*Єден* чоловік ішов на той острів, що єст напротів Ісаковец” [КОП: 45]; “Молотіт *оден* одного, поки котрийсь признается” [КОП: 258] ; “Їдного часу задумав Господь затопити землю і витопити всіх людей, які тілько були” [КОП: 167]. Кількома варіантами представлено в текстах казок числівник *чотири*: “В селі сидів

орендар, але на Судний день вибрався до міста, може за *штири* милі” [КОП: 25]; “І той [середущий] взяв корабель, і їди по морю. І той поїхав і бавився через *штери* роки, і нема по нім жадної чутки” [КОП: 419]; “Та й благословит землю на всі *штири* часті” [КОП: 165]. Трапляються фонетичні варіанти й інших числівників, наприклад: “І всі *девіть* приїжджают до того міста” [КОП: 548]; “То наш пан посилає тих *десіть* до розумних панів, а тих *десіть* до дурних” [КОП: 555]. Низку відмінностей спостерігаємо і в складних числівниках. Так, у назвах чисел другого десятка в казкових текстах маємо діалектні фонетичні варіанти: “І той [Мурин] приїхав до него. Дивится: стоїт їх *одинайціть*” [КОП: 279]; “І все собі ходили на польованя *одинадціть*, а *дванадцітий* все лишався коло неї для ослуги” [КОП: 486]; “А той прийшов до тих *одинайцятьох* і каждому такий нумир написав на чолі” [КОП: 530]; “Був собі пан. І мав жінку. І мам іно єдного сина, і той син вже мав зо *тринадціть* літ, і все вдома” [КОП: 92]; “Пирийшли вони тії всі покої, прийшли до *тринайцітого*” [КОП: 598]; “Який то дурний москаль! За їдну шкіру взяв *двацять* п’ять рублів” [КОП: 248]. Мають фонетичні варіанти і складні числівники на позначення сотень: “І батько заким прийшов додому, вибрав за него *четиреста* рублів” [КОП: 456].

13. В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [*і*] (<*ѣ*) можуть виступати й інші звуки. Так, [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати – цюлювати*: “Той прийшов, *поцюлював* в руку і положив на груди” [КОП: 72]; “А в тії панні було три гадюки. І гадюка іно хочи єго *поцюлювати,* – а той хлопиц був в головах, і відітне [язик] тії гадюці” [КОП: 363]; “А вона дурна ни знає, що вона єго *поцюлювала* не в уста” [КОП: 580].

14. Твердість приголосного [*р’*]: “Заким вигулькнув із *мора*, так того піску як не було: геть вода змила!” [КОП: 164]; “Такий то був Соломон… А як родився на світ, то єму іще і *трох* літ не було, а він уже важив жіночій розум” [КОП: 169]; “А я вже жилеткою *міраю* гроші!” [КОП: 108]; “Завинув

собаку в *радно*, та й ся ни торбує” [КОП: 125]; “І він їди. Надибає своїх братів, що по *мору* пливают” [КОП: 420]; “Бо то кажут: хто хоче мати чорта на услуги, то той най дістане *кураче* яйце, “зноском” называемое” [КОП: 18]; “Знов Сідун глянув по *зорах*, – пізнав. Покинув баталью, їде додому” [КОП: 345].

15. Вживання [*и*] на початку слова: “Бо то була така паня, що дужи горілку пила. Али єї *инші* ни казали пити” [КОП: 220]; “І король козака відправив, і він десь став за кухара [у короля в *иншій* землі]” [КОП: 559].

16. Відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. ІІ відміни: *волося*, *створіня*, *вісіля*, *зіля*: “Подивився Господь – і зараз дає Гадамові заступ, лопату і жменю *насіня*” [КОП: 166]; “Лютий Палютого запросив до себе на *вісіля*” [КОП: 8]; “Бо то ще як Господь-бог ходив по світі і сотворив світ, і каждого *створіня* питався, на що пристає” [КОП: 4]; “Дивится: входит кобіта, розплетена, *волося* скрізь по плечіх і на грудях по ні, в білім убрана” [КОП: 41]; “То та росказала свою пригоду і просила, чи не знає якого *зіля* на теє” [КОП: 186]; “А вже як взяла четвертий раз рвати четвертий волосок, то той хлопиц, як потягнув, вирвав знов цілу жменю *волося*: али вже мало чортови голови не вірвав” [КОП: 375].

17. Вживання [*ц’*] замість [*ч*] у сполучнику (частці) *хоча – хоць*: “Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригорщі роскидати, роскинув по всім мору; і де тілько впала *хоць* пилинка, то зараз виросла і земля” [КОП: 1]; “Але *хоць* єго приймали так, що аж впився, – а горівка всьо була” [КОП: 70]; “Дяк *хоць* добре співає, – але як за своє ся впоминає, – то вже злий, – і до того дурний” [КОП: 85].

18. Спорадичне вживання дієслівних форм з нескладовим [*і*]: “От вони і *пійшли* на цвинтар” [КОП: 168–169]; “Ото вони й *пійшли* над море, а море таке темне-темне, – сказано безодня!” [КОП:161]; “Але ото раз *пійшла* поголоска, що він хоче проповідь говорити. Збирається народ із цілого світа послухати єго” [КОП: 172].

19. Помітна тенденція до вживання приставних [*г*], [*в*]: “Привидіт мині тую жидівку, що вона *вочи* випарила!” [КОП: 28]; “Взяв з себи *вочкур* і повішався” [КОП: 27]; “Дід каже: «Пам’ятай же! ни бире нічого, іно *вовечку* золоту!»” [КОП: 29]; “Ото засіяв *Гадам*, запрігся в борону та й волочит” [КОП: 167]; “*Ворганистий* (той, хто грає на органі – *Б.К.*) приніс соломи, зачав в грубі палити, – та й їх там подушив” [КОП: 146]; “Намовив кум *гатамана*, як би ту кума вигнати з дому, а *гатаман* каже: «Купи ми горівки, то я єго вижину»” [КОП: 241]; “Грішнеє тіло, та й згубило чоловіка. Бо як би не воно, любенько жив би собі *Гадам* у раю, а то ні!” [КОП: 165]; “Був ту король. Мав три сини: два розумних, а третий – дурний. І він на старість *восліп*” [КОП: 119]; “І приложила єму голову до шиї, обвила єго кілька разів, – і він зцілився і *вожив* [КОП: 424]; “Той ту чоловік хутенько загрів *вокріп* ” [КОП: 466].

20. Звукосполука [*вн*] нерідко переходить у [*мн*]: “А разу єдного, ще в осени, купив собі бідний за *гримню* огіркового насіня, приніс додому, поставив під подушку, і тоє насіня висипалося під постіль” [КОП: 217]; “Стают обедва і сідают на коні і б’ются, – али оба собі *рімні*” [КОП: 277]; “Надибают пшеницю, таку-то дужи ладну, як лава – така *рімна*” [КОП: 377]; “І він *зрімнявся* з нею і каже: «Ото щоби-сь ся мене прийняла на ніч, то би-м тобі дав триста дукатів»” [КОП: 199–200]; “Пан не може витримати, бо зобачив, що офіцир стоїт в тії шафі: *вирімнявся*, як на ученії може” [КОП: 191].

21. Випадки неповноголосся: “І як умер він з тими обручами, так єго з ними і поховали, і отто з тих обручів і виросло три дереві: кіпарис, кедрина і треблаженне *древо*” [КОП: 167].

22. М’якість [*н*] перед шиплячими: “Повезли слуги того плуга, возили та й возили, ніхто не цінив *меньше* тисячі червоних” [КОП: 170]; “Рано досвіту взяв ціп, пішов на *паньщину*” [КОП: 98].

23. Диспалаталізація [*л'*]: “Медвідь колись був *мелником*; та ото, як Господь ходив по світі, нечестивій *мелник* і задумав Бога налякати” [КОП: 10].

II. Словотвірному:

1. Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських говорів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних і дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. Так, суфікс *-іш-* у багатьох південно-західних говорах має вияв *-ішч-* [Бевзенко 1980: 114]. Спостерігаємо ці зміни й у казках, де вживається прикметниково-прислівниковий суфікс *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *сильніщий*, *мудріщий*, *гарніщий*, *висиліщий* тощо, наприклад: “Що за гарний! Але кінь під ним ще *гарніщий*” [КОП: 352]; “Взяв хліб, ззів, пиво випив, і вже *висиліщий* став” [КОП: 431]; “Ото Давид і просив собі у Бога три сини: їдного – найкращого, другого – *найсильніщого*, третього – *найрозумніщого*” [КОП: 171–172]. Виникнення цих форм мовознавці пояснюють аналогією форм типу *вищий*, *кращий* тощо, але вони могли витворитись і внаслідок дисиміляції *ш>ч*: *-ѣиш-* (через асиміляцію до наступного *ш*), > *-ѣиш* > *-ішш-*, а далі через дисиміляцію > *-ішч-* (орфогр. *-іщ-*) [Бевзенко 1960: 221]. Діалектні форми з подовженим *ш* також трапляються у текстах казок, наприклад: “Дивітся: як з рукавечки буде кров капала, *як-найскорішше* прибувайте до мени!” [КОП: 321]; “Страсся вовк, [і став] такий кінь слічний, ще *ладнішший*, як перши був” [КОП: 341].

2. Широко знане в подільських говірках уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: “Сей лист *найдяний* був в землі Британьські на горі Оливні перед образом святого архистратига Михайла” [КОП: 16]; “Але тота *верняна* дитина не довго жила” [КОП: 40]; “Подивилася вона і каже сама до себи: «Що то такого значится? стіл *застеляний*, і чай налагоджений, а нікого нема?»” [КОП: 479];

“… вона москаля обіймила, а той лижит на стороні *обваляний*” [КОП: 378–379]; “Жінка чикала на обід, – нима. І іде за ним. Дивится: він *повішаний*” [КОП: 27].

3. Поширеність іменникових утворень із суфіксом *-иск-(о)* відповідно до утворень із суфіксом *-ишч-(е)*: “То видівше москаль, нічьою пішов на *окописко*, добув жида, і давай полотно з него збирати” [КОП: 44]; “Мучився так *пописко* цілий місяц; висох, змарнів, з голоду вмирає” [КОП: 121]; “Ідут люди на *цвинтариско*, Іде Гаврило, а за ним – *цаписко*” [КОП: 127]; “Наївся *мужичиско* і ляг спати” [КОП: 127]; “І мужик взяв сукиру, а *топориско* дав панови” [КОП: 269]; “Кінь, як обачив, як відмірит ноги, як го тріснув в лоб, – аж ся перекинув той *псиско*, кров го обляла всюди” [КОП: 286].

ІІІ. Морфологічному:

1. Використання словоформ з [*і*]: а) у флексії *-ім* місц. відм. прикметників твердої групи замість поширенішого закінчення *-ому*: “Дід мій росказував, що він в 1769 году був в типеришнім *Києвскім* повіті при робочих людях на полі” [КОП: 13]; “…але дивлятся: їди якись пан на *чорнім* коню…” [КОП: 13]; “…прилітає до него на *білім* коні чорт…” [КОП: 19]; “В *Проскурівскім* уєздє єст міст…” [КОП: 23]; “Антошко Козіцкий росказує, що в Городку, в *старім* кляшторі, в стані, було таке місце, що там ніхто ни клався спати” [КОП: 24]; б) у закінченні *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: “А *другій* єго й питає: «А чого ти, брате, так тяжко здихаєш?»” [КОП: 9]; “…*нечестивій* мелник … задумав Бога налякати” [КОП: 10]; “*Убогій* і багач мали якось разом поле, разом якось і засіяли їдним насінням” [КОП: 10]; “*Правдивій* сон ти виділа о мені, бо так я й маю терпіти за рід чоловічій…” [КОП: 16].

2. Використання словоформ з [*и*] замість [*і*]: а) у наз. відм. одн. прикметників, дієприкметників та числівників трапляється закінчення *-ий* замість *-ій*: *подорожний*, *третий*, *середний* (“… новака садят вмиже себе, а *середний* ариштант лізе в «квас»” [КОП: 239]; “Ішов *подорожний*, побачив трох чоловіків коло дороги і сказав їм «добридинь», і поминув їх” [КОП: 8];

“І той заржав *третий* раз і вилазит з-за скали” [КОП: 308]; “Так чужий каже, а *домашний* питаєся: «Як же ти ся будеш женити?»” [КОП: 7]; б) у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни – *смерти, ночи, крови*, наприклад: “Іде бичок, сивий, кривий, і каже: «Дітоньки, сідайте на мене, я вас від *смерти* відкуплю!»” [КОП: 39]; “Ходім с хати на двір спати! Бо видиш, скільки їх єст в хаті, то всі вимрут сеї *ночи*” [КОП: 267]; “Взяв він тої *крови* і повідає: «Гей, гей! не вмієти ви, люди, своєх дітий ратувати!” [КОП: 49]; “Як посходилися, вій не дає ще їсти, але каже: «Слухайте-но! Що той чоловік варт, що він з *бідности* душу продає чортам...” [КОП: 267]; “За 5-ту п’ятницю заховаєтся від *напасти*” [КОП: 173]; “І поїхали додому, а фурмана до *смерти* за тоє тримав при собі, що му порадив” [КОП: 139]; “А той [дзумак] каже з-під вікна: «Іде і бире собі штире воли і фуру *соли*!»” [КОП: 572].

3. Як зазначають дослідники, “у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. множ. здебільшого мають закінчення *-ий*” [Бевзенко 1980: 210]. У текстах казок у словах такого зразка також вживається ця флексія, наприклад: люд*ий*, грош*ий*, сін*ий*, діт*ий*: “І тогди ще не було ні *людий*, ні звірів, а тілько ангелі…” [КОП: 1]; “То ті нюхают, – а сльози з *очий* течут.” [КОП: 5]; “Прийшли до ліса, і він єму показав котел *гроший*…” [КОП: 28]; “…а на подвірі яму другу копає, щоби в ні *дітий* заховав” [КОП: 39]; “Сам в комнаті лежеш, а єго і до *сіний* не пустиш!” [КОП: 206]; “Бідний мав жінку і *дітий* як маку” [КОП: 208]; “... от тілько що вона вийшла до *сіний*, а з гори єї якась біда за волося піймало і так тягнуло, що мало волося не пообривало” [КОП: 12].

4. Закінчення *-е* у лексемі *люди*: “Ото й позбирались люде, посідали за столи” [КОП: 170]; “Стара почала знов єго сварити: “Якби ти не дурний, та би-сь взяв молоду за руку та перетанцював з нею, то б тебе *люде* хвалили!” [КОП: 574].

5. Від деяких іменників колишніх *-ā-, -jā*-основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, знаходимо форми род. відм. множ. із флексією *-ів*, що витворилася під впливом *-ū*-основи. Уживання цієї флексії

замість нульової у формах род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни – звичне явище для текстів подільських казок, наприклад: “Але сего способу рідко уживают, бо таких *бабів* [уже] нема” [КОП: 14]; “Були парубок і дівка. Мали вони *мамів-відьмів*” [КОП: 55]; “Али пан єму каже: «Коли ти такий, Захарку, добрий злодій, вкради в мени з-під *головів* гроші»” [КОП: 532]; “От, най пан кажут єму, щоби за ніч насадив *яблонів* і щоб були назавтра яблука” [КОП: 99]; “Приїздит до цара той ад’ютант з ним, а той дурний як засне, то дванайціть *добів* спит” [КОП: 356]; “Раз мужики приїхали в город, де було багацько *церквів*, і розійшлися: єдні – поглядіти, а другі – помолитися” [КОП: 582].

6. У значній кількості говорів південно-західного наріччя спостерігаємо змішування твердої й м’якої груп іменників чол. р. ІІ відміни, що виявляється у вживанні флексії *-ом (-’ом)* замість *-ем (-єм)* в іменниках м’якої та мішаної груп [Бевзенко 1960: 44]. Форма орудн. відм. одн. іменників на *-ом* замість нормативної на *-ем* поширена і в досліджуваних казкових текстах – вогн*ьом*, кон*ьом*, хлопц*ьом*, полудн*ьом*, рискал*ьом* тощо, наприклад: “Той пробуджаєся, пустив *вогньом* в долину – нема: пустив *вогньом* вгору – нема…” [КОП: 39]; “Він обернув *коньом* та й скрився” [КОП: 352]; “Тілько що вона трохе здрімнула, рачок скинув з себи шкаралупу та й став слічним *хлопцьом*” [КОП: 324]; “… а він вже зробився *старцьом* таким, що і на ногах не може ся здержати” [КОП: 54]; “Ти перши не був добрим *ковальом* – і тепер не будеш, – іди собі знов до покою сидіти!” [КОП: 156]; “Взяв-им *ножом* копати, копнув-им раз, другий і третий, – дивлюся: збанок” [КОП: 62].

7. Іменники середн. р. на *–а* ІІ та IV відмін в орудн. відм. одн. мають закінчення *-ом* замість нормативного *-ам*, наприклад: *коріньом, начиньом, зільом, житьом* тощо (“Моя сила – в полю, і там стоїт рота москалів, і в сиридині лижит камінь виликий, і під тим *каміньом* скриня…” [КОП: 316]; “… каже: «Дарую тебе *житьом* за твою услугу»” [КОП: 394]; “Накрив їх

листьом, а сам пішов” [КОП: 403]; “… Аж ту через кілька місяців мала вона два сини с золотим волосьом…” [КОП: 491]).

8. У досліджуваних текстах іменники чол. р. в дав., а також у місц. відм. одн. мають закінчення *-ови (-еви)*: Бог*ови*, *світови*, *чоловікови*, вовк*ови*, вогнь*ови*, вітр*ови*, чорт*ови*, фурман*ови*, кат*ови*, *місяцеви*, пнь*ови*, кон*еви*, наприклад: “І Бог дав Адамови два клубочки ниток, щоби він сшив себе” [КОП: 2]; “І прийшло тих сорок і три роки, і він засмутився, що вже треба душу *чортови* віддати” [КОП: 34]; “[Дає] тому *москальови* їсти, пити” [КОП: 49]; “І освітив їх та й пустив на небо; то ото й тепер на *місяцеви* знати, як вони взялися на вила” [КОП: 8]; “Той чоловік *хлопцеви* розказав все, за чим він іде” [КОП: 193]. Зауважимо, що флексія *-ови*, а також *-еви*, яка приймає часто фонетичний вигляд *-’ови* з кінцевим *и*, а не *і*, за твердженням учених, широко представлена майже в усіх південно-західних діалектах [Бевзенко 1960: 40].

9. Іменники жін. р. III відміни в орудн. відм. одн. мають нерідко закінчення *-оjу* – постель*ою*, мазь*ою*, ніч*ью*, наприклад: “Під *постельою* там була дюра” [КОП: 23]; “Перон вдарив в дуба, єго вбив – і *мазьою* ся розілляв” [КОП: 35]; “Люди би багацько тих душ літаючих виділи, але то кажут, що їм тілько три годині позволено кричати, і то *нічьою*” [КОП: 46]. Уживання цього закінчення, на думку дослідників – одна з найцікавіших діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних говорів. Тут позначився вплив іменників колишніх *-ā-*, *-jā*-основ на іменники колишніх *-ĭ-* та злитих з ними приголосних основ, що виразився у поширенні в останніх флексії орудн. відм. одн. *-ою, -ею* [Бевзенко 1960: 61].

10. Приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], звукосполука [*ст*], як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: д → дж; т → ч; з → ж; с → ш; ст → щ. Ці рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу*, *прошу*, *ненавиджу* тощо. У записаних на Поділлі казках дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу

дієслів II дієвідміни подано як із чергуванням [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими (*ходжу*, *побуджу*), так і без чергування, як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: “Ну, то нехай *сидю* на окономскім дому” [КОП: 250]. Разом з тим натрапляємо на форми зразка *хожу*, *сижу*, де чергування відбулося, але фонема /*дж*/ заступається фонемою /ж/, що характерно для полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірок [Бевзенко 1980: 71–72], наприклад: “І той старший обзиваєся: “Може, я більше *сижу* ту і ходжу по світі – і такого ни видав!” [КОП: 35]; “Вітир каже: «Ни біся, я холодний буду повівати і буду тебе *охоложати*” [КОП: 8].

11. Вживання форм двоїни: “І як умер він з тими обручами, так єго з ними і поховали, і отто з тих обручів і виросло *три дереві*: кіпарис, кедрина і треблаженне древо” [КОП: 167]; “Приходит піп, і тоже так зробив своє, і сів на *яйці*, де гуска сиділа” [КОП: 152]; “Ну, каже, добре, – тілько щоби-сь в неділю шлюб взяв, а в суботи приходи над став за посагом і приведи три *підводі*!” [КОП: 152].

12. У південно-західних діалектах вживаються двоякі форми інфінітива – на -*ти* і на -*чи*. Останні форми маємо в казках, записаних на Поділлі: “Казала *запряг[ч]и* 4 коні в віз, і їде до коваля” [КОП: 81]; “Але подумав собі: «Чого я буду за нею *бігчи* на тамту сторону, коли я із сеї сторони в неї скураю»” [КОП: 266]; “Допіро, цар казав дати сто людий на ніч і щоби конечни *достерегчи*, хто то такий обриває тоті яблука” [КОП: 490]; “Він: «То хто товче?». Жінка повідає: «То кума. Прийшли пізно з паньщини, та й вот прийшли *затовчи* проса трошки…»” [КОП: 149]; “Чоловік довідався, що вона сказала кумі, хотів єї бити; то та вирвалася з хати, далій – *біжчи* до двора” [КОП: 174]; “Казав наймитам *запрячи* чотире вози порожних, поїхав до брата” [КОП: 208]. Зауважимо, що частіше вони, за свідченням дослідників, трапляються у західній частині подільсько-волинських говірок – -*чи (-шчи, -гчи)* (*печи, стричи, помочи, помошчи* та ін.) та в галицько-буковинських і карпатських говорах, де ці давні форми на -*чи* від дієслів з

основою інфінітива на [*г*], [*к*] виступають більш-менш послідовно (*бічи, беречи, мочи, печи* та ін.), у той час як від дієслів з іншою основою звичайними є форми на *-ти* (*нести, вести, знати, ревати* та ін.) [Бевзенко 1980: 127].

13. Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говори, поряд із формою знах. відм. *мене* особового займенника *я*, що збігається з род. відм., відбиває давню форму *мня*/*мя*: …помилуй *мя*…. [КОП: 113].

14. Вживання діалектної обмежувально-видільної частки старого походження *іно* (*йно*) у значенні ‘лише, тільки’: “Приїхав, дивится: нема нічого, *іно* дубина така, як і перши була” [КОП: 22], “Та й *іно* скочив в яму – і за ним ся зимля засунула” [КОП: 49].

15. У досліджуваних текстах зафіксовано злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді: *казали-сьти*, *приніс-ем*, наприклад: “І мовила до него Пресвятая Богородиця: «Спала-м, сину мій наймиліший, та збудилась, і снився мені страшний та дивний сон…»” [КОП: 16]; “Ну, а то *як-ісь* ходив на вісіля, *насміяв-ись-ся*, як молодуха прийшла до хати?” [КОП: 88]; “Али так присягнім єден другому, що ми собі рідні братя; хоць *би-сьмо* который вийшов на старшого, *жебе-сьмо* єден за другого не забували” [КОП: 206]; “А кози відказуют: «Не пили ми, не їли ми. *Бігли-сьмо* через лісочок – *вхватили-сьмо* клиновий листочок, *бігли-сьмо* через гребельку – *вхватили-сьмо* води крапельку»” [КОП: 295].

16. У текстах поряд із формами майбутнього часу недоконаного виду на зразок *буду ходити* (західноподільські говірки) вживаються й форми – *буду ходив*, що знані і в наддністрянських говірках, наприклад: “*Буду плів* сітки, *буду лапав* дітьки” [КОП: 45]; “Нарешті той молодий каже до свого тата: «Я *буду ся женив*»” [КОП: 71]; “А той пан каже: «Я для козаків і коний де-небудь найму станцію, а сам таки в теби *буду ночував*!»” [КОП: 73]; “Спитаєшся, доки я ся так *буду мучила*?” [КОП: 75].

17. Як відомо, у дав. відм. сучасна українська літературна мова від займенника 3-ї ос. одн. має органічні форми *йому, їй*. У південно-західних говорах, зокрема й подільському, поширені скорочені форми дав. відм. одн. цього займенника *му, ї*, про що свідчать і тексти досліджуваних казок, наприклад: “Зазиває до себе єдного і каже *му* дістати з самого споду моря – землі” [КОП: 1]; “Секретар чолом кивнув – І обі руці протягнув, Аби *му* цар що дав За то, що єго создав” [КОП: 235]; “Брат єго як ся довідав, заздрісно *му* стало” [КОП: 208]; “Земля стоїт на морі, а щоб вона не впірнула, то Господь *ї* сотворив такую великую рибу, та й сказав єї підпирати землю” [КОП: 8]; “Дали *ї* десять різок, і пішла додому” [КОП: 177].

18. Уживання *ся* (займенника) у зворотних дієсловах у препозиції як біля дієслова, так і через кілька слів від нього: “… аж доки *ся* сам не *переконаю* ...” [КОП: 50], “… порохом *ся розсипав*...” [КОП: 54].

19. Енклітичні форми дав. відм. одн. особових і зворотного займенників (*ми, ти, си*), перші з яких (*ми, ти*) навіть переважали у староруських пам’ятках над формами *мьнѣ, тобѣ*, то вони, звичайно, вийшли з ужитку і зберігаються як архаїзми в південно-західних українських говорах, наприклад, у закарпатських: *дайте ми гусочьку, хоч голову мі зотніте, буду ти на помочи, де ті отец, так си там сідять* та ін.; у говорі галицьких лемків: *то мі ся подоба, што онкті гварят, купів сі чачко, він поміг мі* і т. д. [Самійленко 1959: 40]. Втрата енклітичних форм дав. одн. особових і зворотного займенників, на думку С. П. Самійленка, сталася не одночасно; спочатку, вже на староруському ґрунті, виходить з ужитку форма *си*, з XV ст. починає виходити з ужитку форма *ти*, а з XVI ст. і форма *ми*, причому найраніше ці форми виходять з ужитку в українських пам’ятках південно-східного і північного походження [Самійленко 1959: 39]. У казках, записаних на Поділлі, такі форми широко представлені, наприклад: “Вийшов чоловік на поле орати, але здибав єго чорт, каже: «Дай мині таку душу, що в кажного християнина є, дам *ти* шапку гроший!»” [КОП: 33]; “Не лапай мене, я *ти* дам бочку гроший!” [КОП: 35]; “Супруго моя, сопруго! Добре *ми* с тобою

жити!” [КОП: 115]; “Вона єго зараз взяла до свої станції і каже: «Сполниш тоє, що ти *ми* казав, як-ись ішов коло мої хати?»” [КОП: 142]; “Засвіти *ми* білу свічку, ней я го зобачу!” [КОП: 155]; “Але вона каже: «Ой, стій! не бий! Що хочеш, то *ти* дам, тілько не бий! Бо діти осеротиш», – Ніц в тебе не хочу, іно *ми* дай покорму свого»” [КОП: 410].

IV. На лексичному: *п’єц* ‘піч’, *гелеток* ‘неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда’, *запіяли* ‘заспівали’ (про курей, півнів), *трутити* ‘штовхнути’, *писок* ‘рот’, *когут* ‘півень’, *видіти* ‘бачити’, *приймити* ‘брати’, *рискаль* ‘заступ’, *фрасунок* ‘печаль, забота, беспокойство’, *трафитися* ‘траплятися, бувати’ та ін.

Отже, аналіз мови казок, записаних на Поділлі у XIX ст., дозволяє зробити висновок, що лише автентичні тексти можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля. Тексти казок фіксують значну кількість подільських фонетичних і морфологічних рис, збережених дотепер, що свідчить насамперед про давність та живучість цих говірок.

У середині XIX ст. з’являються друковані видання, спеціально присвячені фольклору й етнографії Поділля. Першою такою роботою вважають “Быт подолян” К. В. Шейковського [Шейковський 1860]. Автор спромігся надрукувати два випуски, а в передмові він зазначив, що праця виходитиме випусками від трьох до чотирьох листків, а шість випусків складатиме один том. У свою чергу, кожен із випусків міститиме два “відділи”: перший присвячується статтям, які знайомлять читача з побутом Поділля, другий міститиме пісні, казки, прислів’я, приказки, повір’я, загадки, анекдоти тощо. К. В. Шейковський розумів наукову цінність своєї роботи, підкреслював, що “подобное обнародываніе матеріаловъ будетъ важно и для разработывающихъ южнорусскій языкъ въ филологическомъ отношеніи и необходимо для будущаго полнаго сборника народныхъ произведеній” [Шейковський 1860: III–IV]. Наприкінці передмови дослідник подає кілька зауваг щодо українського правопису, нарікаючи, що тут панує страшенний

хаос, і подає знаки та їх комбінації, за допомогою яких передаватиме українську вимову.

У першому випуску “Быта подолян” уміщено статтю про гаївки, частина з яких паспортизована, побутові пісні та коломийки. У другому випуску є опис поховального обряду, традиційних народних уявлень про смерть і потойбічний світ. Звичайно, праця К. В. Шейковського написана тодішньою російською мовою, але деякі слова та ілюстративний матеріал у статтях і весь другий “відділ” подано українською мовою, точніше так званою “ярижкою”. У записах гаївок, пісень, коломийок тощо ми фіксуємо низку говіркових рис, що властиві південно-західному наріччю, зокрема подільським говіркам. Для ілюстрації наведемо деякі з них*: твердість приголосного [*р’*]: “Моі мылі соколочкы! Стан’те мэні до помочкы: Стан’те ўсі ў *рад*!” (апостроф ’ – цей знак К. Шейковський використовував замість знака м’якшення – *Б.К.*), “*Навару* я кашы …”; форми двоїни: “Аж там выйшло Тры зірон’кы ясных, Тры *дівчыні* красных”; стверділий кінцевий [т’]: “Ой прыйшла карта від Государа, Що ў же хлопців браты *будут*”; вживання [*у*] на місці [*о*]: “Ой сыдят бурлакы, тай кінец стола, Та ў *супілку* грают”, “Ой хочэ намы та рекрутамы, Ўсю Пол’щу *звуюваты*”; числівникові форми *іден, штире*: “Ой є ў мене отец’-маты, *ідна* сэстра”, щей два браты”, “Ўзялы мэне и спіймалы, Назад рукы извъязалы. *Штырэ* хлопці варты далы”; фіксуємо давню форму займенників *тебе, мене – тя, мя*: “Ой лышаю *тя* споду Богу, А сам іду ў далеку дорогу”, “Луч’чє було б моя рідна мамы, Під серцем *мя* задушылы”. Місцями упорядник позначив характерні “подільські” наголоси: “Коло млына *кремена́*, Там дівчына ходыла, Роман-зіл’ля копала, Сама ж їого нэ знала. *Поне́сла* ж го до рады До чоловічоі громады…”.

Зазначимо, що праця К. В. Шейковського сприяла ознайомленню громадськості з особливостями побуту мешканців Поділля, а також відіграла певну роль в активізації етнографічного вивчення регіону. Чимало відгуків на

* Тут приклади подаємо за: Бытъ подолянъ издаваемый К.Шейковскимъ. – К., 1860. – Т.І. – Вып. 1.

роботу було опубліковано в журналах “Современник”, “Отечественные записки”, “Известия отделения русского языка и словесности Академии наук”.

Найвідомішим відгуком на працю К. В. Шейковського є “Великдень у подолян” А. П. Свидницького [Свидницький 1861а, Свидницький 1861б]. Нарис, який планувався автором як рецензія на “Быт подолян”, у процесі роботи переріс рамки звичайної рецензії і став ґрунтовним етнографічним дослідженням. А. П. Свидницький детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв’язок місцевих народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії [Міщук 1985: 554]. І хоч нарис написаний російською мовою, нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована в мовну палітру твору. У першодруці (автограф невідомий) можна виділити цілу низку лексичних регіоналізмів на позначення предметів, ознак, якостей, дій (докладніший аналіз лексем подано в розділі 3, пункт 3.2.2.), наприклад, слово *равлики*[*] вжито в А. П. Свидницького зі значенням ‘видозмінені постоли’: “Ноги обуваютъ въ постоли – самоходы (измѣненный видъ постоловъ – *ра́влики*)…” [Свидницький 1861б: 26]. Зі значенням ‘вишивка на рукавах’ уживає автор праці лексему *поликú*: “Верхъ щегольства – *поликú*, т.е. шитье на рукавахъ” [Свидницький 1861б: 27]. У реченні “Женская одежда отличается отъ мужской отсутствіемъ *ка́бки* (по-подольски – ка́па, капту́ръ) и виложистимъ коміромъ” [Свидницький 1861б: 26] нас зацікавило слово *ка́бка*. А. П. Свидницький трактує лексему *ка́бка* як капа або каптур, вважаючи ці слова подільськими. Фіксуємо в нарисі й діалектизм *кичка*: “Лубокъ извѣстенъ также подъ именемъ *кички* (ки́чка)” [Свидницький 1861б: 28].

[*] Тут приклади подаємо за: Свидницький А.П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского). *Основа*. 1861. № 10. С. 43-64; № 11-12. С. 26-71.

Лексема *ковтки* вжита А. П. Свидницьким на позначення сережок: “*Сережки* тамъ называются *ковтками*” [Свидницький 1861б: 28]. Ми навели лише деякі лексичні регіоналізми, вжиті у нарисі “Великдень у подолян”, але й цього достатньо, щоб зробити висновки, що А. П. Свидницький активно вводив навіть у російськомовні тексти слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані українською мовою й стали загальновживаними, інші належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

Фольклорні та етнографічні матеріали з Поділля письменник використовує у своїх інших нарисах “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського” [Свидницький 1860р], “Злой дух” [Свидницький 1972], “Остатки от времён доисторических” [Свидницький 1969в] та ін. Мова праць також відбиває низку діалектних рис на різних мовно-структурних рівнях, а саме: на фонетичному рівні – вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних: *вимня*[*], *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *рипляхь*; твердість приголосного [*р’*]: якъ *зори*, *зорами*, зъ *вівтара*, *опира*, до ёго *міране*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* небіжчика, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруетця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, на *вечеру*, *опира*, съ *трома* тощо; наявність протетичного [*г*]: *гинча*, *гинчим* часомъ, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*); стягнення приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ье*: *волося*, *йменя*, *ріля*; випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*: *хтіла*, *треа*; збереження м’якості шиплячих та африкат (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешь*, *сидишь*, *складешь*, *спогадаешь*, *захочишь*, *промежь* себе, *насторчь*, *ледачь*, *хочь*; уживання [*хв*] замість [*ф*]: *парахвіяне*, *парахвія*; уподібнення приголосних: *росказують*, *роспізнаемь*, *роступилось*, *росхапали*, *роспятого*, *вічиняти*, *звітки*, *найхуче* тощо; етимологічне [*шс’а*] передано

[*] Тут приклади подаємо за: Свидницький Патриченко Наталий [Анатоль Свидницький]. Відьми, чарівниці й опирі… Київ, 1860. Автограф. Ф 1. № 5046.

через *-шся* п’ять разів: *вкриешся*, *ховаешся*, *налякаешся*, *переконаешся*, *спізнишся*, і лише раз шиплячий асимілюється свистячим: *злякаесся*; етимологічне [*т’с’а*] А. П. Свидницький послідовно передає буквосполученням *-тця* (191 раз): *відчепитця*, *спасаютця*, *вчепитця*, *волочитиметця*, *двоітця*, *держитця*, *дивлятця*, *позъіжджаютця*, *регочутця*, *почнетця*, *рветця*, *озиваетця*, *проситця*, *сміютця* тощо; лише раз буквосполученням *-ться* (*умиться*) та двічі *-ця* (*дивиця*, *ллюця*); після приголосних перед закінченням в орудн. відм. в іменниках ІІІ відміни послідовно передньоязиковий [*т’*] подовжується: съ *певносттю*, надъ моею *старісттю*; на словотвірному рівні – вживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *сміливійший*, *зручнійше*, *розумнійші*, *потихійшае*; вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *поколяний*, *посоляний*, *зліпляна*, *роспаляний* тощо; злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді, наприклад: *заховався еси*, *не послухала еси*, *не чула еси*, *мали-би-сьте*; на морфологічному рівні – закінчення *-е* в іменниках середн. р. ІІ відміни в наз. й знах. відм. одн.: *відьмуваннє*, *убраннє*, *дівованнє*, *жабориннє*, *закінченнє*, *зрощіннє*, *насланнє*, *оповіданнє*, *Запорожжє*, *счастє*, *життє*, *дрантє* тощо; форма дав. відм. одн. іменників ІІ відміни м’якої групи на *-ові* (щоправда, за тодішнім правописом А. П. Свидницький використовував літеру *ё* замість буквосполучення *ьо*), наприклад: “віддавъ *зятёві* все свое царство…”; форма орудн. відм. одн. іменників ІІ відміни м’якої та мішаної груп на *-ом*: *мечомъ*; форма род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни на *-ів*, наприклад: *жабівъ* або гадюкъ нашлють на обістя; по той бікъ *школівъ*; чи то я мало *войнівъ* відбув; трапляються у нарисі й залишки двоїни: дві *сестрі*; серед лексичних регіоналізмів автора можна виокремити такі: *бурдієць* – землянка, *вдвозі* –

удвох, *троха* – трохи; *далій* – далі; *набіл* – молоко, молочні продукти, *галити* – квапити, *зарівно* – однаково, *здибле* – здибає, *конор* – гілка, *лаби* – лапи, *лилик* – кажан, *мачати* – умочати, *нім* – поки, *ралити* – орати та ін.

Отже, різні етнографічні та фольклорні матеріали, у яких свідомо збережено “живу” народну мову, є важливим джерелом для діалектологічних досліджень, здебільшого вони є єдиними свідченнями про українське говіркове мовлення певних місцевостей минулих часів.

Крім того, як зазначає С. П. Бевзенко, під час дослідження окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, а частково граматики і навіть фонетики) фольклорно-етнографічні праці можуть бути досить надійними джерелами, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними даними [Бевзенко 1980: 20–21]. Останнє найбільше стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які в багатьох випадках переносяться з однієї місцевості в іншу із збереженням діалектних особливостей, що можуть бути і не властивими тому ареалу, де ця пісня заново побутує.

Лише автентичні тексти з Поділля можуть бути основою для вивчення діалектних особливостей мови подолян. Записи пісень, казок, оповідань, прислів’їв і приказок мають велике наукове значення і є вагомим внеском в українську фольклористику. Цей цікавий матеріал, який презентує основні ознаки подільського говору, може слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, а проаналізовані фольклорно-етнографічні матеріали свідчать про розуміння записувачами (упорядниками) важливості фонетичного принципу правопису. За вимоги писати державною мовою, якою тоді була російська, перемагав усе ж таки науковий підхід, який дозволив зберегти територіальні особливості, а це дає право вважати фольклорні записи цінним матеріалом для визначення рис подільського говору у формуванні літературного стандарту.

1.4. Джерельна база дослідження народного мовлення Поділля кінця XIX ст.

У середині XIX ст. боротьба України й українців проти національного гніту та великодержавницької політики царського уряду знайшла своє відображення у дискусіях про українську літературну мову і шляхи її розвитку. Незважаючи на репресивні заходи царизму щодо української літературної мови, розвиток її не лише не припинився, а, навпаки, помітно зріс і зміцнів особливо в Східній Україні. У зв'язку з цим у другій половині XIX ст. виникло питання про правописну, граматичну і лексичну нормалізацію української літературної мови. Словники ж української мови повинні були б показати лексичні багатства її і вже однією своєю появою вибили б ґрунт з-під ніг великодержавних мовознавців, які намагалися довести, що українська мова – не окрема слов'янська мова, а наріччя російської чи польської мови. Про практичну, наукову і політичну вагу граматик та словників української мови писав М. П. Драгоманов: "...потребу тої освіти українофіли основують на окремішності і самостійності української народної мови. Однако спитаєм самих себе і між собою безсторонньої чи вияснена так тая самостійність науковим робом, щоб стала очевидною? Ми ссилаємось на авторитети, говоримо: ось що каже п. Миклошич, сам великорус Лавровський, Даль і т. д. Але по правді, де повна наукова граматика українська, зроблена на основі народної мови і виложена порівнюючим способом? Де такий же словар малоруський? Яку ж твердість можуть мати усякі розмови про український язик, а тим більше жадання офіціального признання прав сього язика? Поки ми не маємо наукової граматики і такого ж словаря мови нашої, доти не тільки не порішиться, чи є ся мова такою ж самостійною перед російською і великоруською, як, наприклад, італьянська перед французькою або хоч провансальська перед французькою, чи так вони відносяться, як platdeutsch до hochdeutsch, чи є вона patois, але поки не добудемо ми такого словаря і граматики, доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь

недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон” [Драгоманов 1863: 278].

І. І. Срезневський у своїй “Записке о Словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым” [Срезневский 1854], В. І. Даль у “Напутном слове” [Даль 1955а] підготували для українських лексикографів конкретну програму дій на ціле півстоліття. Обидва російські лексикографи радили українським збирати лексику народної мови для створення повного словника української мови, вкрай потрібного для вивчення історії мови, для розвитку української літературної мови. У цьому словнику, писав І. І. Срезневський, повинні бути вміщені й пояснені всі слова української народної мови, з позначенням вузьких діалектизмів, з ілюстрацією вживання кожного слова у прислів’ях, приказках, піснях тощо [Срезневський 1854: 203].

Включати у словник усі слова народної мови потрібно, писав В. І. Даль, не для того, щоб їх обов'язково потім уживати і в літературній мові, а “для изучения самого духа языка и усвоения его себе, для выработки из него постепенно своего образованного языка” [Даль 1955а: XIII–XXIX]. Наведені думки російських лексикографів у другій половині XIX ст. знайшли досить широке практичне втілення в Україні.

Українська лексикографія має свою давню традицію, що нерозривно пов’язана з історією літературної мови, суспільно-історичними й культурними умовами життя народу.

Із появою перших художніх творів, написаних новою мовою, що стала базуватися на живій народній основі, з’явилася, за переконливим свідченням В. В. Німчука, і нова українська лексикографія. Першою словниковою працею з новою літературною українською мовою в реєстрі був доданий до “Енеїди” І. П. Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник “Собраніе Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ” (972 реєстрових слова). “Краткій малороссійскій словарь” (1131 слово) додав

до своєї “Граматики малороссійскаго нарѣчія” (1818 р.) О. П. Павловський. Невеликі словнички додали М. А. Цертелєв (“Словарь малороссійскаго языка” – 218 слів) до збірки “Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней” (1819 р.) та І. Г. Кулжинський (“Изъясненіе малороссійскихъ словъ...” – 62 слова) до праці “Малороссійская деревня” (1827 р.). Окремо в збірнику “Труды Общества любителей россійской словесносте” (1823 р.) І. Войцехович надрукував “Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія” (1173 слова). “Словарь” (453 реєстрових слова) додав М. О. Максимович до першого видання українських народних пісень “Малороссійскія пѣсни” (1827 р.) [Див. Німчук 1966: 5–6]. У 30–40-х роках XIX ст. продовжувалася робота над укладанням таких праць, хоча деякі з них так і не були надруковані, серед них: словники Л. І. Боровиковського, А. Л. Метлинського, П. П. Білецького-Носенка та ін.

У середині XIX ст. з’являються такі тлумачні словники, як “Словарь малорусскаго нарѣчія” О. С. Афанасьєва-Чужбинського [СМНА.], “Опытъ южнорусскаго словаря” К. Шейковського [СШ], “Словарь малороссійскихъ идіомовъ” М. В. Закревського [СМІЗ], “Словниця української (або юговоруської) мови” Ф. М. Піскунова [СУМФП] та ін.

Друга половина і кінець XIX ст. позначилися появою словників і перекладного типу, серед них: “Нѣмецко-руский словаръ” О. Й. Партицького [НРСл], “Опытъ русско-украинскаго словаря” М. М. Левченка [СЛ], “Малоруско-німецкий словарь” Є. І. Желехівського та С. І. Недільського [СЖ], “Русько-мадярский словарь” Ласлова Чопея [РМС], “Словарь російсько-український” М. Уманця та А. Спілки [СУіС], “Русско-малороссійскій словарь” Є. К. Тимченка [РМСТ] та ін.

Для виявлення рівня представлення мовного простору Поділля в лексикографічних працях детального аналізу потребують словники середини – кінця XIX ст.

Сучасна лексикографія має традицію позначати слово, вживане на певній території, ремаркою – *діалектне*. Зрозуміло, що в середині – кінці XIX

ст. такої помітки бути не могло, натомість вказувався ареал, де слово було зафіксовано, наприклад: ВИН. = виницкое, ВОЛ. = волынское, ГАЛ. = галицкое, ЕКАТ.= екатеринославское, ДОДН. = доднѣпровское, ЖИТ. = житомирское та ін. у словнику К. Шейковського [СШ: XII]; Черн. – Черниговская губ., Полт. – Полтавская, Харьк. – Харьковская, Херс. – Херсонская, Под. – Подольская та ін. у словнику М. М. Левченка [СЛ: II–III], Гал. – галицьке слово, Вол. – Волинь, Лїв. – Лївобережна Україна, Под. – Подольске, Полт. – Полтавщина та ін. у словнику М. Уманця і А. Спілки [СуіС: 13–16].

Першим словником тлумачно-перекладного типу вважають українсько-російський словник О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який був надрукований в “Известиях Академии наук по отделению русского языка и словесности” [СМНА.] під назвою “Словарь малорускаго нарѣчія” з підзаголовком: “Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречий”. Ми маємо окрему відбитку (без підзаголовка) із зазначенням: “Тетрадь первая. Издание второго отделения императорской Академии наук” [СМНА].

Словник містить українські слова лише на літери А–З (включно) з тлумаченням їх російською мовою. Рукопис цього словника, за свідченням академіка О. О. Шахматова, зберігався в Академії наук і містив й інші літери: “Весьма важный матеріалъ представляетъ Отрывокъ Малорусскаго словаря Афанасьева-Чужбинскаго: это автографъ, обнимающій на 70 лл. слова на буквы К – Н (Комарь – Нять). Онъ служитъ продолженіемъ къ напечатанной части словаря Афанасьева (буквы А – З)” [Шахматов 1906: 202]. Отже, праця О. С. Афанасьєва-Чужбинського мала продовження, за припущенням П. Й. Горецького, навіть до кінця алфавіту, і повний словник повинен був мати приблизно 30 000 слів [Горецький 1963: 71].

Ні передмови до словника, ні списку джерел автор не подає, однак із наведених джерел до прикладів, поданих біля деяких слів, зрозуміло, що в укладанні словника було використано переважно народне мовлення (про це

свідчать вказівки Черн. губ., Харьк. губ., Запад. губ.), а також видання зразків народної творчості (збірки М. О. Максимовича, П. Я. Лукашевича та ін.).

Високо оцінив цей словник Б. Д. Грінченко, який у передмові до свого “Словаря…” писав: “За исключеніемъ небольшого количества старыхъ словъ, всѣ слова, взяты изъ живого народнаго языка и объясненія ихъ на русскомъ языкѣ въ общемъ вѣрны; иногда приводятся примѣры, по большей части составленные самимъ авторомъ словаря. Къ сожалѣнію, работа остановилась на буквѣ З” [СУМБГ: XIV].

І. Я. Франко, аналізуючи словник О. С. Афанасьєва-Чужбинського, наголошував, що його “вартість зовсім не мала і з речевого і з методичного боку”, автор намагається “передати кожне українське слово в його питомій звуковій формі з наголосами”, у словнику часто фіксуються й діалектні форми (особливо з Чернігівщини і Харківщини), а також подано чимало яскравих ілюстрацій до реєстрових слів, узятих з приказок та народних пісень, а також давніших праць про українську старовину [Франко 1955: 470–471].

У поясненнях деяких слів О. С. Афанасьєв-Чужбинський подавав розлогі лексико-етнографічні матеріали. Такий характер словника схвалював академік І. І. Срезневський, відзначаючи це в окремому пункті своєї попередньої рецензії на нього: “Исполнены г. Аѳанасьевымъ и требованія этнографическія. Слова, имѣющія особенное значеніе въ жизни Малорусскаго народа, объяснены подробно не только какъ слова, но и какъ понятія, предметы, дѣйствія и т. п.” [Срезневський 1854: 204].

Порівняно з усіма попередніми словниками, у праці О. С. Афанасьєва-Чужбинського подано значно більший (у межах А – З) реєстр українських слів з правильним їх перекладом, і цим вона була корисна.

Подаються в словнику численні приклади слів із фонетичними діалектними варіантами (наприклад: Звожувать – ти (Черн. губ. Звожавать) (Хар. и н. м. З. Г. Звоховать – ти и Звозювать – ти), сваживать свезть. [СМНА: 161]; Водить – ти, 1) водить: *Винъ водить ведмедя*, онъ водитъ

медвѣдя. 2) Раждать: *Те й дѣла що водить дѣтей*, то и дѣло, что рождаетъ дѣтей. = Воджу (въ Харьк. и нѣкоторыхъ мѣст. Запад, губ. Водю). = Водишъ, Водить (въ Харьк. и нѣк. мѣст. Запад, губ. Водитъ и Воде) [СМНА: 32].

В аналізованому словникові окремого покликання на подільський ареал немає. Територія Поділля знаходиться на заході країни і, на нашу думку, помітка *Західні губернії*, яку використовував О. С. Афанасьєв-Чужбинський, включає в себе й ареал Поділля.

Покликання на Поділля маємо уже в "Опыте южнорусского словаря" (1861) К. В. Шейковського [СШ: VI], який він планував подати у вигляді чотиритомного словника (кожен том, за задумом, мав би поділятися ще на чотири випуски). У передмові до словника укладач зазначав, що тут буде вміщено якомога більше приказок, прислів'їв, загадок, пісень, забобонів, замовлянь та заклинань, які зберігають народну мову, що її вважав К. В. Шейковський основним джерелом своєї праці.

У передмові до названої праці укладач передусім звертає увагу читачів на значення словника для пізнання історії народу: "въ словарѣ какого-нибудь языка легче всего представить все нравственное богатство народа оть первыхъ проблесковъ его развитія, такихъ проблесковъ, о которыхъ ничто другое, кромѣ языка, не можеть намъ даже намекнуть, до послѣдняго фазиса развитія" [СШ: V]. Зважаючи на це, К. В. Шейковський планував подавати у своєму словнику кожне слово, яке відоме в народній мові, бо "наука не должна ничего скрывать или искажать" [СШ: VI].

Тут же укладач подає короткі відомості про український народ, його територію, мову та її наріччя, підкреслюючи, що українська мова, незважаючи на значний ареал свого поширення, не говорячи уже про граматичні особливості та лексичне багатство, і досі не має ні своїх граматик, ні словників. "Понятно, что при такой обширности распространенія южнорусскаго языка, – пише К. Шейковський, – не хватитъ силъ одного человека исчерпать все лексическое богатство его. Мы сдѣлали это на столько, на сколько возможно было сдѣлать, и не считаемъ трудъ свой

полнымъ и совершеннымъ, а смотримъ на него какъ на “ОПЫТЪ”, могущій современемъ пополниться и усовершенствоваться” [СШ: IX].

Джерелами аналізованого словника були: живе народне мовлення, “Словарь малорусскаго нарѣчия” О. С. Афанасьєва-Чужбинського, словники І. П. Котляревського, О. П. Павловського, Ів. Войцеховича та невеликі словнички, додані до різних збірників пісень і текстів, а також твори українських письменників, включаючи й рукописи. Усього з названих джерел К. В. Шейковський зібрав майже 36 000 слів.

Словник К. Шейковського повністю не був опублікований. У 1861 р. вийшов тільки перший випуск, у якому було вміщено 1329 слів. У 1884 – 1886 рр. було опубліковано ще два випуски словника – від букви Т до букви Ю. Інші матеріали, зібрані К. В. Шейковським до словника, знищені під час пожежі.

Зазначимо, що в аналізованому виданні українські слова були перекладені одним чи декількома російськими словами або ж описово. Кожне українське реєстрове слово має наголос, перед поясненням деяких українських слів К. Шейковський зазначає в дужках, у яких саме місцевостях це слово вживається, а деякі з них подані з варіантами, що чітко відбивають вплив особливостей місцевого мовлення, територіальних традицій тощо. К. В. Шейковський розумів, що будь-який варіант має важливе значення для науки. “Надъ каждымъ словомъ поставлено въ словарѣ удареніе, – зазначає він. – Но какъ одно и тоже слово въ одномъ мѣстѣ произносится такъ, а въ другомъ иначе (напр. БО'Л’НЫЦЯ (под.) и (у г. М. Вовчка) БОЛ’НЫ'ЦЯ), то я счолъ нужнымъ обозначить и эту разность, и потому надъ нѣкоторыми словами поставлено по два ударенія” [СШ: X].

К. В. Шейковський досить широко вводить у словник діалектну лексику, особливо подільську (автор – уродженець міста Кам’янця-Подільського – *Б.К.*). У передмові він зазначає: “Приступая къ объясненію сокращеній, относящихся къ названію мѣстностей, я долженъ сделать весколько общихъ оговорокъ. Географія словъ самая необходимая, но

вмѣстѣ съ темъ самая трудная и въ настоящее время невозможная вещь: она требуетъ много рабочихъ рукъ. – Если стоитъ при какомъ-нибудь слове ПОД (= подольское), и т. под., то это не значитъ будто это слово нигде больше неизвестно, кроме подольской губерніи. Это значить только, что еще не сделано наблюденій надъ употребленіемъ этого слова въ другихъ местностяхъ” [СШ: XII]. Наприклад: АГРЫСТ, (подольск.) = крыжовникъ [СШ: 4]; БАБНЫ'К, = 1) сосудъ, въ которомъ пекутъ бабы. 2) (подольск.) паперть, женское отдѣленіе въ церкви [СШ: 17]; БАГА'ЦÎО (ум. отъ багато) – ц’ко = много. (Первое слово употр. преимущ. въ подольск. г.) [СШ: 19]; БАЛЯНДРЯ'СЫ, БАЛЯНДРАСЫ (подольск.) = чепуха, ахинея. Лясы та баляндрясы [СШ: 26] та ін.

Зауважимо, що у словнику є лексеми без ареальної помітки, однак у сучасних тлумачних словниках вони зафіксовані з ремаркою *діалектне*, наприклад: АНТЫ'ПКО – названіе чорта [СШ: 9], у СУМ – АНТИПКО, *діал*. Чорт [СУМ I: 50]; БА'ЙДА – краюха хлѣба [СШ: 21], у СУМ – БАЙДА, *діал*. Шматок чого-небудь ламкого або крихкого (хліба, цукру, дерева) [СУМ I: 89]; БА'Н’КА, <…> 6. *Бан’кы'* = большіе глаза. || Глазные яблока [СШ: 27–28], у СУМ – БАНЬКА, *діал*. Очне яблуко [СУМ I: 1026]; БЕЗ = сирень [СШ: 41], у СУМ – БЕЗ^2, *діал*. Бузок [СУМ I: 119].

Біля тлумачення деяких слів автор подає, на думку рецензентів, занадто розлогі ілюстрації-пояснення. З такого словника, зауважував Ол. Гатцук, “…читач міг би познайомитися не тільки з поезією народу, з приказками, замовляннями, анекдотами, обрядами, піснями...”, а і з тим, “як і коли вживають який-небудь горщик або діжку, як ходити за бджолами, пасти вівці, запрягати воли, орати землю, відгодовувати свиней, борщі варити і квас готувати”. Але, зазначає той же рецензент, найкращий словник якої-небудь мови повинен бути “збором слів і всіх сполучуваних і сполучених з ними понять і уявлень, а не збірником приказок, казок і анекдотів, не куховарською або сільськогосподарською книгою” [Гатцук 1862: 71]. Аналіз

цієї лексикографічної праці засвідчує, що такі ілюстрації-пояснення стосуються переважно життя та побуту подолян, наприклад:

БРА'ТСТВО или БРАСТВО, или БРАЦТВО, ср. р. а = 1) братство. 2) Братчина, церковное общество мужеское или женское. Многія нзъ такихъ братствъ оказали много услугъ Югозападной Руси въ борьбѣ съ католицизмомъ и въ учрежденіи школъ. Замѣчательнѣйшія изъ нихъ Кіевское богоявленское, Львовское, основанное 1586 г., крестовоздвиженское Луцкое и др. Въ подольской губерніи почти при каждой церкви есть подобные братства. Это – остатки реакціи противъ уніи и *перепольщенія*. Жаль, что теперь эти братства не имѣютъ возможности дѣйствовать противъ перепольщенія, обладающего такими огромными средствами для своей дѣятельности. Братства выбираютъ изъ среды своей старшихъ “*братчыків и сэстрычокъ*”. Обязанности ихъ – сберегать братскія деньги и свѣчи, раздавать послѣднія въ церкви членамъ общества и отбирать ихъ, “ходыты з мысочкою” т. е. съ кружкою и т. под. Хоругви и свѣчи братскія. *Чому ўже нэ ховают îого? – Чэкают браства*. || Вообще хоругви и свѣчи, хотя бы онѣ и не принадлежади братству [СШ: 99–100].

Інший приклад: БАЛА'БУШОК, м. р. *шка* (уменьшительное предыдущего слова), – *шэчок*, р. *чка, эня* (ум.) -*ы’ско* (ув.) (подольск.) небольшія пшеничныя булочки, которыя обмакивають въ толченый чеснокъь съ постнымъ масломъ. Балабушки дѣлаются съ *нѣтомъ* или съ картофелемъ, сыромъ, горохомъ, и т.п. 29 Ноября, дѣвушки пекутъ па'рныя балабушки; сколько дѣвушекъ, столько паръ балабушковъ ставится въ рядъ. Дѣвушка должна знать свою пару. Когда балабушки уставлены, впускаютъ собаку. Чью пару она скушаетъ, та дѣвушка, по ихъ мнѣнію, выйдетъ скоро замужъ. Для приготовленія этихъ балабушковъ воду, иногда носять ртомъ изъ колодязя [СШ: 23–24].

Для істориків, фольклористів, етнографів та діалектологів української мови згаданий словник К. В. Шейковського і сьогодні викликає наукове зацікавлення.

Поодинокі покликання на подільський ареал є й у “Словниці украінскоі (або Юговоі-Руськоі) мови” Фортуната Піскунова (1873) [СУМФП]. Аналізуючи названий словник, П. Й. Горецький [Див. Горецький 1963: 92–94] зазначав, що він складається з передмови, власне словника і 12 додатків. Перший додаток – це “Национальные имена украинцев” і другий – “Национальные имена українок”. В інших додатках вміщено уривки з пісень і віршів. У передмові укладач словника зауважує, що “въ настоящее время, я думаю, нѣтъ уже болѣе никакой надобности толковать о томъ, что украинскій языкъ, есть совсѣмъ иной языкъ, чѣмъ сѣверно-русскій, народный, или сѣверно-русскій, литературный языкъ, на которомъ даже и въ самой северной или Московской Руси масса народа неумѣетъ изъясняться и не изъясняется, а многаго и совершенно непонимаетъ, и который, будучи достояніемъ, исключительно, только одного образованнагокласса, не можетъ быть названъ нацюнальнымъ, отечественнымъ языкомъ сѣверянъ, а тѣмъ болѣе южанъ, у которыхъ есть свой, какъ народный, такъ и книжный, литературный, языкъ” [СУМФП: I]. Після передмови, яку Б. Д. Грінченко назвав “безграмотною” і “не имѣющей ничего общаго с наукою”, Ф. М. Піскунов подає “українську азбуку”, “… въ которой буквы переставлены по образцу латинскаго алфафита (а, б, ц, ч, д и пр.), а за ней уже словарь, состоящій изъ случайно откуда-то надерганныхъ словъ, дополненныхъ множествомъ словъ, сочиненныхъ или самимъ составителемъ, или кѣмъ-то другимъ, а также безпричинными заимствованиями изъ другихъ языковъ, – все это безъ всякаго указанія источниковъ, съ неверными объясненіями, опечатками и пр.” [Грінченко 1907: XV–XVI]. Укладено словник за цією оригінальною “українською азбукою”. Правопис тут фонетичний, наголосів у реєстрових словах здебільшого немає. Рідко подано й приклади-ілюстрації до українських слів, а якщо є, то вони переважно з народної творчості і дуже мало з літературних джерел. Такий словник не міг бути та й не був нормативним для української мови. Однак було б несправедливо сказати, що “Словниця …” Ф. М. Піскунова не має ніякого

наукового значення, тут усе ж зафіксовано, зауважував А. А. Москаленко, і чимало таких слів, які становлять інтерес для істориків та діалектологів української мови [Москаленко 1961: 68].

У “Словниці…” ми виявили лише три слова, що зафіксовані (і мають покликання) на Поділлі:

Агушъ! – крикъ на курей, мухъ воробьёвъ и на публичныхъ женщинъ, въ Подольской губерніи [СУМФП: 2];

Дзінькаторъ – (Подольск.) калитка, порть-моне (?) [СУМФП: 26];

Гаівка – 1, лѣсная нимфа, сильфъ лѣсной. 2, Гуляніе въ рощѣ. 3, Особый циклъ пѣсенъ въ *Подольской* губерніи [СУМФП: 28].

Зазначимо, що лексеми *агуш* та *гаївка* відомі сучасним словникам, а слово *дзінькатор* не зафіксоване жодною сучасною лексикографічною працею. Цю лексему подав О. В. Терещенко в праці “Святки. Быт русского народа”: “В Черной России (до складу Чорної Русі за даними карти 1892 року входило і Поділля – *Б.К.*) также в обыкновении щедровать. Парни и девушки, ходят под окна домохозяев и поют песни, за что богатые дают им деньги, а недостаточные *книши* (долгой хлеб) и пироги:

Щодрый вечир!
Добрый вечир!
Добрым людям
На весь вечир.
    Щодрый вечир!
    Добрый вечир!
    Чи есть в дому
    Пан господарь?
Ой есть в дома,
Вин в конец стола;
На ним шуба
Соболёва

А в тей шуби,
Дзенкатора;
В *дзенкатори*,
Сто червонцев.
Сему, тому,
По червоному,
А нам, детям,
По шеляжечку,
По пирожечку. –
Добрый вечер!

О.В. Терещенко намагався пояснити лексему *дзенкатор* так: “Слово *дзенкатор*, по значению песни, должно быть карман в шубе” [Терещенко 1848]. Ф. М. Піскунов вважає, що *дзінькатор* – це *калитка,* пор. у СУМ: торбина для грошей; гаманець [СУМ IV: 77], або *портмоне,* пор. у СУМ: гаманець для грошей [СУМ VII: 290].

У другій половині XIX ст. починають з’являтися й російсько-українські словники. У середині 70-х рр. було надруковано “Опытъ русско-украинскаго словаря” М.М. Левченка [СЛ]. Ця праця складається з передмови, власне словника, невеликого словника імен – “Личные имена южноруссов” (за окремими алфавітами імена чоловічі і жіночі) і маленького словничка географічних назв. У реєстрі цієї лексикографічної праці подано понад 7500 російських слів з їх перекладом українською мовою. У перекладі російських реєстрових слів М. М. Левченко, як він сам зазначає у передмові, “придерживался преимущественно украинскаго, какъ самаго распространеннаго, нарѣчія южно-русскаго языка. Въ рѣдкихъ только случаяхъ я бралъ слова изъ остальныхъ двухъ нарѣчій южнорусскаго языка т. е. *Полѣсскаго* и *Галицкаго*. Такіе слова впрочемъ я обозначалъ: *Полѣс*., *Галиц*. или *Гал*.” [СЛ: I]. Українським наріччям, на думку мовознавців, М. М. Левченко називає південно-східне, поліським – північне, а галицьким – південно-західне [Горецький 1963: 97]. Укладач розумів, що не лише три

наріччя української мови відрізняються між собою, а й кожне з цих наріч має особливі, притаманні лише йому риси: “…украинское нарѣчіе, въ грамматическомъ отношеніи, почти тождественно по обоимъ берегамъ Днепра, но отдельный понятія, (преимущественно техническіе термины), на лѣвомъ берегу Днѣпра, раньше освободившемся отъ польскаго вліянія, выражаются часто иными словами, чѣмъ на правомъ. Такъ напримѣръ: жесть на лѣвомъ берегу Днѣпра, (т. е. въ Полтавской, Черниговской и Харьковской губерніяхь), называется – *жерсть*, а на правомъ берегу Днѣпра, (т. е. въ губерніяхь: Кіевской, Волынской и Подольской), – *бляха*; *возжи – віжки* (Лѣвоб.) и *лійці* (Правоб.); *кожевникъ – кушнір* (Лѣвоб.) и гарбар (Правоб.)” [СЛ: I]. Біля таких лексем у словнику М. М. Левченка є помітка, що показує віднесеність до того чи іншого ареалу.

Окрім того, укладач словника зауважує, що в праці можуть траплятися слова, які вживаються лише в одній якійсь місцевості: “часто также встрѣчаются слова, употребляющіяся въ одной только мѣстности, иногда на очень ограниченномъ пространствѣ, какъ напримѣръ: *пловучая мельница* почти на каждой рѣке называется иначе: на Днѣпрѣ – наплавний млин; на Горини – *пливак*; на Западномъ Бугѣ – *плавак*; на Сеймѣ – *гончак*. *Мельница подливная* – въ Конотопскомъ уѣздѣ и въ другихъ мѣстахъ – підсубійник, підсубіёк, въ Радомысльскомъ же – *підспідник*. Небольшая полевая дорожка въ Конотопскоиъ уѣздѣ называется – путивець. Трава на пастбицахъ, сохранившаяся подъ снѣгомъ до весны, называется въ Херсонской губерніи – калдани. При всѣхъ такихъ словахъ я отмѣчалъ мѣстность, где они въ употребленіи или гдѣ я ихъ слышалъ [СЛ: II].

Слів, які зафіксовані у словнику М. Левченка з поміткою *Под.*, небагато, однак констатуємо, що серед них є такі, які в сучасній українській літературній мові:

1) зберігають своє значення, наприклад: *Власть* – волость? право, влада (Под. губ.) Яке ти маешъ надо мною право? (т. е. власть) [СЛ: 12];

влада – право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь [СУМ I: 701]; *Двугривенный* – сороковець (Под. г.) [СЛ: 31]; *сороківець*, заст. Те саме, що сороківка (Дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок, або сорок крейцерів) [СУМ IX: 464]); *Извинить* – вибачити, пробачити; (извиниться); – перепроситись (Под. губ.) (извинять) – вибачати, дарувати. (Извините) – вибачайте, звиніть. Звиніть за слово [СЛ: 50]; *Плащъ* – керея, кобеняк, опоньча (Под. и Гал.); плащ. *Плащуваті Цигани* [СЛ: 103]; опанча – старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща [СУМ V: 703]

2) мають інше значення, наприклад: *Возвратъ* – зворот, візворот?, поворот, вертання, вороття, відворот (Под.). З того світу нема повороту; е каяття, да нема вороття [СЛ: 13] – *Відворот* <…> 1. діал. Відступ. <…> 2. заст. За повір'ям – викликання за допомогою чарів почуття неприязні, огиди до когось, а також зілля, яке використовується для цього. <…> 3. рідко. Те саме, що закот [СУМ I: 567]; *Красивый* – гожий, пригожий, хороший, гарний, вродливий; огрядний (Под.) (сравн. ст.) кращий, гарніший [СЛ: 61]; *Красота* – краса, врода (Шевченко); огряда (Под. Піск.) [СЛ: 61]; *Пригожій* – вродливий, уродливий, огрядний (Под. губ.); гожий. Ой нежаль було б воза, Коли б дівка була гожа (Пісня) [СЛ: 123] – *Огрядний* <…> Дебелий, міцний поставою; кремезний [СУМ V: 622];

3) зафіксовані з ремаркою *діалектне*, наприклад: *Волдырь* – кгуля, кгуркгуля, пухирь; міхур, міхурець (Под. г.) [СЛ: 14] – *Міхур* <…> 2. діал. Пухир [СУМ IV: 757]; *Коверъ, коврикъ* – килим, килимець (Лѣвоб.); кобер, коберець (Вол. Овр.) (– узкій) – коця (Харьк.); верета, веретка (Под. губ.). Преимущественно такъ называются тонкіе тканые ковры. Слово это напоминаетъ слав. *веретище* [СЛ: 58] – *Верета* <…> 3. діал. Різнокольоровий килим з грубої вовни [СУМ I: 329]; *Курятникъ* (въ избѣ) – куча; (– перевозной) – койка (Хер. губ.), коець (Под. губ.) [СЛ: 64] – *Коєць* <…> діал. Клітка для курей [СУМ IV: 208]; *Трудолюбивый* – трудовитий, працёвитий, трудячий, роботяга; робучий (Под.) [СЛ: 164] – *Робучий* <…> діал. Робочий [СУМ VIII: 589];

4) незафіксовані в СУМ, наприклад: *Извощикъ* (биржевой) – звощик; (воловій) – чумак, воловій, погонець, підводчик; (конний) – хурщик (Черниг. и друг. мѣстахь), візтюк (Под. губ.) [СЛ: 50]; *Обдѣлка* – оправа; оброба (Под. губ.) [СЛ: 86] та ін.

Найбільшим російсько-українським словником кінця XIX ст. був словник М. Уманця й А. Спілки (1893 – 1898). Ця лексикографічна праця має такий заголовок – "Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка", т. I, А – К (Львів, 1893); т. II, К – П (1894); т. III, П – С (1896); т. IV, С – Я (1898). Ми проаналізуємо фототипічне перевидання, здійснене видавництвом "Українського слова" у Берліні в 1924 р. [СУіС].

У передмові укладач Михайло Комаров, який крився під псевдонімом А. Уманець, так визначає практичну мету словника: "Давно вже почуваєть ся потреба в такій книжці, як росийсько-український словарь. Потреба ся, що здавна чула ся не то що в Галичині, а й на Україні, стала найпильнїйшою останніми часами, коли росийська література придбала собі таку славу й стала ся чималим чинником в просьвітї словянських народів, а разом з тим що разу більше стає вона по мові народною й більше московською, коли користування нею для всїх словянських народів, хоч би навіть і таких близьких родичів, як ми Русини, викликає ще більшу потребу в словарі. Тим часом ми, Русини, поки що маємо в сім разї єдиний словарь Левченка (Опытъ русско-украинского словаря. Кіевъ 1874.), але словарь сей, зложений, як видно, на швидку руку, вийшов надто коротенький і дуже мало запомагає при потребі, та й сього словаря давно вже не можна добути по книгарнях" (правопис збережено – *Б.К.*) [СУіС: 7]. Далі упорядник зауважує, що з того часу, як вийшов словник М. М. Левченка, він почав робити до нього додатки, "дописуючи цїкаві слова, які доводилось нам почути з уст народа або вичитати з якої книжки", зазначаючи, що "в основу словника ліг лексичний матеріал, який, на початку 80-х років, перебував у розпорядженні одного київського філологічного гуртка і зібраний був протягом 20 років сільськими учителями, священниками, спеціалістами етнографами та інш. безпосередньо

з уст народу, в різних місцях України, Галичини, Буковини і Угорської Русі” [СУіС: 6]. Матеріал був багатий, ілюстрований прикладами. Призначалось усе це, власне, для словника українсько-російського, але, як зауважує А. Кримський, “п. Уманець використав цей матеріал для складання російсько-українського словника, але не встиг тоді ж позначити місцевість, де кожне слово було записане, так само як не встиг переписати ті фрази, в яких це слово вживається і які дозволяють судити, про правильність його тлумачення. Між тим лексичний матеріал, який мав гурток, кудись зник, і п. Уманцю довелось постачати свій словник прикладами, вибраними уже з інших джерел: друкованих збірників української народної словесності, творів українських письменників, “Малорусько-німецького словаря” Желехівського, українського словника Шейковського, Манджури та інш. і, нарешті, із новіших, невиданих лексичних матеріалів, які для нього спеціально збирались особами, що співчували задуманій справі. Поповнивши свій словник найпотрібнішими посиланнями і прикладами, упорядник надав йому більш науковий характер, а новими матеріалами встиг його поширити до такого ступеня, що майже жодне з російських слів, вміщене в словнику Академічному і в “Толковом словаре” Даля, не лишилось без українського перекладу” [цит. за Москаленко 1961: 83].

Майже сто слів у лексикографічній праці М. Уманця і А. Спілки мають покликання на територію Поділля, наприклад: *Заплётка* = 1. заплітання. 2. кісник, виплїтка (Под.) [СУіС: 273]; *Ладь* = 1. лад. – Добрий вечер, нене, чи є лад без мене, чи заметені двори, чи застеляні столи, н. п. Под. – Погано сьпівають – зовсім ладу нема. 2. лагода, згода, злагода, С. Л. – Живуть у добрій злагоді. – А вже тій сварці годї. Дай рученьку, жиймо в згоді, н. п. Под. [СУіС: 399]; *Ломоть, ломтикъ*, поб. *ломтище* = скибка, скибочка, скиба, шматок, шматочок, шмат, лустка, лусточка, луста (С. Пав.), лупета (С. Пав.), лутка (Лен), кусок, кусочок, кус, кусман, байда (С. Ш.), байдиця (Фр.), кавалок, кавалочок (Под. і Гал.) <…> [СУіС: 411]; *Ложка* = 1. ложка. – Разливальная, разливная (велика, що нею розливають страву на тарілки) –

ополовик, полоник (С. З.), хохля, що нею мішають вариво – варéха, варéжка (Под.) [СУіС: 410]; *Медвѣдокъ* – 1. = ведмедка, ведмедчук (С. Жел.), медведик (Под.) [СУіС: 430].

Серед слів із покликанням на Поділля можемо виділити такі, що:

1. У сучасній українській літературній мові зберігають своє значення: *Крыса*, Mus ratlus = Пацюк, на Подолї і в Галичині – Щур [СУіС: 388]; *Лѣкарство* = лїк, частіше мн. лїки, лїкарство. – Ой ходила дівчинонька по крутій горі та збірала тронкого зілля на лїки мінї. п. п. Под. – О лїки ся постараю, щоб тя ратувати, н. п. Под. [СУіС: 416]; *Ломоть, ломтикъ*, поб. *ломтище* = скибка, скибочка, скиба, шматок, шматочок, шмат, <…> кавалок, кавалочок (Под. і Гал.) [СУіС: 411]; *Положительный, но* = сталий (С. З.), статечний, но, (С. Жел.), статецький; рішучий, рішущий, ще. – Ой зажурив ся статечний старостонько – з чого ми будем вінки вити, за що будем мід-горівку пити. н. п. Под. [СУіС: 713]; *Потерять, ся* = загубити, згубити, ся (С. Аф. З. Л.), утратити (С. Ш.), стратити, утеряти, ся (С. Ш.), потеряти, посїяти, рішити ся (С. Л.), стеряти ся. – Місяцю з раю, сьвіти нашому короваю, абисьмо не зблудили, коровай не згубили. н. п. Под. [СУіС: 752]; *Наклонъ* = 1. похилість. – Похилість скелі. 2. похил, похилина (Вол.), схил (Под.) [СУіС: 482].

2. У сучасній українській літературній мові мають інше значення: *Возврать* = зворот, поворот, відворот, вороття, звертання, вертання, повертання. С. Л. – З того сьвіту нема извороту. н. пр. – Не сьмій мінї рушити ся, поки з поворотом не надійду сюди. Фр. – Є каяття, та вороття не має. н. пр. – Щоб тобі не було нї путти, ні вороття! н. пр. – Піду і на відворот швидко буду. Под. [СУіС: 104]; *Вперёдъ* = 1. вперед, уперед, попереду, поперед, навперед; з гори. – Він усі гроші з гори дає. Под. [СУіС: 117]; *Лещица*, рос. lsopyrum L. = пукалка (Под. С. Ан.) [СУіС: 404]; *Людный, но* = людний, но, велелюдний мирний, но. – В корчмі було мирно, як і що недїлї. Под. Коцюбинський [СУіС: 420].

3. Зафіксовані сучасним академічним словником української мови (СУМ) із ремаркою *діалектне*: *Волдырь* = 1. пухирь (С. З. Л), міхур. (Под. С. Л.) [СУіС: 109] – *Міхур* – 2. діал. Пухир [СУМ IV: 757]; *Доёнка* = дійниця (С. Аф.), скопець (Под.) [СУіС: 202] – *Скопець*[2], діал. Дійниця [СУМ IX: 296]; *Лопата* = (деревъяна) – лопата, (що віють хлїб) – віячка, (з залїзним наконешником) – заступ, рискаль (Под.) [СУіС: 412] – *Рискаль*, діал. Заступ [СУМ VIII: 539]; *Лотокъ, лоточекъ* = 1. ночовки (С. З.), ваганки (С. З.), нéцьки (Под.) [СУіС: 412] – *Нецьки*, діал. Ночви [СУМ V: 402]; *Мелкій, ко* = <…> 3. мілкий, здр. мілкенький, ко, не глибокий, не глибоко, про посуду тощо – плескатий, плиткий. – Плитка тарілка. Под. [СУіС: 432] – *Плиткий*, діал. 1. Мілкий, неглибокий [СУМ VI: 584]; *Налѣво* = у лїву руку, лїворуч, у ліворуч , на лїво, (переважно на волів) – соб, цоб, к собі, (на коней) – вістя, віштя (Под.) [СУіС: 486] – *Вісьта*, виг. діал. Соб. [СУМ I: 686]; *Рубаха, рубашка*, здр. – рубашечка, рубашёнка = сорочка (С. З. Л.), кошуля (С. З. Л.), здр. – сорочина, сорочечка, кошулька (С. З. Л.), дїтська – льоля (С.Л.), цільна – додільна (Ман.), верхня частина жіночої сорочки – стан, спідня – підтичка (Ман.), передній спід – пелена, під руками – ластівка, плечі – уставка (С. Ш.), підшивка на грудях і на плечах – підоплїчки (Ман.), вишивка на рукавах – полики, в низу – лиштва, сорочка молодої покрівавлена – покраса. – На нїм кошулька, як біль біленька, як папір тоненька, н. п. Под. [СУіС: 896] – *Кошуля*, діал. Сорочка [СУМ IV: 318]; *Сирень*, рос. Syringa vulgaris L. = бузок (С. Аф. Ан. Ш.), бузочок (С. Аф. Ш.), буз (С.Л.), без (Под. С. Ш.), …. [СУіС: 931] – *Без*[2], діал. Бузок [СУМ I: 119]; *Перловый* = перловий. – п. каша = пинцак, логаза (Под.) [СУіС: 652] – *Логаза*, діал. Ячна каша з салом або олією [СУМ IV: 539].

4. Зафіксовані СУМ із ремаркою *застаріле*: *Дубить* = чинити, вичиняти (шкури), гарбарювати (Под.) [СУіС: 219] – *Гарбарювати*, заст. Кушнірувати [СУМ II: 29]; *Посидѣлки* = вечерницї (С. Аф. З. Л.), рано удосьвіта – досьвітки (С. Аф. З.), у день – одéнки (Под.) [СУіС: 741] – *Оденки*[2] мн., заст. Спільна робота заміжніх жінок (прядіння, вишивання і

т. ін.) у зимові дні [СУМ V: 624]; *Приданое* = посаг (С. З. Л.), віно (С. З. Л.), придáне. – Не в тебе зъялю, але твоя маги, що не каже тобі без посагу брати, н. п. Под. [СУіС: 784] – *Посаг*, заст. 1. Майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно [СУМ VII: 305]; *Фунтъ* – 3 фунта = око. – У вас око винограду 10 копійок (Под.) [СУіС: 1143] – *Око*[2], заст. 1. Одиниця ваги, що приблизно дорівнює 1,2 кг [СУМ V: 672].

5. У СУМ лексеми відсутні: *Заплётка* = <…> виплїтка (Под.) [СУіС: 273]; *Каша* = <…> густа яшна з горохом – пенцак (Под) [СУіС: 346]; *Литейщикъ* = <…> гісер (Под.) [СУіС: 406]; *Маковникъ* = <…> макоґиґа (Под.) [СУіС: 422]; *Одурникъ* = покшик (Под.) [СУіС: 566].

Зауважимо, що важливий матеріал для істориків мови та діалектологів містить як українська реєстративна частина словника, так й ілюстративна. Серед визначальних рис подільського говору тут спостерігаємо такі:

а) поширеність іменникових утворень із суфіксом *-иск-(о), -иськ-(о)* відповідно до утворень із суфіксом *-ишч-(е)*: Кнутовище = пужално, пужально (С. З. Л.), пужало (С. З. Л.), *бичисько* (Под.) [СУіС: 355]; Конный = кінний; кінський. – Конное ристалище, конная скачка = *біговисько* (Под. С. Ш.) [СУіС: 366]; Костёръ = 1. огнище, *огнисько* (Под.) [СУіС: 374]; Нива = нива, здр. нивка, …. *житнисько* (Под.) [СУіС: 531]; Оговоръ – обмова, *обмовисько* (Под.) [СУіС: 561];

б) форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [е] на [а]: Ладь = 1. лад. – Добрий вечер, нене, чи є лад без мене, чи заметені двори, чи *застеляні* столи. н. п. Под. <….> [СУіС: 399];

в) у слові *цілувати* [і] внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі переходить в [у]: Ланита, ланиты = щока, <….> лиця, <….> – Поки була молодиця, *цюлували* мене в лиця. н. п. Под. <…> [СУіС: 400];

г) форми *мя, тя, ся* у мові східних слов’ян дописемного періоду, як відомо, були основними формами знах. відм. одн. і дотепер вони широко представлені в південно-західних говорах: Лѣчить, ся = 1. лїчити, ся, лїкувати, гоїти, ся, курувати, ся. – Ой ходила дівчинонька по крутій горі та

збірала тронкого зілля на ліки мінї. Лїкуй, лїкуй, молода дівчино, ой лїкуй гаразд, а як вийду я з сїї причипи, візьму *тя* зараз. н. п. Под. [СУіС: 418];

д) діалектне чергування [е] з [і]: *мед – мід*; перехід серединного [*л*] після голосних в [*ў*]: Медъ = 1. мед, <….> мід (Гад. і Под.) <…> 2. (напиток з меду з хмелем) = мед, медок, мід (Гал. і Под.). – З чого ми будем вінки вити, за що ми будем *мід-горівку* пити. н. п. Под. [СУіС: 431];

е) форми числівника *один* з початковим *є* і його рефлексом *ї (єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах, подільських зокрема: Одинъ = один, єдин, іден (Под.) [СУіС: 564];

є) у більшості говірок, зокрема й досліджуваних, і досі вживаються вставні [*л*], [*н*] після губних: Поздравлять, поздравить = поздоровляти, віншувати (С. З.), поздоровити, повіншувати, на Різдво віршами – віршувати (С. Аф. З.), на Новий Рік, посипаючи зерном – посипати, засівати. – Віншуємо вас сею колядою, віншуй вас Боже щастям *здоровлям*. н. п. Под. [СУіС: 702];

ж) поширеність складених форм минулого часу типу *абисьмо*: Потерять, ся = загубити, згубити, ся (С.Аф. З. Л.), утратити (С. Ш.), стратити, утеряти, ся (С. Ш.), потеряти, посїяти, рішити ся (С. Л.), стеряти ся. – Місяцю з раю, сьвіти нашому короваю, *абисьмо* не зблудили, коровай не згубили. н. п. Под. [СУіС: 752];

з) у формах вищого й найвищого ступенів порівняння широко знані утворення із суфіксами *-ішч-, -ч-*: Худшій = гірший (С. Л), поганчий, поганїший (С. Л.). – Минаєш мої ворота, до иньшої йдеш, до иньшої, до поганчої – мед-горівку пъєш. н. п. Под. [СУіС: 1093].

На сьогодні відсутнє лексикографічне видання, у якому хоча б диференційовано було охоплено лексику та фразеологію, яка функціонує в подільських говірках. Як не дивно, такою працею можемо вважати “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка. Його джерелом слугують “етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань

українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова” [Матвіяс 1988: 96]. “Словарь …” за редакцією Бориса Грінченка є важливою лексикографічною працею, яка і до сьогодні має як практичне, так і наукове значення.

В аналізованому “Словарі української мови” подано чимало лексичних одиниць, записаних на території Поділля, зокрема виділяємо такі скорочення: Подол. г. (Подольская губерния), Камен. у. (Каменецкий уезд), Брацл. у. (Брацлавский уезд), Уман. у. (Уманский уезд), Балт. у. (Балтский уезд), Гайс. у. (Гайсинский уезд), Могил. у. (Могилевский уезд), Ольгоп. у. (Ольгопольский уезд). До важливої праці зі збору матеріалів до словника долучилися письменники-подоляни, дослідники рідного краю.

Серед відомих подолян фіксуємо покликання на А. П. Свидницького, С. В. Руданського, К. В. Шейковського. Джерелами слугували їхні фольклорно-етнографічні записи, що фіксують слова на позначення істот, предметів рослинного світу та їх частин, назви людей за родинними стосунками й родом заняття, предметів одягу та взуття, продуктів харчування і страв, трудових процесів і знарядь праці, дій і станів, назви властивостей, якостей, ознак, звичаїв мешканців Подільського краю.

Вивчення живого народного мовлення – актуальна проблема сучасного українського мовознавства, оскільки це “не тільки основа літературної мови, але й свідок її історії, джерело для подальшого її розвитку та збагачення. Саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам’ятках писемності” [Бойко 2008: 59]. Ці чинники зумовлюють потребу вивчення не лише внутрішньої структури діалектизмів і процесів їх функціонування, а й вираження в них матеріальної та духовної культури.

У “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка подано зразки подільського говору у словникових статтях, що тлумачать зміст різних

груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, наприклад:

1) іменники: *банта* – поперечное бревно между стропилами, перекладина. *Кури сплять на бантах.* Подольск. г. [СУМБГ I: 27]; *бардаш* – большой топоръ. Каменец. у. [СУМБГ I: 29]; *говбур* – водоворотъ. *У говбурі на Дністрі крутяться.* Каменец. у. [СУМБГ I: 296]; *пугутькало* – сич. Каменец. у. [СУМБГ III: 498]; *балабон* – бубенчикъ, погремушка. Подольск. г. [СУМБГ I: 23]; *дрібниці* – мелко заплетенныя косы. *Росчесала русу косу, заплела в дрібниці.* Гайсин, у. [СУМБГ I: 443]; *шарляк* – столярная замазка для замазыванія щелей въ деревѣ. Гайс. у. [СУМБГ IV: 486]; *злоги* – 1) роды. Балт. у. [СУМБГ II: 160]; *оденки и оденьки* – дневное собраніе замужнихъ женщипъ зимою для рукодѣльныхъ работь. Балт. у. [СУМБГ III: 38]; *різка* – <…> 4) мѣра земли: 2 ½ морга. Балт. у. [СУМБГ IV: 22]; *стрижачка* – кобыла на 2-мъ году. Балт. у. [СУМБГ IV: 215]; *бочалка* – небольшой боченокъ. *Де там барилко, то таки ціла бочалка: відер з п'ять або й більш трохи туди влізе.* Брацл. у. [СУМБГ I: 90]; *загніток* – угнетенный. *Там такий загніток, всякий ним послуговує.* Брацл. у. [СУМБГ I: 27];

2) прикметники: *будний* – буденний. *Будного дня нема коли йти по горіхи.* Каменец. у. [СУМБГ I: 106]; *відзіґорний* – франтоватый. *Така відзіґорна – не впади, пороше, на моє хороше.* Подольск. г. [СУМБГ I: 213]; *припасний* – запасной. *Припасна копійка є у його.* Каменец. у. [СУМБГ III: 431]; *тилатий* – толстозадый. *Не дай, Боже, який цей пан тилатий.* Гайсин. у. [СУМБГ IV: 260]; *вильний* – извилистый. *Попрямуйтеся ви, вильні дороженьки, поправуйтеся ви лихі вороженьки.* Балт. у. [СУМБГ I: 169]; *леґавий* – лѣнивый, уклонявшийся отъ работы. Балт. у. [СУМБГ II: 352]; *безецний* – безстыжій. безсовѣстный. *Ото вже безецна дівка, – нікого не стидається.* Брацл. у. [СУМБГ I: 40]; *закладний* – урочный. *Закладна робота.* Брацл. у. На закладного робочого дозорці не треба. Брацл. у. [СУМБГ II: 49]; *заміркуватий* – о хлѣбномъ зернѣ: щуплый, мелкій. Але сього року заміркувате жито: таке дрібне, шо не знаю, шо то копа й видасть.

Брацл. у. [СУМБГ II: 66]; *зателепкуватий, зателепуватий* – неряшливый. Каменец, и Брацл. у.у. [СУМБГ II: 105];

3) дієслова: *бахтати* – буйно рости. Подольск. г. [СУМБГ I: 34]; *гаморити* – кричать, шуметь. Подольск. г. [СУМБГ I: 270]; *долупуватися* – доискиваться, докапываться. *Люде й не долупуються, куди то гроші йдуть.* Каменец. у. [СУМБГ I: 418]; *полокати* – мыть, полоскать. *Полокана пшениця.* Каменец. у. [СУМБГ III: 286]; *поправуватися* – исправляться. *Попрямуйтеся ви, вильні дороженьки, поправуйтеся ви лихі вороженьки.* Балт. у. [СУМБГ I: 169]; *прикладати* – <…> 4) Ревновать, приревновать. Жінка до свою чоловіка дівку прикладає. Балт. у. Такий неймовірний чоловік у мене, що до всякою мене прикладає. Уман. у. [СУМБГ III: 419]; *буцатися* – <…> ударяться, удариться, столкнуться лбами. *Буцнулись так, що аж в обидвох ґулі на лобах понабігали.* Брацл. у. [СУМБГ I: 118]; *залямчитися* – сбиться (о волосахъ). *Але ж то як у тебе залямчилось волосся, трудно й гребінцем потягти.* Брацл. у. [СУМБГ II: 62];

4) прислівники: *довідно, довідне* – наверное. *Довідно ніхто не скаже, що дав йому.* Каменец. у. [СУМБГ I: 403]; *прітьма* – въ глаза. *Як маєш казати по за очі, прітьма кажи.* Каменец. у. *Прітьма не можна давати становому гроші, а то ще й…* Каменец. у. [СУМБГ III: 455]; *голіруч* – 1) Голыми руками. *Вхопив жарину голіруч*. 2) Съ пустими руками. *Хто ж продасть, як піду я голіруч? Дайте грошей.* Каменец. у. [СУМБГ I: 304]; гориніж – вверхъ ногами. Каменец. у. [СУМБГ I: 311];

5) прийменники: *без* – 1) Безъ. 2) Чрезъ. По причине, благодаря, изъ-за. *Без дощ орати не можна.* Въ продолженіе, въ теченіе. *Без літо моя дочка була у наймах*. Каменец. у. [СУМБГ I: 37]; *за* – по причинѣ; изъ-за. *Їхав у Крути сина відвідати, бо на Різдво його за холодом не привозили.* Св. Л. 94 [СУМБГ II: 1]; *попід* – подъ. *Попід очі смуги*. Св. Л. 103 [СУМБГ III: 328];

6) вигуки: *агуш*! Агуш на банта, агуш на сідало – крикъ на приходящих публичныхъ женщинъ. Каменец. у. [СУМБГ I: 3].

У таких номінаціях виділяються найдрібніші деталі, явища, предмети та їх характеристики, реалії навколишньої дійсності, риси людей та особливості вдачі.

Типологічні ознаки подільського говору виразно виявляються у діахронному аспекті. Різні структурні рівні діалектної системи мають неоднакові риси змін, але сучасне діалектне мовлення має не тільки архаїчні елементи, а й новоутворення, що викликані явищами спрощення, аналогії, варіативності, розвитком синонімічних рядів. Тому цікавим є зіставлення фіксацій діалектного матеріалу за різними словниками, щоб встановити, елементи яких структурних рівнів виявляють динамічні риси. Доведено, що фонологічна система має закритий характер, морфологічна належить до мало відкритих, а лексико-семантична система є найбільш відкритою [Глуховцева 2005: 16].

Здійснюючи зіставний аналіз лексики, поданої у “Словарі…” з подільського ареалу, з реєстром словника сучасної літературної мови, ми виявили семантичні та функціональні зрушення.

1. Лексеми, що набули додаткових значень, наприклад:

безрукавка – родъ женской одежды безъ рукавовъ. Подольск. г. [СУМБГ I: 45] – вид одягу без рукавів [СУМ I: 145];

бурса – 1) стадо, куча (животныхъ). Бурса гусей. Каменец. у. *Від Різдва до Водохрища вовки бурсами бігають, лютують.* Подольск. г. 2) толпа, гурьба, группа, партія. *За панів було як повтікають хлопці од некруцтва у ліс та зберуться у бурсу, то вже ж їх тоді ніхто не візьме.* Каменец. у. [СУМБГ I: 114] – чоловіча духовна школа у XVIII – середині XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі. 3. діал. Юрба, гурт. [СУМ I: 260];

квасний – кислый. *Оце вишні квасні, а це – солодкі*. Каменец. у.; квасне тісто. Кислое тесто, а также небольшое количество теста, оставляемаго въ квашне для следующаго раза. Каменец. у. [СУМБГ II: 231] – 1. Прикм. до квас. 2. розм. Те саме, що кислий. 3. перен., розм. Незадоволений, кислий (про вираз обличчя) [СУМ VI: 131].

2. Лексеми, зафіксовані на території Поділля, які подаються в академічному словнику української мови з ремаркою *діалектне*, наприклад:

нарік – на будущій годъ. *Бог його знає, що нарік буде*. Камен. у. [СУМБГ II: 516] – діал. Наступного року: *Це треба, щоб завтра мати прийшли – яблука позбирали під старими деревами. А нарік, певне, зацвіте молодий садок* [СУМ I: 172]. Ілюстрацією до словникової статті послугувала цитата з твору М. П. Стельмаха, який народився на Поділлі;

грань – крупные горяшіе уголья. Каменец. у. [СУМБГ I: 322] – діал. Жар [СУМ I: 158];

микати – 1) Дергать, рвать, таскать; вырывать, выдергивать съ корнемъ. *Здається… микав би за коси. Люде бачили, що вони микали пшеницю, та й досвідчили*. Каменец. у. 2) Мыкать, чесать пеньку или ленъ для пряжи. 3) Микати губами. Шевелить губами [СУМБГ II: 423] – діал. Виривати що-небудь звідкись; виривати з корінням (рослини) [СУМ IV: 701];

передом – прежде, раньше. *Передом мерли люде і в нас, а тетерка ні.* Каменец. у. [СУМБГ III: 117] – діал. 1. Попереду. 2. Раніше; спочатку [СУМ VI: 173];

запасний – запасливый. *Ось у Цвіляка можна купити: се люде запасні; а більш нема ні в кого.* Каменец. у. [СУМБГ II: 76] – 1. Заготовлений, залишений як запас (у 1 знач.) або виготовлений на випадок потреби // Виготовлений, зроблений поряд з основним; додатковий 2. діал. Запасливий [СУМ III: 247];

здибати – встречать, встрелить. *Він нас здибав за селом.* Каменец. у. [СУМБГ II: 143] – здибати, здибаю, здибаєш і діал. здиблю, здиблеш – зустрічати кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись // Знаходити щось, натрапляти на що-небудь у дорозі [СУМ III: 535];

саблук – сортъ яблокъ, Подольск, губ. [СУМБГ IV: 94] – діал. Дика яблуня, кислиця [СУМ IX: 7];

свідер = Свердел. Подольск, г. [СУМБГ IV: 107] – діал. Свердел [СУМ IX: 76].

3. Лексеми, що мають такі значення, які не фіксуються у СУМі:

залицятися – маючи почуття симпатії або кохання, упадати біля кого-небудь, виявляти знаки уваги, зачіпати розмовою, жартами і т. ін. [СУМ III: 186]. У подільських говірках було зафіксовано значення – намереваться, собираться. *Через тебе, вражий сину, мене мати била. Не била, не била, залицялась бити.* Подольск. г. *Хлопці… вже залицялись бити мене.* Уман. у. [СУМБГ II: 59];

залежний – 1. Який перебуває під чиїмось впливом або чиєюсь владою, підкоряється кому-, чому-небудь. 2. Зумовлений чиєю-небудь дією, якимось станом і т. ін. // Пов'язаний з чим-небудь як підпорядкований йому [СУМ III: 182]. У західноподільських говірках зафіксовано ще й таке значення – залежавшійся, запасной. *О, в того є залежні гроші.* Каменец. у. [СУМБГ II: 57];

їжак – у західноподільських говірках зафіксовано: 1) Ежъ. 2) Родъ намордника съ колючками, надеваемый на телятъ, чтобы они не могли сами сосать корову. Каменец. у. [СУМБГ II: 197];

каня – 1) Четырехугольное углубленіе, выдолбленное долотомъ въ підвалині, своло въ которое входить чіп стола (Подольск. г.). 2) Родъ коршуна. Цікаво, що каня на Поділлі (за записами Б. Д. Грінченка) означало одночасно категорії істоти та неістоти. Словник української мови фіксує лише одне значення – "Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку" [СУМ VI: 50];

капшук – 1. Гаман у формі торбинки, що затягується шнурочком. 2. перен., ірон., жарт. Про маленьку дитину, підлітка. 3. перев. мн., розм. Набряки під очима або взагалі на обличчі [СУМ IV: 99–100]. У подільських говірках, окрім першого значення (другого та третього значення у кінці XIX ст. не було), зафіксовано й таке: мн. Раст. Земляника, а также и клубника Подольск, г. [СУМБГ II: 219];

перекладка – узенькая лента, которая кладется на голову между двумя болѣе широкими. Подольск. у. [СУМБГ III: 121]. У тлумачному словнику

української мови такого значення не знаходимо, натомість є інші: перекладина та дія за значенням перекладати [СУМ VI: 197].

4. Лексеми, що фіксуються у СУМі як літературні (без ремарки *діалектне*):

дичка – дике, некультивоване плодове дерево [СУМ II: 292]; *дичка* – дикое плодовое дерево. Каменец. у. [СУМБГ I: 385];

горішній – 1. Який розташований, міститься зверху; верхній. 2. Розташований на високому місці або на горі [СУМ II: 131]. У “Словарі…” за редакцією Б. Д. Грінченка названа лексема подана з посиланням на західноподільський ареал: *Камінь у млині буває горішній і долішній.* Каменец. у. [СУМБГ I: 312];

безрога – свинья. Подольск. г. [СУМБГ I: 45]; *безрога* – жарт. свиня [СУМ I: 144];

млоїти – тошнить. *Млоїть мене та й млоїть*. Каменец. у. [СУМБГ II: 436]; *млоїти* – викликати відчуття млості. 2. безос. Нудити [СУМ IV: 765];

дрантя – дрянь, негодная вещь. *Ет, дрантя ті колеса! Старі. Побіжи, то й розсиплються.* Каменец. у. *Як би добра кобила, то б варт дати 30 карб., а то дрантя.* Каменец. у. *Отой жид, що дрантячко збірає, купує.* Каменец. у. [СУМБГ I: 441]; *дрантя* – дуже старий, зношений одяг [СУМ II: 407].

5. Лексеми, що не фіксуються у СУМі:

ґовда – башка. Подольск. г. [СУМБГ I: 350];

злюлятися – напиться пьянымъ. *На радощах так злюлявся, аж очі заплющив*. Подольск, г. [СУМБГ II: 162];

знимець – льстецъ, подлипало. Подольск. г. [СУМБГ II: 174];

карба – Борозда. Уманск. и Гайсин. у. [СУМБГ II: 221];

лопатилно – Ручка у лопаты. Гайсин. у. [СУМБГ II: 377];

опиус – пьяница. *Але почкай но! то такі опиуси, що все попропивають*. Подольск. г. [СУМБГ III: 57];

підв'язь – у плотниковъ: мѣсто, гдѣ балка запускается въ столбъ, служащій ей поддержкой. Уман. и Гайсин. у. [СУМБГ III: 162];

піхур – пузырь. Подольск. г. [СУМБГ III: 189];

повітра – повѣтріе, эпидемія. *Така повітра пішла, що люде мруть – холера*. Балтск. у. <…> *А щоб тебе лиха повітра забрала*. Подольск. г. [СУМБГ III: 223];

скуза – извиненіе, оправданіе, отговорка. Гайс. у. [СУМБГ IV: 146];

шкрум – 1) нагаръ въ трубѣ. 2) заячій жиръ. Гайс. у. [СУМБГ IV: 502];

штемпаль – одинъ изъ столбовъ, которые замѣняютъ фундаментъ въ деревянной постройкѣ; на штемпалі кладуть підвалини. Уман. у. , Гайсин, у. [СУМБГ IV: 513];

захвостати – заострить (о клиньяхь). *Треба захвастати тини, щоб бува злодій не переліз.* Брацл. у. [СУМБГ II: 113].

З-поміж іменних частин мови найактивніше в мовленні подолян (за матеріалами "Словаря української мови" за редакцією Б. Д. Грінченка) функціонували іменники та прикметники. Серед іменників переважають лексико-семантичні групи на позначення особливостей зовнішності людини, предметів кухонного начиння, назв тварин і рослин. Низка лексем не фіксується в словнику сучасної української мови: *келішок, басамання, горнешник, кметь, шальвіра, хапокниш, халамей, кожухар, компанист* та ін.

У "Словарі…" подано прикметники з подільського ареалу, що наповнюють такі найбільші лексико-семантичні групи: 1) риси зовнішності та характеру людини; 2) прикметники розміру; 3) прикметники кольору та ін. Кількісно переважають прикметники, що характеризують людину за зовнішніми ознаками: *бандуруватий, безкосий, безличний, білкатий, гикавий, кодловатий, куцолапий рябомизий, смуганастий* та ін.

Серед прислівників є такі, що зафіксовані в словнику сучасної української мови зі збереженням значення (*пошепки, горілиць, голіруч* та ін.), і такі, що не фіксуються в словниках (*лютно, чвалем, тлуса* та ін.).

Дієслова на позначення переміщення людини в просторі активно функціонують і сьогодні (*ходити, сходити, пускатися, піти, переходити, навертатися* та ін.), хоч існують лексеми з подільського ареалу, яких не знайдеш у сучасних словниках: *бочити, ґецатися, забіратися, попотупкатися, загоготіти, мачкувати, молитвати* та ін.

Фіксація говіркової лексики в лексикографічних працях дає можливість глибше проникнути в діалектну систему мови, розкриває межі функціонування та засвоєння в різних групах носіїв живої української мови і неоднорідності поширення живомовної лексики.

Подільський діалектний тип представлено такими маркерами:

1) фонетичними: *ляшно – Ляшно їхати уночі по при той ліс*. Каменец. у. [СУМБГ ІІ: 394]; *повітра – А щоб тебе лиха повітра забрала.* Подольск. г. [СУМБГ ІІІ: 223]; *замняхкинитися – Чогось мені світ замняхкинився.* Подольск. г. [СУМБГ ІІ: 67]; *заздросний* – завистливый. *Заздросний чоловік.* Каменец. у. [СУМБГ ІІ: 40]; *поручча* – перила. Каменец. у. [СУМБГ ІІІ: 355];

2) граматичними: *блищачий* – блискучий. *Сю ніч у сні бачив я на небі хрест золотий ніби та блищачий.* Каменец. у. [СУМБГ І: 75]; *дуплавий* – дуплистый. *Дуплавий бересток. Дуплава груша.* Каменец. у. [СУМБГ І: 456]; *злекшити* – облегчить. *Тетерка все краще як за панів було: злекшив, облегшив царь.* Каменец. у. [СУМБГ ІІ: 157];

3) лексичними: *маця* – недотрога, важная особа. *Дивись, яка маця! Буцім і доторкнутись до неї не можна, пручається.* Подольск. г. [СУМБГ ІІ: 413]; *залубуватіти* – о хлебе: затвердеть. *Залубуватів хліб.* Каменец. у. [СУМБГ ІІ: 60]; *полокати* – мыть, полоскать. *Полокана пшениця.* Каменец. у. [СУМБГ ІІІ: 286]; *ненаїдний, ненаїсний* – ненасытный, прожорливый (Камен. у.) [СУМБГ ІІ: 552] та ін.

Отже, у досліджуваних подільських говірках (за матеріалами “Словаря української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка) репрезентовані різноманітні типи номінацій предметів побуту, дій, процесів, стану людини. Більшість номінацій зберегли своє лексичне й граматичне значення до сьогодні й

фіксуються в словнику сучасної української мови. Діалектна лексика у “Словарі української мови” відображає майже всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу і є найбільш динамічною системою. Часто назви супроводжуються докладним описом відповідних понять, що є унікальною енциклопедичною довідкою про функціонування лексем у XIX ст. Цінність словника для науковців полягає в тому, що він найповніше зафіксував територіальні лексичні варіанти.

Велику бібліографічну рідкість становить “Словничок провінціалізмів подільських, укладений в Кам’янці-Подільському в році 1863” А. Кремера, який був виданий у Кракові (1870) [Kremer 1870]. У цій праці після передмови подано список “подільських провінціалізмів”, а потім – список “русизмів”, поширених на Поділлі. Автор пояснює, що до першого списку ввійшли українські слова і вирази, які є в мові польської шляхти на Поділлі. Ця шляхта, хоч і говорить польською мовою, не забула й мови української (języka ruskiego) і тому вживає українські слова і звороти, засвоєні через повсякденне спілкування із селянами, особливо слова-назви сільськогосподарських знарядь, їх частин, будівель, ділянок поля, лісу і т. ін. У цей список внесено 952 таких слів та виразів. У другому списку подано 125 слів-русизмів, уживаних у мові подільської шляхти, засвоєних «w najnowszych czasach» з російської мови (z języka rosyjskiego) [див. Горецький 1963: 127–128].

Як зазначає автор, він 24 роки перебував у столиці Поділля – Кам’янці-Подільському, – прислухався до мови його мешканців, збирав матеріал разом зі своїм помічником Альбіном Гославським та зрештою видав словничок мови городян. Спонукала його до цього та обставина, що на мовлення подолян, зокрема кам’янчан, значний вплив мала російська мова, особливо “після впровадження, під час панування Миколая, російських правил і наказу вживання в школах російської мови як мови викладання” [Kremer 1870: 3]. Д-р Кремер розмістив слова за абеткою, використавши транслітерацію, а тлумачення слів подав польською мовою, посилаючись на словник Лінде

[Linde 1854–1859]. Зрозуміло, що не всі слова укладач міг віднайти у словнику польської мови, тому досить часто подавав тлумачення слів і фразеологізмів із тими значеннями, з якими вони побутували у мові мешканців міста, вказуючи: “у Лінде немає такого значення”, наприклад: *арбуз* (Arbuz), кладеться до брички кавалера, якого панна не хоче за чоловіка; *гарбуза дати* – відмовити в заміжжі (у Лінде немає такого значення) [Kremer 1870: 4].

Чимало зафіксовано у словнику номінацій, які й досі побутують у мовленні кам’янчан, а до сучасних тлумачних словників увійшли з ремарками *діал.*, *заст.*, *розм.*, або ж взагалі не зафіксовані, наприклад: дуля, *розм.* – сорт груші [СУМ II: 434]; гладущик, *діал.* – широкий глек для молока [СУМ II: 79]; кабак, *діал.* – гарбуз [СУМ IV: 63]; пантрувати, *розм.* – дивитися пильно, уважно [СУМ VI: 51]; парастас, *заст.* – заупокійна управа [СУМ VI: 66]; пузо, *розм.* – великий живіт [СУМ VII I: 86]; рискаль, *діал.* – заступ [СУМ VIII: 539]; фаєрка – конфорка [не зафіксовано].

Отже, “Словничок подільських провінціалізмів”, на думку вчених, цікавий з погляду впливу однієї мови на іншу (в даному випадку – української і російської на польську), а також тим, що в його реєстрі є чимало слів західноукраїнських, значення яких розкривають польські переклади або пояснення [Горецький 1963: 128].

Починаючи з з другої половини XIX ст., коли українських видань ставало більше, все частіше у них знаходимо додатки з лексичним матеріалом.

1.5. Стан вивчення мовлення Поділля кінця XIX ст.

В історії вивчення подільського говору умовно можна виділити декілька періодів.

Уперше подільський говір виокремив і лаконічно охарактеризував І. М. Вагилевич у вступі до виданої 1845 р. у Львові “Грамматики Ѧзыка малориского въ Галиціи” [Вагилевич 1845], написаної польською мовою. На

його думку, “język małoruski dzieli się na dwa narzecza: halickie i kijowskie; granice obu tworzą rzeki Seret i Bug. Jest trzecie narzecze karpackie w górnych częściach obwodu stryjskiego, samborskiego, sanockiego, jasielskiego i sandeckiego w Galicii; w Węgrzech zaś w szaryskiej, uchwarskiej, bereskiej i zemneriskicj stolicy; że zaś narzecze to niema żadnej średnicy i a powodu, że żywioły obu pierwszych narzeczy w niém się pojawiają i tylko różnicę stanowią przymieszki z pobratymczych języków; wjęc nazwa narzecze, tu miejsca właściwie mieć nie może, i tylko użyłem ją dla drzeglądu” [Вагилевич 1845: I]. Названі наріччя вчений характеризує низкою фонетичних і морфологічних особливостей, наводить також окремі синтаксичні риси, характеризує саноцько-перемиський, бузький, гуцульський, чернівецький, волинський, чернігівський говори, а також подільський говір: “Na Podolu ъ półsam głóska: къртица, kret; кървавый; – ja i a korzenne: опѧть, znowu; жаль, żal; – W imieniu rzeczowem ca z cia: пшеница, pszenica; пашница, zboże. – W słowie w czasie teraz. liczb. mnog. 3 osob. t się odcina: ходѧ, chodzą; видѧ, widzą” [Вагилевич 1845: XXI]. Для характеристики наріч і говорів І. М. Вагилевич подав чималий діалектний матеріал, але, як зауважує І.Г. Матвіяс, подає його без належного розмежування регулярних явищ і поодиноких, характерних тільки для окремих слів [Матвіяс 1990: 20–22].

Я. Ф. Головацький у праці “Розправа о язиці южноруськім і єго нарічіях” [Головацький 1849] так групує українські говори: “Розваживши мову руськую в Галичині і у русинів угорських, показуєся трояке нарічіє одного язика южноруського: I. Волинсько-подільське, II. Галицьке або наддністрянське і III. Гірське або карпато-руське. Кожде із них жиє в народі в своїх остро ограничених пределах. Они составляют один язик южноруський і розличаются одно від другого лишень деякими різностями в коренних гласних, по части в різних граматичеських видах” [Головацький 1849: 1].

Отже, учений виокремлює подільський говір у межах волинсько-подільського наріччя, підкреслюючи, що ним “народ в сих обох областях бесідує, мало що розличаєся від українського або, лучше сказавши, є то саме,

що українське, лиш різномова єго. Оно найобширніше із всіх нарічій южноруських, бо розлягаєся по цілій южній Русі а Галичини іно окрайки зафатило. Се нарічіє має найлучше вироблені, найдоконалшії види (форми), оно всюди одностайно образовано, що є порукою за давноту єго образовання і доконалення” [Головацький 1849: 1].

Дослідник зауважує також, що це наріччя дуже давнє, його ознаки трапляються у грамотах, договорах, судових актах. Навіть у “галицькій Русі і Молдавії в XIV, XV і XVI віці писані грамоти носят п’ятно сего нарічія. Оно багате піснями народними всякого рода. В піснях, яко в ізусній народній словесності, утворився язик одностайний, пісенний” [Головацький 1849: 2]. Це наріччя вводили в літературу такі письменники, як: І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ’яненко, П. П. Гулак-Артемовський, Є. П. Гребінка, І. Галка (М. І. Костомаров), В. М. Забіла, Т. Г. Шевченко.

Я. Ф. Головацький спробував навіть охарактеризувати деякі риси цього говору: “волинсько-подільське (або українське) нарічіє любит широкії самогласні *а* і *я*, удержує для повноголосій *є* і *о*, і повне закінчення в О. пад. єд. ч. жен. рода *ою, ею*; приймає вставочне *л* і *н*, також у в словах був, бувши і пр. [Головацький 1849: 2].

Цінними для української діалектології залишаються спостереження О. О. Потебні, хоч групуванням говорів він спеціально не займався. У його працях натрапляємо на такі назви говорів: український, волинський, подільський, галицький, карпатський (гірський), бойківський, лемківський. Досить часто вчений називав говори за відповідними адміністративними центрами, наприклад: київський, чернігівський, ніжинсько-переяславський, сосницький, козелецький, заблудівський. Серед узагальнених назв українських говорів О. О. Потебня вживав такі: східні (східномалоруські), західні, північно-західні, південно-західні тощо [Потебня 1871].

К. П. Михальчук у своїй праці “Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины” [Михальчук 1877] також робить спробу членувати й охарактеризувати українські говори. Зауважимо, що

згадана праця була першою в східнослов'янському мовознавстві, побудованою на великому фактичному діалектному матеріалі, зібраному за спеціальною програмою, і містила карту українських наріч – першу лінгвістичну карту діалектного членування окремої мови не лише у слов'ян, як традиційно вважали в радянському мовознавстві, але й у світовій лінгвістиці. Загальновизнаний основоположник лінгвістичної географії – німець Г. Венкер – лише брався за анкетування, тоді як у Росії вже утвердилася ідея лінгвістичного картографування [див. Гороф'янюк 2011: 187].

Членування українських говорів К. П. Михальчук базує переважно на фактичному матеріалі (обстежено було майже 60 населених пунктів з різних місцевостей України), зібраному за програмою І. П. Новицького, яка охоплювала понад сімдесят фонетико-морфологічних явищ. Учений враховував також відповідні праці попередніх дослідників, брав до уваги різні публікації, у яких відбиті діалектні риси певної місцевості. Як зауважує І. Г. Матвіяс, наріччя і говори К. П. Михальчук виділяв на основі суто мовних рис, проте брав також до уваги розміщення в минулому східнослов'янських племен, міграційні чинники пізніших часів, топографічні особливості відповідної території, етнографічні дані. Діалектне членування української мови автор зобразив і в формі лінгвістичної карти [Матвіяс 1990: 22].

Дослідник у своїй статті виділяє "Украинское, Полѣшское та Червоно-Русское (Русинское или Русняцкое)" наріччя, зауважуючи, що кожне з них має свої межі поширення та піднаріччя.

На Поділлі поширені українське та червоноруське наріччя. Так, українське наріччя поширене "*въ Подольской губерніи: все уѣзды, за исключеніемъ: Каменецъ-Подольскаго, западной полосы Проскуровскаго, западной части Ушицкаго, по рѣку Ушицу, и юго-западнаго угла Балтскаго уѣзда, образуемаго рр. Днѣстромъ и Ягорлыкомъ*", що в свою чергу

поділяється на: “а) Сѣверно-Украинскаго или Украинско-Полѣшскаго; б) Средне-Украинское или Собственно-Украинскаго (*въ Подольской губерніи: восточную часть Проскуравскаго уѣзда, почти двѣ трети сѣверной части Летичевскаго и Литинскаго уѣздовъ и сѣверную половину Винницкаго уѣзда*); в) Южно-Украинское или Степовое поднарѣчія (*въ Подольской губерніи: южную треть Летичевскаго и Литинскаго уѣздовъ, юго-западную треть Винницкаго, восточную треть Ушицкаго, по р. Ушицу, весь Могилевскій, Ямпольскій, Ольгопольскій и, за исключеніемъ пограничныхъ сѣверо-восточныхъ полосъ, уѣзды: Брацлавскый, Гайсинскый и Балтскый, безъ южнаго угла, сѣверо-западныя полосы уѣздовъ: Винницкаго, Брацлавскаго, Гайсинскаго и Балтскаго)* [Михальчук 1877: 476].

Отже, територія Поділля належить і до середньоукраїнського (власне українського), і до південноукраїнського (степового) наріччя та, на думку К. П. Михальчука, “въ существенныхъ чертахъ, мало отличаются другъ отъ друга” [Михальчук 1877: 478]. Далі дослідник зауважує, що кожне з цих двох піднаріч поділяється ще на дві групи, а саме: “Юго-Восточную и Западную”. У межах першої групи вчений виділяє “I) Каневско-Полтавское разнорѣчіе (отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія) и II) Слободско-Украинское разнорѣчіе (отрасль Юно-Украинскаго поднарѣчія)”, а у межах другої групи він виділяє “III) Волынско-Украинское разнорѣчіе (отрасль Средне-Украинскаго поднарѣчія) и IV) Побережско-Подольское (отрасль Южно-Украинскаго поднарѣчія)”, подаючи фонетико-морфологічні особливості цих груп і підгруп. Зокрема, серед особливостей побережно-подільського різноріччя дослідник називає такі: 1) придиховий *[с]* у дієсловах *гребсти*, *ревсти*, *плести*; 2) форма дієслова *лити = лляти*, *лляю*, *лляіш*, *лляє*, *лляйте* тощо; 3) орудн. відм. одн. жін. р. на *-ою*, *-ею*, а також на *-ов*, *-ев* (до речі, із покликанням на А. П. Свидницького – *Б.К.*) та на *-оёв*, *-еёв* у Вінницькому повіті: бідн*ою*, родин*ою*, бідн*ов*, родин*ов*, бідн*оёв*, родин*оёв* тощо; 4) 3-я ос. множ. теперішнього часу дієслів другої дієвідміни деколи має

(з покликанням на А. П. Свидницького – *Б.К.*) усічену флексію на *-я*, замість *-ят*: ход*я*, нос*я*, замість ход*ят*, нос*ят*; 5) минулий час дієслів (знову ж таки К. П. Михальчук покликається на А. П. Свидницького і К. В. Шейковського) часто поєднується із теперішнім часом допоміжного дієслова *бути*: був*есь*, ходив*есь*, були*сьте* тощо; 6) форма майбутнього часу *буду ходиў, буду писаў* поряд із формами *буду ходити, буду писати*.

Червоноруське наріччя також має поширення на території Поділля і в цьому ареалі воно охоплює зокрема “уѣзды Каменецъ-Подольскій, западную часть Ново-Ушицкаго, по рѣку Ушиту, и западную половину Проскуровскаго” [Михальчук 1877: 470–471]. Наріччя цієї місцевості, на думку вченого, належить до “Подольско-Холмскаго поднарѣчія”. Особливостями цього піднаріччя К. П. Михальчук вважає:

1) дуже розвинуті перезвуки: *ô* и *ê* = *и*, *ъі* и *і*: в*и*лъ, к*и*нъ, н*ъі*съ (носъ и нёсъ), с*и*къ (сокъ и сѣкъ), л*і*й (лой и лей) і т. д.;

2) *ѣ* = *і*, однак у північних говірках ненаголошений ѣ може наближатися до *и* та *е*: б*і*да, б*и*да, б*е*да;

3) *и* спільне для *ы* и *і*, яке є твердим, як у Галицькому піднаріччі. У прикметникових закінченнях наз. відм. множ. *и* ослаблюється в *ъ*: бідн*ъі*, жовт*ъі*, весел*ъі*, замість бідн*ии*, жовт*ии*, весел*ии*;

4) юса ѩ і комбінації *а*, *е* з шиплячими та *й* відповідає, як правило, *я*, а після шиплячих *а*: м*ья*ти, м*ья*со и м*ня*ти, м*ня*со, ход*я*ть, нос*я*ть, лош*а* і т. ін. Хоч деколи, як зауважує дослідник, трапляється й *є*, *е* – частіше північних говірках: м*є*со и м*нє*со, м*нє*ти, лош*е*, тел*є*; також у північних говірках: насінн*ьє*, веремн*є*, в інших говірках: насінн*я*, уремн*я*;

5) давньослов’янський ъ у сильній позиції перейшов в *о*: під*о*шва, вік*о*нце, бл*о*ха (як і в українському наріччі), але є й винятки з *и*, *е*: л*и*жка, вог*е*нь і таке ін.;

6) твердість *р* у всіх позиціях;

7) *ц* и *с* – і м’які, і тверді: хлопе*ць* и хлопе*цъ*, карбоване*ць* и карбоване*цъ*, хлопчи*сь*ко и хлопчи*с*ко;

8) *ж, ч, ш, щ* и *г, к, х* – тверді, хоч останні, при відмінюванні деколи можуть переходити в шиплячі: бі*г*у і бі*ж*у, бі*г*уть і бі*ж*ать. Окрім того, шиплячі та гортанні можуь сполучуватися з *і*: мнях*кі*й, та*кі*й, убо*гі*й, глу*хі*й, *жі*ю, *ші*ю;

9) *д, т, з, с* при відмінюванні переходять у *дж, ч, ж, ш*: хо*дж*у, ле*ч*у, во*ж*у, но*ш*у, але в Хотинській говірці вживаються й паралельні форми: хо*дю*, ле*тю*, во*зю*, но*сю*;

10) евфонічне *л* вживається після губних: здоро*вл*я, пупл*я*ночек, ро*бл*ю, с*пл*ю, але поряд вживані форми з *й*: ро*бь*ю, с*пь*ю, ро*бь*ять, с*пь*ять, а евфонічне *н* вживається після *м*: м*н*я (мене), пам*н*ять, м*н*ясо, м*н*яти;

11) дієслова з кінцевими кореневими *г* і *к* в неозначеній формі мають паралельні форми: би*гчи*, сі*кчи* и би*гти*, сі*кти*, але перші переважають;

12) у 3-й ос. одн. і множ. дієслова теперішнього часу мають закінчення *ть*: ходя*ть*, ходи*ть*, але в Хотинській говірці вживані форми: ходя, ходе. К. П. Михальчук зауважує, що йому невідомо чи існують такі форми в інших говірках цього під наріччя;

13) у 3-й ос. дієслів вживані форми бер*ецця*, любиця, нос*иця*, коха*юця*;

14) майбутній час складається із дієслова *бути* та дієслова минулого часу, або неозначеної форми дієслова: *буду ходивъ* або *буду ходити*, однак перша форма переважає;

15) орудн. відм. одн. жін. р. іменників, прикметників та займенників має закінчення *-овъ, -евъ*, зрідка *-ою, -ею*: жінк*овъ* и жинк*ою*, біл*овъ* и бил*ою*, тоб*овъ* и тоб*ою*.

Отже, К. П. Михальчук розрізняв три наріччя української мови: українське (з північноукраїнським, середньоукраїнським і південноукраїнським піднаріччями), поліське (з сіверським, середньополіським і підляським піднаріччями) і русинське (з подільсько-холмським, галицьким і карпатським піднаріччями). Він вважав, що ці наріччя за різними рівнями мовної будови співвідносяться по-різному: у фонетиці більше подібності між українським і русинським наріччями, ніж

між ними (особливо першим) і поліським, у морфології більше спільності між українським і поліським, ніж між ними обома і русинським.

Із погляду сучасності віднесення більшості говірок Поділля до південно-східного (за К.П. Михальчуком – українського) є помилковим. Однак погляди К.П. Михальчука щодо подільського говору не видаються наскрізно хибними, якщо взяти до уваги тенденцію пересунення в мовному просторі розмежувальної лінії між діалектами, що знайшло підтвердження на картах Атласу української мови [див. Матвіяс 1990: 25].

О. І. Соболевський у своїй праці “Очеркъ русской діалектологіи” [Соболевский 1892] окремо подав розділ, присвячений поділу й характеристиці українських говорів. Автор членує їх “на два поднарѣчія: сѣверно-малорусское и южно-малорусское, или украинско-галицкое” [Соболевский 1892: 11]. У північно-малоруському наріччі окремі типи говірок учений визначав за адміністративними центрами. У південно-малоруському наріччі він виокремлював такі говори: український, волинський, подільський, галицький, гуцульський, буковинський, покутський, бойківський, карпатський, лемківський. У межах цих говорів він характеризував говірки за адміністративними центрами.

Подільський говір, за О. І. Соболевським, належить до південномалоруського (українсько-галицького) наріччя, охоплюючи західну та південно-східну частину Подільської губернії з прилеглими частинами Херсонської, Бессарабської губерній і Галичини.

Учений зауважує, що подільський говір близький до українського, особливо у східних повітах Подільської губернії, і має такі визначальні риси: ненаголошений *е* наближається, і навіть переходить в *и*, а у позиції з наступним наголошеним *е* звучить більш відкрито і м’яко; голосний *і*, що походить з *о*, має здатність пом’якшувати попередній приголосний, а тому слова *нісъ* = носъ та *нісъ* = несъ звучать однаково; частіше, ніж в українському говорі, але рідше ніж у галицьких говірках, вживання *ў* на місці твердого *л*: *горіўка* (= укр. *горілка*); твердість шиплячих у формах 3-ї ос.

множ.; уживання глухих на місці українських дзвінких: *піткочу, ниський, тяшко*; вживання форм орудн. відм. на *-оў*, замість і поряд з *-ою*: *жінкоў, доброў, тобоў*; форми дієслів у 3-й ос. на *-т*, замість *-ть*, а у множ. нерідке вживання без *-т*: *ходя, робя*; форми наказового способу дієслів у 2-й ос. на *-т*, поряд з формами на *-те*; інфінітивні форми на *-чи*: *печи*; зворотна частка *ся* уживається як після дієслова, так і перед ним; форми минулого часу типу *казав-емъ* (їх О. І. Соболевський називає польськими – *Б.К.*), утворення форм майбутнього часу за допомогою поєднання дієслова 1-ї ос. *бути* майбутнього часу з дієсловом минулого часу *буду казаў*; творення умовного способу зразка *би-мъ казаў* [Соболевский 1892: 47–48].

Серед інших маркерів подільського говору, менш важливих, на думку О. І. Соболевського, наведемо такі: спорадичне *у* на місці ненаголошеного *о*: *вуювати*; стверділий кінцевий *ц*: *хлопецъ*; відсутність подвоєних м'яких приголосних *зіля* або *зілє*; уживання *ф* замість *хв*: *фістъ* (хвіст), *фалити* (хвалити); форми род. відм. *солі, мої душі*; форми род. – знах. відм.: *і*, поряд з *іі* (її); форми дав. – місц. відм.: *мої*; форми знах. відм.: *мя, мня, тя*; форми наз. відм. множ.: *кости*; форми род. відм. множ. на *-ей* та *-ий*: *гусей* і *гусий*; форми 1-ї ос. дієслів: *ходю, просю* і *хожу*; дієслівні форми 3-ї ос. одн.: *ходе, носе*; залишки форм двоїни; дієприслівники на *че* та *ше*: *ходиўше*.

Завершуючи характеризувати подільський говір, учений зауважує, що він у різних частинах його побутування неоднаковий: на сході він зближається з українським говором, а на заході поступово зливається з галицьким.

Другий період дослідження подільського говору обмежується початком ХХ ст. і прикметний першими спробами лінгвістичного опрацювання говору. Це невеликі статті, присвячені здебільшого аналізові зафіксованих авторами фонетичних, граматичних і лексичних особливостей окремих говірок сіл Бодачівка, Монастирське, Кобилівка, Пахутинець, Могильна, Панівці, Стара Ушиця та Писарівка колишньої Подільської губернії.

Автори – Г.К. Голоскевич [Голоскевич 1910], О.І. Сорочан [Сорочан 1912], В.М. Отроковський [Отроковський 1915], Б.М. Яцимирський [Яцимирський 1915], Є.К. Тимченко [Тимченко 1908], Є. М. Грицак [Грицак 1930], Є. М. Рудницький [Рудницький 1927] – визначили приналежність досліджуваної говірки до певного наріччя, окреслили її мовні особливості переважно фонетичного рівня. Уже в той час мовознавці усвідомлювали евристичну цінність зв'язних текстів – зразків діалектного мовлення, а тому окремі дослідники подавали після словників говірки також зразки живого мовлення подолян, використовуючи фонетичну транскрипцію.

Цінною для мовознавців, насамперед діалектологів, залишається праця О. І. Сорочана "Описаніе говора с. Монастырскаго Подольской губерніи" [Сорочан 1912]. Перед тим як аналізувати говірку, дослідник подає короткі відомості з історії села, зокрема вказує на його розташування: "село Монастырское входит въ предѣлы Брацлавського уѣзда; расположено на правомъ берегу р. Буга и отстоитъ отъ г. Брацлава на разстояніи 3 верстъ, а отъ мѣстечекъ Немирова и Тульчина – 18 верстъ" [Сорочан 1912: 248], намагається з'ясувати дату виникнення села, підкреслює, що "населеніе состояло издавна изъ малороссовъ, какъ видно изъ фамилій тѣхъ или другихъ церковныхъ дѣятелей", подає кількість дворів, називає найпоширеніші види занять і робіт місцевого населення. Дослідник зауважує, що хоч у Брацлаві є "великорусская колонія, такъ называемая *кацапска слобода*", але місцеве населення "держится въ сторонѣ отъ колонистовъ, не вступаетъ съ ними ни въ какие сношенія", і тому таке сусідство не впливає на мову селян [Сорочан 1912: 249], однак, на його думку, на місцеву говірку впливає близьке розташування міста, що змушує "жителей его вступать въ тѣ или другіе отношенія съ городской и *бюрократической интеллигенцией*, говорящей по русски" [Сорочан 1912: 249]. У ролі респондентів виступали люди неписемні, зазвичай це були люди похилого віку або діти, які не відвідували школу.

У своїй розвідці О. І. Сорочан особливу увагу надавав фонетичним явищам, окремо детально проаналізув вияви вокалізму в досліджуваній

говірці. Так, *а* якихось особливих вимовних відтінків не має, однак дослідник констатує: 1) появу вторинного *а* на місці очікуваного *о*: *bahac'ko* (багацько), *bahač* (багач), але *bohati* (*багатий*), *molodec'* (молодець); 2) деколи *а* може переходити *е*: *ўdêryla* (вдарила), *dêĭ* (дай).

Особливу увагу О. І. Сорочан приділяє *и*, який: 1) може бути на місці давнього *и* (позначається y^2); 2) на місці діалектного *и* після губних і *л*; 3) під наголосом і в ненаголошеній позиції. У говірці с. Монастирське до *и* наближається ненаголошений *е*, який чітко вимовляється лише під наголосом: sy^elo (село), ry^ebro (ребро), а в позиції після африкат *ч* і *дж е* наближається до *и* незалежно від наголосу: $ždy^ery^elo$ (джерело), $čy^ery^eda$ (череда). Середньо-передній *и* (позначається як y^3) чується на місці давнього *і*, після *шиплячих*, *с*, в *інфінітивних формах* та у *флексіях прикметників*: $šy^3roko$ (широко), sy^3dity^3 (сидіти), $bihaty^3$ (бігати), $n'imy^3ĭ$ (німий).

Голосний *і*, що походить із *ятя* (ѣ), як зауважує О. І. Сорочан, завжди пом'якшує попередній приголосний, а голосний *і*, що походить з *о* та *е*, не завжди пом'якшує попередній приголосний, хоч обидва відтінки можна спостерігати в одних і тих самих респондентів. Початковий *і* з ѣ завжди розвиває *й*: $jixaty^3$ (їхати). Деколи, за матеріалами, на місці *і* з ѣ під наголосом чути *é* середнього ряду *vêčno, з'vêr, l'êt*, хоча поряд із цими формами вживані й форми з *і*. Це явище пояснюється впливом міста. Поряд із давнім *і* в говірці с. Монастирське трапляється *і* вторинного походження, діалектне, з основного *ый* у наз. відм. одн. прикметників, за умови, що останній склад ненаголошений, наприклад: $žy^3vyĭ$ (живий), $n'imy^3ĭ$ (німий), $s'l'py^3ĭ$ (сліпий), $durny^3ĭ$ (дурний) – і паралельно: *jasni* (ясний), *krasni* (червоний), *čorni* (чорний) і т.ін. Такий *і* ніколи не пом'якшує попередній приголосний, а поява його пояснюється стягненням *іі*.

Голосний *е* переднього ряду буває лише йотованим, чітко чується лише в наголошеній позиції, тому завжди звучить напруженно: *jê, s'mijêč̄'a, vpjêč̄'a*. Ненаголошений *je* переходить в *jy* або в *ji*, залежно від позиції цього складу. У складах закритих, некінцевих, чітко чується *ji*: $py^2tajič̄'a$, *dyvujič̄'a*,

а у складах відкритих, кінцевих, вимовляється *у* наближене до *е*: *s'p'ivajy*^{e}, *xy*^{2}*tajy*^{e}. На початку слова неголошений *je* переходить в *ji*: *jimu*, *jivanheliyu*, *jilena*.

Завершуючи аналіз голосних, О. І. Сорочан звертає увагу на спорадичний перехід звука заднього ряду *о* в *у*, що відомий усьому українському наріччю, зокрема: 1) у дієслівних основах: *kupuvaty*^{3}, *turhuvaty*^{3}, *šanuvaty*^{3}; 2) у дав. відм. особових займенників: *tub'î*, *sub'î* та 3) у словах зразка *jabluko*, *topura* (ручка). Середній звук між *о* та *у* – *у*^{o} завжди чується у зменшено-пестливих дієслівних основах: *spatu*^{o}*n'katy*^{3}, *jistu*^{o}*n'katy*^{3}.

Аналізуючи приголосні, вчений вказує на те, що в аналізованій говірці приголосні губні можуть бути як твердими, так і м'якими: *b'îb*, *m'îs'jac'*, *p'îra* – *py*^{2}*ro*, *boby*^{2}. Окрім того, *в* і *ф* завжди губно-зубні. Приголосний *ф* чується на місці *хв*: *f'îst*, *fŷl'a*, *falŷ*^{3}*ty*^{3}*s'*. Разом з тим *ф* перейшов у *х* в слові *kartoxl'a*. Плавні *р* та *л* можуть бути також або твердими, або мякими: *l'îto*, *l'ûdy*^{3}, *loška*, *latka*.

М'який *р* буває перед *і* незалежно від його походження з *о* чи з *ятя* (*ѣ*): *r'îčka*, *r'îk*, *r'îtky*^{3}*ĭ*. Давній м'який *р*, як зауважує О. І. Сорочан, ствердів і не відрізняється від твердого: *cara*, *bura*, *morá*.

Аналізуючи африкати, дослідник підкреслює, що: 1) *ц* буває твердим і м'яким: *c'óc'a* (тітка), *c'vax*, *c'ác'a* (іграшка) – *cêrkva*, *cy*^{e}*bêr*, *cáca*; 2) кінцевий *ц* у суфіксі -*ьць*- завжди звучить м'яко: *kupêc'*, *horobêc'*, *k'inec'*, *s't'ilêc'*; 3) *ч* середній між твердим і м'яким: *č'orni*, *č'ort*, *č'udo*, *č'árka*, однак у позиції перед *і ч* вимовляється м'яко (*č'*): *vêč'ir*, *č'ijá*, *č'ir'in'* (піднебіння); кінцевий *с* зберігає м'якість: *šos'*, *kolŷ*^{2}*s'*, *jakŷ*^{2}*s'*, *xtos'*.

Задньоязиковими *г*, *к*, *х* бувають лише у сполученні з голосними заднього ряду *а*, *о*, *у*, а в поєднанні з іншими голосними вони наближаються до середньоязикових, а перед *і* пом'якшуються: *k'ît*, *k'il'išok*, *x'iba*. У говірці с. Монастирське є тенденція до витіснення у запозичених словах звука *ґ* (*g*) звуком *г* (*h*): паралельно *ganok* і *hanok*, але замість *gaz* (керосин) лише *has*. Гортанний *г* (позначається *ḫ*) у середині слів перед голосними і між

голосними є дзвінким (*zḫory, zḫornûv, dóbroḫo, čužóḫo*), а в кінці слів і перед глухими вимовляється глухо і навіть асимілюється у *x* (*ber'ih*^{x}, *por'ih*^{x}, *b'ixty*, *moxty*). Особливістю аналізованої говірки дослідник вважає протетичний *г* перед голосними: *ḫobora*, *ḫopikûn*, *ḫovês*, *hatamán*, *hant'în*, *hyl'ko*, *ḫûmni*, щоправда перед голосним *у* частіше трапляється *в*: *vûmni*, *vuxo*.

Після *м* приголосний *й* змінюється в *н'*: *mn'aso*, *mn'atka*, а після *л* та *в* переходить у *л'*: *dy*^{e}*ry*^{e}*ўl'ana*, *zdoroўl'a*.

Далі у своїй статті О. І. Сорочан розглядає випадки асимілятивних змін у групах приголосних, зокрема він аналізує випадки переходу глухих у дзвінкі і дзвінких у глухі в середині слів (у кінці слів приголосні не змінюють своєї якості): *kaska*, *t'áško*, *dub*. Характерною для говірки с. Монастирське є асиміляція за м'якістю: *s't'il*, *ros't'áty*, *c'v'ît*.

Маркером аналізованої говірки є відсутність подвоєння приголосних в іменниках середн. р. ІІ відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьє*: *vis'îl'a*, *z'îla*, *nas'în'a*, *svátan'a*. Подовжуються приголосні лише у випадках асиміляції (*s'm'ijúc̄'a*), у словах *-l'aty*^{3} (лити), *trêt'oho* та у флексіях прикметників із суфіксом *-н-*: *skl'an̄e*.

Приголосний звук *з* в аналізованій говірці витіснений дифтонгом *ʒ*: *ʒêrn'atu*, *ʒêrkalo*, *ʒy*^{e}*lêni*, *ʒ'v'îr*. Аффриката *ǯ* трапляється на місці давнього *ж*: *ǯy*^{e}*rylo*, *bǯoly*.

Серед морфолочічних рис говірки с. Монастирське О. І. Сорочан виділяє (подаємо найголовніші): форму орудн. відм. одн. іменників ІІ відміни м'якої групи на *-ом* (*kupc'om*, *tes't'om*); форму род. відм. множ. іменників жін. роду І та ІІІ відміни на *-ів* (*nohiў*, *rados't'iў*, *nočiў*); форму орудн. відм. одн. іменників IV відміни на *-ом* (*poros'om*, *tyl'om*); залишки форм двоїни у назвах неістот (*dv'i ruc'i*, *try noz'i*); паралельне вживання прикметників *l'it'n'oho* – *l'itnoho*, *syn'oho* – *synoho*; поширення прикметниково-прислівникових суфікса *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-* (*jas'n'išči*, *dobr'išči*); у числівниках *двадцять*, *тридцять* з'являється *й* між двома складовими (*dvaĭc̄'it'*, *tryĭc̄'it'*);

числівники *двісті*, *триста*, *чотириста* (*štyry^{e}sta*) не відмінюються; числівник *сто* в орудн. відм. має форму *stoma*; у дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] не чергуються з відповідними шиплячими (*voz'u*, *mas't'u*, *xod'u*); для дієслів 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу характерний стверділий кінцевий [*т'*] (*xódyt*, *prosyt*, *xod'it*, *pros'it*); для минулого часу характерною є форма з *есмь* (*paslys'mo*, *paslys'ty*, *hrilys'mo*, *hrilys'ty*), яка може вживатися й окремо від дієслова (*ўžem zrobyla*, *mys'mo xodyly*); прикметним є творення давноминулого часу дієслів за допомогою дієслова *бути* (*ja buў robyў*, *žuў buў*, *buvys' nosyў*); майбутній час дієслів твориться аналітично за допомогою дієслова *бути*, яке додається не лише до інфінітива, а й до форми минулого часу (*budu xodyty* і *budu xodyў*); частка *ся* може стояти окремо від дієслова (*ja s'a zabyў*).

У своїй розвідці "Малорусскій говоръ села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавскаго уѣзда" В. М. Отроковський [Отроковський 1915] перед аналізом говірки зазначає, що "по географическому положенію с. Кобылевка находится въ сѣверо-восточной части Подольской губ., въ Брацлавскомъ уѣздѣ, – въ 3–4 верстахъ отъ большого мѣстечка Тульчина и въ 17 – отъ уѣзднаго города" [Отроковський 1915] (сьогодні село має назву Зарічне (Тульчинський р-н) – *Б.К.*). Інших відомостей про село у названій праці немає. Прикметно, що дослідник подає свою систему письма, яку застосовуватиме для точного відтворення звукового складу слів і текстів, записаних у цій місцевості, наприклад: *д^{ь}*, *ц^{ь}* – для позначення особливої м'якості приголосних (*попад^{ь}я*), звичайну м'якість передає так – *дь*, *ць*; твердість приголосного перед голосним передає *ъ*: *гъірчакъі*, *кутнъій*; зберігає написання *ю* та *я*, коли вони передають два звуки, тобто на початку слова, після голосного та після твердих приголосних (*йягодамы*, *цьул^{ь}уюц^{ь}а*); для вираження відтінків звуків використовує маленькі літери збоку відповідної літери *ы^{э}*, *о^{у}*; для позначення придихового *г* на початку слів перед голосним застосовано знак *'*, рідше звичайне *г*, а звук, що відповідає

латинському *g*, передається через *ґ*. Загалом же В. М. Отроковський використовував діакритичні знаки, вказані у передмові “Программы для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ” К. Михальчука і А. Кримського [Михальчук 1910].

Респондентами аналізованої праці були: Пилип Григорович Шкварка – хлопець 17 років, який не відвідував школи і ніде не служив; Зінаїда Григорівна Іванчук – дівчина 18 років, яка закінчила церковно-приходську школу і співала у церковному хорі; Стефанида Назарівна Недзельська – 30 років, неграмотна та її донька Софія Матвіївна Недзельська – 12 років, яка один рік навчалася у народній школі; Харитон Андрійович Рожка – 20 років, неграмотний.

Говірку с. Кобилівки за географічним розташуванням та мовними особливостями дослідник відносить до українського говору “южно-малорусскаго поднарѣчья” (термін Соболевського). Як зазначає В. М. Отроковський, записів говіркового мовлення цього села, а також будь-яких інших згадок про нього немає, хоча є записи з м. Немирів, яке розташоване неподалік.

Дослідник зауважує, що говірка с. Кобилівки зберігає такі риси, спільні з українським говором, а саме:

1) *і* на місці давнього *о* пом’якшує попередній приголосний не так сильно, як *і*, що походить з *е* або *ятя (ѣ)*: *він*, *ніч*, *кінь – хміль*, *піч*;

2) редукція ненаголошених *е (э)* та *и (ы)* після твердих приголосних: *хры*ᵊ*сты́*, *вы*ᵊ*лы́ка*, *блыэску́ча*;

3) у (ю) – в інфінітивах: *купува́ты*, *танцьува́ты*;

4) заміна *-е* (з давнього *-иѥ*) після м’яких приголосних у наз. відм. одн. іменників середн. р. на *-а*: *корі́ньа*, *пі́ра*, *рі́жча*;

5) збереження дзвінкості приголосних у середині слова перед глухим та у кінці слова: *сад*, *город*, *голубка*;

6) твердість губних: *бъе́*, *пъя́ны́цьа*;

7) спорадичне вживання -*дж*- і -*дз*- на місці -*ж*- та -*з*-: зайі́зджыэный, Дзі́ньа (=Зина);

8) форми прикметників у наз. відм. одн. на -*ый* (*чо́рный*, *пога́ный*), форми О.відм.́ на -*ма* (*плыэ́чьы́ма*, *косы́ма*);

9) інфінітив має суфікс -*ти* зі збереженням гортанних перед ним (*бі́гты*, *лягты́*);

10) м'який *ц* у кінці слів (*хло́пыэ́ць*, *йяйӗць*);

11) особлива м'якість приголосних перед *а*, *і*, *е* у звукосполученнях *дᵇа, тᵇа, сᵇа, ді* (*шма́тᵇа*, *твыэ́рдᵇі́*, '*обэ́рнусᵇа*, *дᵇу́рка*).

Водночас говірка с. Кобилівка має свої особливості, що представлені в подільському говорі, зокрема: 1) спорадичне *у* на місці ненаголошеного *о*: *тоᵘбі́* і навіть *тубі́*, *чоᵘлоᵘві́к*; 2) часто тверді *р* та шиплячі: *пі́ра*, *зорӑ*, *рі́шча*, *нэ́жать*; 3) форми род. відм. множ. на -*ый*: *гусы́й*, *крылы́й*, *льуды́й*, *свыны́й*; 4) форми 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу на стверділий кінцевий -*т*: *льу́быт*, *ро́быт*, *робі́т*, *гльаді́т*; 5) неподвоєнні м'які приголосні: *жытᵇа́*, *попадᵇа́*, *корі́нᵇа*.

Далі В. М. Отроковський характеризує вокалізм та консонантизм говірки с. Кобилівка, звертаючи увагу й на зміну звуків у потоці мовлення.

Завершують статтю зразки пісень (зокрема й весільних, за якими можна простежити хронологію всього обрядодійства), казка, загадки, тексти, які відбивають діалектні риси с. Кобилівка і подільського говору загалом.

Опису говірки с. Стара Ушиця присвятив свою статтю Б. М. Яцимірський [Яцимірський 1915]. Учений дотримувався думки, що дослідження окремого говору необхідно здійснювати з урахуванням умов життя, які "складываясь такъ или иначе, очень часто вліяютъ на составъ данного говора какъ со стороны фонетической и морфологической, такъ и со стороны лексической" [Яцимірський 1915: 1].

Перед аналізом говіркових особливостей автор подає короткі відомості про розташування села, його промисли, населення, яке складалося із

“мѣщанъ-малороссов и евреев (1/3 всего населенія)”. Згадує дослідник і про сусідів мешканців Старої Ушиці – молдавських малоросів, які відрізняються від “подольскихъ какъ по своїй матеріальной, такъ и по духовной культурѣ, въ частности въ области язика замѣтна разница, главным образомъ, въ фонетикѣ” [Яцимірський 1915: 2]. Окрім цього впливу, на мові місцевого населення позначився і “своеобразный жаргонъ, который выработался, главнымъ образомъ, благодаря солдатчинѣ”. Респондентами дослідник обирав жінок, неграмотних та людей, “не задѣтыхъ *цивилизацiей*” [Яцимірський 1915: 2].

Говірку аналізованого містечка автор відносить до подільського говору південномалоруського наріччя, зазначаючи, що вивчений він недостатньо. Водночас йому відома стаття Г. К. Голоскевича “Описаніе говора с. Бодачевки” [Голоскевич 1910] (сьогодні це північна частина с. Колодіївка, що розташоване неподалік від с. Стара Ушиця Кам’янець-Подільського р-ну – *Б.К.*). “Въ настоящей работѣ мы часто прибѣгали къ сопоставленіямъ отдѣдьныхъ особенностей обоихъ говоровъ, – констатує Б. М. Яцимірський, – полагая, что такимъ путемъ можно установить нѣкоторыя общія черты для говоровъ данной мѣстности” [Яцимірський 1915: 3].

Головну увагу дослідник зосереджує на фонетиці, принагідно торкається й морфологічних явищ, зауважуючи, що “они представляютъ отклоненіе отъ общаго типа южно-малорусскаго нарѣчія и являються мѣстной особенностью” [Яцимірський 1915: 3].

Характеризуючи голосні, Б. М. Яцимірський зазначає, що:

1) *а* – це голосний заднього ряду, нелабіалізований, відкритий: *са́д*, *сады́ты*, *ба́ль*, *пра́вда*. Переходу *а* в *е* не відбувається, за винятком окремих слів: *Демнян*, *Тетя́на*, *вдерыв* (**вдарыв*). Ненаголошений *а (я)* з ѧ перейшов у числівниках в *і*: *девіть*, *десіть*, *одынаціть*. Після *ц* чується, як правило, *а* (не *ја*, *я*): *пшеныца*, *вівца*, *птыца*, *хлопца* (род. відм.), після *р* чується або *а* (*граблі́*, *пра́ты*), або я (*рясны́й*, *трясты́*);

2) *і* (українське *і*) – переднього ряду, нелабіалізований. *І*, що походить із давнього *ѣ* та *е*, у говірці Старої Ушиці, як і в говірці Бодачівки, не відрізняється від *і*, що походить з давнього *о*: *дім*, *стіл*, *дівчына*, *хотіти*, *віз* (= *возъ* та *везъ*). Такий *і*, зауважує Б. М. Яцимірський, пом'якшує попередній приголосний, крім губних. Під наголосом для аналізованої говірки характерний закритий *і*: *дîд*, *jîхаты*, *нîч*, *дîло*, *вîтер;*

3) *ы* (українське *и*) – середнього ряду, нелабіалізований. У староушицькій говірці, як і в бодачівській, є три типи *ы*, а саме: *ы*^{2} – середнього ряду, *ы*^{3} – середньо-переднього ряду, *ы*^{е} – звук середній між *ы* та *е*. Голосний *ы* середньо-заднього ряду і для говірки Старої Ушиці, і говірки Бодачівки нехарактерний. Звук *ы*^{3} середньо-переднього ряду, зазначає Б. М. Яцимірський, покликаючись на працю К. Г. Голоскевича, чується після *шиплячих* та *р*: *чы*^{3}*сто*, *жы*^{3}*то*, *шы*^{3}*ты*, *ры*^{3}*ба*. На відміну від *ы*^{2} (середнього ряду): *мы*^{2}*ты*^{2}, *вы*^{2}*рваты*^{2}, *пы*^{2}*саты*^{2}, закритий *ы* (немає значення чи *ы*^{2}, чи *ы*^{3}) в описуваній говірці і в говірці с. Бодачівка наголошений: *зробы́в*, *бы́ты*, *дівкы́*, *хлопчы́на*. У говірці Старої Ушиці наголошений *ы* може наближатися до *е*: *хы*^{е}*трый*, *напы*^{е}*ласа*. Таке наближення відбувається і у говірці с. Бодачівка після *к*: *кы*^{е}*нуты*, *сорочкы*^{е}. Часто *ы* наближається до *е* у прийменнику *під* (наприклад: *пы*^{е}*д*, *пы*^{е}*д'іздыт*) і спорадично у прийменнику *від* (наприклад: *вы*^{е}*днысы);*

4) голосний *е* – середнього ряду, твердий, поширений, а голосний *е* переднього ряду майже не вживається: *помéр*, *до нéго*, *кéндюх*, *мóре*, *пóле*. Ненаголошений *е* у переднаголошеній та післянаголошеній позиції досить часто вимовляється як *ы*^{е}: *вы*^{е}*сло*, *сы*^{е}*стра*. В аналізованій говірці відомі явища переходу *е* в *а (я)*: *Бардычів*, *Басарабія*, *яврей*. Іменники середн. р. мають закінчення *а*, а не *е*: *жытя́*, *щáстя*, *лы́стя*. Після африкат поширене вживання замість *е – о*: *бджола*, *чоло*. Наголошений *е* у флексії *-еї* звучить як *ы*^{е}*й: люды*^{е}*й*, *очы*^{е}*й*, *ночы*^{е}*й*. Голосний *е* буває передньорядним після *j*, наприклад: *маjе*, *jе*, *слухаjе*, *пунімаjе;*

5) голосний *у* в говірці с. Стара Ушиця – заднього ряду, лабіалізований: *рука*, *вухо*, *куток*. Часто голосний *у* переходить у такі звуки: а) *в*, зокрема у ненаголошеній позиції, із нескладового *ў*, що тяжіє до *л*, найчастіше коли *у* – прийменник або стоїть на початку слова: *я був в него*, *вбыты*, *вчыты*, *вгадаты*, *вда*^{е}*рыты*, *вроджай*; б) *і*: *глібшы*^{е}*й*, *фіра*, *шкіра*. Як зазначає Б. М. Яцимірський, йому вдалося спостерегти лише раз перехід *у* в *о*: *оправа* (= *оправа*), і в одному випадку замість *ю* вжито *у*: суда (= сюда);

6) голосний *о* в говірці с. Стара Ушиця заднього ряду, лабіалізований: *вода*, *нога*, *погода*, *корова*. Перед нескладотворчим *ў* голосний *о* закритий, наприклад: *прыйшôв*, *вôвк*, *здорôвля*. У власних назвах іншомовного походження деколи вживається замість *а – о*: *Олекса, Оліксандер*. У небагатьох словах, констатує Б. М. Яцимірський, замість *о* вживається *а*: *багаты*^{е}*й*, *багач*, *ганчар*, *хадзяін*, *мачати*, *шкаралупа*. Зауважимо, що більшість із таких слів є нормою сучасної української мови. На чергуванні *о – і* (на початку слів із пристаним *в*) дослідник не зупиняється докладно, оскільки вважає це явище загальноукраїнським. Значно більшу увагу він приділяє явищу переходу *о* в *у*, вважаючи його діалектним, підкреслюючи, що воно відоме й говірці с. Бодачівка: *укіп*, *пу*^{о}*кіс*, *убід*, *ху*^{о}*дім*, *дуцці* (=дочці), *гулупка*, *пубуду*, *рузумный*. Перехід *о* в *у* перед складом із *у* (*ю*) дослідник вважає регресивною асиміляцією: *въ сту*^{о}*руні*, *пуубідав*. Деколи *о* може переходити в *у* навіть перед складом з *и* (*ы*): *пускыда́в*, *пу*^{о}*выбіга́лы.*

Після аналізу територіального вокалізму Б. М. Яцимірський характеризує поєднання голосних з *р* та *л*, вставні та випадні голосні.

У системі консонантизму дослідник приділяє увагу губним приголосним. В аналізованій говірці *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* – тверді: *він*, *веселый*, *біб*, *пје*. Замість українського *хв* у говірці с. Стара Ушиця, як і в говірці с. Бодачівка, вживається *ф*: *фасулі*, *фіст*, *фалыты*, *фіртка*. Серед діалектних явищ спостережено: 1) переходи *в – л*: *ослобоныты*: *в – м*: *рімный*; *в – г*: *горобец*, *гозми*, *гозмут*; *б – п*: *голупка*, *бапка*; 2) епентичні *л* та *м* після губних: *здоровля*, *жаблячий*, *мнясо*, *деревляний*.

Приголосний *л* – двох типів: твердий (*лапа, лысый*) і м'який (*льон, літаты*). У говірці с. Стара Ушиця спостерігається диспалаталізація *л*: *бі́лше, да́лше, кі́лко, па́лцем*, але у запозичених словах *л* м'який: *ля́мпа, кля́рнет, пля́стыр*.

Двох типів і приголосний *р*: твердий (*рак, рыба, граб, зруб*) і м'який (*річка, рік, буряк*). Як зауважує Б. М. Яцимірський, середнього *р* (між твердим і м'яким), який відомий у говірці с. Бодачівка, у Старій Ушиці немає.

Приголосний *н* може бути твердим (*Гнат, нытка*) і середньом'яким (*панів, ніж*); м'який *н* може заступатися твердим (*танцуют*). У говірці с. Стара Ушиця трапляються випадки заступлення *н – л*: *насільнык*.

Приголосний *д* може бути твердим (*дурень, дым, даты, солодкый*) і середньом'яким (*діты, дід, сядь*); може переходити: 1) у *ж, дж* (*водыты – вожу, сыдіты – сыджу*); 2) у *с* (*йсты, пійсты* = рос. *идти*). Звукосполучення *дс* переходить у *ц* (*по люцкы – по-людськи*).

У говірці с. Стара Ушиця приголосний *т* або твердий (*тато, ты, ту^{о}бі*), або середньом'який (*стіл, тітка*). Серед іншого варто виділити явища, які сприймаються як діалектні, зокрема: відсутність чергування *т* у дієслівних формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни з шиплячим *ч* (*платыты – платю*); для дієслів 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу характерний стверділий кінцевий [*т'*] (*ходыт, носыт*).

Свистячий приголосний *с* в аналізованій говірці твердий (*сало, сытый, сорока*) і м'який (*сіно, в лісі*). Зворотний займенник *ся* вимовляється твердо *са*: *хвалытыса, вмываласа, вдягаласа*. Приголосний *с*: 1) може переходити в *ш* (*просыты – прошу*, але трапляється й *просю*); 2) у звукосполуках *ст, ск* є зміна на *шч* (*мастыты – машчу, воск – вошчына*). В абсолютному кінці слова приголоний *с* твердий: *колыс, якыс, котрыс*.

Два типи реалізації має приголосний *ц*: 1) твердий (*отец, хлопец, молодец*; у род. відм. одн.: *хло́пца, па́лца, купца́*; род. відм. множ.: *овец*; в

інших відм.: *вдовыца*, *пшеныца*, *вдовыцу*, *пшеныцу*, *дівоцкый*, *на вулыцах*, *кры́льцамы*); 2) м'який (*кущі*, *отці*, *хлопці*). На думку Б. М. Яцимірського, перший тип, який переважає і відомий говірці с. Бодачівка, є власне діалектним.

Аналізуючи шиплячі, дослідник підкреслює, що африката *ч*: 1) вимовляється пом'якшено пред *і*: *чія, в кручі, вечір;* 2) має середню вимову між пом'якшеним та твердим: *чорный*, *чого*, *чоловік*, *чыстый*, *чарка*. Приголосний *ч* перед *ц* асимілюється в наступний: *дуцці*, *ріцці*, *в сороцці*. Приголосні *ж* та *дж* перед приголосними *к*, *ц*, *ш*, *ч* переходять у *ш* (оглушуються, однак це явище не властиве сучасній українській літературній мові): *лошка*, *в лошці*, *блышче*. Шиплячий *ж* вимовляється твердо (*жовтый, жырный, журытыса, жужылыца*) і напівпом'якшено перед *і* (*жінка*, *ножі*). Приголосний *ш* носії говірки вимовляють твердо: *душа́*, *лоша́*, *ка́ша*, *па́ша*, але *ш* може переходити в: 1) *ч*: *менче*, *гладчый*, *швыдчый*, *молодчый*; 2) *с*: *но́сысса*, *бере́сса*. Спорадично вживається *ш* замість *шч* (графічно *щ*): *борш*, *шастя*. Спостерігається перехід *жж* в *шч*: *дрішчи*.

Приголосні *к*, *ґ*, *х* вимовляються як твердо (*кынуты*, *сокы^{е}ра*, *такый*, *хы^{е}трый*, *ґанок*), так і пом'якшено (*к'ілко*, *х'іба*, *к'ілок*). Дзвінкий *г* перед дзвінкими своєї якості не втрачає, а от у позиції перед глухим приголосним і в кінці слова – оглушується: *бы^{е}ры^{е}гты*, *ворог*, *беріг*, *могты*, *тягну́ты*. Відомі аналізованій говірці чергування *г – ж*, *г – з*: *друже*, *враже*, *дорожчый*, *на дорозі*, *дві нозі*. Б. М. Яцимірський дібрав низку слів із літерою ґ (= лат. g): *ґуля́* (= *тыква*), *ґу́ля* (круглая опухоль), *ґніт*, *ґрынджолы*, *ґанок*, *ґрыс*, *ґудзык*.

Відзначає дослідник паралельне існування звукосполук *кв* і *цв*: *квіткы*, *цвісты*, *цьвіт*.

У говірці Старої Ушиці наявні чергування приголосних, серед яких одні можемо вважати нормативними: *к – ч*: *чу^{о}лу^{о}віче*, *печу*, *товчу*; *к – ц*: *дві руці*, *два оці*, *чарці*; *х – с*: *волохатый*, *волос*, *чухаты – чесаты*; *х – ш*: *дух – душі́*, *брехаты – бре́шу*, а інші діалектними, наприклад, *х – ф*: *футко*, *футір*,

фустка; *мj – мн*: *сімня*, *мнякый*, *мнясо*, *мняты*; *бj*, *вj – бл*, *вл*: *гороблячый*, *здоровля*, *коровлячый*.

Серед морфологічних рис дослідник виділяє й місцеві маркери (подамо найголовніші): закінчення *-ом*, *-овы* замість *-ем*, *-еві*: *кінцом*, *горобцовы*; поєднання числівників з іменниками у наз. відм. замість род. відм.: *шість день*, *сім рік*; флексія *и* (*ы*) в іменниках III відміни жін. р.: *сіль – солы*, *кість – косты*, *слабосты*; закінчення *-овы* (*-jовы*), *-евы* замість нормативного *у* (*ю*): *серцовы*; залишки двоїни: *дві ну^{о}зі*, *дві руці*, *тры відрі*; прикметники м'якої групи мають закінчення групи твердої: *сыный*, *сыного*, *сыному*, *сыных*, *сыным*, *сына* (синя), *сыне*; числівники від 11 до 20 мають закінчення *-дціть*: *одынадціть*, *пятнадціть*; прийменники *під*, *від* вимовляються як *пы^{е}д*, *вы^{е}д*: *пы^{е}д горою*; *вы^{е}д него пысьмо*; дієслова з відсутнім чергуванням *д*, *т*, *з*, *с* у формах 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни з відповідними шиплячими: *ходю*, *выдю*, *косю*; для дієслів 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу характерний стверділий кінцевий *т'*: *ходыт*, *носыт*, *ходят*, *носят*, *возят*, *ху^{о}діт*, *беріт*, *несіть*; майбутній час дієслів може мати просту форму на *-юм*: *зроблюм*, *куплюм*; минулий час дієслів може мати форму на *-ем*, *-ам*, *-ас*, *-сте*: *бувем*, *ходывем*, *ходылысмо*, *булысмо*, *булас*, *бувы^{е}с*, *казалы^{е}сте*; не часто, але трапляються форми давноминулого часу: *я був ходыв*, *мы булы ходылы*.

Особливо цінним, на нашу думку, є доданий до статті невеликий список слів, які, за спостереженнями Б. М. Яцимірського, рідко вживаються в інших місцях з українським населенням. Цей словник містить апелятиви та власні назви: імена, прізвища та прізвиська людей, назви місцевостей.

Із 22-х загальних назв 13 – не зафіксовані у СУМ: *керма* – весло у порома, *клака* – толока, *ґуля* – гарбуз, *фалч* – ділянка землі, *барыш* – хустина, *прашуваты* – сапати, *мышыны* – шкіряні штани, *ґерло* – болото, *калюга* – непогода, *марфа* – товар, *одай* – хутір у полі, *дядя* – батько, *гезды* – ось тут. Шість слів зафіксовані у СУМі з ремаркою *діалектне*: *кошулька* – блузка, у СУМ: *кошуля* – діал. Сорочка [СУМ IV: 318]; *тета* – тітка, у СУМ: *тета* –

діал. Тітка [СУМ X: 102]; *сарака* – бідняк, у СУМ: *сарака* – діал. Бідолаха [СУМ IX: 58]; *каруца* – підвода, у СУМ: *каруца* – діал. Румунська хура, віз [СУМ IV: 113]; *бурдей* – землянка, у СУМ: *бурдей, бурдій* – діал. 1. Житло, викопане в землі; землянка [СУМ I: 257]; *генды* – он там, у СУМ: *генде* – діал. Он там, отам [СУМ II: 49]. Чотири слова увійшли до літературної мови: *черес* – шкіряний пояс, у СУМ: *черес* – старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей [СУМ XI: 307–308]; *благий* – поганий, у СУМ: *благий* – слабий, кволий [СУМ I: 191]; *гарманувати* – молотити кіньми, у СУМ: *гарманувати* – молотити, тягаючи кіньми або волами коток чи колодку [СУМ II: 32].

Серед онімів виділимо: 1) імена: *Афтеній* – Євгеній, *Зьоно* – Софрон, *Мойса* – Моїсей, *Юсько* – Йосип; 2) прізвиська й прізвища: *Блажей*, *Кувила*, *Беца*, *Калабалык*, *Замрыборщ*, *Котолун*, *Цьонька*, *Перчак*, *Горплюк*. Поширеними були на той час прізвища на *-ський*, *-цький*: *Крупицкій*, *Левицкій*, *Кривицкій*; 3) назви урочищ та місцевостей: *Бурты*, *Рогатка*, *Кордон*, *Гнылячка*, *Батарыско*, *Бабіч*, *Поліг*. На жаль, дослідник не розкриває етимології наведених назв.

Цінною для української діалектології залишається “Хрестоматія по малорусской діалектологіи” приват-доцента Харківського університету М. М. Дурново [Дурново 1913], у якій він подає зразки живого народного мовлення, зокрема й з Поділля. Із текстів, записаних у селах Баговці, Кадиєвці, Колодієвка, можна виокремити низку рис, які маркують подільські говірки: твердість *р* перед голосними: *господара*, *государу*, *trox* (*трох*); твердість кінцевого *ц*: *рукавэц*, *вінэц*, *пэрстінэц*; наявність протетичних приголосних *в* та *г* перед голосними: *горэ* (поряд із *оре*), *воженитися*; стягнення подвоєних приголосних: *на рілю повалиўся*, *за коханя спимнуўши*; твердість приголосного *т’* у дієсловах: *горит* (горить), *ходэт* (ходить), *кажут*; наявність вставних *л’, н’* після губних приголосних: *zdôrŏ̂ўl’a*; перехід *і* в *у*: *поцюловаў*, *цюлувала*; відсутність переходу зубних приголосних

у шиплячі в дієслівних формах: *хо́d′u ja pu l ′ís′i* (ходжу я по лісу), поряд із формами *ходжу*, *воджу*; відмінювання іменників м’якої та мішаної груп за зразком твердої: *ясной зорою*; наявність флексії *-и* у формі род. відм. одн. іменників III відміни: *ночи*.

На початку XX ст. активно записувала мовлення подолян, досліджувала його фонетичні особливості О. Б. Курило [Курило 1928], яка розпочала укладати словник подільського говору, проте репресії 30-х рр. перекреслили всі напрацювання дослідниці. У “Матеріялах до української діалектології та фольклористики” вміщено фольклорні записи та тексти усного мовлення з різних регіонів України, в тому числі й з Поділля, подано їх за територіальним принципом. “Етнографічні, фольклорні записи можуть зберігати цінні мовні свідчення, а відтак, зауважує П. Ю. Гриценко, їх використання в діалектологічних дослідженнях є доцільним і вкрай бажаним” [Гриценко 2014: 146].

Дослідниця намагалася подати коротку характеристику місцевості, де було записано матеріал, наприклад: “Велике село Озаринці, що має понад 4 ½ тисячі людности (понад 3 ½ тисячі українців, з них з 300 католицької віри, і коло 900 євреїв) лежить над річкою Немиєю (у вимові місцевих людей Нимúя і Нимі́я, тече в Дністер), 10 верстов від округового міста Могилева. Озаринці – одно з дуже давніх селищ Поділля, згадується вже в 1431 р.” [Курило 1928: 51], та особливості мовлення місцевих мешканців: “Москалівська говірка належить до тієї самої групи подільських говірок, що й говірки п’ятничанська, широко-гребельська та грижинецька. В москалівській говірці … помітна тенденція зміняти *u* на *i* (розуміється, без паляталізації попереднього консонанта) перед паляталізованим складом: *дúвіця, благові́щіня, дісятка* та инш.; инколи й перед *й*: *прійшо́в*. Прикметникові закінчення номінатива-акузатива однини чоловічого роду тут такого самого характеру, що й у вище матеріалом представлених говірках Вінницької округи. (У Москалівці кажуть також *багато гро́ші*)” [Курило 1928: 42].

Записи передано фонетичною транскрипцією, однак, як зауважує дослідниця, вона привнесла в неї додаткові значки, щоб полегшити читання, наприклад, значок ˆ над *е, о, а* (*ê, ô, â*) вказує на вузькі відтінки цих вокалів, маленькі літери $^{г,\ й,\ у}$ та інші вказують на відповідні звуки дуже ослабленої артикуляції тощо. Перед текстами О. Б. Курило подає короткі відомості про респондентів, від яких вони записані, наприклад: “Поданий тут матеріял я записала влітку 1925 р. в Руських Фільварках, передмісті Кам’янця Подільського, із уст двох жінок: Онисії Полоцької, місцевої неписемнної селянки літ 45–48, що торгує на базарі в Кам’янці, та сестри її Фрасини, жебрущої баби літ 58–60” [Курило 1928: 55].

Аналізована праця кардинально відрізняється від робіт її попередників. Якщо раніше дослідники більше описували фонетичні риси певної говірки, то О. Б. Курило звертає увагу насамперед на вимовні особливості того чи іншого респондента, наприклад: “*л* в Онисії П. перед *и* того самого характеру, що й в озаринецького Івана Волошина, тоб то півпаляталізоване, а в баби Фрасини дуже мало різниться в цій позиції від *л* паляталізованого”. Звертає увагу дослідниця й на те, що на Поділлі “про неживі речі часто кажуть “*стояти*” замість “*лижáти*”: *ключі́ стоя́т на ст ôлі́, кô(у)жу́х стоі́т, нихáй би* (гунька (верхній одяг) – Б.К.) *на жер^{т}ції стоя́ла* [Курило 1928: 55].

Не зважаючи на те, що мовлення на відміну від мови індивідуальне, із записів текстів можемо виділити спільні риси для всього подільського говору (подаємо найголовніші):

1. На фонетичному рівні:

а) повне або часткове нерозрізнення ненаголошених голосних: *брат ож^{ь}ини́вся*; *пи́ши мáма письмó* ; *добивáїця вонá аж до брáта* ; *здéвâвсї з радови́м салдáтôм*; *бог ссилáйи áнгила з неба;*

б) укання: *був субі́ швец*; *чув таку́ при́пувітку* °; *дають бóгôви купі́йку* °; *він стуі́т у церкві*; *прийшóв дóхтур*; *вôни́ прийшл^{ь}и́ на ту́ю гуру́*;

в) твердість кінцевого *т’* у дієсловах: *а вони с ôбі́ п ’ют за столóм вóтку, гуля́ют*;

г) твердість *р* перед голосними: *здéвâвсї з радовúм салдáт ôм*; *прáмо бідá*; *трáсьця твóї мáтирі* ; «*Нáш ти б ’єш коняку*? *Вúпражи її́*»; *вôнú вам дадýт повêчéрати*;

д) приставні приголосні *г, в* перед голосними: *рôзібрáв з годéж ᵇи, пустúв ї гóлу …, їздили вонú горáти , вúнисиш нам губíдати , вúїхâвши на вôхóту°, дивíця, лю́ди, гóсь ця дитúна*; *і він взяв собí гожинúвся;*

е) оглушення дзвінких: *я вам скáжу скáскьи за шивця́* ; *чув такý прúпувітку°*; *вíтир вíйи і бирíска скрúпайи*;

ж) звукосполука *ст* переходить у *с’ц’*: *пôкá йимý госпóдь ни дáсьць* ; *і дав шісьць мішкíв грóший*;

и) стягнення подвоєних приголосних: *бог відáв втруйнý*; *відáш грóши*; *моє́ шмáтя тяшкé*; *якéсь зі́ля її́ прирáяли*;

к) перехід *в* у *м* у сполуці *вн*: *він всьо рамнó чикáйи*; *вúтягнув на рíмни* (= на рівне);

л) уживання *ў* замість *л* у слові горілка: *бýлô в нêх багáцько гôрíвки*;

м) вставні приголосні *л, н* після губних: *набрáла вонá бóчку мня́са і бóчку водú*; *булó взя́ти, наварити барабóлї, помня́ти, помастúти мукою*;

н) *і* внаслідок асиміляції до *у* в наступному складі може переходити в *у*, що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати – цюлювати*: *пирихристúлася, пôцюлувáла і заплатúла гроші*;

п) уживання *ц’* замість *ч* у сполучнику (частці) *хоча*: *То Карманю́к – чýйити – хоць дéкого грабувáв, али дéкого й насищáв.*

2. У більшості текстів, записаних О. Б. Курило, над складами є наголос, що дає можливість виявити ненормативне (діалектне) наголошування: *я вам скáжу*; *трéту тóму*, *хто трéту бýлку хлíба ззїв* ; *брáма зáпирта*; *вôнú сі́ли ʸóба*; *вúрвав с кóрінь ôм*; *я повéрну на прáви ᵘ бік*; *тú ни пи рикрúкниш, ти ни пирêлéтиш, у гôрý вдáрися.*

3. На морфологічному рівні описано такі явища:

а) діалектні форми числівників: *дванáйцять пéчивей хлї́ба спеклá*; *їдéн дýжи гáрно вбрáний*; *бирýт вони́ всі шти́ри , паля́т, варáт*; *за діся́тку дéшо купи́ти, а дваця́тку додóму принести*;

б) флексія *-ий* у род. відм. множ. іменників ІІІ відміни, а також у поодиноких іменниках інших відмін: *шо ти́лько грóший багáцьк ô шóби пан дáв*; *прив'я́зуйи коли́ску до пличи́й*; *ви́просилась до діти́й, бо мині́ їх жáлко*;

в) форма род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни на *-ів*, наприклад: *продаю́ця, ти́лько биз лáпів*;

г) поширення усічених форм: *нимá нікó* (= нікого) *в хáтї*; *вôна ка* (= каже), *шо пішл^{ь}и́ на чирдáк спáти*; *і кáжут до ньó* (= нього); *я нїчó* (= нічого) *ни хóчу*; *їдéн дрý^{ô} посилáйи*; *як я повéрну на прáви ^{й} бік, то ти мині́ кусóк мня́са, а як я повéрну на лї́ви^{й} бік, то ти мині́ крýшку водú*; *був собі́ такі^{й} Ївáн і він взяв собі́ гожини́вся*;

д) вимова прикметника *глибокий*: *глібокий*, наприклад: *я́ма дýжи здорóва і глїбóка*;

е) сучасна українська мова в орудн. відм. одн. від іменників колишніх *-ŏ-*, *-jŏ*-основ має форми на *-ом* (*-ŏ*-основа) та *-ем* (*-jŏ*-основа), що органічно витворились із відповідних старосхіднослов'янських форм. Однак у діалектах, зокрема й у подільських говірках, обидві групи цих іменників можуть мати форми на *-ом* (*-'ом*), що виникли в результаті впливу твердого варіанта на м'який, наприклад: *він як шатнýв цéгô дýба і ви́рвав с кóрінь ôм*; *а гóрщик с каганцьóм накри́ла пóкришкôю*;

ж) наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни, наприклад: *аж до сáмôї смéрти*; *тебе зуби болят, аж вид кости щиглят*;

и) уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*: *тий показáлася їмý такá дорóга , иолотно'м встéляна, дýжи довга*; *та дї́вчинка якýсь примову знáла , бо вонá булá так врóдяна*;

к) уживання *ї* замість *її*: *і ніхто́ ї ни мо́же ви́лїчити* ; уживання *ю* замість звукосполуки *йо* в займенникових формах: *той завда́в юму́ і пішли́*;

л) форма дієслова *хтіти*: *жид захтї́в ду́жи їсти*;

м) уживання флексій твердої групи замість нормативних закінчень м'якої: *тре́ту то́му, хто тре́ту бу́лку хлі́ба ззїв*;

н) дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування *д, т, з, с* із відповідними шиплячими: *щасли́вуї душі́ глядю́, щоб з не́ю пу°вбі́дати*.

4. На лексичному рівні спостерігаємо вживання чималої кількості слів, що зафіксовані у тлумачних словниках із ремаркою *діалектне*: *станя* – стайня [СУМ IX: 651]; *тамтой* – той [СУМ X: 31]; *допіру* – тільки що, щойно [СУМ II: 372]; *оба* – обидва [СУМ V: 462]; *напасний* – нав'язливий, надокучливий [СУМ V: 139]; *бараболя* – картопля [СУМ I: 103]; *фіра* – віз, підвода [СУМ X: 601]; *трунок* – горілка [СУМ X: 298].

Висновки до розділу 1

Територія Поділля у різні періоди перебувала під владою різних держав (Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Росії).

На кінець XIX ст. Подільська губернія – центр Кам'янець-Подільський – складалася із 12 повітів: Кам'янецький, Брацлавський, Уманський, Балтський, Гайсинський, Могилівський, Ольгопольский, Вінницький, Проскурівський, Летичівський, Літинський, Ушицький, у межах яких нараховувалося 12 повітових і 2 заштатних (приписних) міста і 83 містечка. Серед населення найбільше було селян – основних носіїв подільського говору.

У цей період навчання велося, як правило, польською та російською мовами.

До середини XIX ст. вивчення Поділля мало переважно історико-географічний характер, етнографічне дослідження населення в публікаціях цього періоду займало порівняно незначне місце. Фольклорні записи з

Поділля мають неабияке значення для діалектологічних досліджень. В аналізованих текстах пісень серед говіркових елементів на фонетичному та граматичному рівнях виокремлено такі: твердість [*р*’], закінчення -*е* в іменниках середн. р. ІІ відміни в наз. й знах. відм. одн. замість нормативного -*а*, уживання говіркового суфікса -*ійш*-, уживання діалектних форм числівників, форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів ІІ дієвідм. на -*е* замість -*ить*, відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими [*дж*], [*ч*], [*ж*], [*ш*], стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах, уживання протетичних [*г*], [*в*] перед голосними, перехід [*і*] в [*у*] в наступному складі внаслідок асиміляції до [*у*], відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. ІІ відміни, уживання дієприкметникового суфікса -*ан*- у віддієслівних прикметниках замість суфікса -*ен*-. Зафіксовано говіркові риси і на лексичному рівні: *ззуміти* – думати, міркувати, *одвітати* – відповідати, *заушниці* –сережки, *ловчик* – мисливець, *ісходеньки* – ступеньки східців; *кудра* – крона дерева, *скупити* – зсадити, зняти, *повниця* – келих; *когут* – півень.

Значну роль в етнографічному дослідженні Поділля відіграли представники прогресивного напряму вітчизняної науки – К. В. Шейковський, С. В. Руданський, А. П. Свидницький, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, П. П. Чубинський, А. І. Димінський та ін. Окремі аспекти матеріальної і духовної культури українців Поділля описали у своїх працях польські автори – Ф. Гіжицький, Ю. Сенковський, В. Марчинський, Л. Голембійовський, О. Пшездецький, Ю. Крашевський.

Казки, записані на Поділлі в середині XIX ст., відбивають особливості подільського говору: 1) фонетичний рівень – ненормативне вживання голосних, вживання [*ф*] замість [*хв*], поширення приголосного [*в*] на місці [*л*], стверділий кінцевий [*т*’], стверділий кінцевий [*ц*’], *в*ставні приголосні [*л*], [*н*] після губних та ін.; 2) словотвірний рівень – вживання прикметниково-прислівникового суфікса -*ішч*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса -*іш*-; 3) морфологічний рівень – іменники зразка

люди, *гості* в род. відм. множ. мають закінчення -*ий*, наявність флексії -*и* замість -*і* у формі род. відм. одн. іменників III відміни, форма род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни на -*ів*, форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м'якої групи на -*ом* та ін.; 4) на лексичному рівні – *п'єц* 'піч', *гелеток* 'неповний мішок чого-небудь вагою у півтора пуда', *запіяли* 'заспівали' (про курей, півнів), *трутити* 'штовхнути', *писок* 'рот', *когут* 'півень', *видіти* 'бачити', *приймити* 'брати', *рискаль* 'заступ' та ін.

Подільські говірки мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє ареальне поширення виявляють досить розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами. Численні територіально-адміністративні зміни в межах регіону, міграція та еміграція його мешканців зумовили багатоманіття зональних варіантів подільського типу традиційно-побутової культури. На різних мовних рівнях подільського говору спостерігаємо неоднорідні діалектні особливості, що чітко окреслюють західну та східну зони.

РОЗДІЛ 2
ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДІОСТИЛЮ С. В. РУДАНСЬКОГО

2.1. Творчість Степана Руданського у лінгвістичних дослідженнях

Ідіолект – це система мовних засобів індивідуума, яка формується на основі засвоєння мови і розвивається в процесі його мовленнєвої життєдіяльності. Ідіолект письменника перебуває у складних взаємозв'язках з літературною мовою, її фольклорними, усно-розмовними та писемно-літературними традиціями. Як слушно зауважує С. Я. Єрмоленко, мова письменника – "це певний часовий зріз української літературної мови з її народнорозмовними, книжними, фольклорними джерелами, з фіксацією нових мовних явищ, спричинених міжмовними, міжкультурними контактами, а також пошуками індивідуального художнього мововираження" [Єрмоленко 2013 : 6].

Народився С. В. Руданський 6 січня 1834 р. в с. Хомутинці на Вінниччині в бідній родині священника. У своєму побуті багатодітна сім'я Руданських нічим особливим не відрізнялась від односельчан, хоч батько поета, який навіть не мав освіти, у взаєминах з селянами тримався соціальної «дистанції», дбаючи, за старосвітським звичаєм, про духовну кар'єру свого молодшого сина. Це була людина, як зауважує І. І. Пільгук, з консервативними поглядами, яка прагнула вислужитись, нехтувала народною мовою та звичаями. На цьому ґрунті у Степана виникали конфлікти з батьком [Пільгук 1956: 6].

Початкову освіту майбутній письменник здобув у дяка, далі навчався у Шаргородській бурсі (1842–1849) та Подільській духовній семінарії у Кам'янці-Подільському (1849–1855). Після закінчення семінарії Степан Руданський, проти волі батька, вступає до Петербургської медико-хірургічної академії, яка на той час була осередком передової науки і культури. Тут у 1850–1860-х рр. працювали Сергій Боткін, Іван Сєченов та інші молоді й талановиті вчені.

У медико-хірургічній академії підтримули традиційний інтерес до літератури й мистецтва. Ще раніше професор хірургії академії Каменецький разом із Парпурою підготував перше видання “Енеїди” І. П. Котляревського. Аматорський гурток студентів цього навчального закладу вперше поставив драму Т. Г. Шевченка “Назар Стодоля” (1844). Тут здобували освіту колишні петрашевці, що, безперечно, активізувало громадянську настроєність студентів.

У Петербурзі С.В. Руданський зблизився з гуртком українських письменників, що готував журнал “Основа”.

Після закінчення академії С. В. Руданський, оскільки мав захворювання легенів, одержав призначення працювати повітовим лікарем на південному побережжі Криму, куди він і приїхав 1861 р. У 1861–1873 рр. С. В. Руданський працював міським лікарем у Ялті, а також лікарем у маєтках князя Воронцова. Він доклав багато зусиль для піднесення благоустрою міста, невтомно трудився як лікар і почесний мировий суддя Сімферопольсько-Ялтинської мирової округи, водночас цікавився археологією, етнографією, відновив розпочаті ще на Поділлі фольклорні заняття, продовжував поетичну творчість, головним чином, у галузі перекладу.

Знайомство з поетом і композитором Петром Ніщинським, художником Іваном Айвазовським, поетом та істориком Миколою Костомаровим, поетом Амвросієм Метлинським наклало відбиток на творчі заняття С. В. Руданського, підтримувало інтерес до живопису, старовини, народної творчості. Найбільше ж уваги в ялтинський період поет приділяв перекладам з античної та російської літератур (Гомер, Вергілій, М. Ю. Лермонтов).

Помер С. В. Руданський у Ялті 21 квітня 1873 р. (за старим стилем). Передчасну смерть спричинила не лише недуга (сухоти ще зі студентських років), але й переслідування з боку керівництва. Його поховали в Ялті на Масандрівському кладовищі [Руданський Степан].

Отже, Степан Васильович Руданський прожив коротке і страдницьке життя, яке нагадує драму, що пройшла десь за кулісами історії, ніким, здавалося б, не помічена, ніде не занотована, і яке можна охарактеризувати словами Івана Драча: “Непомічена прийшла людина. Непоміченою тихо вмерла...” [Драч 2010: 33]. Доля письменника була типовою для певного кола різночинної інтелігенції Росії середини XIX ст. Його творчість залишається й досі недооціненою в історії української культури, літератури й, особливо, мови.

Літературна спадщина С. В. Руданського різноманітна своїми темами і жанрами. В історії української літератури він відомий як автор гуморесок, ліричних пісень, балад, байок і перекладів російських, західнослов’янських і античних поезій. Ліричні поезії письменника, зокрема пісня “Повій, вітре, на Вкраїну”, чимало гуморесок набули широкої популярності. Основу літературної творчості поета складають три рукописні книжки: “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум” [Фонд 63, №13], “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859 рр. Збірка поезій” [Фонд 63, №14], “Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль. 1859–1860” [Фонд 63, №3]. За своє коротке творче життя письменник створив також кілька балад, чимало ліричних віршів і один драматичний етюд. Найвизначнішими визнано його гумористично-сатиричні вірші-співомовки. Збагатив письменник українську літературу й своєю перекладацькою діяльністю: йому належать переклади “Слова о полку Ігоревім”, “Іліади” Гомера, “Енеїди” Вергілія, окремих творів з російської, польської, чеської, сербської та німецької мов. Однак, майже усі ці твори були надруковані уже після смерті письменика.

С. В. Руданському судилося побачити надрукованими лише мізерну частину свого доробку. Його ім’я вперше з’явилося на сторінках двадцятого числа тижневика “Русский мир” (виходив у Петербурзі) за 1859 р., де було вміщено співомовки “Лошак” та “Становий”. Як зазначає Г.Д. Зленко, “студентові медико-хірургічної академії, очевидно, вдалося встановити

більш-менш тісні стосунки з редакцією цього часопису, який вів відомий на свій час прогресивний педагог В. Я. Стоюнін, а тій припали до смаку писання молодого автора”, бо в наступному номері було надруковано ще одну співомовку – “Варенікі”, а згодом “видання познайомило читача з баладою “Два трупи (Розбійник)” та співомовками “Чи високо до неба” й “Окуляри” [Зленко 1968: 86]. Наступні публікації письменника з’явилися уже через два роки в журналі “Основа” (першому українському журналі в Російській імперії), де було вміщено вірші С. В. Руданського “Гей-гей, воли!” та “Повій, вітре, на Вкраїну”. З приводу їхнього оприлюднення виникла навіть суперечка: друкувати чи не друкувати вірші маловідомого автора? Авторитетний Пантелеймон Куліш був рішуче проти, редактор журналу Василь Білозерський (брат письменниці Ганни Барвінок – дружини Куліша) – за. Перемогла думка редактора. Після виходу першого числа Параскева Бордонос (перша дружина Леоніда Глібова) в листі до П. О. Куліша схвально відгукнулася про вірші молодого поета. У листі до Л.І. Глібова від 25 лютого 1861 р. П. О. Куліш також критикував редактора “Основи” В. Білозерського, який у журналі вміщував усі праці підряд. Як вимогливий критик він вважав, що кожен номер має містити лише глибокі наукові та літературні статті: „А мені, так Три долі дуже не подобаються. Це субретки, перенесенні в Україну, – і скучно важко, читати до нестерпимості. Автор, очевидно, надихався асигнаціями. Стехин ріг наповнений дурницями, які можна б викинути і тоді цю легенду прочитали б люди, що розуміють справу із задоволенням. Руданського вірші, по-моєму, нікуди не годяться. Я, Шевченко і Костомаров забракували їх, а Білозерський все-таки надрукував – і, як бачу, не помилився: знайшлись для Руданського хвалителі. Моя ж стаття йому не подобається, і він друкує на неї заперечення. Наступну мою критичну статтю про Артемовського-Гулака цензура затримала і не відомо, коли пропустить” [Капустянський 1924: 277]. Цього ж 1861 р. К.В. Шейковський друкує уривок із “Лірникових дум” С.В. Руданського [Шейковський 1861 : 144–147]. Подальші прижиттєві публікації з’явилися

лише 1872 р. у другому та третьому числах галицького часопису “Правда”, де було опубліковано частину Гомерової “Ільйонянки” в переспіві С. В. Руданського.

Після смерті письменника доля більшості його рукописів тривалий час була невідома, про що метафорично зауважував О. М. Огоновський: “Пірвалось цінне намисто, і порозсипувались дорогі жемчуги.., покотились геть далеко, так що годі їх... зібрати” [Огоновський 1892: 74]. Ці рядки дали подальший поштовх у розшукові літературної спадщини С.В. Руданського та її науковому вивченні. Результатом пошуків стала невелика книжка, що вийшла друком у Києві 1880 р. До збірки додано передмову за підписом “Н-й Г-к Волинський”, що означало “Невеличкий гурток Волинський” – тобто невелике коло ініціаторів видання. На думку літературознавців [Пільгук 1956: 109; Колесник 1971: 70; Цеков 1983: 43–44], до нього входили такі особи, як Петро Косач – батько Лесі Українки, Олена Пчілка та ін. Це видання містило такі твори: “Моя смерть”; “До дуба”; Пісня (“Голе, голе моє поле... ”); “П’яниця”; Пісня (“Згадай мене, мила...”); Пісня (“Звела мене не біда...”); “Полюби мене”; “Бодай тебе”; “Заєць”; “Господар хати”; “Сміх”; Господь дав”; “Верства”; “Вітер і колька”; “Змисний лях”; “Надгорода”; “Храбрий лях”; “Баран”; “Славная конина”; “Циган на сповіді” [Співомовки 1880]. Слідом за Оленою Пчілкою на спадщину письменника звертає увагу І. Я. Франко, якого вважають справжнім відкривачем С. В. Руданського як поета. Саме І. Я. Франко наприкінці XIX ст. починає друкувати співомовки в журналі “Зоря”: “Тогді мене вспом’яни”; “Тріолет”; “Ні зле, ні добре”; “Не мине моя журба”; “Господь дав!” (Зоря. – 1880. – № 20. – С. 267); “Віщий Олег” (Зоря. – 1880. – № 21. – С. 279); “Пісня кріпачки над дитиною”; “Понизив”; “Добра натура”; “Пекельна смола”; “Чи далеко до Києва” (Зоря. – 1886.– № 11. – С. 180–181); “Чи високо до неба?”; “Аби душа чиста”; “Три царі”; “Скільки душ” (Зоря. – 1886.– № 12. – С. 200–201); “Запорожці у короля”; “Пиріг”; “Добре торгувалось”; “Рак”; “Василіяне” (Зоря. – 1886. – № 13/14. – С. 220–222); “Глухий і губатий”; “Окуляри”;

“Свиня свинею”; “Жонатий”; “Допиталась” [інша назва – “Цікавість”]; “Гусак”; “Мошків дах”; “А що тепер буде?” (Зоря. – 1886. – № 15/16. – С. 252–254); “Турецька кара”; “Холодно”; “Славная конина”; “Не мої ноги” (Зоря. – 1886. – № 17. – С. 278); “Чи голосна церква”; “Ікра”; “Вовки”; “Розмова”; “А не галасуй!” (Зоря. – 1886. – № 18. – С. 296–297); “Рабинова дума” (“Думав, думав старий рабин...”); “Де спіймали?”; “Козацька міра”; “Почому дурні”; “Льоди” (Зоря. – 1886. – № 19. – С. 313); “Балта”; “Полотно”; “По воді піду”; “Хто кого лучше?” (Зоря. – 1886. – № 20. – С. 327–328); “Циганський найми” (Зоря. – 1886. – № 21. – С. 350–351); “Гуменний”; “Мошко-асесор” (Зоря. – 1886. – № 22. – С. 363–364); “Аршин” [інша назва – “Кравець”]; Загадка (Зоря. – 1886. – № 23. – С. 385); “Що до кого”; “Два рабини”; “Спасибі” (Зоря. – 1886. – № 24. – С. 404).

Зауважимо, що, окрім популяризації творчості С. В. Руданського на сторінках журналу, І. Я. Франко присвятив кілька невеличких критичних студій аналізу художньої спадщини письменника, а саме: “До студій над Ст. Руданським” (вперше надруковано в журн. “Зоря”, 1892, № 1, с. 13) [Франко 1980: 219–221]; “До студій над Ст. Руданським. «Ні зле, ні добре»” (вперше надруковано в журн. “Зоря”, 1892, № 16, с. 314–315.) [Франко 1980а: 229–303]; “Передмова до другого видання [“Іліади” Гомера в переспіві Степана Руданського]” (вперше надруковано у кн.: Твори Степана Руданського. Т.VI. Омирова Ільйонянка) [Франко 1983: 21]; “Із поеми С. В. Руданського “Цар Соловей” (вперше надруковано в журн. “Літературно-науковий вісник”, 1899, Т. 5, кн. 3, с. 241) [Франко 1981: 413]. І. Я. Франко спробував укласти бібліографію творів письменника, принагідно зауважуючи, що має твори С. В. Руданського досі не друковані, згадує серед іншого “Мазепу”, “Полуботка”, “Слово о полку Ігоревім”, підкреслюючи, що “де тепер находяться всі ті твори, де оперлась “Іліада”, чи ціла вона перекладена, чи ні? – о тім не знаємо” [цит. за Кримський 1926а: 104]. Декілька сторінок присвятив І. Я. Франко творчості С. В. Руданського й у своїй ґрунтовній праці “Нарис історії українсько-руської літератури”

[Франко 1910а], де зауважував, що Степан Руданський належить до тих, поетів, що “за житя писали богато, а за злиднями приватного і публичного житя публїкували дуже мало, і яким аж пізно по смерти пощастило у читачів” [Франко 1910б: 148]. Звертає критик увагу на нього як незрівнянного анекдотиста, талановитого лірика, гарного перекладача Гомерової “Іліади”, збирача легенд та автора оповідань про створення світу, описувача подій козацьких гетьманів Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, новачка-драматурга, резюмуючи, що в “Степанї Руданськім бачимо великий поетичний талант, обік Шевченка найвизначнїйший в українськім письменстві XIX віка. Тілько ж сей талант основно ріжнить ся від Шевченкового, бо коли Шевченко в кождім своїм творі дїйсний, орігінальний творець, Руданський являєть ся тілько незвичайно талановитим репродуктором чи то народнього традиційного матеріялу, чи історичних фактів (тут він, додамо, в загалї дуже слабий і без іскри Шевченкового живого огню), чи то в перекладах чужомовних творів. При всїй тужливости, властивій вдачі Українця Подолянина, поезія Руданського скрізь ясна і житерадісна” [Франко 1910б: 149–150]. І. Я. Франко вважав, С. В. Руданський “належить, без сумніву, до найбільш талановитих українських поетів серед тих, що появилися по смерті Шевченка” [Франко 1980: 219]. Цієї ж думки був і член ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови І. С. Абрамов, який писав: “Один из самых даровитых поэтов Украины Степан Руданский не без основания считается занимающим второе место после Т. Г. Шевченка. В тоже время значительны его заслуги и в области фольклора” [Абрамов Ф. 63 № 9: 1].

Отже, творчістю та постаттю С. В. Руданського зацікавилися літератори, починаючи з кінця XIX ст. Про нього писали або згадували: М. П. Драгоманов (“Турецкие анекдоты в украинской народной словесності”), М. Ф. Комаров (“Степан Васильович Руданський. Деякі знадоби до його біографії”; “Нові приказки С. Руданського”; “Нові поетичні твори С. Руданського”; у передмові до львівського видання творів

письменника та ін.), А. Ю. Кримський (“Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про петові листи”; “До листування С. Руданського” та ін.), В. Л. Левицький (“До бібліографії творів С. Руданського”), О. М. Огоновський (“Степан Руданський”), М. І. Петров (“Степан Руданський”), Б. С. Познанський (“До біографії С. Руданського”).

Не згасла зацікавленість С. В. Руданським і у XX ст. Дослідники зазначають, що письменник виступив оновлювачем української поезії, майстром слова і творцем чудових співомовок. Співомовки С. В. Руданського – це рухлива, жива мозаїка, майже калейдоскоп, у якому кожен окремий дрібний елемент дає уявлення про велике ціле. Водночас ці дрібні окремі елементи утворюють загальну картину великого цілого. Його творчість – це видатне, новаторське й до певної міри етапне явище в історії української літератури, яку високо оцінили С. О. Єфремов, А. Ю. Кримський, В. Я. Герасименко.

С. О. Єфремов, виступаючи 23 жовтня 1923 р. на засіданні історично-літературного товариства при Українській Академії Наук, присвяченому пам’яті С. В. Руданського (50 років з дня смерті – *Б.К.*), звернув увагу на те, що по смерті Т. Г. Шевченка “…починало смеркати. А незабаром темна-претемна ніч настала: Валуївський циркуляр 1863 р., “Юзефовичів закон” 1876 р. та численні поправки й новели до його, що рясно сипалися на українське письменство наступними десятиліттями – все більшої наганяли темноти. І ця розлита по Україні “тьма єгипетська” тяглася аж до самої революції 1905 року, води почало було трохи на світ благословитись...” [Єфремов 1926: 3]. Саме в таких нестерпних умовах довелося творити українським письменникам і поетам 60-х рр. XIX ст., намагаючись “запалити серед темноти, на рвачкому вітрі – хоч невеличке світелко”, однак “вітер без жалю гасив його. Спроби гинули марно. А з ними гинули надії, гинула мета в житті, непотрібним ставав талант, спускалися в безсиллі працьовиті руки, німотно замикались уста...” [Єфремов 1926: 4]. Такими словами охарактеризував С. О. Єфремов загальний образ українського шістдесятника,

поета, письменника і громадянина тих часів, називаючи найтиповішим С. В. Руданського, який жив непотрібний, через те, що не мав до чого й де прикласти свій талант, а умер – неоплаканий. Водночас критик називає письменника справжнім поетом – з тих, “що родяться на світ поетами, з готовим даром, з ясною искрою, яву роздмухати у більший чи менший вогонь творчости мають уже обставини життя. В йому щасливо поєдналися – талант поетичний, свідомість громадська і доцільне уживання таланту: всі умови зійшлися на те, щоб дати визначного письменника. Безперечний талант Руданського видко вже з того, що він не йшов на-осліп за Шевченком, а мав і свої власні мотиви; його твори видержали найсуворіший з іспитів – іспит часу: 50 ровів по смерті автора вони все-ж збуджують цікавість до себе і мають свого читача” [Єфремов 1926: 6]. Отже, для С. О. Єфремова Степан Руданський – “перший, може, по Шевченкові, поет на Україні, якому сила поетичного таланту давала надію на велику й корисну діяльність для рідного краю” [Єфремов 1995: 415].

Ще один дослідник творчості С. В. Руданського А. Ю. Кримський зауважував, що “перед Українською Академією Наук стоїть невідкладна повинність – дати нарешті академічне видання всіх його писань” та “докладніш вияснити й його життєпис, ще й досі дуже-дуже неосвітлений” [Кримський 1926: 1]. Учений у своїй розвідці докладно проаналізував дитячі роки майбутнього поета, умови, в яких він зростав, його перші літературні проби, в тому числі й етнографічні, та вплив на нього російської та польської романтики. Згадав А. Ю. Кримський і дослідників творчості українських письменників-подолян Володимира Герасименка та Юхима Філя, які працювали у 20-х рр. в Кам’янець-Подільському українському державному університеті. Згодом В. Я. Герасименко – український літературознавець, доктор філологічних наук – стане одним із найвідоміших дослідників творчості С. В. Руданського. У його доробку понад 20 наукових розвідок про письменника – від невеликих до монографічних: “Нові матеріали до біографії С. В. Руданського”; “До етнографічної діяльності С. В. Руданського”;

“Новознайдений лист С. В. Руданського до брата”; “Поет народного гумору”; “Перекладницька діяльність С. Руданського”; “Життєвий і творчий шлях С. В. Руданського”; “С. Руданський як драматург” та ін. У своїй монографії “Степан Руданський. Життя і творчість” [Герасименко 1985] всебічно дослідив життя і творчість видатного українського поета, проаналізував його ліричні та гумористичні поезії, балади, поеми переклади та переспіви.

Починаючи із середини XX ст. і до сьогодні літературна спадщина С. В. Руданського стає об’єктом досліджень І. І. Пільгука, П. Й. Колесника, М. Є. Сиваченка, Ю. І. Цекова, Т. А. Космеди, Т. Ф. Осіпової, Н. В. Піддубної та ін. Свою увагу вчені зосереджували на біографії письменника, на аналізові його творів. У 1968 р. було видано колективну книгу на пошану Степана Руданського, яка, з одного боку, розповідала про життя та творчий доробок видатного поета, а з другого – передала справді всенародну любов і шану до славного сина Поділля [Руданський 1968].

М. Є. Сиваченко у монографії “Студії над гуморесками Степана Руданського” [Сиваченко 1995] в порівняльно-культурологічному аспекті дослідив творчість письменника, розкрив народну основу його гуморесок, показав співвідношення в них фольклорного та авторського елементів. Автор детально проаналізував такі питання, як поетика гуморесок, притаманний їм характер гумору та сатири, їх зв’язок з подібними явищами в інших літературах (російській, італійській, німецькій, польській та ін.), що дозволяє глибше зрозуміти типологічні та індивідуальні особливості творів українського поета.

Мову творів С. В. Руданського досліджував І. Г. Матвіяс, який зауважив, що поет намагався уникати вузьких діалектизмів, мова його творів постає загальноукраїнською, вона легко сприймалася і сприймається українцями з різних місцевостей, однак подільський говірковий колорит у мові творів поета відчувається виразно [Матвіяс].

Найновішою працею, яка присвячена С. В. Руданському, є монографія Т. А. Космеди, Т. Ф. Осіпової, та Н. В. Піддубної “Степан Руданський:

феномен моделювання “живого” мовлення українців” [Космеда 2015], у якій йдеться про оцінку автора співомовок І. Франком, про його творчу майстерність, представлену крізь призму аналізу лексики, стилістики. Авторки монографії виділяють основні концепти у творчості письменника, детально описують його концептосферу, своєрідність невербаліки. Лінгвістичні дослідження, представлені у монографії, супроводжуються детальною, вичерпною інформацією про те чи інше мовне явище, притаманне письменникові, проаналізовано своєрідність функціонування у творах С. В. Руданівського запозичень, серед яких чільне місце посідають полонізми, росіянізми, вкраплення з єврейської, литовської мов та латині.

Однак попри активність наукових досліджень самобутнього й новаторського таланту С. В. Руданського його мистецька спадщина, як зауважують дослідниці, не була належно поцінована ні в XX ст., ні в XXI ст. [Космеда 2015: 27], а мова творів письменника й досі залишається маловивченою.

2.2. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського

2.2.1. Діалектна основа співомовок Важливо з’ясувати лінгвальні особливості співомовок, виявити говіркові явища на різних мовних рівнях.

С. В. Руданський для написання своїх співомовок використав *ярижку*:

1. Звук [*і*], а також йотований [*і*] письменник передавав буквою *и*: “Мужыкъ лыха наробывъ А жинкы боявся Сюды туды по куткахъ Тай *пидъ пилъ* сховався” [Руданський, Фонд 63. № 3: Господар хати]; “Повертае за *симъ литъ* Хату оглядае Дывуеться самъ *соби* Хаты не пизнае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Богдай тебе]; “А *жыдови* не въ тямкы *Козацькіи* жарты” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; … Сполучник (частку) *і*, прийменник *із* в аналізованих співомовках послідовно передано буквою *и*: “Точытъ *соби* у *видро* А чопа закынувъ Якъ наточывъ до верха Тай *изъ* льоху згынувъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]. Букву *і* послідовно

фіксуємо лише перед *й* та йотованими: “Но безъ серця и безъ жалю Безъ слîозы гиркои Поспишае *розбіяка* до добичи свои” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “И розрыдалася дивчына: «Бабусю серденько мое! На що мени жытя мое? *Гордій* любыты мя не хоче *Сміется* зъ мене и регоче!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай]; “Нехай сыну *мій* мы працюемо Нехай цилый викъ Мы горюемо” [Руданський, Фонд 63. № 3: Наука].

2. У співомовках звук [*и*] позначається буквою *ы*, зрідка – *е*: “Ажъ тутъ *навынулась дивчына* И тугу свою я забывъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Богдай тебе]; “Пишовъ козакъ *молодый* Въ далеку дорогу *Кынувъ* жинку молоду Та хату убогу” [Руданський, Фонд 63. № 3: Господь дав]; “Лышь сегодня, якъ на тее Счастя неведется *Лебонь* мени безъ вечери Спати доведется” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи].

3. Звук [*е*] у співомовках позначається літерами *е, и*, а йотований [*е*] – буквою *е*: “Разъ топывся грубый ляхъ Ставъ *репетуваты*” [Руданський, Фонд 63. № 3: Надгорода]; “Взялы туркы козака, На смерть засудылы *Мыжи* ногы ему килъ Довгый заложылы” [Руданський, Фонд 63. № 3: Турецька кара]; “Набилывъ жыдъ мидякивъ И тилько *смеркае* Все то биднымъ мужыкамъ за срібло *спускае*” [Руданський, Фонд 63. № 3: Баран]. Букву *є* С. В. Руданський не вживає.

4. М’якість приголосного перед [*о*] передано звукосполученням *ьо*, а у слові *сльози* – сполученням *îо*: “Точытъ соби у видро А чопа закынувъ Якъ наточывъ до верха Тай изъ *льоху* згынувъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; “А дивчына сама зосталась *Слîозамы* гиренько зальлялась” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

5. Літери *ъ, ь* у мові співомовок виконували функцію сучасного апострофа: “Двери рухнулы идни Видмыкаются й хатни!.. *Бье* пивничная годына …” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]. Також, за традицією, *ъ* вживався у кінці слів після приголосних: “Йиде *мужыкъ* на волахъ Сонце препикае *Мужыкъ* ногы *протягнувъ Лежытъ* тай дримае…” [Руданський, Фонд 63. № 3: Верства].

Етимологічне звукосполучення [*т'с'а*] у рукописах досліджуваних співомовок передається як *-тся,* рідше *-ться,* а звукосполучення [*шс'а*] – *шся*: “Не шумы ты надо мною Лыпонько старая Не шумы най *розвынется* Дума молодая” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Грыць зъ Оляною кохалысь И на празныкъ, якъ прощалысь Передъ коршмою колысь Обицялыся зійтысь Якъ *начнутся* вечерныци У Тытяны молодыци” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Ой *пасится* вы коровы Я не забаруся! Вмыю лычко, вмыю бровы Сяду заплетуся” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Нехай сохну я Тато *горбыться* Ты на свитъ поглянь Що тамъ *робыться* ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Наука]; “А кинь ходыть по трави И передъ *пасеться* А задъ росте, тай росте Ажъ до неба *пнеться*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “И спускаюсь соби внизъ Мало й *остаеться* Ще бъ урваты килька разъ А мотузъ не *рветься*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]. Зауважимо, що форми на *–тся,* зафіксовані у співомовках, датовані раніше й написані у кам’янець-подільський період поета, а форми на *-ться*, тобто літературні, фіксуємо у співомовках пізнішого (петербурзького) періоду.

У рукописних варіантах співомовок паралельно вживалися префікси *роз-* і *рос-*: “Въ зелени свята прыбралась На сватаня якъ на весиля Умылась гарно заплелась, *розсыпала* татарске зиля…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “И *росплелась* дивчына Нибы на весиля И *росплелась,* вытрасае Свяченее зиля” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “А рій якось пролитавъ Та туда й забрався Нанисъ меду, щильныкивъ *Росхазяювався*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Аналіз рукописів дозволив нам виявити й діалектні риси, характерні для мови співомовок:

Ненормативне вживання голосних: “Нехай гнеться лоза А ты дубе *крепысь* Ты росты та росты Не хылысь не крывысь” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба]; “Мене забудь моя дивчино! *Спокойно* жый счаслыва будь

Цвиты хоть рожой хоть калыною Мене забудь, мене забудь!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Мене забудь].

У подільських говірках досить помітна втрата дзвінкості приголосних (асиміляція/дисиміляція приголосних): “Ты глибоко углибъ Твердый коринь пусты Гыля вгору *роскынь* Ты росты та росты!” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба]; “И весь свитъ обдывысь И усе *роспизнай* И що доброго йе Ты у себе впывай” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба].

Стверділий кінцевий [*т’*], наприклад: “Та гей быкы! *Ломитъ* бадыля *Ломитъ* его *валитъ* на прахъ Нехай не буде того *зиля* На нашыхъ батькивскы^{х} поля^{х}! [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики]; “Пробудыться и на свитъ гляне И якъ дивочіи винкы *Зазеленіютъ* наши нывы Чого жъ вы сталы? Гей быкы!” [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики].

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*, що підтверджують дані південно-західних діалектів. У текстах аналізованих співомовок маємо форми числівника *один* із початковим *є* і його рефлексом *ї*: *єдного, єден, їдного, їдна*, наприклад: “*Иденъ* поцилунокъ гарячій И я, якъ видъ чаривъ ожывъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Богдай тебе]; “Не ложывъ я свои шыи На правдывіи вагы Погнувъ еи не *идному* Ажъ до самои ногы” [Руданський, Фонд 63. № 3: Полюби мене].

Характерною ознакою подільських говірок є твердий *р*: “А якъ *бура* лыха Тебе зъ мисця зибъе Або хмара-гора Тебе громомъ убъе Свитъ почуе ту смерть” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба].

Збереження м’якості шиплячих та африкат – характерна риса консонантизму південно-західних говірок. У співомовках, хоч і не послідовно, кінцеві шиплячі та африката [*ч*] зберігають свою давню м’якість: “А чересло мое излива *Лемишь* изъ правои рукы Зитнуть и коринь того зиля – Чого жъ вы сталы? Гей быкы!” [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики].

Вживання [*и*] на початку слова: “Та гей быкы! Чого жъ вы сталы? Чы поле страшно заросло? Чы лемиша *ыржа* поила? Чы затупылось чересло?” [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики].

Визначальною рисою подільських говірок мовознавці називають відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни: *волося, бадиля, зіля*: “Лысый я, *волося* спало Решта билая якъ снигъ Недалеко моя яма” [Руданський, Фонд 63. № 3: Полюби мене]; “Впередъ быкы! *бадыля* зсохло Сами валяться будякы А чересло, лемишь новіи… Чого жъ вы сталы? Гей быкы! ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики]; “Та гей быкы! Ломитъ *бадыля* Ломитъ его валитъ на прахъ Нехай не буде того *зиля* На нашыхъ батькивскы^{х} поля^{х}! [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики]; “Ты глибоко углибъ Твердый коринь пусты *Гыля* вгору роскынь Ты росты та росты!” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба].

У подільських говірках помітна тенденція до вживання приставних [*г*], [*в*], що відбито в рукописах співомовок: “Та гей быкы! *Згоремо* поле Посіемъ ярее зерно А спаде дощыкъ незабаромъ В земли пробудыться воно” [Руданський, Фонд 63. № 3: Гей бики]; “Ты не моя!.. и бровы чорни Мылуе *гыншій*, а не я И *гыншій* хтось тебе прыгорне Бо ты дивчыно не моя” [Руданський, Фонд 63. № 13: Ти не моя]; “Но дивчына невертае Еи мыла украина Еи *гыншій* прыгортае! Охъ невдячная дивчына!” [Руданський, Фонд 63. № 3: Зозуля].

На морфологічному рівні також спостерігаємо вияв територіальності:

Використання словоформ з [*і*]: а) у закінченні *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: “Ты не моя!.. и бровы чорни Мылуе *гыншій*, а не я И *гыншій* хтось тебе прыгорне Бо ты дивчыно не моя” [Руданський, Фонд 63. № 13: Ти не моя]; б) у вимові прикметника *глибокий* – *глібокий* (цю особливість подільських говірок фіксувала також О. Б. Курило на поч. XX ст. [Курило 1928: 48]): “Ты *глибоко углибъ* Твердый коринь пусты Гыля вгору роскынь Ты росты та росты!” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба].

Лише деколи в рукописах співомовок фіксуємо закінчення *-е* в іменниках середн. р. ІІ відміни в наз. (знах.) відм. одн.: “И *повитре* здрыжыть И лиса загудуть И земля задвыжыть И пташкы пролетять Спогадають тебе [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба].

У місц. відм. одн. прикметників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]: “Колысь я изъ тяжкои тугы На *лави дубови* лежавъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Богдай тебе].

Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говори, поряд із формою знах. відм. *мене, тебе* особових займенників *я, ти* що збігається з род. відм., відбиває давню форму *мня*/*мя, тя*: “Ты не моя!.. Но щожъ я маю? Чымъ похвалюсь тоби и я? Хиба лышь тымъ, що *тя* кохаю; Но ты, дивчино, не моя!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Ти не моя].

У приказках зі співомовок також виявлено діалектні риси.

Ненормативне вживання голосних: “Якъ-то за все хапаються Тіи *пелепоны* То й поправлявъ иденъ, кажуть, У церкви иконы” [Руданський, Фонд 63. № 3: Пилипон]; “То жъ то, каже, я смиху Буду зъ него маты Якъ устане та *пичне* Головы шукаты!»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Сміх]; “*Хожу* голый по дупли *Шпачынятъ* до ката Я въ пазуху *зайгорнувъ* Тіи *шпачынята*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

У подільських говірках досить помітна втрата дзвінкості приголосних (асиміляція/дисиміляція приголосних): “Козакъ глянувъ навкруга Жинку обіймае Поцилувавъ килька разъ «*Звиткы* то?» пытае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Господь дав]; “Прыбувъ Мошко *съ Петрополя* Тай людей дурывъ Що нибы винъ у столыци *Съ царомъ* говорывъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розмова]; “Ходытъ ляшокъ по *коршми* А хочеться исты Пытаеться шынькара: «Czy niemasz pieczystej?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Змисний лях]; “А я хлопець молодець Пожалував мамы Середъ лиса *видпытавъ* Дупло зи шпакамы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “Тилько входымо у лисъ Ажь куча ломача Я сокырою гу-гу-пъ! Заиць *съ пидъ* ломача” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»];

“*Съ пидъ* ломача, та у лисъ «Гутюга на зайця!» Колы мы тыхъ ломачь! Ажъ тамъ сыви яйця!” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Рефлекси *ї*: “Тилько входымо у лисъ Ажь куча ломача Я сокырою гу-гу-пъ! *Заиць* съ пидъ ломача” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Для подільського діалектного континууму характерне *укання*: “Якъ умерла – де було *Домувыны* взяты Мусилы вже для биды И тее витдаты” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [*і*]: “Хожу голый по дупли Шпачынятъ до ката Я въ пазуху *зайгорнувъ* Тіи шпачынята” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “Росказавъ я имъ биду Выпросывъ половы Та съ половы изсукавъ Мотузъ прездоровый” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “«*Піймы* сыну!» Я й *пійнявъ* Посадывъ на яйця То мы малы зъ тыхъ яець Шисть воливъ видъ зайця” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Стверділий кінцевий [*т’*], наприклад: “А жыдови не въ тямкы Козацькіи жарты Веде его до бочокъ Тай *точытъ* пивкварты” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; “*Ставытъ* москаль жыдюка На московськи чаты Та й и *учытъ* на сей разъ Якъ-то чатувати ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Жид на чатах]; “А я за хвистъ: «гутю-га!» А вовкъ налякався Та якъ *скочытъ* – я и гопъ! На свитъ показався” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]. Водночас, у співомовках фіксуємо й нормативний варіант: “А кинь *ходыть* по трави И передъ *пасеться* А задъ росте, тай росте Ажъ до неба *пнеться*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Характерним для подолян є вставний приголосний [*н*] після губних: “И *роспнявся* грубый жыдъ Вына не пускае А козакъ соби пишовъ И гадкы не мае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; “*Впнявъ* до неба тай унизъ

Мени й гора мало Ажъ до нызу на симъ мыль Мотуза нестало” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»];

Відсутність подвоєних приголосних – характерна ознака говірок Поділля: “Народывся я на свитъ Якъ идного *раня* Моя ненька забагла Шпакивъ на *сниданя*” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [*і*] (<*ѣ*) можуть виступати й інші звуки. Так, [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати* – *цюлювати*: “Тай тогди вже до попа Грихы сповидаты. Ото пипъ ему дае Хреста *цюлуваты*. *Поцюлувавъ* цыганчукъ Пипъ его пытае А той ему вси грихы И оповидае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Циган на сповіді]; “Тай тогди вже до попа Грихы сповидаты. Ото пипъ ему дае Хреста *цюлуваты*. *Поцюлувавъ* цыганчукъ Пипъ его пытае А той ему вси грихы И оповидае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Циган на сповіді].

Подільські говірки характеризуються твердістю приголосного [*р*]: “«А що хочешь?» – Тры копы! – Жыдъ мацнувъ рукамы За барана заплатывъ *Трома* копійкамы” [Руданський, Фонд 63. № 3: Баран]; “Разъ топывся грубый ляхъ Ставъ репетуваты Мужыкъ иденъ и побигъ Пана *ратуваты*” [Руданський, Фонд 63. № 3: Надгорода]; “Ходытъ ляшокъ по коршми А хочеться исты Пытаеться *шынькара*: «Czy niemasz pieczystej?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Змисний лях]; “А для моихъ шпачынятъ Того тилько й треба *Подрапалысь* по верби До самого неба” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “Впнявъ до неба тай унизъ Мени й *гора* мало Ажъ до нызу на симъ мыль Мотуза нестало” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “Заберимо! – Заберимъ! – Зважылы *дручкамы* То насылу я згорнувъ У шапку рукамы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “А мы волы *запраглы* Прыпичокъ згоралы То такоко жъ мы тогди Того хлиба малы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Протетичні приголосні характерні для подільського ареалу, що відбито у співомовках: “А мы волы запраглы Прыпичокъ *згоралы* То такого жъ мы тогди Того хлиба малы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

М’якість шиплячих та африкат: “Обступылы навкруга Бидного Иванця Тай пытаютъ якъ на смихъ «Що *хочешь* за зайця?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Заєць]; “А зъ барылка и бижыть… Не *порадышь* крыкомъ Жыдокъ жыво и заткнувъ Барылко языкомъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; “…Тай каже купцеви: «Та купуй уже купуй Славная конына! Чы жъ не *бачышь* якъ по ни Сплакалась дытына?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Славная конина]; “Нагадався за симъ мыль Назадъ подывывся А у коня якъ на *смихь Лышь* передъ лышывся” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “То я й кажу: – *хочь* сыдитъ А я не поиду *Хочь* посыджу я за васъ А вы идьте диду” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

На місці диспалатального маємо м’який [*н*]: “Ходытъ ляшокъ по коршми А хочеться исты Пытаеться *шынькара*: «Czy niemasz pieczystej?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Змисний лях]; “Пидсунувся разъ козакъ Пидъ *паньськую* дочку Тай видъ неи и доставъ Крамную сорочку” [Руданський, Фонд 63. № 3: Крамная сорочка].

Досить часто в С. В. Руданського вжито *сч* замість *шч* (щ) у слові *щастя*: “*Счастя* тилько що святи Не горшкы липылы Але якось на той часъ гречку молотылы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Мабуть, для збереження ритмомелодики співомовок уживається *тра* замість *треба*: “ – А що жъ, кажу, *тра* комусь Ихаты въ дубыну! – То бувало й каже дидъ «Хто жъ поиде сыну?»” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “То ото вже *тра* було Батька мени вчыты Але за то якъ навчывъ То-то було жыты” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]. Однак слід зауважити, що в подільських говірках і досі

частіше вживається присудкове слово *треба* у здеформованому вигляді – *тра*.

На морфологічному рівні також визначаємо “консервування” говіркових рис:

Прислівникові форми на *-о* відповідно до нормативних на *-и*: *тілько, скілько:* “Тай довбнею и женуть А той *тилько* каже: «Та бый ривно, колы бъешь Не мылыся враже!»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Турецька кара]; “Але *тилько* наточывъ Ажъ чопа чортъ мае Що робыты? жыдокъ тык Пальцемъ затыкае” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розп’ятий жид]; “А для моихъ шпачынятъ Того *тилько* й треба Подрапалысь по верби До самого неба” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “*Тилько* входымо у лисъ Ажь куча ломача Я сокырою гу-гу-пъ! Заиць съ пидъ ломача” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Використання закінчення *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: “Ажъ надходыть *другій* ляхъ: «Co to?» – запытався. «Taz wyciagnal z wody mnie!» – *Грубій* обизвався” [Руданський, Фонд 63. № 3: Надгорода].

Як зазначають дослідники, “у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. множ. здебільшого мають закінчення *-ий*” [Бевзенко 1980: 210]. У текстах співомовок у словах такого зразка також вживається ця флексія та її варіант *-ій*, наприклад: люд*ий*, грош*ий,* сін*ий*, діт*ий*: “За чупрыну ухопывъ Зъ воды вытягае Панъ дякуе мужыку *Грошій* добувае...” [Руданський, Фонд 63. № 3: Надгорода].

Закінчення *-е* в лексемі *люди*: “… жинка молода Старого пытае: Чого Коваль якъ куе, То задомъ кывае? – А то доню, – каже той, Такы … *люде,* Колы задомъ не кывне, Ничого не буде” [Руданський, Фонд 63. № 3: Правда].

У значній кількості говорів південно-західного наріччя спостерігаємо змішування твердої й м’якої груп іменників чол. р. II відміни, що виявляється у вживанні флексії *-ом (-’ом)* замість *-ем (-єм)* в іменниках м’якої та мішаної груп [Бевзенко 1960: 44]. Форма орудн. відм. одн. іменників на *-ом* замість

нормативної на *-ем* поширена і в досліджуваних текстах, наприклад: “Прыбувъ Мошко съ Петрополя Тай людей дурывъ Що нибы винъ у столыци Съ *царомъ* говорывъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розмова].

У дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ї*]: “«А крамная, каже, де?» – Та крамна ледащо! – «Чого?» каже – Бо въ *крамни* Чухатысь не ма въ що!»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Крамная сорочкка]; “…Тай каже купцеви: «Та купуй уже купуй Славная конына! Чы жъ не бачышь якъ по *ни* Сплакалась дытына?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Славная конина].

У досліджуваних нами текстах іменники чол. р. в дав., а також у місц. відм. одн. мають закінчення *-ови (-еви)*: “Я казавъ усе *царови*: Ура та ура! А воно мени казало: Дуракъ та дуракъ!” [Руданський, Фонд 63. № 3: Розмова]; “Заплакало цыганя Лягло на *коневи*... А той тогди до купця Тай каже *купцеви*: «Та купуй уже купуй Славная конына! Чы жъ не бачышь якъ по ни Сплакалась дытына?»” [Руданський, Фонд 63. № 3: Славная конина]. Зауважимо, що флексія *-ови*, а також *-еви*, яка приймає часто фонетичний вигляд *-’ови* з кінцевим *и*, а не *і*, за твердженням учених, широко представлена майже в усіх південно-західних діалектах [Бевзенко 1960: 40].

У співомовках фіксуємо діалектну форму числівника *один*: “Народывся я на свитъ Якъ *идного* раня Моя ненька забагла Шпакивъ на сниданя” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “Шо якъ ото намъ женцивъ Прыйшлося збыраты То безрукая *идна* Сама прыйшла жаты” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], звукосполука [*ст*], як відомо, уже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: *д* → *дж*; *т* → *ч*; *з* → *ж*; *с* → *ш*; *ст* → *щ*. Ці рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу*, *прошу*, *ненавиджу* тощо. В аналізованих текстах натрапляємо на форми, де чергування відбулося, але фонема /*дж*/ заступається фонемою /ж/, наприклад: “*Хожу* голый по дупли *Шпачынятъ* до ката Я въ пазуху *зайгорнувъ* Тіи *шпачынята*” [Руданський,

Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]; “«А хто, каже, пиде зъ насъ?» А я его *глажу* – Та хто бъ диду нене пишовъ Все то идно! кажу” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»]. Однак фіксуємо й нормативну форму, наприклад: “То я й кажу: – хочь сыдитъ А я не поиду Хочь *посыджу* я за васъ А вы идьте диду” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

З особливостей мови С. В. Руданського, які з погляду сучасних норм сприймаються як діалектизми, можна назвати форму род. відм. одн. від іменників чол. р. II відміни на -*а*. У рукописі дум фіксуємо колишню форму род. відм. одн. -*ŏ*-основ, наприклад: “А я хлопець молодець Пожалував мамы Середъ *лиса* видпытавъ Дупло зи шпакамы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

Займенникова форма *ню* замість *неї*: “А було колысь у насъ, Що мы й лавкы малы Та все такы черезъ *ню* И то позбувалы” [Руданський, Фонд 63. № 14: Вір не вір, а не кажи: «Брешеш»].

2.2.2. Лінгвальні особливості казок, байок, небилиць

Загальновідомо, що слово “байка” вживається не лише в значенні невеликого віршованого або, рідше, прозового повчального твору алегоричного змісту, а й у значенні “вигадка, розповідь про те, чого насправді не було, не може бути” [СУМ I: 90]. У подільських говірках південно-західного діалекту української мови, носієм якого був і С. В. Руданський, це слово вживається в значенні “казка”. Саме тому в академічному виданні творів письменника і “Лірникові думи”, які сам С. В. Руданський називав байками, і казка “Цар Соловей” уміщені в розділі байок.

“Лірникові думи” – це поетична переробка народних легендарно-апокрифічних переказів про виникнення світу і походження життя на землі. У “Преслів’ї” до твору С. В. Руданський зауважував: “Як писав я в співах світовії байки, то три речі мав я собі на умі. Перша – в кождій оповідці затримати силу людської змислової утвори, а для того кожду оповідку

розказати так, як вона мені була розказана. Друге – відшукати нитку межи тими різними уривками, котрі мені то сям, то там удалось позбирати, і, наскільки можна, споїти в їдну співу. Третє – дати певний склад для тих хибких народних оповідань, для которих народ не придбав іще складу і, може, й не придбає. І певно, що хто тільки чув коли від людей тії оповідки, той і по їдних співах завважить, наскільки і я витримав свою нелегку задумку. Але святий теє знає, чи багато в нас таких найдеться! На наше нещастя, наші молодії паничі іще з того часу, як перший раз заглянуть у школу, уже напинають забувати і свою мову, і своїх людей. І то ще добре, як котрий, скінчивши школи і натягнувши чужий жупан, занесе з собою на чужий край кілька рідних пісень, а то звичайно з них виходить ні родині свічка, ні Москві огарок. А все-таки надіюсь, що хто-небудь і із таких захоче дати голос на мої "Світовії співи"..." [Руданський 1985: 580].

Серед говіркових особливостей «Лірникових дум» фіксуємо:

І. На фонетичному рівні – це, зокрема, ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних: "Коло ныхъ двома возамы Сталы *пелепоны* И росклалы на папери Пысани иконы"[6]; "Тра щобъ жинка чоловика Лышь могла кохаты… И роздумавъ – и ребро ставъ ливее *ломаты*"; "Ему душно!.. Йде до ричкы На *беригъ* сидае Схылывъ голову на руку И думу гадае!"; "И зъявылось пять чортякивъ!.. Адамъ утикаты!.. А воны давай вси разомъ *Пазюри* мачати"; "А *діявылъ* тому й радый Шо Адамъ скопае То винъ за ничь въ-верхъ травою *поперевыртае*".

Звук [*о*] в ненаголошеній позиції зазнає звуження, отже, наближається до [*у*], так зване *укання*. Щодалі на захід, зазначає Ф. Жилко, то укання виступає більш виразно [Жилко 1955: 125]. Поодинокі випадки цього явища фіксуємо в рукописі: "Каже збыты *домувыну* Да и грибъ копаты!... Скоро сынъ сюда Давыдивъ Прыйде умыраты".

---

[6] Тут і далі приклади подаємо за: С.В. Руданський Співомовки. Байки світовії (Лірникові думи). Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63. № 13. С. 74-213.

Досить помітним явищем є випадання звука або групи звуків у середині присудкового слова *треба*: “И земля землею стала Тилько посвятыты!.. Но и ничка наступала *Тра* було спочыты”; “И рыдаты пересталы *Тра* було забуты, Бо вмырлого, якъ то кажутъ Зъ гробу не вернуты”.

Дієслова II дієвідміни в 3-й ос. одн. в українських діалектах звичайно зберігають флексійний [-*т’*]. Відмінності між діалектами в цій формі найчастіше проявляються в тому, що в одних із них флексійне [-*т’*] зберігає свою м’якість, а в інших він зазнав ствердіння [Бевзенко 1980: 133]. Стверділий кінцевий [-*т’*] є характерною ознакою подільських говірок, наприклад: “И надъ тою команшвою Тилько храмы Божи Якъ якіи велыканы *Стоятъ* на сторожи”; “И высоко на повитре Верхы пидіймаютъ И хрестамы золотымы Якъ зорамы *сяютъ*”; “И въ будивли того храму Слугы *прожываютъ* И по коліи святому Службу *видбуваютъ*”; “Та и ти якъ девять *вдарытъ* Бульваръ *покыдаютъ*!.. А вси решта – килька тисячь Носа не *являютъ*”; “Но даремне!... Гришни люде того *невважаютъ Пьютъ, гуляютъ розбываютъ* Бога *прогнивляютъ*”.

У подільських говірках відповідно до *а* з **ę* після губних виникає перед *а* після приголосного *м* звук *н* [Жилко 1955:125]: “Повернувся сынъ додому Вся *симня* встричае А Адамъ посередъ хаты Духъ свій испускае”.

Форми числівника *один* з початковим рефлексом *ї*: “У *идного* крыви рукы Той ногы немае Той *идно* лышь око мае И то выплывае”; “И що небудь зъ раю дайте Батько умырае!... А *иденъ* изъ херувимивъ Ему отвичае…”. Низкою варіантів представлений у діалектах числівник *чотири*, що відбито й у рукописному тексті: “Та школяри бидни диты Сырдытои доли Пройдутъ надень *штыре* разы Дорогу до школы”; “Знаешь рыбу, шо на соби Цилый свитъ трымае Тая рыба стрепенулась *Штыре* разы мае”. Як зауважують мовознавці, фонетично видозмінені форми числівників *ціден*, *штири* і похідних від них є особливістю подільських говірок [Бевзенко 1980: 217].

Подільські говірки характеризуються твердістю приголосного [*р’*]: “И высоко на повитре Верхы пидіймаютъ И хрестамы золотымы Якъ *зорамы*

сяють”; “Покы выгулькнувъ изъ *мора* Змыло все водою И явывся винъ до Бога Зъ голою рукою”; “Пры дорози два садочкы, Шо вбыраютъ очы Иденъ *прамо* наполудень Другій къ полуночы”; “И працюе и *горуе* Адамъ середъ поля”; “И задумавъ Богъ Давыда До путя прывесты *Нарадывся* купцемъ дальнымъ Ставъ товары везты”. Однак слід зауважити, що в рукописі трапляється і м’який [*р’*] на місці нормативного [*р*]: “И говорытъ: «Ты роскрыйся Темная безодне Беру съ тебе *теперь* землю Во имя Господне”; “И по свити билимъ тыхо Тилько воронъ краче Тилько *витерь* повивае И жалобно плаче”.

Збереження м’якості шиплячих та африкат – характерна риса консонантизму південно-західних говірок. У “Лірникових думах” майже послідовно кінцеві шиплячі та африката [*ч*] зберігають свою давню м’якість: “А тепер избытый Ты *биліешь*, трупомъ тліешь Ничымъ непокрытый»; «Та и ти якъ девять вдарытъ Бульваръ покыдаютъ!.. А вси решта – килька *тисячь* Носа не являють”; “У идного крыви рукы Той ногы немае Той идно *лышь* око мае И то выплывае”; “Тилько знаемъ що въ тимъ неби Ангелы литалы И святіи писни Богу День и *ничь* спивалы”; “*Лышь* медведи, свыни, кони И кроты не булы Та ще боцюна не було Скойкы и камбулы”.

Визначальною рисою подільських говірок діалектологи називають відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. ІІ відміни: *житя*, *смерканя*, *коханя*: “Бидна кистко земляная! Якъ *жытя* ты брала? Чы тебе вогонь выводывъ Чы земля рожала?”; “Много въ Камянци народу Та *жытя* немае И видъ *раня* до *смерканя* Камянець дримае”; “И пройшла для ныхъ мынута Першого *коханя* И прынисъ Адамъ для Евы Яблукъ на *сниданя*…”; “И помигъ Господь небесный Поле ископаты И узявъ Адамъ *насиня* И ставъ засиваты”.

ІІ. На словотвірному рівні фіксуємо низкуд говіркових рис.

Уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: “Купець каже: «Я зъ Ягыпту *Найяснищій* цару Но пры соби на сю пору Не

маю товару»”; “Щобъ иденъ сынъ бувъ найкращій Другій *найсыльнищій* А щобъ третій сынъ у него Бувъ *найрозумнищій*”. Виникнення цих форм мовознавці пояснюють аналогією форм типу *вищий*, *кращий* тощо, але вони могли витворитись і внаслідок дисиміляції *ш>ч*: *-ѣиш-* (через асиміляцію до наступного *ш*), *>-ѣиш > -ішш-*, а далі через дисиміляцію > *-ішч-* (орфогр. *-іщ-*) [Бевзенко 1960: 221].

Широко знане на Поділлі вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: “И все мисто комашнею Къ скали прыпадае Нибы *згубляного* счастя На ніи шукае”; “Кругомъ церквы на подвирьи Трава зеленіе Тилько каминь край дзвиныци *Зкругляный* билі”.

Уживання суфікса *-ачк-* замість нормативного *-ечк-* у слові *сонечко*: “И сто тысячь пидійнялось Зъ бездны полетило Полетило понеслося Де *сонячко* сило”.

Прислівникові форми на *-о* відповідно до нормативних на *-и*: *тілько*, *скілько:* “Выйшовъ архырей поихавъ Паны розійшлыся! Коло старцивъ *тилько* прости Люде осталыся”; “*Тилько* знаемъ що въ тимъ неби Ангелы литалы И святіи писни Богу День и ничь спивалы спивалы”; “Якъ насыплешь *тилько* злота Шо вси мои люде Наберутся *килько* зможутъ То твій палацъ буде”.

Непослідовне вживання прислівникових форм на *-е* відповідно до нормативних на *-и*: “И знявъ Господь зъ себе рызу И махнувъ направо И якъ маку ризныхъ птахивъ *Всюде* залитало. Махнувъ вливо и на дыво *Всюды* гадь завылась Розстелывъна землю рызу Звирына зъявылась”.

ІІІ. Діалектні риси на морфологічному рівні.

У формах прикметників, займенників та числівників фіксуємо закінчення *-ій* замість *-ий*: “Такъ порою й чоловика Докы сылу мае *Всякій* любытъ и витае *Всякій* поважае”; “До початку сего свита Ще до чоловика На престоли Богъ *велыкій* Жывъ исъ передъ вика”; “Пры дорози два садочкы, Шо вбыраютъ очы Иденъ прамо наполудень *Другій* къ полуночы”; “И вона

ще була въ раю якъ господь явывся И на нюю на лукаву *Першій* гнивъ излывся”; “И разъ *першій* стрыпынется Свитъ весь затрасется И земля вся надокола Зъ небомъ розирвется”.

У формах прикметників трапляється закінчення *-ий (-им)* замість *-ій (-ім)*: “И задумавъ Богъ Давыда До путя прывесты Нарадывся купцемъ *дальнымъ* Ставъ товары везты”.

Як зазначають дослідники, “у південно-західних діалектах іменники типу *люди*, *гості* в родовому відмінку множини здебільшого мають закінчення *-ий*” [Бевзенко 1980: 210]. У рукописному тексті “Лірникових дум” у словах такого зразка також вживається ця флексія та її варіант *-ій*, наприклад: “Много *грошій*, купче, маешь Въ тимъ надію маю Лышь чы будемо сватамы того я не знаю”.

Закінчення *-е* в лексемі *люди*: “Выйшовъ архырей поихавъ Паны розійшлыся! Коло старцивъ тилько прости *Люде* осталыся”; “Тамъ навикъ змія палытся И палытысь буде И изъ нею вси чортякы И гришніи *люде*». Однак слід зауважити, що поряд із флексією *-е*, фіксуємо нормативне закінчення *-и*: “Быдни *люды*! Хто ихъ выдивъ Серце каминило вси обшарпани обдерти Ажъ свитыця тило”; “Осталыся прости *люды* старцивъ обдилылы”.

Лише деколи в рукописах дум фіксуємо закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: “И высоко на *повитре* Верхы пидіймаютъ И хрестамы золотымы Якъ зорамы сяють”.

У XIX ст. в обох варіантах української мови трапляються ненормативні форми орудн. відм. одн. іменників I відміни із закінченням *-ою* замість *-ею* (*діжою, душою, землью, зорьою, славутицьою*) [Матвіяс 2011: 149]. В автографі переважає нормативна флексія: “И счаслыва ему була Дальная дорога У мынути винъ зъ *землею* Выйшовъ передъ Бога”. Однак у поодиноких випадках фіксуємо й закінчення *-ою*: “И злывалось ясне небо Зъ темною *землїою* А за небомъ спочывало Сонце надъ водою”. Зауважимо, що трапляються випадки, коли в рукописі зафіксована нормативна флексія *-ею*, а

в академічному виданні творів поета – ненормативна *-ою*, і навпаки, порівняймо: “И говорытъ Господь Ною «Сыну вирный Ною Ты готуйся! Все кинчылось! Кара над *землею*»” (у рукописі) – “І говорить господь Ною: «Сину вірний, Ною! Ти готуйся – все кінчилось! Кара над *землью*!»” (в академічному виданні) [Руданський 1985: 240]; “Вода сплыла. Ной остався, Выйшовъ-подывывся И заплакавъ надъ *землîою* Й Господу молывся” (у рукописі) – “Вода сплила; Ной остався, Вийшов, подивився І заплакав над *землею*, Господу, молився” (в академічному виданні) [Руданський 1985: 245].

Від деяких іменників колишніх *-ā-, -jā*-основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, фіксуємо форми род. відм. множ. із флексією *-ів*, що витворилася під впливом *-ū*-основи. Уживання цієї флексії замість нульової у формах род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни – звичне явище в подільських говірках, наприклад: “И зачавъ людей збыраты Звирыну и птахивъ Ризныхъ гадивъ, ризныхъ *жабивъ* Рыбъ и *черепахивъ*”; “А тымъ часомъ люде сталы *Штукивъ* добыраты И увсюды коло ставу Млены будувати”.

Із діалектних особливостей мови С. В. Руданського можна назвати форму род. відм. одн. від іменників чол. р. ІІ відміни на *-а*. У рукописі дум фіксуємо колишню форму род. відм. одн. *-ŏ*-основ, наприклад: “До початку сего *свита* Ще до чоловика На престоли Богъ велыкій Жывъ исъ передъ *вика*”; “И чуть дыхае й говорытъ: «Сыне вирный сыне! Пиды сыну на край *свита* выйды въ небо сыне»”; “Ни почому для ныхъ булы Горы и долыны *Лиса* гнулысь пидъ ногамы Якъ тонки былыны”.

У дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]: “А на *церкви святи* баня Ныжча тои бани Прыгадуе хрыста Бога Въ води въ Іордани”; “На *ни била* нова свытка Крамна спиднычына Фартушокъ крамный чорненькій Била сорочина”; “И сказавъ Господь *ти рыби* Землю пидператы Щобъ земля на своимъ мисти Все могла стояты”; “И теперь *у кажди церкви* Писни ти знайдутся И ти писни – Царъ Давыда Псавтырою звуться”.

Заступлення фонеми /*дж*/ фонемою /ж/, наприклад: “Спитъ царыця не проспытся Давыдъ *похожае Похожае* поглядае И пысьмо чытае”; «*Хожу блужу* коло дому И ридни не бачу Тилько неньку проклынаю Тилько долю плачу”.

У подільському ареалі звичною є форма *мні* замість нормативної *мені*: “Болятъ крыжи, болятъ рукы, Голова неможе; И сказавъ винъ издыхнувшы: «Поможы *мни* Боже»”.

У подільських говірках досить часто використовуються злиті форми мин. часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді: *казали-сьти*, *приніс-ем*. Такі форми фіксуємо й у думах С. В. Руданського, наприклад: “Ты *трымавъ-ысь*, *пидпыравъ-ысь* А тепер избытый Ты биліешь, трупомъ тліешь Ничымъ непокрытый”.

Важливою з лінгвістичного боку є казка “Цар Соловей” – оригінальний за своїм задумом і художньою формою твір, який уперше було надруковано у Львові 1899 р. Однак, як зауважує М. З. Левченко, “у тому львівському виданні суто-подільський характер рідної говірки Руданського добре таки затерто, в дусі галицько-літературного правопису 1890-их рр.” [КОП: VIII].

Серед фонетичних рис в аналізованій казці спостерігаємо ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме: голосного [*е*] замість [*о*] (“И вже сонце погасае, Вечиръ *вечеріе*[7]; Дякую за добре слово И мырусь з тобою, Но я никгды ничыею Не буду *женою*”); [*е*] замість [*і*] (“Колы вона *межъ* своимы Ворога пизнае”); [*е*] замість [*и*] (“И все військо нахапало Срибла по *ке шени*”; “И въ долыни надъ зилямы То *мутелекъ* грае”); [*и*] замість [*е*] (“Але дивчына на мори, Якъ еи достаты Хиба закымъ зъ мора выйде, Треба *почыкаты*”; “Не шумыть сухый чорнобиль, Конык не *стрекоче*”); [*і*] замість [*е*] (“Не журится царськи диты Диты

[7] Тут і далі приклади подамо за Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд. 63. № 10. Руданський С. «Цар-Соловей» (казка). 10-18.XII.1857. Автограф. 64 арк.

Канчукови Передайте вы ти *ричи* Нашому царови”); [*і*] замість [*о*] (“Стоїть *престилъ* Соловея З слоновои кости”); [*і*] замість [*у*] (“«Ловить его, *бисурмана!*» – Увси закрычалы”); [*а*] замість [*е*] (“И *сонячко* на полудень Ище не ставало, А прычепы увсе вийсько – Покотомъ лежало”); [*а*] замість [*о*] (“Чы то може *кажна* зирка Гыншій свитъ у бога?); [*о*] замість [*у*] (“«Що ж, царевычу могучій? Чы будемо бытысь? Чы як добріи *сосиды*, Будемо мырытысь”; “Як воны былыну носятъ, Комашню *будують*”); [*о*] замість [*а*] (“Розбывае и *ломае* Срибную дорогу И въ палацу добувае Золоту підлогу”).

В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [*і*] (<ѣ) можуть виступати й інші звуки. Так, [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати*: “И царевычи склонылысь, На колина сталы И остатный разъ жывого Батька *цюлувалы*”; “И обое силы разом Разомъ обійнялысь, Обійнялысь, розмовлялы, Щыро *цюлувалысь*”. Голосний [*у*] на місці давнього ѣ в іменниках *діра*, *дірка*: “Поробылы въ шатри *дюры,* Въ шатро заглядають”.

У порівнянні з сучасними літературними нормами мова казки-поеми С. В. Руданського на рівні консонантизму має низку відхилень і своєрідних рис. Наявність їх у середині XIX ст., у час, коли українська мова лише виробляла літературні норми, закономірна. Серед них – вживання одних приголосних замість інших: [*г*] замість [*х*] (“И як тило умерлого, Кора витпадае, И по ніи *гробак* лазыть, Покорму шукае”), [*ж*] замість [*з*] (“А тымъ часомъ пид столыцю Канчукъ пидступае И гарматамы *желизни* Брамы розбывае”), [*н*] замість [*м*] (“Обступылы на окола, Бидного *спійнялы* И убылы закопалы, Невыдымку взялы”), [*ч*] замість [*дж*] (“То жыбонытъ бидна *пчилка*, Въ квитку заглядае”), [*ш*] замість [*с*] (“Все то, сыну, мылый сыну Все то розважавъ я И по *мышли* тоби царство И дарунокъ давъ я”), [*сч*] замість [*шч*] (“И на *счастья* невыдымка Зъ головы злетіла”), [*к*] замість [*г*] (“Тилько й *лекше* горамъ стане, Як на море глянутъ”).

Вставні [*л*], [*н*] є після губних приголосних: “Спывъ и я той прыкрый

келыхъ За *здоровля* доли, И зъ похмиля мое серце Розрывають боли”; “И панъотець якъ годытся Змовывъ *славословля*, И вси трое разомъ кажуть: «Дай боже *здоровля*!»”; “Верещытъ пипъ репетуе, Крычыть молодыця *Соломнянык* скаче, скаче И зъ горы валытся”.

Приголосний [*ў*] заступає [*л*] у слові *горілка*: “А щобъ того дохопыты, Вдамся до *горивкы*, Без *горивкы* куды пнятысь До такои дивкы!”.

Часто спостерігаємо вживання [*р*] на місці [*р*’], наприклад: *морами* ‘морями’, *цара* ‘царя’, *царувати* ‘царювати’, *зори* ‘зорі’, *трома* ‘трьома’ – “За горами, за *морамы* Есть велыке царство Могучого Соловея Сыльне государство”; “И счаслыво *царував* винъ Ворогив не було На заходи було тыхо, Нибы сномъ заснуло”; “Скажы, мамо, що *говорать*, Що воны щебечуть? Чы то диты з витромъ грають, З ненькою лепечуть?”; “И сварятся не *мыратся,* Батька проклынаютъ”.

У тексті казки, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [*ч*] зберігають свою давню м’якість (лише в кінці слів): “И якъ сумно въ ню *заграешь*, Увсе засумуе, А якъ весело *заграешь*, Увсе затанцює”; “И як *здобычь* попадалась, Треба жъ було быты, Треба жъ було в циль циляты, Лукомъ не схыбыты”; “Вдругъ по степу загудило, Затраслась могыла, И *царевычь* изжахнувся: *Пивничь* наступыла”.

Протетичний приголосний [*г*] є перед голосним: “Осавулы й *Гатаманы* – Злота повни жмени”; “Чы то зоры, божи мысли, Божая дорога? Чы то може кажна зирка *Гыншій* свитъ у бога?”.

В аналізованому тексті фіксуємо послідовне стягнення подвоєних приголосних: “И бувало тилько встане, Зъ раня до *смерканя* Скризь ганяе и стриляе, Робыть *полюваня*”; “Гаснуть очы, як ти зоры, И *жытя* згасае”; “А зъ *волося* буде маты Гатамана свого”.

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*, що підтверджують дані південно-західних діалектів. Форми числівників наз.-знах. відм. одн. чол. р. із кореневим *е,* а не *и* органічно витворилися з давніх форм із кореневим ь *(оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ).*

Форми цього числівника з початковим є і його рефлексом ї *(єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах. Зберігає цю ж форму в своїй казці й С. В. Руданський, наприклад: “*Иденъ* в поли, другій въ лиси, Третій коло бочкы”; “Чы тры ричи взяты разом Судышъ ты *идному*? Чы каждому *идну* взяты? И котру якому?”.

Характерною ознакою подільського говору є стверділий кінцевий [*т’*] у дієсловах 3-ї особи одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї особи множ. наказового способу. В аналізованій казці, хоч і не послідовно, але кінцевий [*т’*] зазнає депалаталізації: “И столыця вся обвыта Крепкымы мурамы, И ти муры *замыкаютъ* Дви зализных брамы”; “Все на поли все на паши З чередою *ходытъ* И вси думы свого серця Спивамы *выводытъ*”; “И насылу Соловей Царь Руку пидіймае, Сыны *плачутъ* и *рыдаютъ*, Винъ благословляе”.

Серед словотвірних діалектних рис спостерігаємо вживання прикметниково-прислівникових суфікса *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: “Но царевычу прычепо, Ты зъ ныхъ *наймылищій*, Ты найкращій, *найдобрищій* И *найрозумнищій*”; “А царивна зрумянила, Не отповидала, Лышъ царевича *тиснище* Ручкою обняла”; “*Спокийнищій* ставъ прычепа, Луче запывае”.

Як відомо, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [*е*] на [*а*]. Вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* фіксуємо і в аналізованому тексті: “Правда мыло мени було, Якъ дивча обняла И *опущане* покривля Зъ думкы піднімала”.

Автор вживає прикметниковий суфікса *-овий* відповідно до нормативного *-евий*: “Стиль шклянная, в діяментахъ, Стины – *крыштальови,* Скризь пидлога золотая, Двери – брылянтови”; прислівникові форми на *-о* відповідно до нормативних на *-и*: “Чы видъ того шо бувало Пянымъ хылытався И шоб *тилько* не упасты Винъ за все чіплявся”; “*Тилько* мисяць, мисяць думный, Знать свое гадае: Мирнымъ ступнемъ помежъ зоры Къ заходу ступае”.

На морфологічному рівні у мові казки також визначаємо діалектні риси. У подільських говірках у дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. є звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]: “Выглядае свои смерти *На гладки пидлози*, Збиливъ волосъ его чорный, Нибы на морози”; “Не вертайся ты до него, Жый соби на воли Не подбае сынъ о тоби *Пры лыхи недоли*”; “Рикъ вид року сповидайся *У стари столыци* И не забудь цара батька И мене, царыци”; “Добре жъ брате, Я тутъ буду *О пизни вечери*”; “И по *трави по зелени* Кинь вороный бродытъ”.

Закінчення -*е* часто вжито у слові *люди*: “А видбыйте в мене сылу – Що изъ мене буде? Ни я людей незахочу, А ни мене *люде!..*”; “Писля него скачуть *люде* Идни зъ рогачамы, Други з ружамы, ситкамы, Трети изъ хортамы”. Однак зауважимо, що поряд із цією флексією фіксуємо й нормативну -и: “Палацъ скоро завалытся, И слида не буде, И столыцю мою пышну Занехають *люды*”; “Сій, оры, працюй, трудыся, Якъ вси добри *люды,* То изъ тебе помижъ *люды* И смиху не буде”.

Закінчення -*ів* замість нульової флексії є у формах род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни, наприклад: “И на пивничь вид тых *горивъ* Землю пущи вкрылы, На полудень росла травка И джерела былы”; “Чы *комахивъ* де загляне, То и просыть ненькы: «Подывыся, моя нене, На кузкы маленьки»”.

Є у тексті казки й аналітично-особові форми минулого часу: “Добре батьку шо *сконавысь*! Сынокъ промовляе: Чыя рука закопала, Та и видкопае”; “Я забувъ про все на свити, На все не *вважав-имъ*, Я й себе забувъ самого, Мало *памятав-ымъ*”; “Скажы люба щыру правду, Чы-сь кого кохала? Чы *дала-есь* кому слово, Чы ще не давала?”.

Однією з діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів, є вплив іменників колишніх -*ā*-, -*jā*-основ на іменники з колишніми основами на -*ĭ*- та злитих з ними приголосних основ, що виразився в поширенні в останніх флексії орудн. відм. одн. -*ою*, -*ею*. Такі говіркові форми знаходимо й у С. В. Руданського: “Вже и тому, и другому Бокы посынилы, Вже *кривльою*

тому й тому Губы закыпилы”.

Форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м’якої групи може мати кінцеве -ом: “Будь довильна своимъ *крайомъ*. Не бажай чужого, Але нехай и чужіи Не займаютъ твого”.

Сучасна українська літературна мова і переважна більшість українських говорів має форми умовного способу лише з часткою *би* (*б*). Однак, у деяких південно-західних говорах маємо іще залишки старовинних утворень із допоміжним дієсловом *бих* (*бых*). Як зауважував С. П. Бевзенко, у “багатьох південно-західних говорах поширені інші форми умовного способу, з яких до частки *би* в 1-й та 2-й особах обох чисел приєднується ще енклітичне закінчення, що є залишком допоміжного дієслова колишніх перфектних форм” [Бевзенко 1960: 331]. Такі форми, з архаїчною часткою *бим*, знаходимо в аналізованому рукописі: “*Витдав бымъ* васъ своимъ дитямъ, Та не варти дитя”.

До словозмінних діаклектних рис можемо віднести й займенникові форми на зращзок *мя, мні, ню* тощо: “Ричи мои дорогіи! Де *мни* васъ подиты?”; “И якъ сумно въ *ню* заграешь, Увсе засумує”.

Трапляються у казці також лексичні регіоналізми, а саме: *стіль* ‘стеля’, *шайка* ‘шалька’, *кримка* ‘шапка’, *бинда* ‘стрічка’, *дактель* ‘фінік’, *убрус* ‘скатерка’, *крівля* ‘кров’, *баль* ‘бал’, *моцювати* ‘силкуватися’ тощо.

До жанру небилиць автори академічного видання творів С. В. Руданського віднесли такі твори: “Розбійник” (у рукописному варіанті – “Два трупи”), “Вечорниці”, “Упир”, “Хрест на горі”, “Розмай”, “Люба”. З’ясуємо їхні мовні особливості на матеріалі автографів.

Насамперед до таких віднесемо ненормативне вживання голосних: “На могыли хрестъ высокій На бикъ *похелывся* Пидъ хрестомъ якъ голубъ сывій Дидъ старый молывся” [Руданський, Фонд 63. № 3: Два трупи]; “Грыць зъ Оляною кохалысь И на празныкъ, якъ прощалысь Передъ коршмою колысь Обицялыся зійтысь Якъ начнутся *вечерныци* У *Тытяны* молодыци” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “*Чыкае* тилько старостивъ И

выглядае ихъ якъ Бога!.. И отъ визокъ загоркотивъ Коло новенького порога” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “«Ну! Нажъ! *Пъюро*, папиръ и нижь!» Говорытъ бисъ, *лехе* зъ тобою! Бери мизынця свого врижъ И напышы контрактъ зо мною” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “«Гей старосты! Сюды сюды!...» Крычавъ Трохымъ передъ *коршмою* Буду *жыныти*сь въ Лободы Зъ его хорошою дочкою” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Середъ села тече рика Надъ *беригомъ* коло горбка Стоитъ зъ цебрынамы керныця Въ керныци чыстая водыця!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай]; “Передъ воротамы рослы Дви лыпы гарныхъ и шырокыхъ А на току стижкивъ высокыхъ *Стерчало* шось мало не пъять” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай]; “Тымъ часомъ парубокъ прыйшовъ, Пустывъ на витеръ килька *словъ*, Покпывся зъ неи, шо *Тытяна*, Въ сели дивчынонька погана, И *глечекомъ* воды набравъ И зновъ соби помандрувавъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай]; “И накопала у лиску Пидъ билымъ *каминемъ* въ писку И стала *вечерныць чыкаты* Щобъ Гордія нагодуваты” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Вживання [*у*] замість [*о*] (так зване *укання*): “Двери рухнулы идни Видмыкаются й хатни!.. Бье пивничная годына Затраслася *домувына*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці].

У подільських говірках досить помітна втрата дзвінкості приголосних (асиміляція/дисиміляція приголосних): “Чы хто иде, чы йде пишкы *Витдае*, шо мае: душу лышь бере зъ собою Тило покыдае” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Отъ въ село дивча бижытъ!.. Дывытся! – вогонь горытъ. Прамо въ сины – и до хаты – Стала двери *вичыняты*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “То стане била , якъ стина То сыняя якъ бузына То якъ калына *счервоніе* То зновъ, якъ глына побилие…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай]; “И видчепыла свій фартухъ И завязала очы *вдрухъ* И до керныци головою!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Депалаталізація *с* у суфіксі *-ськ-*: “Въ зелени свята прыбралась На сватаня якъ на весиля Умылась гарно заплелась, розсыпала *татарске* зиля…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Поширення приголосного [*ў*] на місці [*л*] у слові *горілка*: “Отъ все готове шумъ затыхъ Стилъ застеляется у ныхъ И показалася *горивка* И деренивка, и вышнивка И медъ и пыво, та и квасъ, Якъ часомъ водытся у насъ!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Досить помітним явищем є випадання звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти*, у присудковому слові *треба*, у частці *нехай*: “Трохымъ видъ страху задрожавъ Но годи!.. *Тра* видповидаты Ото винъ смилосты добравъ И ставъ до куцого казаты…”; “«Ты не журыся!...» бисъ сказавъ Для тебе все чыныты мушу Но *тра*, шобъ ты мни запысав, Якъ знаешъ самъ и тило й душу”; “Якъ тра, то тра! Но ты гляды Я термину не назначаю Тогди по душу прыходы Якъ свою смертію сконаю” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Стверділий кінцевий [*т’*], наприклад: “Винъ изъ Крыму утикае Видъ орды лыхои Изнемигъ – и въ Бога *проситъ* Помощи святои” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Отъ въ село дивча *бижытъ*!.. Дывытся! – вогонь *горытъ*. Прамо въ сины – и до хаты – Стала двери вичыняты” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “И старосты сами *итдутъ* Та все богати исъ чортамы И до свита его *везутъ* до Лободы за рушныкамы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Там билый домычокъ *стоитъ* Наокруга густенькій плитъ И на колахъ горшкы новеньки!... И хата, и будынкы всеньки” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Стверділий кінцевий [*ц’*]: “То бувъ *хлопецъ* чорноокій И хорошій и високій И румяный на лыци Молодецъ изъ молодцивъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці].

Уживання [*сч*] замість [*шч*]: “А скытався сыротою Гирко мени було Но *теперь* мое все горе *Счезло*, промынуло” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Я *счаслывый*! Маю хату Маю батька, неньку. И до свого *счастя*

всего Жинку молоденьку” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]. Зауважимо, що в тексті однієї й тієї ж співомовки ми зафіксували обидва варіанти – нормативний і ненормативний: “Даремне йдуть мои лита Не выжу *щастя* за собою Я видъ колыскы сырота И пиду въ землю сыротою. Гиркая доле ты моя Тебе я доле проклыная *Счаслыви* вси, иденъ лышь я Невыжу *счастя* и незнаю” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир].

Вставний приголосний [*л*] після губних: “Утопыла-сь мене донько Въ холодную воду: Витдала-ись нечыстому *Здоровля* и вроду!...” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Утопыла-сь мене донько Въ холодную воду: Погубыла *здоровлячко* и мылую вроду!...” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир].

Діалектна форма числівника *один*: “Двери рухнулы *идни* Видмыкаются й хатни!.. Бье пивничная годына Затраслася домувына” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці].

Перехід [*і*] (<*ѣ*) в [*у*]: “Прыйде мылый *поцюлуе* Въ билее лыченько Скаже: люблю тебе мыла любее серденько” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Наставъ Велыкдень. Зновъ Трохымъ Зъ своимы чорнымы очыма!.. По служби Божій щыро зъ нымъ *Поцюлувалася* дивчына” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Святкы веселіи насталы Дивчата хлопцивъ *цюлувалы* И виддавалы крашанкы…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Подільські говірки характеризуються твердістю приголосного [*р’*]: “Сумно шепче лисъ дримучій Вороны литаютъ И здается своимъ крыкомъ *Буру* наклыкаютъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “И нихто ихъ не ховае И нихто не плаче!.. Тилько воронъ чорнокрылый Тамъ порою *краче*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Сумно шепче лисъ дримучій Вороны литаютъ И здается своимъ крыкомъ *Буру* наклыкаютъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Двери рухнулы идни Видмыкаются й хатни!.. Бье пивничная годына *Затраслася* домувына” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Отъ въ село дивча бижытъ!.. Дывытся! – вогонь горытъ. *Прамо* въ сины – и до хаты – Стала двери вичыняты” [Руданський, Фонд 63. № 13:

Вечорниці]; “До схидъ сонця люде йдутъ Въ *раднахъ* трупивъ два несутъ Коломъ груды имъ прогналы На граныци закопалы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Ой пасится вы коровы Я не *забаруся*! Вмыю лычко, вмыю бровы Сяду заплетуся” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “И росплелась дивчына Нибы на весиля И росплелась, *вытрасае* Свяченее зиля” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Ой доле доле ты моя! Чого жъ я гирко такъ *горую*! Чого жыю на свити я И топчу землю сыровую” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “И *встрагла* въ землю церква та Лышь на гори ти хрестъ выдаты И отъ плынуть, плынуть лита А тыхъ коханкивъ не выдыты” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]. Однак слід зауважити, що у співомовках трапляється й м’який [*р’*] на місці нормативного [*р*]: “Якъ трава, осока Зигные у багни – И хиба лышь *комарь* Заспивае по ни… ” [Руданський, Фонд 63. № 3: До дуба]; “Стала лисъ уже мынаты Ше лышъ *цвынтарь* и село!.. Страшно дивчыни було!” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці].

Збереження м’якості шиплячих та африкат: “И полывся *дощь* изъ неба Цилою рикою!.. И шо було, мало буты Все закрывъ собою!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Зъ страху серце надрывалось Шо робыты? – всюды *ничь*!.. И дивчынонька на *пичь* У куточокъ заховалась…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Ой Ивасю, серце мое! Забарысь годыну!.. Якъ умыюсь – *непизнаешь* Любую дивчыну!.. “Якъ умыюсь – заплетуся Квиткамы вберуся Тогди *скажешь* люблю тебе Млая *Гануся*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Якъ ся *маешь* моя мыла! Поизжай зо мною Зле тоби на свити жыты Возьму тя зъ собою” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “И свыснувъ ще остатний разъ И съ пекла куцый показався! «Чого *зовешь*, Трохыме, насъ …» Винъ того парубка спытався” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Позволю вамъ на рикъ *лышь* разъ На свитъ поглянуты де люде Но й то не билъше якъ начасъ Дывытыся вамъ можна буде!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Відсутність подвоєння м’яких приголосних. Для літературної мови і більшості українських діалектів, зокрема південно-східних і поліських, властиве асимілятивне подвоєння м’яких приголосних фонем в іменниках типу *зілля, життя*, що виникло внаслідок асиміляції [*j*] до попереднього м’якого приголосного після занепаду слабкого зредукованого [*ь*] (у групі *-іе*) і відоме також під назвою асимілятивного подовження приголосних звуків [Бевзенко 1980 : 84]. У південно-західних діалектах, зокрема й у подільських говірках, сталося стягнення цих приголосних і цим вони різко протиставляються решті українських діалектів. Це явище відбито й у рукописах С. В. Руданського: “Ой винъ иде промовляе: «Любее *коханя*! Недаешь ты мни покою Зъ *раня* до *смерканя*»” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Ему мыла Ганусенька Но *зиля* лякае, черезъ зиля свяченее Прыступу немае” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “И росплелась дивчына Нибы на *весиля* И росплелась, вытрасае Свяченее *зиля*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Въ зелени свята прыбралась На *сватаня* якъ на *весиля* Умылась гарно заплелась, розсыпала татарске *зиля*…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Вживання [*т’*] замість [*ч*] у сполучнику (частці) *хоча – хоть*: “И *хоть* разъ нарикъ за душу Гришную згадають И на грибъ мій попоисты Старцивъ посклыкаютъ” [Руданський, Фонд 63. № 3: Два трупи].

На словотвірному рівні виявлено такі риси:

Уживання суфікса *-ачк* замість нормативного *-ечк* у слові *сонечко*: “За дубыною село. *Сонячко* уже зайшло Въ неби *зоры* показалысь И дивчата позбыралысь До Тытяны побрелы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Бувъ ранокъ. *Сонячко* зійшло, Збудилось соннее село. По комынахъ дымочокъ въется, Дивчына зъ видрамы несется” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Прислівникові форми на *-о* відповідно до нормативних на *-и – тілько, скілько:* “Чыкае *тилько* старостивъ И выглядае ихъ якъ Бога!.. И отъ визокъ

загоркотивъ Коло новенького порога” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Непослідовне вживання прислівникових форм на *-е* відповідно до нормативних на *-и*: “*Всюды* тыхо, *всюде* ясно Витерокъ лышъ віе И сдалека край дорогы Чорный лисъ сыніе” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]

Морфологічний рівень засвідчив:

Використання словоформ з [*і*] у флексії *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників і займенників прикметникового походження: “На могыли хрестъ *высокій* На бикъ похелывся Пидъ хрестомъ якъ голубъ *сывій* Дидъ старый молывся” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Сумно шепче лисъ *дримучій* Вороны литаютъ И здается своимъ крыкомъ Буру наклыкаютъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Най пасется на лугочку Кинь твій *вороненькій*!.. Сядь зо мною мій Ивасю Голубе *сывенькій*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Заграла скрыпка, *тугій* басъ, Бренчасте решето, цымбалы И молоду въ веселый часъ Дивкы до шлюбу убыралы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Прыйшла весна, пишла вода И недалеко пидъ горою Втонувъ *старенькій* Лобода А баба згынула зымою” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Там билый домычокъ *стоитъ* Наокруга *густенькій* плитъ И на колахъ горшкы новеньки!... И хата, и будынкы *всеньки*” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Використання словоформ з [*и*] замість [*і*] у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни – *смерти*, *ночи*, *крови*, є виразною ознакою південно-західних говірок, зокрема подільських, що відбито в автографах: “Пасе дивча коровонькы До темнои *ночы* Выплакала за мыленькымъ Свои ясни очы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “Якъ умру я на чужыни Хто буде молытысь? Чымъ буде душа голодна По *смерты* жывытысь?” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “И заплела въ косы зиля Видъ злои *напасты*! И послала на лужочокъ Зновъ коровы пасты” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “И свыснувъ разъ и свыснувъ два Зирвався витеръ зъ *полуночы*!” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]; “Трохымъ видъ

страху задрожавъ Но годи!.. Тра видповидаты Ото винъ *смилосты* добравъ И ставъ до куцого казаты…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі]. Однак у співомовках поета переважає нормативна форма з [*і*].

Використання словоформ з [*и*] замість [*і*] у множині: “Тамъ мои холодни *очы* По смерти закрыютъ И бездушнее мое тило Въ тыхій грибъ закрыютъ” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “ И зашумила голова И порохомъ замело очы!...” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Закінчення -*е* в лексемі *люди*: “До схидъ сонця *люде* йдутъ Въ раднахъ трупивъ два несутъ Коломъ груды имъ прогналы На граныци закопалы” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці]; “Позволю вамъ на рикъ лышь разъ На свитъ поглянуты де *люде* Но й то не билъше якъ начасъ Дывытыся вамъ можна буде!..” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

Уживання флексії -*ею* замість -*ою*: “Такъ-то було на Вкраини *Давнею* порою!” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи].

У рукописах С. В. Руданського фіксуємо колишню форму род. відм. одн. -*ŏ*-основ, наприклад: “Середъ *лиса* стара лыпа *Вика* дожывае А пидъ лыпою розбійныкъ Думоньку гадае” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи].

У дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]: “Межъ хрестамы шось росты Въ *ти* мынути начынае” [Руданський, Фонд 63. № 13: Вечорниці];

Іменники жін. р. III відміни в орудн. відм. одн. мають нерідко закінчення -*оjу (-еjу)*, наприклад: “Вививъ ты мене зъ неволи Сыльною рукою Не карай же на чужыни *Смертею* лыхою” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]. Уживання цього закінчення, на думку дослідників, одна з найцікавіших діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних говорів. Тут позначився вплив іменників колишніх -*ā*-, -*jā*-основ на іменники колишніх -*ĭ*- та злитих з

ними приголосних основ, що виразився у поширенні в останніх флексії орудн. відм. одн. *-ою, -ею* [Бевзенко 1960: 61].

Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд із формою знах. відм. *мене, тебе* особових займенників *я, ти*, що збігається з род. відм., відбиває давню форму *мня*/*мя, тя*: “Якъ умру я на чужыни Хто *мя* поховае? Хиба воронъ чорнокрылый Тило общипае” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Боже вичный Боже дывный Боже дай мни сылу Повернутысь, повыдаты Родыноньку мылу…” [Руданський, Фонд 63. № 13: Два трупи]; “Якъ ся маешь моя мыла! Поизжай зо мною Зле тоби на свити жыты Возьму *тя* зъ собою” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; у подільському ареалі звичною є форма *мні* замість нормативної *мені*: “А дивчына сама зосталась Слîозамы гиренько зальлялась И якъ той пень нимый стоитъ И думае: «нащо *мни* свитъ На що *мни* бильшь у нему жыты Колы не хочутъ мя любыты!” [Руданський, Фонд 63. № 13: Розмай].

Визначальною ознакою подільських говірок є уживання множинної форми особового займенника *я – ми* замість нормативної форми *мені*: “Тяжка на серденьку печаль Слîозамы лычко обмываю Чогось нема, чогось *мы* жаль Чого жъ, чого? – сама незнаю” [Руданський, Фонд 63. № 13: Хрест на горі].

На Поділлі досить часто використовуються злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем*. Форми такого зразка фіксуємо й у співомовках С. В. Руданського, наприклад: “*Утопыла-сь* мене донько Въ холодную воду: *Витдала-ись* нечыстому Здоровля и вроду!...” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир]; “*Утопыла-сь* мене донько Въ холодную воду: Погубыла *здоровлячко* и мылую вроду!...” [Руданський, Фонд 63. № 13: Упир].

Отже, ми навели лише деякі говіркові риси, презентовані у співомовках (казках, байках, небилицях), однак у виданнях творів поета більшість із цих рис була знівельована, а саме: ненормативне вживання голосних і

приголосних, уживання стверділого кінцевого [*т'*], неподовження приголосних в іменниках середн. р. II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням -*ье*, вживання прикметниково-прислівникового суфікса -*ійш*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння та ін.

Висновки до розділу 2

Спадщина С. Руданського – видатного українського письменника другої половини XIX ст. – різноманітна своїми темами і жанрами. В історії української літератури він відомий як автор гуморесок, ліричних пісень, балад, байок і перекладів російських, західнослов'янських і античних поезій. Його творчість – видатне, новаторське й до певної міри етапне явище в історії української літератури.

Аналіз рукописної спадщини Степана Руданського дозволяє зробити висновок, що мова його творів хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис. Подільський говірковий ареал виразно проступає на різних рівнях мови текстів поета.

У рукописах співомовок фіксуємо фонетичні риси, характерні для подільського ареалу: ненормативне вживання голосних, уживання [*у*] замість [*о*] (так зване *укання*), поширення приголосного [*ў*] на місці [*л*] у слові *горілка*, досить помітним явищем є випадання звука або групи звуків у середині присудкового слова *треба,* уживання стверділого кінцевого [*т'*] у дієсловах, ставні приголосні [*л*], [*н*] після губних, твердість приголосного [*р*], відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. роду II відміни, вживання приставних [*г*], [*в*].

Серед локальних граматичних маркерів ідіостилю письменника виявлено *константні* та *перемінні*. Письменник був послідовним у відбитті таких морфологічних рис, як: суфікс -*ішч*- у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*найкращій*, *найяснішій*); суфікс -*ан* у дієприкметниках (*згубляний*, *скругляний*); флексія -*а* в род. відм. іменників II відміни одн. (*світа*, *віка*, *ліса*). Паралелізм форм виявлено в

іменниках III відміни род. відм. одн. (*смерти – смерті*); у вживанні флексії *-е* / *-и* у слові люди (*люде – люди*). Впливом рідномовного оточення зумовлені форми з усіченим закінченням з опущеним [*ї*] у місц. відм. одн. прикметників жін. р. (*на лаві дубові – на лаві дубовій*); функціонування закінчення *-ів* у формі род. відм. множ. (*жабів, черепахів*), використання займенникових форм (*мня*/*мя*, *тя* – у значенні *мене*,*тебе*; *ми* – у значенні *мені*). Обмеженість функціонування флексій *-ою* у формах орудн. відм. одн. іменників I відміни; *-ом* у формах іменників II відміни; закінчення *-ий* (*-ій*) в іменниках зразка *гості*, *гроші*.

РОЗДІЛ 3
РУКОПИСНА СПАДЩИНА А. П. СВИДНИЦЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАНДАРТ

3.1. Простір тексту А. П. Свидницького в дослідницьких оцінках

Анатолій Патрикійович Свидницький народився 13 вересня 1834 р. у с. Маньківці Гайсинського повіту на Поділлі в патріархальній родині сільського священника. Дитинство майбутнього письменника минуло серед простих людей і було осяяне красою народних звичаїв і обрядів. Про свої враження від односельчан письменник згадував у фольклорно-етнографічній праці “Відьми, чарівниці й опирі...”: “Колись я мав щастя жити лице в лице з простим людом українським – колись і я був щасливий!... Кожне словечко того часу незабутньо глибоко запало мені в душу, пройшло всю мою постать... То для мене школа правди і любові!” [Свидницький 2006: 479].

Роки навчання у Крутянській бурсі (1843–1851) та Кам’янець-Подільській духовній семінарії (1851–1856) були важкими в житті письменника. Назвавши їх чорними, А. П. Свидницький детально змальовує бурсацький та семінарський періоди свого життя в романі “Люборацькі”.

У 1857 р. А. П. Свидницький став студентом Київського університету – спочатку медичного, а потім історико-філологічного факультетів. Тут він близько зійшовся із представниками національно-свідомої студентської молоді, яка працювала за культурницькою громадівською програмою розповсюдження книжок-“метеликів”, відкриття недільних шкіл (за його участі в Києві було відкрито дві такі школи), популяризації української народної пісні. На жаль, закінчити університетського курсу А. П. Свидницькому не вдалося. Із 1860 р., склавши іспит на звання вчителя російської словесності, він повністю віддається вчительській праці у Миргородському повітовому училищі [див. Поважна 1979 : 55–57].

Миргородський період письменника позначений також активною громадською працею. Це відкриття недільної школи, громадської бібліотеки,

написання методичної розвідки “Вимова наша українська і потреби орфографовання”. У Миргороді А. П. Свидницький написав роман “Люборацькі” (першу частину повністю, а другу завершував у м. Козелець). Тут він жваво цікавився фольклором та етнографією, що виливалося у написання фольклорно-етнографічних нарисів “Злий дух”, “Відьми, чарівниці й опирі, чи бо ж примхи і примхливі оповідання люду українського” та науково-етнографічне дослідження “Великдень у подолян”. Ці ґрунтовні фольклорно-етнографічні праці та цикл “Народні оповідання” письменник доправив до журналу “Основа”. Зазначимо, що надруковано було лише фольклорно-етнографічний нарис “Великдень у подолян” [Свидницький 1861а; Свидницький 1861б], який планувався автором як рецензія на працю К. Шейковського “Быт у подолян”. У процесі роботи нарис переріс рамки звичайної рецензії і став ґрунтовним етнографічним дослідженням. А. П. Свидницький детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народної поезією подолян, спробував показати органічний зв’язок тамтешніх народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії [Міщук 1985: 554]. Інші праці не були опубліковані в “Основі” (деякі з оповідань були надруковані в газетах у 1869–1872 р.), а їхні автографи, на жаль, майже не збереглися.

У 1862 р. А. П. Свидницький у зв’язку із переслідуваннями, які були пов’язані ще з київським періодом громадської діяльності, змушений покинути Миргород. Він поселився у Козельці, зайнявши тут посаду старшого помічника наглядача акцизних зборів Козелецько-Остерського округу Чернігівської губернії.

1863–1869 роки – перерва у творчому житті письменника. Вона була зумовлена наступом реакції (Валуєвський циркуляр) та особистими невдачами. Творів його не друкували (в тому числі не був надрукований роман “Люборацькі”), не склалося родинне життя.

У 1869 р. А. П. Свидницький переїздить до Києва, де влаштовується помічником завідувача центрального архіву. Він налагоджує стосунки з П. П. Чубинським, І. Я. Рудченком, друкує свої оповідання та нариси в газетах “Одеський вестник” і “Киевлянин”. Власне це були останні твори письменника. 30 липня 1871 р. він помер. Похований письменник на Байковому кладовищі.

Дослідження творчості А. П. Свидницького з кінця XIX ст. і до сьогодні пройшло кілька етапів свого розвитку. У різні часи відповідно до засадничих принципів певних літературознавчих напрямів та шкіл його оцінювали по-різному.

Уперше в 1882 р. на фольклорно-етнографічні записи А. П. Свидницького звернув увагу історик української літератури М. І. Петров, надрукувавши в журналі “Исторический вестник” статтю “Антоній Свидницкій” [Петров 1882]. Біографічні дані про А. П. Свидницького дослідник умістив в одне речення, згадавши, що він син священника Подільської губернії, вихованець Кам’янець-Подільської духовної семінарії і згодом – чиновник. Не називаючи дати народження, М. І. Петров вказує дату смерті – літо 1871 р. Літературознавець не знає “Люборацьких”, йому відомі лише 17 оповідань письменника, деякі з них він аналізує, вказуючи, що вони не завжди вирізняються літературною вартістю. Разом з тим, важливість постаті А. П. Свидницького, на думку вченого, полягає у тому, що це “єдиний письменник в українській літературі, який наважився в белетристичній формі змалювати культурні особливості Поділля” [Петров 1882: 531]. Критик вважає, що за змістом оповідання про життя і побут Поділля можна прирівняти з оповіданнями М. В. Гоголя.

У 1884 р. М. І. Петров у своїх “Очерках истории украинской литературы XIX ст.” знову згадує А. П. Свидницького, називаючи його послідовником М. В. Гоголя у змалюванні життя в тогочасній Україні, вважаючи, що письменник описує переважно виняткові явища подільського життя через близькість Поділля до бесарабського та австрійського кордонів

[Петров 1882: 530]. До гоголівської школи в українській літературі, окрім А. П. Свидницького, дослідник відносить і такі постаті, як: Є. П. Гребінка, О. П. Стороженко, Г. П. Данилевський, П. І. Раєвський та ін. М. І. Петров з позицій історика української літератури справедливо вважає письменника представником "національної школи" в українському письменстві та вказує на близькість А. П. Свидницького до М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка.

У своїй рецензії "Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: "Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія" М. П. Дашкевич [Дашкевич 1889] із позицій засад культурно-історичної школи в літературознавстві (історизму, детермінізму, еволюціоналізму тощо) розглядає А. П. Свидницького як "украинского белетриста-отобразителя народного быта" [Дашкевич 1889: 272] і практично до розкриття теми України, як і М. І. Петров, у його творчості не торкається. Він знаходить схожість творчого методу письменника з літературною манерою М. В. Гоголя, О. П. Стороженка, М. М. Раєвського.

Для широкого загалу постать А. П. Свидницького як митця слова відкрив І. Я. Франко. З точки зору естетично-психологічної методології він, зокрема, зауважував, що творчість письменника дала вітчизняній літературі першу українську повість на тлі сучасного йому суспільного життя – в умовах політичної неволі. Автор наголосив на смисловій доцільності відображення письменником процесу руйнування материнської культури України полонізаційними та русифікаторськими тенденціями. І. Я. Франко ставить А. П. Свидницького в ряд "нових письменників": В. Б. Антоновича, С. В. Руданського, О. Я. Кониського, оскільки, на думку критика, він був кращим епіком, ніж представники старшого покоління О. П. Стороженко, Я. Г. Кухаренко, Ганна Барвінок, Я. І. Щоголів [Франко 1910б: 146].

Саме І. Я. Франко вперше надрукував у журналі "Зоря" твір А. П. Свидницького "Люборацькі". Готуючи роман до друку, він звертався до відомих людей того часу з проханням подати хоча б якусь звістку про

письменника: “Напишіть ради Бога святого хоч яку звісточку біографічну про Свидницького, автора “Люборацьких”! Чи він живе, чи ні і що він за один?” [Возняк 1927: 239]. Одним із перших на цей заклик відгукнувся М. П. Драгоманов, який написав таке у листі від 25 грудня 1885 року: “Про Свидницького, на жаль, не можу нічого написати, бо навіть не знаю про якого Свидницького йде діло. Я колись ще студентом стрічав двох Свидницьких – один, Ісая, був зовсім божевільний. В Києві більш мовчав, ходив по товаришам, читав книги та заносив їх в чужі кватирі, а Одесі в 1866 р. зробив донос на українофілів такий дурний, що начальство нічого не второпало (сам Свидницький про те розказував, а мені передали в Одесі в 1867 р.) й пожаліло навіть тих 25 р., що йому за донос дало. Не думаю, що сей Свидницький написав роман. Другий, брат його Анатолій, написав був кілька етнографічних статейок в “Основі”: був чоловік не без розуму, хоч дуже необразований. По ідеям був гайдамака (він зложив пісню “В полі доля стояла”, або, лише переробив з народної, додавши куплет про ножі на царів та на панів). Нарешті також почав якось з глузду з’їздити, бо став пити дуже, казали, через нещасний шлюб (колись мені Дан. Мороз розказував, що прийшов до його Свидницький і казав, чи не міг би той взяти від його жінку і т.п.) Цей Анатоль умер в Києві в 1867–1868р.; перед смертю він служив в архіві в університеті, а раніш знов на Поділлі в повітовім училищі. Коли роман написав який-небудь з цих Свидницьких, то не диво, що вам ніхто з Києва не шле біографії, бо з тамошніх теперішніх людей ніхто про них не знав, крім В. Б.” [Драгоманов 1906: 157].

Отже, вперше роман було надруковано з ініціативи І. Я. Франка у львівському журналі “Зоря” (1886). У передмові до видання він написав: “Анатоль Патрикійович Свидницький належить до тих талановитих, а нещасливих людей, котрих чи то життя, чи зла доля ламають і убивають в цвіті літ, не давши розвитися в повні їх талантові, не давши прикласти їм до діла ті знання, які вони в житті здобули, ані ту щиру любов, котрою душа їх горіла в найкращих хвилях життя…” [Франко 1886: 5]. Зазначимо, що

І. Я. Франко високо оцінив твір А. П. Свидницького: “Хроніка його, написана ще в 1861 чи 1862 році, се перша широка проба української повісті на тлі сучасних суспільних відносин, і заразом, – сміло можна сказати – одна із кращих проб з-поміж усіх, які досі маємо на тім полі і в деяких зглядах сміло може стати під пару Нечуєвій “Причепі”, з котрою у неї багато дечого спільного і котрої вона – старша сестра” [Франко 1886: 5]. Отже, І. Я. Франко назвав роман “Люборацькі” однією з кращих спроб того часу, а його автора порівняв із І. С. Нечуєм-Левицьким.

І. Я. Франко подає деякі біографічні дані про А. П. Свидницького, щоправда не завжди точні, покликаючись на В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова, але зауважує, що про автора роману “мало маємо даних” і просить “всіх тих земляків-українців”, які що-небудь знають про життя або інші твори цього письменника тих “звісток уділити” [Франко 1886: 5].

Ця вступна замітка одного з найавторитетніших письменників української літератури цінна тим, що він, по-перше, вказав на визначний талант А. П. Свидницького, поставивши його твір вище прози П. О. Куліша. Зрештою, у своєму “Нарисі історії українсько-руської літератури” І. Я. Франко прямо називає А. П. Свидницького серед “найвизначніших” авторів “Основи” [Франко 1910б: 146], а його твір “цінним матеріалом з України” і “окрасою річника” [Франко 1910а: 328]. По-друге, завдяки публікації роману в “Зорі” почалося вивчення й оприлюднення матеріалів про життя й творчість А. П. Свидницького, оскільки в літературних колах про нього нічого не знали. І ці перші літературознавчі матеріали були вміщені також у цьому річнику.

У 7-му числі “Зорі” подано першу замітку громадівця Бориса Познанського “До біографії Анатоля Свидницького”, з якої дізнаємося про тяжке життя письменника, і про те, що він бував у гостях у студентів Духовної Академії, де влаштовувалися загальнослов’янські вечірки зі співами на всіх слов’янських мовах. На цих вечірках, зі слів автора замітки, співалися пісні, “зложені і самим Анат[олем] Свидницьким: “В полі доля

стояла”, “Вже більше літ двісті”, “Україно, мати наша”. Пісні сі нецензурні. Послухував я і читані твори Свидницького і знаю, що вони були дуже душевні, писані на нашій мові” [Познанський 1886: 109].

Отже, первісна літературна діяльність А. П. Свидницького була пісенно-поетичною. Зауваження І. Я. Франка, що дві його пісні “Вже більше літ двісті, як козак в неволі” та “В полі доля стояла” стали майже народними і були популярні в Галичині, вагоме, тому що вони на той час ніде не друкувалися, відповідно, поширилися за межі Російської імперії або усно, або через рукописи, автор яких відомий.

Із поетичної творчості А. П. Свидницького загалом дійшло до нас більше віршів, а саме: “Коли хочеш нам добра”, “В полі доля стояла”, “Вже більше літ двісті”, “Україно, мати наша” [Франко 1901: 43–44], “Посеред неба зірка ходе”, “Є у вас щастя, хороша врода”, “Ой не сумуй, зозуленько”, “Коли хочеш продавайся”, “Паняночки”, “Паничі” [Станіславський 1926]. Ці поезії віднайшлися, як свідчить автор публікації В. І. Станіславський, у “паперах” Панаса Мирного, причому “чотири з них записані в зшиткові Ів. Рудченка, початку 60-х рр., з ріжними етнографічними та іншими записами, а дві на окремому аркуші рукою, подібною на дитячий почерк Мирного. Під кожною поезією є ознака, що поезія належить Свидницькому, або скорочене прізвище, або його псевдонім – Патриченко (син Патрикія), або миргородський панич і тут-же скорочене, прізвище” [Станіславський 1926: 164–165]. Виникає питання про знайомство Івана Рудченка (І. Білика) та Панаса Мирного з А. П. Свидницьким, який на початку 1860-х рр. був учителем Миргородського повітового училища, де вчився і яке закінчив І. Я. Рудченко у 1857 році. Брати були, до речі, родом із Миргорода, але 1857 р. вони переїхали до Гадяча. Однак із Миргородом, коли там уже жив А. П. Свидницький, ймовірно зв’язку не переривали, бо інакше важко пояснити, як потрапили в їхні записники вірші А. П. Свидницького, які неодноразово переписувалися і передавалися із рук у руки. Як зазначає В. О. Шевчук, цей не зовсім досліджений, але дотичний зв’язок майбутніх

класиків етнографічного реалізму з одним із великих зачинателів цього естетичного напряму має своє значення, бо в рухові літературних течій нічого з нічого не починається, а твориться у певній сув'язі [Шевчук 2006: 10]. Невелика за обсягом стаття В. І. Станіславського [Станіславський 1926] цінна не лише тим, що вперше оприлюднено недруковані вірші-пісні А. П. Свидницького, нехай і локального, місцевого інтересу, а й тим, що засвідчують початок його літературної діяльності.

Відгукнувся на заклик І. Я. Франка подавати до "Зорі" відомості про А. П. Свидницького й Володимир Антонович, визначний український історик і професор Київського університету, який ще влітку 1883 р. дискутував із М. І. Петровим щодо творчості С. В. Руданського і А. П. Свидницького, називаючи останнього товаришем по університету. Із замітки, яка була надрукована в "Зорі" під криптонімом В, ми дізнаємося, окрім деяких біографічних даних, і про їхню першу зустріч, і про зовнішній образ письменника, і про те, що він складав пісні й сам їх виконував, і про зустріч із П. Кулішем, після якої А. П. Свидницький взявся до роботи і співпрацює з "Основою", хоча можемо констатувати, що ця співпраця складалася не так, як хотів би письменник. З усіх його творів, надісланих до часопису, надрукували лише "Великдень у подолян" [Свидницький 1861а; Свидницький 1861б]. У листі до В. Гнилосирова – українського педагога, журналіста, одного з активних діячів ліберально-культурного руху, викладача повітового училища у Миргороді, згодом – доглядача могили Т. Г. Шевченка – А. П. Свидницький подав цінний перелік своїх праць, надісланих до "Основи": "А я справді працював. <…> Через Білозерського (один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, а у 1861–1862 рр. офіційний редактор і видавець "Основи" – *Б. К.*) я зпорушився. Подумайте самі! Післав я ось що: "Злий дух", "Відьми, чарівниці й опирі", "Вимова наша українська і потреби нашого орфографовання", "Народні оповідання", "Мысли по поводу предстоящей реформы" (здається), по мин[истерству] народ[ного] просв[ещения], "Люборацькі" – роман з життя правобіцького

духовенства (1-шу половину тільки відіслав ще в січні (1862 р.) Перші три штуки 1860 р., других дві – 61, третю одну – 62 р., і до мене нічичирк. Тільки “Великдень” надруковано, як знаєте, та вістку з М[иргорода] в тій же кн. “Основи” (про улицю). От і все. А таки не пишуть, що словечко, то ніт” [Свидницький 1985а: 520–521].

Отже, письменник свої етнографічні нариси, оповідання, роман, статті надсилав до “Основи”, які не тільки не було надруковано, але, у переважній більшості, втрачено, хоча А. П. Свидницький просив повернути йому рукописи. “В маю, – пише він, – я подав письмо до Білозерського й писав, що пора нам розрахуватись за “Великдень”, та коли не відписуєте і не друкуєте, то пришліть мою працю назад, а я поперекладаю на московське і так ознакомлятиму з Україною”. Щоправда, в липні 1862 р. редактори журналу схвально відгукнулися про “Люборацьких” і про це пише А. П. Свидницький у листі до П. С. Єфименка [Свидницький 1985а: 522]. У грудні 1886 р. в 23-у номері “Зорі” надруковано ще одну цікаву замітку про А. П. Свидницького, під нею зазначено прізвище Я. Черніговець. Під цим псевдонімом творив український поет Микола Вербицький (1843–1909), який перші свої твори також опублікував у журналі “Основа” (1862), пізніше друкувався в журналах “Літературно-науковий вісник”, “Правда”, “Зоря”, газетах “Черниговские губернские ведомости”, “Черниговский листок”, “Киевский телеграф”, альманахах “Розвага”, “З потоку життя” та ін. Ось зміст цієї замітки:

“Прочитавши в “Зорі”, що небіжчик Свидницький служив колись у Козельці, я згадав про одну свою родичку, тамошню давню обивательку, котра, думалось мені, неминуче повинна хоч небагато знати про нього. І справді, завітавши сього літа до Козельця, я почув од неї про Свидницького, хоч і не широке, але, здається, доволі цікаве оповідання, яке й подаю тут в перекладі на українську мову.

“За часів п. Свидницького, – оповідала вона, – я ще була невеликою дівчиною, а через те багато вже дечого поперезабувала... Бачила я його

всього разів, може, яких два чи три (коли не помиляюсь), він був доволі високий, виразний лицем. Зате чути про нього доводилось і часто, і багато. Він був таким незвичайним чоловіком в нашій козелецькій громаді, що про нього раз-у-раз говорили по товариствах, переказуючи одно другому всякі брехні, переважно дуже нелесні для п. Свидницького. А проте всі вважали його за чоловіка дуже розумного і кебетного.

Свидницький родом був десь із Київщини, а в Козелець заїхав тільки на службу; заїхав, кажу, та тута й одружився з п. Величковською (тепер вона, здається, в Сосницькому повіті сільською вчителькою). І чоловік, і жінка були такі щирі "мужиколюби", що других таких – пошукати! Загально в початку 60-х років у нас була страшенна мода на всяку мужиччину. Пам'ятаю, наші козелецькі пані так як показилися: насправляли собі всяких плахт та корсеток і в тому убранню пишались і дома, і в гостях, і в церкві. Навіть кацапки, жінки тутешніх урядників та офіцерів, посправляли собі "маларассейскіє костюмы". Слідом за жінками й чоловіки почали в мужицьку одіж вбиратись: в свити, сині штани, вишивані сорочки. Враз з убранням пішла мода і на "хохлацькі" книжки й на мову. Інче, далебі, тільки й знало два слова: "що" і "як", а туди ж перлося говорити по-українськи – виходила така мішанина, така нісенітниця, що й сміх, і досада!.. Всі ті мужиколюби після волі так наче гриби після дощу повиростали: до того часу в нас про них і чутки не було. Повиростали, кажу, та й побраталися – по городу так чередою і ходять од одного до другого: у цього вранці балюють, у того ввечері. Але переважно збирались у Свидницьких – вони всім цим добродіям перед водили. Наняли вони (Свидницькі) собі просту хатину на Покорщині (таке передмістя в Козельці), убрали її по-українськи і завели так зв. "курінь". Щодня збирались до того куреня громада – співи, балювання не виводились.

В той час, пам'ятаю, стояли в нашому Козельці землеміри – люди все молоді, веселі, занадто охочі до всяких гулянок; вони з того куреня майже не вилазили. Але опріч наших, міських, наїжджали туди гості з Києва і

Чернігова. Казали, напр., що вчащав туди п. Степан Ніс, а з ним деякі студенти, тощо...

Тим часом по городу пішла погана поголоска: “Що вони там роблять? Позбираються на край міста та бач, що виробляють! Почали молодіж каламутити, ось же лиха якого почуєм!..” – казали, що вони там до себе мужиків збирають, читають їм книжки українські, бунтують проти царя... Казали навіть, що там вони малих дітей ріжуть. Далебі, не брешу: нянька моя іменно тим мене страхала. А проте я таки раз побула в тому куріню. Не згадаю вже тепер, яким способом я туди попала? Мабуть, так, що пішла гуляти на Покорщину, а мене хто знайомий побачив та й закликав. Пам’ятаю тільки, що зі мною там дуже багато панькалисъ: брали на руки, частували, голосно співали і балакали по українській...

Скільки там часу існував той курінь, не знаю. Коли се вийшов указ: не печатать українських книжок, не носити української одежі, не говорити по українській. От тоді-то почався переполох у тому товаристві! Бідні пані, десь трохи не плачучи, мусіли кидати своє кохане убрання та одягати звичайну одіж. Курінь зараз же скасували, товариство розігнали, чи, може, само воно якось розлізлося – не знаю. А Свидницькому перепало на бублики. Не згадаю вже, що іменно йому зробили? Здається, в Київську кріпость заперли. Скільки часу він там б “От, пропав чоловік ні за нюх табаки! А який був розумний, який розумний був! Якби був шанувався – то би Бог знає якого чину дослуживсь!” – “Еге, – одказували, – так єму й треба, щоб не бунтував мужиків, щоб не каламутив молодіж”. Але я так думаю, що якби він справді бунтував, то уже виявилося, а то ж нічого не було чутно про якесь недовольство, бунти мужицькі. Може, якби усе теє товариство, курінь той, не держався так особняком, не ховався б десь по закутках – люди б їх не бачили й не клепали б усяких нісенітниць. А то ж бо такі брехні по городу ходили, що далебі, сором за самих людей, як таке вигадувати і як такому віри йняти?” [Черніговець 1886: 398–399].

Цінність цієї замітки в тому, що ми ще раз переконуємося в національній свідомості А. П. Свидницького, у тому, що довкола нього завжди збиралися патріотично налаштовані люди. Так у Києві, за свідченнями Б. С. Познанського, він зібрав навколо себе студентів Духовної академії [Познанський 1913: 41–52], у Миргороді розгорнув активну культурно-освітню роботу, заснував недільну школу, влаштовував вечірки, де читали твори Т. Г. Шевченка. Козелецький період життя і творчості письменника, у цьому плані, не став винятком.

В аналізованій замітці подано ще один цікавий факт: його дружина була з роду Величковських і спочатку поділяла погляди А. П. Свидницького, а непорозуміння, ймовірно, виникли після закриття “Основи” та Валуєвського циркуляра 1863 р. – таємного розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, у якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних “малоросійською”, тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволяли публікації художньої літератури. Цей указ важко вдарив по українській культурі, зокрема й по А. П. Свидницькому, який позбувся можливості друкуватися, а зв’язку з Галичиною, як інші письменники, не мав. Через це й він почав зловживати алкоголем, принаймні в період 1863–1867 рр. літературної діяльності не виявляв, поступово втрачав становище на службі й платню, що й призвело до побутових ускладнень у родині. І лише в останні роки життя він повернувся до творчого життя, відновив літературну та фольклористичну діяльність, намагався висвятитися у священники.

Творчість А. П. Свидницького зацікавила й визначного літературознавця, перекладача, письменника, видавця, лексикографа, педагога, громадського діяча ліберального напряму О. Кониського. У літературному збірнику “Ватра”, яку видав у Стрию Василь Лукич у 1887 р., він надрукував біографічну замітку про письменника, а ще через рік, у

1888 р., у “Зорі” уперше подав зведені біографічні дані про письменника [Кониський 1888: 123–124]: встановив день його народження (зауважимо, що в питанні про дату народження письменника існував певний різнобій. Так, О.Я. Кониський, спираючись на свідчення старшого брата Анатолія Свидницького Якова, прийняв дату 3 липня 1834 р., а насправді письменник народився 1 вересня в селі Маньківцях Гайсинського повіту на Поділлі (тепер Тульчинського р-ну Вінницької обл.), з’ясував ім’я не тільки батька Анатолія, а й матері – Мотрони; підкреслив, що назвали письменника на честь “св. Анаталія, патріархи Царегородского”; що мав він брата Якова, який був священником; подав точну дату вступу до університету (15 (27) березня 1857 р.); що покинув університет через неспроможність оплатити навчання і через злидні, і це сталося 19 (31) грудня 1859 р. За рік, 19 грудня 1860 р., дістав право бути вчителем російської мови в повітових училищах, відтак 23 грудня 1860 р. став таким учителем у Миргороді з платнею 300 руб. щорічно. До Козельця переїхав через те, що діставав там платню, як помічник акцизного наглядача, 1500 руб., тут і одружився з Оленою Величковською, яка була дочкою місцевого лікаря. О. Кониський докладно описав духовне падіння письменника та його пияцтво; насамкінець згадує він і вірш “Горлиця”, що був надрукований у “Черниговских губернских ведомостях” у № 4 за 1860 р., вважаючи цей вірш “слабеньким” [Кониський 1888: 124]. Зауважимо, що саме з кінця 80-х років XIX ст. починається наукове вивчення творчості та життя видатного письменника – А. П. Свидницького. Пізніше О. Я. Кониський написав передмову до першого поправленого та звіреного з автографом видання “Люборацьких”, що з’явилось у Києві в 1901 р.

У 1891 р. була опублікована “Історія литературы руской” Омеляна Огоновського, де окремий розділ присвячено А. П. Свидницькому [Огоновський 1891]. Дослідник старанно зібрав звістки до біографії письменника, переказав зміст роману “Люборацькі”, назвавши його “вдатним, а подекуди сензаційним” [Огоновський 1891: 535], однак

помилився, вказуючи рік його друку в “Зорі” (1884 р. замість 1886 р.), і зробив досить цікаві висновки: “Зъображаючи траґедію въ семьи Люборадських, автор мав ачей на думцѣ траґичну долю Украины, котра побиває ся московскою кормигою и тымъ лихолѣтємъ, яке выкликують свои перевертнѣ. Свидницкій видѣвъ недолю своєи батькôвщины и болѣвъ серцемъ изъ-за упадку народныхъ святощій. Вôдтак имя Свидницького житиме въ нашôй литературѣ дотôль, докôль рôднû святощѣ будуть дорогû Украинцямъ” [Огоновський 1891: 554].

Отже, О. М. Огоновський із позицій національно-культурницького напряму в критиці (пізньоромантичних уявлень про літературу як фактор збереження національної самобутності) відзначає влучність відображення А. П. Свидницьким в Україні загарбницької політики Росії та Польщі. Саме цей дослідник першим звернув увагу на символічність образу родини Люборацьких у романі письменника, вважаючи її долю – долею політично і культурно закабаленої України. Поряд із А. П. Свидницьким він ставить Г. Ф. Квітку-Основ’яненка, П. О. Куліша, Марка Вовчка, Ганну Барвінок, О. П. Стороженка, Д. Л. Мордовця, О. Я. Кониського, Митра Олельковича, В. С. Ільницького, І.С. Нечуя-Левицького.

У 1902 р. в “Киевской старине” з’являється стаття “Жертвы переходной эпохи” Ф. П. Матушевського – видатного українського літератора-журналіста, критика, громадського та політичного діяча, присвячена А. П. Свидницькому [Матушевський 1902]. Виходячи із суспільно-утилітарних, моралістичних критеріїв неонародницької критики, він пише про умови “тяжелаго безвременья” доби письменника. Основну причину хворобливості суспільства дослідник знаходить у його денаціоналізації [Матушевський 1902: 197]. Ця стаття є, по суті, рецензією на “Люборацькі”, надрукованому у видавництві “Вік” 1901 р. “На долі цього видатного твору і його автора, – писав Ф. П. Матушевський, – віддзеркалилася доля усієї української літератури й українського суспільства, а тому і твір, і його автор заслуговують на те, щоб про них сказати більше,

ніж зазвичай говориться у бібліографічній замітці з приводу появи нової книги” [Матушевський 1902: 197].

Загалом же можемо зробити такі висновки після прочитання цієї розвідки:

1. Літературна спадщина, яку залишив А. П. Свидницький, хоч і не велика, але, достатня для того, щоб визнати в ньому велику літературну силу, яка згасла передчасно. Ф. П. Матушевський дуже високо оцінив твір А. П. Свидницького, назвавши його “прекрасной хроникой”: “Изложеніе ея не страдаетъ присущими многимъ беллетристамъ длиннотами. Во всей повести нельзя указать страницы, даже строчки, о которой можно было бы сказать, что она лишняя. Даже, напротивъ: авторъ вездѣ настолько кратокъ, что иногда приходтся жалѣть о томъ, что онъ не далъ развитія брошенной мысли, или намѣченной двумя-тремя штрихами картинкѣ, благодаря выдающейся наблюдательности его глаза. Языкъ его сжатый, образный, нѣсколько съ оттѣнкомъ подольскаго говора, что мѣстами, въ свою очередь, сообщаетъ ему своеобразную прелесть силы и выразительности” [Матушевський 1902: 224].

2. Роман “Люборацькі” – це прекрасно виконана художня картина про побут духовенства Поділля першої половини XIX ст., у якій автор показав руйнування патріархальних традицій у середовищі духовенства, його відрив від народу, розкрив “разючу несумісність природних нахилів дитини і казенно-бюрократичної системи навчання, покликаної муштрою витравлювати в дітей і молоді будь-яке почуття самоповаги і громадської ініціативи” [Міщук 1985: 532]. У зв’язку із цим твір зберігає цікавість і через тридцять років після написання: “…авторъ умѣлою кистью талантливаго художника кладетъ штрихъ за штрихомъ на задуманной имъ картинѣ постепеннаго процесса утраты естественныхъ, симпатичныхъ свойствъ человѣческой души и искусственнаго привитія противуестественныхъ глубоко-отталкивающихъ чувствъ, мыслей, желаній и поступковъ подъ вліяніемъ ужасной атмосферы бурсацкаго быта” [Матушевський 1902: 208].

3. Ф. П. Матушевський на прикладі “Люборацьких” А. П. Свидницькогойі “Очерков бурсы” М. Г. Помялковського намагається спростувати поширений у той час погляд на процес розвитку української літератури, згідно з яким остання позбавлена усякої самостійності й самобутньої творчості й була і є лише підголоском російської літератури. “Указанныя нами достоинства повѣсти Свидницкаго, безъ сомнѣнія поставившія бы его в ряды выдающихся писателей и болѣе богатой литературы, чѣмъ украинская, вызываютъ въ насъ смѣшанныя чувства сожалѣнія и радости, – сожалѣнія по поводу того, что такое прекрасное произведеніе, имѣющее не только мѣстный, окраинный, но и общій интересъ по глубинѣ и важности затрагиваемыхъ имъ вопросовъ, оставалось такъ долго неизвѣстнымъ нашей читающей публикѣ, и радости по поводу выхода, хотя и поздняго, этой повести” [Матушевський 1902: 224].

У 20-х роках минулого століття творчість А. П. Свидницького вивчали О. Т. Богаєвський, І. А. Зубковський, А.І. Рогозівський, В. І. Станіславський, Ю. П. Філь, М. М. Хращевський, А. П. Шамрай, Б. М. Шевелів, а найбільше Микола Зеров – український літературознавець, літературний критик, полеміст, лідер “неокласиків”, перекладач античної поезії [Зеров]. Розглядаючи біографічні відомості письменника, вивчаючи його спадщину, М. К. Зеров робить досить сумні висновки: “В лавах української літератури, взагалі не бідних на всякого роду невдах, Анатоль Свидницький був невдаха найбільший і найтиповіший” [Зеров 1990 II: 323]. Разом з тим критик називає його найталановитішим, найініціативнішим з українських прозаїків того часу і як письменника порівнює з І. С. Нечуєм-Левицьким і Панасом Мирним: “Ті самі риси “інтелігентського пролетарства”; те саме постійне роздвоювання на урядовця коронної служби та українського письменника-народовця, письменницька робота, якій уділяються тільки окрушини часу…” [Зеров 1990 II: 333]. Водночас М. К. Зеров характеризує А. П. Свидницького, як “...людину радикальної закваски, людину громадську, соціабельну, без нахилу замикатися у відлюдно-затишному клубі, людину жваву і рухливу,

що вміє заражатися і жити ідеями свого часу”, що нічого спільного з названими письменниками не має (*тут і далі збережено правопис автора – Б.К.*) [Зеров 1990 II: 333].

М. К. Зерова як літературного критика зацікавила історія видання роману “Люборацькі”, яка свідчить, що рукопис потрапив до видавництва задовго до його закриття: першу частину А. П. Свидницький подав ще в 1861 р., другу – наступного року. Це переконує в тому, що редакція часопису мала можливість ознайомитися з романом, пересвідчитись у його непересічності, однак не поспішала з його виданням. У передмові “Літературні митарства “Люборацьких” до видання роману 1927 р. М. К. Зеров пише, що від твору А. П. Свидницького “...пахне свіжістю таланту, молодістю реалістичної манєри, чутливістю до нових артистичних тенденцій, – а цим не завжди, оперта на традиції та несмілива, сентиментальністю закрашена, квітчаним етнографізмом перенята, могла тодішня наша проза похвалитись” [Зеров 1927: 12].

М. К. Зеров, аналізуючи видання “Люборацьких” 1886 року, зазначає, що крім купюр та поправок, внесених до тексту, “галицька редакція не додержала ні точної назви твору (“Люборадські” зам. “Люборацькі”), ні розподілу на частини” [Зеров 1927: 5]. За словами дослідника, чимало в першому виданні й пропусків (від кількох рядків до двох сторінок). “Інколи це пропуски переступних та звязкових фраз, експлікативних та підсумовуючих реплік у діялогах, інколи заміна одного виразу другим, більш як на галицьке вухо приймовним, інколи давання тому-ж самому слову звичайнішого для галицького читача фонетичного вигляду” [Зеров 1927: 8–9]. На думку М. К. Зерова, це продиктовано, перш за все, тим, що галицькі редактори викидають усе, що може здатися читачеві замахом на престиж духовенства в громаді. По-друге, це відраза від реалістичного підкреслювання: “редакція намагається тримати стиль повісти на певній висоті” [Зеров 1927: 10]. І, по-третє, у зв’язку з цією стилістичною тенденцією є системне переслідування звульгаризованих форм та локальних

подільських виразів. Внаслідок “всіх тих змін літературне обличчя повісти значно погіршало; відпала низка колоритних слів, форм, зворотів, випав ряд сцен, нехай і грубих, часами може і перевантажених деталями, але яскравих і мальовничих” [Зеров 1927: 12].

У статті “Анатоль Свидницький, його постать і твори” М. К. Зеров, визначаючи тему “Люборацьких”, зазначав, що вона “може бути схарактеризована назвою одної давньої української драми – “Старе гніздо і молоді птахи”; інакше сказати – руйнування старовинного побуту українського духовенства під впливом урядових російських заходів та громадських співвідношень в 40-х роках XIX віку” [Зеров 1990 II: 340]. Дослідник акцентував увагу на важливості проблеми української бездержавності у творчості А. П. Свидницького з точки зору критеріїв неонародницької критики, оцінив високу майстерність письменника у відображенні недоліків освітньої системи підімперської України і розкритті паралелі “українська мова – батьківська мова”. Взагалі проблему “треба освіти” М. К. Зеров вважає однією з основних у творчій спадщині письменника: “Духовна єпархіальна влада наказує віддавати хлопців до новозаснованих духовних шкіл та семінарій”, а дівчат до «польських пансіонів»” [Зеров 1990 II: 341]. Учений характеризує роль письменника в окресленні значення освіти у формуванні особистості й робить висновок, що: “Антось Любораченко, син о. Гервасія, не раз записаний у “квартирный журнал” до графи “кто мужичил?”, не раз поносивши на шиї “ноту” за українське слово, ужите в товариській бесіді, … – повертається додому вкрай зрусифікований. Мася, не раз попостоявши на колінах за своє “хлопство”, вертається додому “ляхівкою”. Але це було б півбіди, – пише М. К. Зеров, – вони залишаються без “внутрішнього ладу, психічної сталості, морального почуття” [Зеров 1990 II: 342].

Визначаючи розповідну манеру автора “Люборацьких”, М. К. Зеров зауважує, якщо “ввесь розвиток української прози, від Квітки і до Франка, можна поділити на дві пори – розповідного та описового стилю”, то

“Свидницький не побажав робити насильства над натуральним звуком своєї мови… і подався по середній лінії, знайшов міру в речах і тим зайвий раз дав відчути свій безперечний художній такт” [Зеров 1990 II: 349].

А. П. Свидницький першим серед інших письменників відмовився від тематики селянства, надавши перевагу темі духовенства, і це особливо поцінував критик, зазначаючи, що він мав “...більше свіжості, індивідуального засобу та винаходу, аніж мертвотної данини літературній традиції” [Зеров 1990 II: 338].

Аналізує дослідник також деякі оповідання та нариси А. П. Свидницького і не погоджується із характеристикою М. І. Петрова, який, не знаючи роману “Люборацькі”, не дуже високо оцінив оповідання письменника. Проаналізувавши “Пачковози”, “Конокради”, “Жебраки”, “На похоронах”, “Гаврусь і Катруся”, писані російською мовою, М. К. Зеров робить висновок, що оповідання А. П. Свидницького є помітним явищем літературного життя кінця 60-х років, у них багато характерного для доби і для становища української літератури. Великим лихоліттям називає вчений і те, що письменник “мусить друкуватися в чужому (мовою і поглядами) часописі. Людина, що найгарячіше обстоювала літературне право української людності, мусила погоджуватись на російське самовисловлювання, лише де-не-де “для колориту” послуговуючись українським словом!..” [Зеров 1990 II: 359].

Дослідження В. Д. Коряка “Українська література. Конспект” [Коряк 1928], “Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство” [Коряк 1929] здійснені з точки зору формально-соціологічного методу ортодоксальної марксистської літературної теорії та критики. У працях письменник розглядається у мистецькій взаємодії із П. О. Кулішем, Марком Вовчком, Л. І. Глібовим, С. В. Руданським, О. Я. Кониським, І. С. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним. Автор пов’язує з А. П. Свидницьким зародження в українській літературі “войовничого націоналізму” як протидії русифікації та полонізації, що хибує надмірною однозначністю.

У 1928 р. в “Записках історико-філологічного відділу” вміщено статтю “До біографії А. Свидницького” Юхима Філя [Філь 1928] – українського літературознавця, етнолога, ученого секретаря Кам’янець-Подільського наукового товариства при АН (1926–1929), у якій він подає знайдені в архіві колишнього Київського університету св. Володимира та Київському центральному архіві деякі документи про перебування А. П. Свидницького в університеті, про іспити його при університеті на звання вчителя російської мови в повітовій школі та про службу його в Київському центральному архіві. Проаналізувавши ці документи, вчений констатує, що “життя письменника увесь час складалося не так, якби йому самому цього хотілось. Він мусів медичний факультет перемінити на історико-філологічний, мусів залишити університет і йти вчителювати зовсім не передбачивши й не бажавши цього і т. ін. А наведені письмові роботи дають змогу познайомитись, правда не з художніх творів, з мовою й стилем письменника за його університетських років” [Філь 1928: 253].

У цьому ж році з’являються спогади учнів А. П. Свидницького – І. А. Зубковського й О. Т. Богаєвського – відомих українських лікарів. У Миргороді А. П. Свидницький, як згадують його учні, організував громадську бібліотеку, яка згодом стала одним із культурних центрів міста. Кошти для неї він добув, влаштовуючи літературні вечори, на яких Овксентій Трохимович і Іван Андрійович читали напам’ять вірші О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, Т. Г. Шевченка. Заснувавши недільну школу, А. П. Свидницький не лише сам у ній викладав, а й залучав до викладання своїх учнів повітової школи. Так, і О. Т. Богаєвський, і І. А. Зубковський часто читали учням вірші Т. Г. Шевченка, роздавали їм маленькі брошурки, так звані “метелики” з творами Кобзаря. Зі спогадів дізнаємося й про те, що А. П. Свидницький запроваджував новий звуковий метод навчання грамоти (метод Золотова), за допомогою якого слухачі швидко опановували азбуку й починали читати [Зубковський 1928: 153].

Національну тематику однієї з поезій митця із позицій об'єктивізму української літературознавчої науки періоду "українізації" аналізує Б. М. Шевелів у статті "До цензурної історії пісні Анатолія Свидницького "Горлиця" [Шевелів 1929].

Немало уваги віддали письменнику і в пізнішому часі М. М. Хращевський, В. Я. Герасименко, М. Є. Сиваченко, Н. Й. Жук, Р. С. Міщук, П. П. Хропко, Й.О. Дзендзелівський, О.Г. Муромцева та ін.

Творчості А. П. Свидницького присвячено й дисертаційну роботу Н. А. Данюк "Творчість Анатолія Свидницького у розвитку суспільно-політичної та літературної думки України другої половини XIX ст." [Данюк 2004]. Оскільки час на межі XX–XXI ст. ознаменувався відродженням українського літературознавства як об'єктивної науки, світогляду, ідеології, впровадженням його здобутків у життя, то одним із завдань літературознавства на сучасному етапі є наукове прочитання зі світоглядних, методологічно-наукових позицій початку XXI ст. матеріалу, який дає відомості про Україну та українство, розкриває суть та значення цих феноменів у суспільно-політичному та культурно-естетичному вимірах. Як зазначає Н. А. Данюк, за умов творення суверенної держави усі проблеми, які були досить гострими й раніше, постали на новому ґрунті. У радянський час ці проблеми вирішувалися з позицій політичної гегемонії комуністичної партії, єдиної держави, єдиного народу (радянського), єдиної конституції. Новостворювана Україна мала не просто змінити конституцію, а створити нові засади свого суспільного життя. Для цього необхідне створення нової правової основи, ідеології, нової еліти, нової української системи освіти, науки, культури, на чільне місце має стати українська мова. Для цього потрібно: а) переосмислити попередній історичний досвід; б) у руслі досвіду вивчити сучасні історичні проблеми. Так, як переоцінці підлягає сфера культури загалом, переоцінці підлягає і її органічна частина – література. В цьому ключі автор праці розглядає творчість А. П. Свидницького –

співвідносно з розвитком суспільно-політичної та літературної думки України другої половини XIX ст. [Данюк 2004: 8].

Однак мова творів письменника, зокрема роману “Люборацькі”, майже не досліджувалася, хоча, як зазначає Р. С. Міщук, – “…це своєрідна сторінка в розвитку української літературної мови. Вона позначена активним використанням діалектних форм – фонетичних, лексичних, граматичних, орієнтацією на живомовну стихію” [Міщук 1985: 531].

Дослідники лише побіжно згадували про мовну манеру автора [Герасименко 1959: 114; Жук 1987: 115]. М. Є. Сиваченко мовний аспект розглядає у зв’язку із характеристикою дійових осіб та освітніх систем. Так, зросійщення уособлюється семінаристами та бурсаками, а засилля польської мови – вихованками шляхетських закладів. [Сиваченко 1962: 288].

Мові творів А. П. Свидницького присвячено й оглядові розділи в курсах з історії української літературної мови. Так, П. П. Доценко у своїй праці, що увійшла до “Курсу історії української літературної мови”, характеризує особливі риси індивідуального слововживання письменника [Доценко 1958], а В. М. Русанівський, проаналізувавши мовний стиль А. П. Свидницького, констатував: у прозі він перейняв манеру Марка Вовчка, головним джерелом мовотворчості у нього є народнорозмовне, а його мові характерна певна схильність до етнографізму. І хоч більшість слів у письменника загальноукраїнські, зазначав учений, але є й чимало діалектизмів [Русанівський 2001: 242]. Про те, як відображається подільський говір у мові творів письменника, йдеться у працях І. Г. Матвіяса, Б. О. Коваленка [Матвіяс 1998; Коваленко 2009 а; Коваленко 2009 б; Коваленко 2009 в]. Зокрема, у монографії “Варіанти української літературної мови” підкреслено, що “найвиразніше в творах А. Свидницького відбиті лексичні діалектизми” [Матвіяс 1998: 84]. Дослідник виокремлює низку лексичних регіоналізмів, що їх вживає письменник, зазначаючи, що “у мові його творів відображений рівень нормування літературної мови відповідного періоду та живомовна стихія Поділля, що виражається в активному

використанні фонетичних, граматичних і лексичних говіркових рис” [Матвіяс 1998: 85].

Посилення інтересу до творчості А. П. Свидницького фіксуємо двічі. Перший період припадає на 20-ті роки XX ст., коли було двічі видано “Люборацьких” (1925, 1927), тоді ж уперше зібрано оповідання й нариси в перекладі українського прозаїка, поета, публіциста, одного з основоположників пореволюційної української прози М. Хвильового, із науковим супроводом М. К. Зерова. Лише ці два імені свідчать, як високо шанувався тоді А. П. Свидницький. Другий період – це 50-ті роки XX ст. – саме тоді помічаємо новий спалах інтересу до творчості класика, після чого вона тривко ввійшла в контекст української літератури.

Не згасає цікавість до творчості письменника і сьогодні. На жаль, не все збереглося із написаного А. П. Свидницьким. Ми вище зазначали, що з надісланих до “Основи” втрачено розвідку “Злий дух”, у якій, за спогадами В. Б. Антоновича, висвітлювався “етнографічно-філософський погляд на народну демонологію” [Антонович 1889: 195], частину “Народних оповідань”, а ще статті. Про них А. П. Свидницький пише в листі до П. С. Єфименка у серпні 1862 р., принагідно повідомляючи, що написав “коротеньку священну історію з катехизисом”, яка також не збереглася: “За богів взявся після чортів. Опріч мого “Чорта”, мовлявсь, я послав в “Основу” “Відьми, чарівниці й опирі”, “Народні оповідання” такі ж, як “Чорт” (в чорта і “відміна вмістилась” [Свидницький 1985а: 522]. Ці втрати позбавили нас не одного твору видатного письменника.

3.2. Пісні та фольклорно-етнографічні нариси

3.2.1. Пісні Свою літературну діяльність А. П. Свидницький розпочав, навчаючись в університеті. Він писав поезії, мав здібності до музики, добре співав, любив народні пісні, збирав їх і сам написав кілька віршів-пісень. Зі спогадів Олени Пчілки дізнаємося про те, що від нього М. В. Лисенко записував слова і мелодії українських народних пісень [Пчілка 1913: 70].

Пісні А. П. Свидницького побудовані за зразком народних і мають антикріпосницьке спрямування. Вперше їх опублікував І. Я. Франко 1901 р. в “Літературно-науковому вістнику”. Вони, безперечно, виникли під впливом загальної революційної ситуації в країні, активної громадської діяльності самого автора, а також творчості Т. Г. Шевченка.

Одним із яскравих зразків поезії А. П. Свидницького цих років є вірш “Україно, мати наша”, в якому з болем говориться про сплюндровану рідну землю. Україна постає в персоніфікованому образі жінки-страдниці, в якої “хатиночка сяка-така”, “свитина подерта”, “дармо тіло збите” [Хропко 1985: 11]. Показуючи муки закріпаченого люду, поет іменем прославленого ватажка гайдамацького руху Залізняка проводить ідею розправи з гнобителями.

Щодо форми поезія стилізована під манеру Т. Г. Шевченка (аж до запозичення цілих віршових рядків) і закінчується закликом до народного повстання:

З’явись, з’явись, Залізняче,

Та на Вкраїну вийди!

Широкої популярності набула також поезія “В полі доля стояла”. Вірш поширювався нелегально і, перейшовши в фольклор, став відомою революційною піснею, яка дійшла до нас у кількох варіантах. Зіставлення цих варіантів твору, зроблене М. Є. Сиваченком, хоч і не дало змоги з достовірною певністю відновити авторський текст, але дозволило безпомилково з’ясувати його провідний мотив: ця поезія у своїй первісній формі була пройнята не лише антикріпосницьким, а й антицарським спрямуванням [Сиваченко 1962]. Згадавши оспівані Т. Г. Шевченком Умань, гострі ножі, “в крові панів мочені”, А. П. Свидницький закликає до священної помсти:

Беріть, хлопці, у руки –

Дайте муки за муки!

Саме ці твори мав на увазі М. П. Драгоманов, зазначаючи, що А. П. Свидницький “по ідеям був гайдамака” і до своїх віршів додавав “куплети про ножі на царів та панів” [Матеріали 1928: 145].

У вірші “Росте долом березина”, написаному навесні 1862 р., чітко виявилося ставлення А. П. Свидницького до кріпосницького характеру “дарованої” царем “волі”. Рожеві сподівання кріпаків про вільну працю на себе розвіялися під подихом жорстокої дійсності: не радість від думок про “свою ниву – море”, а гіркий розпач обдурених – така селянська доля. У вірші передано настрій обуреної маси, її протест проти “волі”, яку пани запроваджують з допомогою березових різок.

До миргородського періоду належить і кілька інших поезій. Одні з них (“Посеред неба красна зірка ходе”, “Є у вас щастя – хороша врода”) написані у формі колядок та щедрівок, інші (“Паняночки”) мають фейлетонний характер.

Зрозуміло, що гострі соціальні поезії А. П. Свидницького не могли бути надруковані. Як і революційна поезія Т. Г. Шевченка, вони належать до української нелегальної літератури 60-х років. Не випадково І. Я. Франко назвав вірші-пісні А. П. Свидницького “пам’ятками дуже інтересного часу (років 1861–1863) і дуже інтересного настрою серед одної часті української громади” [Франко 1901: 44].

Майже усі автографи поезій-пісень А. П. Свидницького втрачені[8]. Однак навіть те, що дійшло до сьогодні, може свідчити про вплив народного мовлення на ідіостиль письменника. Серед говіркових рис, які ми спостерігаємо у поетичній спадщині, виділяємо: форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*: “Посеред неба красна зірка ходе, А місяць од неї і очей не *зводе*”; диспалаталізація

[8] Окрім пісні “Росте долом березина” – автограф зберігається в ЦНБ, ф. III, № 4075. Це додаток до листа А. Свидницького до В. С. Гнилосирова від 21.V 1862 р., в якому йшлося про невдоволення селян царською реформою 1861 р., про їхню відмову навіть під військовою погрозою викуповувати втридорога панську землю і про ілюзорну надію бідняків на встановлення “справедливої” царської волі. Саме цей вірш і навіяний подібними громадськими настроями.

кінцевого [*т'*] у дієслівних формах: "Чемодан даю в залог – Оженюся, *видит* бог"; флексія *-и* замість нормативної *-і* в іменниках жін. р. ІІІ відміни: "Тру-тру-тру не до *речи* – В мене руки на до *печи*"; уживання лексем, що зафіксовані у словниках як діалектні: *зарівно – діал.* однаково [СУМ ІІІ: 291]: "*Зарівно* для мене І здоров'я й безголов'я Й людські поговори"; *видіти* – бачити [СУМ І: 388]: "Чемодан даю в залог – Оженюся, *видит* бог"; уживання фразеологізмів, що не зафіксовані словниками: "Миргородські паничі Не сплять ні вдень, ні вночі: Сонце світить, вони п'ють, При місясі-ж *воші б'ють* Паничі" та ін.

На жаль, інші риси, що маркують ідіостиль А. П. Свидницького, на нашу думку, знівельовані, про що може свідчити хоча б уживання апострофа, якого в часи написання поезій ще не було.

3.2.2. Фольклорно-етнографічні нариси. Усе своє коротке життя А. П. Свидницький цікавився народною творчістю і зібрав чимало прислів'їв, приказок, загадок, казок, переказів, легенд, оповідань. Прислів'я, приказки він передав до збірника О. М. Марковича. Ці матеріали були використані М. Номисом при підготовці видання "Українські приказки, прислів'я, і таке інше" (1864 р.) [Номис 1993]. Кілька фольклорних матеріалів А. П. Свидницького потрапили до збірника "Народные южнорусские сказки", виданого в 1869–1870 рр. І. Я. Рудченком [Рудченко 1869–1870].

Письменник вважав народну творчість неоціненним матеріалом для розуміння світогляду народу, його настроїв, економічного і соціального становища, побуту, віками сформованих моральних і культурних традицій. Ще з дитинства він жив і виховувався в селянському середовищі, часто бував на вечірніх розвагах, іграх та гуляннях, які влаштовувала сільська молодь. Про них А. П. Свидницький згодом згадував: "О! вечори-вечори! Уже вам до мене не вертатися... Довгі ви зимою, але ж і довго вас пам'ятатиму! Виховали ви мене, виняньчили, робіть тепер своє діло уже з другими. Ції-то вечори показали мені всю добру душу простого люду невинного, и я полюбив їх всією простотою чистої душі младенческої, як могло невинне серце дитяче!

Дякуючи тим вечорам, я без жодної праці завладів тим, над чим тепер прийшло б ся добре попотупкати, хтівши зібрати що-небудь” [Свидницький 1985є: 514].

Зацікавлення А. П. Свидницького фольклором посилюється під час навчання в університеті. Фольклорно-етнографічна діяльність письменника припадає на час, коли з’явилися кілька фундаментальних збірок української народної творчості прозових жанрів. Вважаючи народну творчість неоціненним матеріалом для розуміння світогляду народу, його настроїв, побуту, він прагнув до того, щоб фольклорні записи стали надбанням наступних поколінь: “Різні спадки старовини, що старші від самого Києва, що пережили все – все пережили, що було, що минуло і чому вже не вертатись, – різні примхи, забобони, примхливії оповідання тощо, що мимо них промигнула не одна сотня поколінь, достались мені…. То нехай же не гниють більше під сподом; може, знайдеться хтось такий, що й мені подякує, як я вже дякую тим, від кого сам почув; може і це зацвіле, заплісніле комусь знадобиться” [Свидницький 1985є: 514].

До нас дійшло небагато фольклорно-етнографічних праць письменника: “Злой дух”, “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, “Великдень у подолян”, “Остатки от времён доисторических”, “Легенда про Семена Палія”, “Прошлый быт православного духовенства”.

Під час навчання в університеті А. П. Свидницький написав українською мовою розвідку “Злой дух”. Вона датується 1860 р. на підставі оголошення в журналі “Основа”, редакція якого обіцяла надрукувати статтю, але з невідомих причин не опублікувала її. Одна із авторських назв цієї статті “Чорт” зазначена в листі письменника до П. С. Єфименка. Ця праця, надіслана свого часу до “Основи”, загубилася, автограф її невідомий. Ймовірно, що фольклорні записи в цій та інших статтях А. П. Свидницький зробив відповідно до програми збирання етнографічних матеріалів, укладеної на історико-філологічному факультеті Київського університету. Можливо,

стаття “Злой дух (Народные южнорусские поверья)” є частиною великої однойменної розвідки, в якій, за спогадами В. Антоновича, висвітлювався “етнографічно-філософський погляд на народну демонологію” [Антонович 1886: 195]. Ця розвідка була надрукована у № 33 газети “Киевлянин” від 16 березня 1872 р., уже по смерті А. П. Свидницького. Ця стаття – це народні оповіді про чорта, зібрані з різних куточків України, про що є помітки: Поділля, Харківська, Полтавська губернії. Цікавим є той факт, що легенди, записані А. П. Свидницьким, наприклад, про створення землі, повторюють у своїх творах й інші письменники, зокрема М. М. Коцюбинський у повісті “Тіні забутих предків”. Порівняймо:

У творі А. П. Свидницького:

“*Якъ задумавъ Богъ сотворити сей світъ*, то послалъ чорта на дно моря, чтобы онъ вынесъ земли *за панистями* (*за нигтями* – полт.), – т. е. сколько останется подъ ногтями, когда царапнетъ (*дряпне*) по дну. Чортъ и думает себѣ: погоди – сотворю я свѣтъ во имя свое.

Съ такою мыслію чертъ вынесъ земли съ дна морскаго и посѣялъ по водѣ, говоря: расти земля, во имя мое” (Богъ велѣлъ сказать: расти земля во имя Божье). Земля та и разсыпалась по водѣ. Съ таким же успѣхомъ попытавшись нѣсколько разъ сотворить землю во имя свое, чорт подумалъ: пойду къ Богу – скажу, что земля не хочетъ расти во имя Божіе. Предсталъ предъ Господа и говоритъ: не растетъ земля.

– Поди и скажи, какъ я велѣлъ, – говорит Богъ, – увидишь, что земля выростетъ.

Пошелъ чортъ и думаетъ: скажу, какъ Богъ повелѣлъ, но утаю (*вкраду*) немного сѣменъ (*насіння*), а послѣ, увидѣвши, как земля будетъ расти во имя Божье, посѣю въ другомъ мѣстѣ и создамъ вселенную (*світъ*) для себя. Тогда Богъ здѣсь, а я тамъ *будемо богувати* (полт. – богуватимемъ). Съ этой цѣлью онъ и спряталъ горсть земли себѣ въ ротъ.

Вышедши изъ воды, чортъ посѣялъ землю, говоря: расти земля, во имя

Божіе. Земля и стала расти – *аж кипить, так росте*. Но растетъ она на водѣ, растетъ и во рту у злаго духа. *Розперло чортові пащеку, чуть не вдавить*. Чортъ хотел выковырять когтями, но не успѣвалъ. И полетѣлъ онъ *по-під небесами*. Летаетъ, чортъ, а земля так і *верне* ему изо-рта. Ужъ цѣлыя горы *наблювавъ*, а земля все растетъ да растетъ. Видит чортъ, что не шутки (*не переливки)*, и возопил къ Богу: Господи, помилуй! Господь и поблагословилъ: *годі земле рости*! Земля и перестала расти, но осталась покрытою горами, *що чортъ наблювавъ*. А бог сѣялъ землю *рівнесенько*.

Потому-то теперь, де степь широкій, то Божа земля, а де горы та ярі, то чортова земля" [Свидницький 1872 : 4].

У тексті М. М. Коцюбинського:

"З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гей би море без берегів. Тай Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутить ся шум. "Хто ти є?" – запитав. А воно відповіло: Не знаю. Живий сме, а ходити не можу. – А то був Арідник. Бог про нього не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки тай ноги – і ходять вже разом оба побратими. От виучилось їм все по воді ходити, схотів бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини – не знає, бо Бог все знав на світі, але нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього. Я бих туди пронир, каже він богові. – Пронри. От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв бог глину, розсіяв. – Більше нема? – Нема. Поблагословив бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони й собі росте. Росте та й росте, вже й рота росперла, не мож йому дихати стало, очи на лоба лізуть. – Плюй! – радить бог. Зачав він плювати, тай де лиш плюне, там виростають гори, одна вишче за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробили, коли б бог не закляв. Відтоді перестали гори рости..." [Коцюбинський, р-161: 48–49].

А. П. Свидницький писав чи не в однаковій мірі як українською, так і російською мовами. Відповідь на запитання *чому?* знаходимо в І. І. Огієнка: "… двомовна писемність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж

надто багато русизмів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робив це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно” [Огієнко 1995: 139]. А ось як сам автор пише про мову твору: “Предлагаемые разсказы первоначально собраны были в разныхъ мѣстахъ нашего края. Въ разсказахъ встрѣчается много словъ и выраженій, которыя, бывъ переведены на общерусскій языкъ, получаютъ несвойственный имъ оттѣнокъ, а потому передаютъ мысль неточно. Подобныя слова и выраженія будутъ приведены здѣсь на народномъ нарѣчіи” [Свидницький 1872: 4]. Тепер стає зрозумілим, чому всі твори, які написані російською мовою, щедро пересипані української лексикою.

Одним із таких творів є фольклорно-етнографічний нарис “Великдень у подолян”, надрукований у журналі “Основа” [Свидницький 1861а; Свидницький 1861б], автограф – невідомий.

А. П. Свидницький написав це дослідження ще під час учителювання в Миргороді. Поштовхом до створення праці був вихід у світ невеличкої книжечки молодого фольклориста К. В. Шейковського “Быт подолян” (1859). Однак праця А. П. Свидницького стала не рецензією у звичайному розумінні цього слова (хоч у ній дається загальна оцінка брошури, критикуються окремі положення її автора), а ґрунтовним самостійним дослідженням. У центрі уваги – опис народної обрядовості, пов’язаної з весняним християнським святом. Праця, написана на основі дитячих і юнацьких вражень, відзначається багатством і яскравістю фактичного матеріалу, тонкістю і глибиною спостережень автора [Хропко 1985: 13].

Із розвідки постає образ подільського селянина середини XIX ст., щоденне життя якого було органічно пов’язане з найрізноманітнішими віруваннями, які часто своїм корінням сягали ще язичницьких часів. Чимало оповідань, переказів, легенд, навіть молитов, які побутували в селянському середовищі, характеризувалися вільністю в трактуванні релігійних догм,

несли в собі виразний відбиток стихійного матеріалістичного світосприймання селянина, а окремі з них, по суті, мали антирелігійну спрямованість. Тут також впадає в око художнє опрацювання фольклорно-етнографічного матеріалу, белетристичний виклад багатьох характерних епізодів з життя подільських селян. Хоч розвідка написана російською мовою, в ній часто і природно звучить українська мова, наснажена прислів'ями, приказками, фразеологічними виразами. Автор широко використовує діалог, наводить пісенні ремінісценції, вдається до ліричних і публіцистичних відступів [Хропко 1985: 13].

А. П. Свидницький детально прокоментував звичаї, традиції святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв'язок тамтешніх народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії [Міщук 1985: 554]. І хоч нарис писаний російською мовою, нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована у мовну палітру твору. З'ясуємо, якою мірою відбилися говіркові явища в нарисі. Матеріалом обрано першодрук праці, текст якої ще не був предметом спеціального лінгвістичного опрацювання.

У першодруці можна виділити цілу низку лексичних регіоналізмів на позначення предметів, ознак, якостей, дій:

Равлики – слово вжито в А. П. Свидницького зі значенням 'видозмінені постоли': "Ноги обуваютъ въ постоли – самоходы (измѣненный видъ постоловъ – *ра́влики*)…" [Свидницький 1861б: 26]. У "Словарі української мови" за редакцією Б. Д. Грінченка із покликанням на "Великдень у подолян" визначено *равлик*, як 'Родъ кожаныхъ лаптей, подобныхъ постолам' [СУМБГ IV: 1]. Зі значенням 'вид шкіряних постолів' цю лексему фіксують укладачі "Етимологічного словника української мови" [ЕСУМ V: 10], зазначаючи, що значення пов'язане із *равлик* 'слимак' – назва могла бути зумовлена деякою подібністю таких постолів до раковини равлика. Зі схожим значенням і ремаркою *застаріле* фіксує це слово 11-томний словник української мови:

равлик – 2. *заст*. Рід шкіряних постолів [СУМ VIII: 426]. Сучасні словники говірок української мови слово *равлик* із значенням ‘вид шкіряних постолів’ не фіксують. Не подають цю лексему і спеціальні словники одягу та взуття у східноподільських та середньополіських і суміжних говірках [ССПод; ССП].

Зі значенням ‘вишивка на рукавах’ вживає А. П. Свидницький лексему *поликú*: “Верхъ щегольства – *поликú*, т.е. шитье на рукавахъ” [Свидницький 1861б: 27]. У “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка із покликанням на “Люборацькі” визначено *полúк* як ‘вышитые наплечники женской сорочки’ [СУМБГ III: 283]. Етимологічний словник української мови фіксує це слово з такими значеннями: ‘верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника’ [ЕСУМ IV: 488]. У “Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок” слово ˈ*полик* та його різновиди: ˈ*полік, по*ˈ*лик, по*ˈ*лика,* ˈ*полики,* ˈ*пулики* зафіксовано в таких значеннях: ‘поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника; вставка на плечах чоловічої сорочки; верхня частина полотняної сорочки, яка пришивалася окремо; вставлений шматок тканини на рукаві сорочки; місце з’єднання рукава з плечем; вишита сорочка’ [ССП: 128]. “Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках” подає слово ˈ*поли*ˈ*ки* як ‘вставки на боках сорочки’ [ССПод: 227]. Автори монографії “Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” фіксують це слово зі значенням ‘вузькі вставки в сорочці’ [ГУ: 256]. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області подає таке значення: *полик* – вишивка на рукавах жіночої сорочки [СДУГО: 60]. Словник української мови фіксує лексему *полúк* як діалектну з такими значеннями: верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника і т. ін. [СУМ VII: 67–68].

У реченні “Женская одежда отличается отъ мужской отсутствіемъ *кáбки* (по-подольски – кáпа, каптýръ) и виложистимъ коміромъ” [Свидницький 1861б: 26] нас зацікавило слово *кáбка*. Отже,

А. П. Свидницький трактує лексему *ка́бка* як капа або каптур, вважаючи ці слова подільськими. Із значенням ‘каптур’ фіксує слово *ка́бка* Є. І. Желехівський [СЖ: 328]. У “Словарі … ” за редакцією Б. Д. Грінченка: Ка́бка, ки, ж. = Кобка? із покликанням на “Великдень у подолян”. Слово *кобка* у цьому словнику відсутнє, але є слово *ко́ба*, що в одному із двох значень лексикограф тлумачить як ‘капюшонъ въ верхней одеждѣ (в опанчі, кобеняку)’ із віднесенням його до Миргородського повіту [СУМБГ II: 258]. СУМ словоформу *кабка* не фіксує, а лексеми *коба, кобка* у цьому словнику є діалектними й тлумачаться як ‘відлога’ [СУМ IV: 200–201]. Етимологічний словник розширює значеннєвий ряд слова тлумаченням ‘верхній убір для захисту шапки від дощу’ [ЕСУМ II: 475]. У “Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок” лексему кобка зафіксовано у таких значеннях: |*кобка* ‘капюшон у будь-якому верхньому одязі’, |*копка* ‘відлога у киреї’ [ССП: 69]. Лексема *ка́па*, яка, на думку А. П. Свидницького, є подільською, зафіксована у “Словнику назв одягу та взуття у східноподільських говірках” зі значенням ‘частина верхнього одягу для захисту голови в негоду, коли немає потреби, її відкидають на спину; капюшон’ [ССПод: 95]. У словниках, що фіксують сучасні говірки, лексема *ка́па* та її різновиди має такі значення: у *гуцульських* – ка́па ‘покривало’ [СГГБ: 88]; у *буковинських* – капа́к, -а, ч., заст. ‘накидка на голову, капюшон’ [СБГ: 138]; у *наддністрянських* – ка́па ‘покривало на ліжко; капюшон’ [НРС: 123]; у *подільських* ‘покривало’ [СПодГ: 47]; у *західнополіських* – ‘фабричне покривало на ліжко’ [ССП: 59]. У словнику Б. Д. Грінченка слово *капа* має чотири значення: “1) Покрывало, попона. 2) Капюшонъ. 3) Капоръ, шапка. 4) Въ ножной толчеѣ (въ маслобойнѣ) желѣзный листъ, которымъ покрыто дно выдолбленой для песта, лунки, ступи” [СУМБГ II: 216]. Академічний етимологічний словник української мови містить такі значення: ‘покривало (на ліжко); попона; відлога; капор, шапка; залізний лист, що покриває дно ступи (в олійниці); дашок над кухонною піччю; верхній одяг священника; невеличкий килим для оздоблення хати’ [ЕСУМ II: 368]. СУМ

лексему капа не фіксує, а от лексема *каптур*, яку А. П. Свидницький вважав подільською, зафіксована сучасними словниками як загальновживана [СУМ IV: 97].

Фіксуємо в нарисі й діалектизм *кичка*: “Лубокъ извѣстенъ также подъ именемъ *кички* (ки́чка)” [Свидницький 1861б: 28]. Словник української мови фіксує лексему у двох заченнях, одне з яких – ‘старовинний головний убір заміжньої жінки’ – є діалектним [СУМ IV: 156]. У “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка серед шести значень цього слова під номером 2 зафіксовано: “кольцеобразный валикъ изъ пакли, шерсти или гарусу, иногда обшитый холстомъ, который носится замужними женщинами на головахъ подъ головнимъ уборомъ (очіпком, чепцем) [СУМБГ II: 241]. В Етимологічному словнику зафіксовано: *кичка* див. *кика*: “головний убір, що надівається молодій на другий день після вінця”, [*ки́чка*] “старовинний головний убір заміжньої жінки; віхтик льону, заплетений у косу нареченої; повстяна прокладка під хомутом; кільце для зачіски; пучок пір’я на картузі; пучок соломи або очерету для покриття даху; земляний горб”. Утворилося слово у результаті семантичної видозміни похідних форм від праслов’янського *kyka* [ЕСУМ II: 431].

Лексема *ковтки* вжита А. П. Свидницьким на позначення сережок: “*Сережки* тамъ называются *ковтками*” [Свидницький 1861б: 28]. Із цим же значенням це слово зафіксовано в Етимологічному словнику [ЕСУМ II: 487]. У словниках, що фіксують сучасні говірки, лексема *ковтки* та її різновиди має такі значення: у гуцульських – *ковтк'и́* ‘сережки; курячі підборіддя’ [МСГГ: 81], *ковто́к* ‘сережка // кулчик’ [СГГБ: 88], *ковто́к* ‘сережка’ [КСГГ: 98]; у буковинських – *ковто́к, ковтки* ‘сережка; висячі залози у тварин, птахів’ [СБГ: 215]; у наддністрянських – *ковто́к* т.с. завушниці ‘сережка’ [НРС: 119], у східноподільських – *ковто́к* ‘вушна прикраса, дужка якої просмикується в мочку вуха; сережка’ [ССПод: 95]; у середньополіських – ковтки́ ‘сережки’ [ССП: 70]. Автори монографії “Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” фіксують це слово також зі значенням

‘сережки’ [ГУ: 252]. У словнику Б. Д. Грінченка, окрім значення ‘сережки’, подається й таке: ‘жмут збитої шерсті’ [СУМБГ II: 262]. Не зважаючи на значну територіальну поширеність цієї лексеми, Словник української мови фіксує її як діалектну і лише у множині: *ковтки*, ів, мн., діал. Сережки. Слово *ковток* зі значенням діал. *ковтун* ‘жмут збитого волосся, вовни, шерсті’ внаслідок розчеплення цього слова СУМ фіксує як омонім [СУМ IV: 206].

Інша праця А. П. Свидницького, написана російською мовою, має назву “Остатки от времён доисторических (Народные предания)”. Вперше її надруковано в газеті “Одесский вестник” [Свидницький 1869в], автограф невідомий.

Автор розпочинає із зауваження: “эти предания нигде не напечатаны, никем не записаны, а живут в народе, из уст которого мы слышали их в разных местах южнорусского края, от Каменца до Харькова. Так как они относятся к глубокой древности и, по нашему мнению, имеют научную важность, то мы и решаемся обнародовать их, как сырой материал, и в форме, возможно близкой к подлиннику” [Свидницький 1985є: 513]. Складається праця А. П. Свидницького із двох розділів, що мають назви “Лубок” і “Первая хата”. У першій частині письменник оповідає про парубочу гру, широковідому в Подільській губернії на межі з Херсонською, яку грали під час похорон, і яка пов’язана, на думку автора, із народною легендою вбивати своїх немічних батьків. Звичай цей, як констатує А. П. Свидницький, існував у Переяславському повіті Полтавської губернії та в Гайсинському повіті Подільської губернії. Переказ про архаїчний звичай вбивати старих батьків засвідчено і в пізнішій літературі. Так, в альманасі “Степ”, підготовленому в Херсоні і виданому в Петербурзі 1886 р., Марія Ганепко в статті “Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву)” наводила подібну версію переказу, почуту нею в с. Велика Виська Єлисаветградського повіту: “...очень давно был обычай убивать всех стариков, неспособных к работе, и как один сын пожалел своего дряхлого

отца и спрятал его в погребе и кормил тайком. Наступил неурожай и голод, но сын продолжал кормить отца, отрывая последний кусок от себя и детей”. Напровесні, коли було нічим засіяти поле, старий порадив: “Візьми, – говорит сыну, – околот з стріхи, перетруси і, може, найдеться яке зерно, та посій, дасть бог, вроде”. Урожай видався великим, і односельчани дивувались, хто міг дати таку пораду. Тоді селянин зізнався: “Батько. Ви своїх стребляли з світа, а мені жалко стало і тепер він мені в пригоді став” [Ганенко 1886: 141].

У другій частині праці А. П. Свидницький оповідає про те, як Бог навчив людей будувати хати з вікнами. Легенда зафіксована у Брацлавському повіті Подільської губернії. А починає цю частину письменник так: “Приступая к рассказу о первой хате, не лишним считаем представить некоторые соображения, основанные на филологии” [Свидницький 1985є: 515], далі він тлумачить назви на позначення людського житла та одягу: *буда, бурдій, землянка, курінь, хустка, шмаття*. Зацікавлення українською мовою виявляється і в інших фольклорно-етнографічних працях. Наприклад, у згадуваній праці “Великдень у подолян” А. П. Свидницький так тлумачить слово *гаївка*: “Очевидно, що слово *гаївка* происходит от гай; отсюда же (?) и *гаїтись* – равносильное слову *баритись*, медлить, но не ‘проводить время’ и, тем менее, ‘терять время попусту’, как говорит г. Шейковский (вып. I, стр.1 и 43). ‘*Терять время*’ по-украински – *гаїти час,* терять время попусту – *дарма* (под. даремне, или на дурницю) *час гаїти*” [Свидницький 1985д: 485]. У цій же праці він також з’ясовує значення та походження слів *гаїтись, гай, Жельман* (назва фольклорного образу), *харлай* (назва гри), *цвинтар*. У статті “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського” А. П. Свидницький пояснює слово *русалка*, йдучи за народною етимологією.

А. П. Свидницький зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняного мовознавства. Відомо, що він, “як і його товариші по університету, П. С. Єфименко і Г. Я. Стрижевський, брав активну участь в

лексикографічній праці. Словарний матеріал, що він його зібрав і записав з уст народу на Поділлі і на Полтавщині, потім перейшов у розпорядження упорядників Словника української мови під керівництвом П. Г. Житецького” [Герасименко 1959: 20–21]. Займався письменник і науковою, і навчально-методичною діяльністю – розпочав роботу над складанням граматики, написав наукову статтю “Вимова наша українська і потреби орфографовання”. Про це ми дізнаємося з листа письменника до В. С. Гнилосирова [Свидницький 1985а: 519–522] – українського педагога, журналіста, одного з активних діячів ліберально-культурного руху. Усі свої праці А. П. Свидницький надсилав у журнал “Основа”, але редакція затримувала їх друкування і, як наслідок, частина їх втрачена назавжди, зокрема й зазначена праця, через що її точний зміст невідомий. Але у ній, очевидно, йшлося про доцільність наблизити правопис до усного мовлення народу. Письменник був захисником фонетичного принципу української орфографії. Про це також свідчить мовний аналіз рукопису “Люборацьких”. Цей принцип у подальшому був покладений в основу “Малоруско-німецького словаря” (1886 р.) Є. І. Желехівського [СЖ]. “Желехівка” набула значного поширення. З 1893 р. цей правопис запроваджений у шкільному навчанні й визнавався як єдиний офіційний аж до 1922 р. Його відстоювали І. Я. Франко, Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, він є одним із провідних і в сучасній орфографії. Статтею “Вимова наша українська і потреби орфографовання” А. П. Свидницький відгукнувся на вимогу часу: в Україні на початку 60-х рр. XIX ст. серед багатьох науковців зросло зацікавлення проблемою самобутності української мови як мови української нації.

Те, що А. П. Свидницький цікавився українською мовою та питаннями перекладу українською мовою, виявляємо у тому ж таки листі до В. С. Гнилосирова: “Пишучи до мене, напишіть, як у Вас закінчуються глаголи в теперішнім часі в 3-й персоні (може, особі лучче) наклон., изъявит. – ті, що мають ударение на останнім складі – біжить, кричить – то, що в лічбі поєдинчій і в лічбі загальній (чи як би – множ. число?), ті що в

московській мові належать до 1-го сопряженія: бігають, ідуть тощо”. Далі він запитує у товариша як українською мовою перекладатимуться деякі мовознавчі терміни, пропонуючи окремі варіанти: граматика – ‘письмовниця’, имя – ‘словоймення’, местоимение – ‘займення’, буква – ‘значка’, гласная – ‘голосна чи самоголоса, самогласна’, согласная – ‘приголосна чи заголосна’, полугласная – ‘безголоса’” [Свидницький 1985а: 521–522].

Цікавим для сучасного читача є й жанрово-етнографічний нарис “Прошлый быт православного духовенства”, у якому письменник детально описав взаємини між православним священником і громадою та польськими панами на Поділлі. Автограф невідомий, уперше надруковано в газеті “Киевлянин”, 1869 р., 7 серпня, № 92; 9 серпня, № 93 [Свидницький 1869а].

Нарис містить багато характерних реалістичних подробиць, побутових і психологічних деталей, етнографічних відомостей, які допомагають сучасному читачеві перенестися в минуле, відчути духовну атмосферу суспільного життя того часу. А. П. Свидницький описує побут і звичаї духовенства, його одяг, їжу тощо.

Назви дійств:

Обхідчини – священник, який уперше прибував на місце служіння, обходив усіх прихожан, отримуючи від них подарунки. СУМ не фіксує.

Льнування – збирання з прихожан подаянь. СУМ не подає. Лексема зафіксована у Б. Д. Грінченка: *Льнування*, ня, *с*. Собираніе попадьей съ прихожанъ льна и пр. даяній. Льнувати, ную, єш, *гл*. О попадяхъ: ходить по приходу и собирать ленъ и прочія даянія. О. 1861. Х. 62. [СУМБГ II: 384]. Лексикограф покликається на інший твір А. П. Свидницького “Великдень у подолян”, який надруковано в “Основі”.

Колодій – народне свято, бабське свято. СУМ лексему в цьому значенні не фіксує. У “Словарі…”: *Справляти колодія*. Пировать, выпивать на деньги, полученныя какъ выкупъ отъ колодки. О. 1861. Х. Свидн. 62. [СУМБГ II: 271]. Б. Д. Грінченко покликається на А. П. Свидницького.

Русали – народне свято. У “Словарі …”: *Русали*, лів, *м. мн*. = Розигри З. О. 1861, Х. Св. 44. *На русали купаються, шоб не було посухи* О. 1861, Х. Св. 47 [СУМБГ IV: 88]. Покликання на А. П. Свидницького. Сучасна українська мова засвоїла це слово з іншою ніж у письменника флексією та видозміненим значенням: *русалії*, ій, *мн*., *етн*. Весняний обряд у давніх слов’ян, пов’язаний з поминанням померлих [СУМ IX: 911].

Цікаво описує А. П. Свидницький і те, як харчувалися священники: “Какъ скудно вообще было подаяніе прихожанъ, видно изъ того, что, не смотря на *обхидчыны* и *колодія,* на хожденіе съ крестомъ (послѣ праздника Р. Хр.), съ *кропыломъ* (съ св. водою послѣ Богоявленія) и съ молитвою (передъ Пасхою и Рождествомъ), не смотря на плату за исполненіе требъ и на нѣкоторые другіе доходы, не многіе изъ священниковъ имѣли зимнія рясы и рѣдкій избѣгалъ необходимости ежегодно по цѣлымъ мѣсяцамъ питаться постнымъ *кулишом* съ сухарями, *затиркою,* овсянымъ киселемъ, *квашею* и варениками, также пирогами съ *вурдою* (бурдою). Каша, *тисто съ сыромъ,* даже *коржи* съ маком или, что то же, *шулыкы* и *пампушкы* съ чеснокомъ были уже роскошью. Къ роскоши же, по тогдашнему, надо отнести и забытые впоследствии блюда: *пызы* и *шупоню** (*Пызы – родъ гречневыхъ галушекъ – подавались безъ юшки, облитыя чеснокомъ, как пампушки; а шупонею звался родъ винегрета – смѣсь фасоли, гороху, картофеля, помазанная постнымъ масломъ). Дары природы, сообразно временам года, служили имъ не для удовлетворенія утонченнаго гастрономического вкуса, а для удовлетворенія простого чувства голода. Съ весны появлялись *мандзари* (пироги съ полевымъ чеснокомъ) и *капуста въ кваску* (борщъ изъ щавля), въ нѣкоторыхъ мѣстахъ *зеленына* – зеленый соусъ изъ крапивы. Лѣто приносило горохъ, фасоль, молодую кукурузу, молодой картофель, *кисельцю* изъ вишень, яблоковъ и сливъ, вареники съ ягодами, пироги съ ягодами и яблоками, также огурцы, дыни и арбузы (кавуны). Лѣсныя мѣстности сверхъ этого доставляли *губы* (различные грибы) для ужина, приготовлявшіеся обыкновенно съ пшеномъ и чеснокомъ. Кромѣ этихъ блюдъ употреблялся

при случаѣ борщъ *верещакъ* или *гультяйскій*, изъ квасу, колвасы и луку, *холодець* или, что тоже, *хопта,* вареники съ сыромъ и съ крошками, пироги съ сыромъ, *плечинды* или *пласинды* (круглые пироги) и *мамалыга,* чаще *лемишка.* Мамалыгу ѣли съ масломъ или салом безъ ложекъ, разрѣзывая ниткой и макая, послѣ масла или сала, въ сыръ; лемышку же ѣли ложками, тоже помазанную, или съ молокомъ коровьимъ, овечьимъ, или изъ коноплянаго сѣмени, также съ *киселыцею.* Имѣвшіе коровъ лакомились *налыстныками, маслянчынымъ борщомъ* и т.д. Мясное же употребляли вообще рѣдко, и то домашнюю птицу, свинину (преимущественно поросятъ) и, кто могъ, баранину. Говядину пробовалъ не каждый, а большая часть не знала даже какой въ ней вкусъ.

Хлѣбъ въ большей части случаевъ замѣнялся сухарями, которые любили ѣсть съ борщемъ и просто смочивши водою, а потомъ посоливши. Въ крайних случаяхъ, когда не было сухарей и ржаной или пшеничной муки, ѣли *просяныки, ячминныки, вивсяныки, горохвъяныки* или, по другому произношенію, *горохмянаки* и *малай.* Это хлѣбъ изъ муки просяной, ячной, овсяной, гороховой и кукурузной. Первые три рода хлѣба сносны, ячный только слишкомъ сладокъ, а овсяный кисловатъ; но надо быть крайне несчастнымъ, чтобы ѣсть *горохмяныкъ* и *малай,* особенно черствые. Какъ вкусъ ихъ, такъ и запахъ непріятны, и не хватаетъ слюны во рту, чтобы, достаточно для прохода въ глотку, смочить кусокъ. Утомишься, пережевывая, а того и жди, что подавишься.

Осетра большая часть священниковъ и до сихъ поръ не видала, а балыкъ и икру, быть можетъ, начнутъ ѣсть; но въ то время, о которомъ идетъ рѣчь, даже вяленый судакъ не для каждаго былъ доступенъ. Вообще говоря, свѣжую рыбу чаще можно было видѣть на столѣ священника, нежели соленую, потому что вторую надо было покупать, а первой, при обиліи водъ, каждый могъ наловить самъ. Къ рыбнымъ блюдамъ надо отнести и *скойкы* или *ракушкы,* которые не отвратительны на вкусъ, но мало питательны,

скоро пріѣдаются и утомляютъ челюсть” [Свидницький 1869а: 7].

Серед назв страв, які описує у нарисі А. П. Свидницький, є такі, що:

1. Зафіксовані в сучасних словниках без будь-яких змін і ремарок – *куліш, затірка, кваша, коржі, шулики, пампушки* тощо, наприклад:

Кулишъ – куліш, лешу, *ч.* Густий суп (звичайно з пшона) [СУМ IV: 391].

Затирка – затірка, и, *ж., кул.* Страва, зварена на воді або молоці з розтертого в дрібні кульки борошна з водою [СУМ III: 352].

Кваша – кваша, і, *ж.* 1. Страва з гречаного або житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю [СУМ IV: 133].

Шулыкы – шулики, ів, *мн.* (*одн.* шулик, а, *ч.*). Коржі, политі медом з розтертим маком [СУМ XI: 560].

Мамалыга – мамалига, и, *ж.* Густа каша з кукурудзяного борошна [СУМ IV: 615].

Лемишка – лемішка, и, *ж.* 1. Страва з густо запареного борошна, звичайно гречаного [СУМ IV: 476].

Налыстныки – налисник, а, *ч.* Тонкий млинець, в який загортається якась начинка, найчастіше з сиру [СУМ V: 119].

Плечинды или *пласинды* – плачинда, и, *ж.* Виріб із тіста (переважно прісного), що має плескату форму, з начинкою із сиру, гарбуза і т. ін. або без неї; вид пирога [СУМ VI: 572].

Киселыця – киселиця, і, ж. Драглиста страва зі слив та борошна або круп [СУМ IV: 153].

Цікаво, що такі назви, як *вівсяники*, *горохвяники*, зафіксовано у СУМі (вівсяник, а, *ч.* Хліб, корж із вівсяного борошна [СУМ I: 550]; горохвяник, а, *ч.* Млинець з горохового борошна [СУМ II: 137]), а назви аналогічних виробів – *просяники, ячмінники* – СУМ не подає.

2. Зафіксовані у Словнику української мови із ремарками, наприклад:

Вурда (бурда) – вурда, и, *ж., зах.* Варений невитриманий сир [СУМ I: 787]. Як синонім до лексеми *вурда* А. П. Свидницький у дужках подає слово

бурда. Однак ці лексеми СУМ фіксує з іншим значенням: Бурда, *розм*. Каламутна, несмачна рідка страва або напій [СУМ I: 257].

Губы – губи, губ і губів, *мн.*, *діал*. Гриби [СУМ II: 186].

Квасок – квасок, ску, ч. *діал*. Щавель [СУМ IV: 132].

Малай – малай, ю, ч., *діал*. Вид хліба з кукурудзи, гороху або проса [СУМ IV: 605].

3. Зафіксовані у "Словарі української мови" Б. Д. Грінченка, в Етимологічному словнику української мови та ін., але відсутні в СУМі:

Пызы – пизи, зів, *мн*. Сваренные шарики изъ кислаго гречневаго тѣста, ѣдять съ чеснокомъ и постнымъ масломъ. Чуб. VII. 412 [СУМБГ III: 150]. Покликання, як спостерігаємо, на матеріали сьомого тому "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел" [Труди 1872–1877: 412]. Загальновідомим є той факт, що фольклорно-етнографічна експедиція П. П. Чубинського, яка була організована в 70-х роках XIX ст., охопила значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти). Етимологічний словник української мови фіксує цю назву з таким значенням: [пизи] (кул.) "зварені кульки з кислого гречаного тіста, які їдять із часником та олією" [ЕСУМ IV: 367]. Сам А. П. Свидницький пояснював назву так: родъ гречневыхъ галушекъ – подавались безъ юшки, облитыя чеснокомъ, как пампушки [Свидницький 1869а: 7]. Сучасній кулінарії назва *пизи* також відома.

Шупоня – шупоня, ні, *ж.* Родъ кушанья. Гайс. у. [СУМБГ IV: 519]. В етимологічному словнику: [шупеня] "страва з товченої картоплі з горохом або квасолею" Нед. [шупоня] "страва з квасолі, борошна або пшона; юшка з горохом і перловою крупою" Нед; – р. [(зах.) *шупоня*] "крупник із гороху та ячної крупи" [ЕСУМ VI: 490]. Зі схожим значенням фіксує цю лексему й В. І. Даль, покликаючись на територію України: *шупоня* – ж. зап. похлебка из гороху и опиханного, ошастанного ячменя, ячных круп [Даль 1955б IV: 649].

А. П. Свидницький шупонею називає різновид вінегрету [Свидницький 1869а].

Мандзарі – [мандзар] “круглий пиріг (із сиром, гарбузом, буряком) Мо; корж з борошна і зелені (цибулі, бурячиння) Ме”; видозмінене запозиченя з молдавської мови [ЕСУМ III: 379–380]. У Б. Д. Грінченка ця лексема не зафіксована, однак сучасним кулінарним книгам вона відома: зазвичай пиріжки *манзарі* готують навесні, коли перша зелень тішить і смаком, і вітамінами. А. П. Свидницький називав мандзарами пироги з польовим часником [Свидницький 1869а: 7].

Синонімом до назви *холодець*, за А. П. Свидницьким, є слово *хопта*: “… холодець или, что тоже, хопта…” [Свидницький 1869а: 7]. Однак на Поділлі лексема *хопта* означає ‘бур’ян’. Із цим самим значенням і з покликанням на Поділля слово зафіксоване у словнику Б. Д. Грінченка: Хопта, ти, ж. = Бур’ян. Могил., Камен. уу. [СУМБГ IV: 410]. З аналогічним значенням лексема подана й у СУМі, щоправда з ремаркою *діал*. [СУМ XI: 124], та в етимологічному словнику [ЕСУМ VI: 199].

Не менш цікаво описує автор тогочасний одяг священників. Серед лексем на позначення одягу та взуття переважають загальновживані, хоча трапляються й такі, що увійшли до лексичного складу сучасної української літературної мови з ремарками *діал.*, *заст.*, *розм.*, наприклад: *каракати* – *діал*. Короткі чоботи [СУМ IV: 100]; *кенді* – *діал*. Валянки; повстяні калоші [СУМ IV: 140]; *пасові чоботи* – *заст*. Суцільні чоботи з невідрізним передом [СУМ VI: 88]; *шкурлат* – розм. Шматок шкури [СУМ XI: 486].

Ми розглянули лише деякі лексичні регіоналізми, вжиті у нарисах А. П. Свидницького, написаних російською мовою, але й цього достатньо, щоб зробити висновки, що письменник активно вводив навіть у російськомовні тексти слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані українською мовою й стали загальновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

1860 р. датовано й інший нарис А. П. Свидницького “Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, написаний українською мовою, і який письменник надіслав до “Основи”. І хоч нарис не було надруковано в журналі, автограф, на щастя, зберігся. Цей нарис є не тільки описом забобонних вірувань неписьменних селян про різні фантастичні істоти, не тільки свідченням віри в чудодійну силу ворожбитів, чарівників, знахарів, а й засудженням забобонних звичаїв, висміюванням їх носіїв. Такий аспект розвідки ще раз засвідчує матеріалістичну сутність світоглядних позицій дослідника. Звертає увагу майстерність А. П. Свидницького в белетристичному оформленні легендарних історій: окремі з них є своєрідними побутовими етюдами, у яких розгортається цікавий сюжет, постають чітко окреслені образи, звучить напружений діалог, всіма барвами сяє дотепне народне слово [Хропко 1985: 13].

З’ясуємо, наскільки відбилися говіркові явища в цьому фольклорно-етнографічному нарисі. Матеріалом обрано автограф, який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України (І № 5046). Ми обрали матеріалом дослідження рукопис тому, що текст цієї праці надруковано лише у 1958 р. й подано за сучасним правописом і виявити особливості мовної манери автора не завжди вдається, а також тому, що, як зауважує П. Ю. Гриценко, “необхідність спиратися у лінгвістичних студіях на історію тексту залишається актуальною під час вивчення ідіолекту письменника, особливо мови його текстів” [Гриценко 2007: 20].

І. Найголовніші фонетичні особливості подільських говірок, відбиті у рукописі нарису “Відьми, чарівниці й опирі…”, такі:

1. Вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних – *вимня*[*], *здоровля*, *мняв*, *соломняникъ*, *памнять*, *памнятатиму*, *опамнятались*, *рипляхь*, наприклад: “На запічку пірря деруть, середъ хати *соломняникъ* плететця”; “старий-

[*] Тут і далі приклади подаємо за Свидницький Патриченко Наталий [Анатоль Свидницький] “Відьми, чарівниці й опирі…”. Київ, 1860. Автограф. Ф. 1. № 5046.

старезний чоловікъ – ще першу унію *запамнятавъ*, и росказуе, було, про козаківъ, про гетьманщину”; “…знайшовъ псаломъ знакомий, що на *памнять* уже затвердивь…”; “…и съ тогожъ часу, каже, почала вона й до *здоровля* повертатися”. Однак трапляється у рукописі й форма *здоровье*.

2. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [*р’*]: якъ *зори*, *зорами*, зъ *вівтара*, *опира*, до ёго *міране*, *трохи*, *трохъ*, *підрадъ*, *примірали*, *викурувавъ* небіжчика, *ратуйте*, *сваратця*, *посваруетця*, *трасовина*, на *вечеру*, *оруть*, на *вечеру*, *опира*, съ *трома* тощо, наприклад: “...очі, якъ *зори*, сяють...”; “...а вдову свою покинувъ безъ шматка хліба – съ *трома* дочками”; “...а кругомъ болото, *трасовина*...”. Хоча у творі трапляється й м’який [*р’*] на місці нормативного [*р*]: *теперь*, *опирь*, *вівтарь*, *цвинтарь*, *царь* та ін.

3. Наявність протетичного [*г*] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо в порівнянні з літературною мовою, наприклад: *гинча*, *гинчим* часомъ, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*).

4. У нарисі, хоча й не послідовно, приголосні в іменниках середнього роду ІІ відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* подовжуються, наприклад: *буванобіжжя*, *весіллє* (*висіллє*), *відьмуваннє*, *дівованнє*, *жаборинне*, *закінченнє*, *зрощіннє*, *оповіданнє*, *життє* (*життя*), *Запорожжє*, *шматтє*, *гаддя* тощо. Трапляються слова з неподовженими в цій же позиції: *волося*, *йменя*, *ріля*. Спостерігаємо непослідовність у написанні подвоєних в одній і тій же лексемі. Так, слово *братя* трапляється 11 разів, *браття* – 2 рази, *браттє* – 1 раз; *вбраня* – 7 разів, *убраня* – 1 раз, а *убраннє* – 2 рази; двічі трапляються форми *насланя* й *насланнє*, по разу вживає А. П. Свидницький слово *термітя* й *терміттє*, хоч у нарисі трапляється подовження й у лексемах, які норма сучасної мови не фіксує – *листтє*.

5. Досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба* (синкопа): “…хто *хтівь* сміявся, хто й ні, а Іванъ поіхавъ”; “Хто іі знавъ, чого вона *хтіла*, шо

намірялась світло загасити!”; “…то іі *треа* робітника, а вона й післала чорта за мною”; “Якихь парубківъ *треа*, шобь посватавь котрий таку огиду – паплюгу таку!”.

6. Збереження м’якості шиплячих та африкат. У нарисі, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [*ч*] зберігають свою давню м’якість (лише в кінці слів): *лишь*, *поминешь*, *сидишь*, *складешь*, *спогадаешь*, *захочишь*, *промежь* себе, *насторчь*, *ледачь*, *хочь*, наприклад: “Горпина це пронюхала, бо *такожь* мала мухи въ носі”; “... *ляжь* на помості за престолом…”; “Да не кажи тпрру: бо *будешь* пішки йти”; “Оть и *гулятимешь* сміливо, де *захочешь*!..”; “…день и *нічь* було, жаба сидить на *подушкахь*, а ляжу спати, каже, то вона й сяде на груди ”.

7. Вживання [*хв*] замість [*ф*]: “…тамь уже снувалися, якъ по низці, сельські парубки – *парахвіяне*”; “…було скілька хатъ і церковця Божа стояла – то й *парахвія* була и піпъ живь и бакаляръ”.

Серед інших мовних особливостей твору можемо виділити:

1. Ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме:

– часте змішування [*е*] та [*и*]: написання на місці [*е*] літери и – *висіллі*, *пичі*, *гричане*, *дзвинить*, *сорочинята*, *захочишь*, *літипло*, *мині*, *нігди* (нігде), *палиць*, *пелині*, *перехристилась*, *приголомшина*, *розлиттілися*, *Титяна*, *хрищений* і, навпаки, написання на місці [*и*] літери е – *кречу*, у дорогу *рехтуються*, *чотире*, наприклад: “Пустили Івана на три дні пожити, поки *висіллє* відійде”; “А Іванъ собі думае: ну-ну! дурні! такее-то *гричане*!”; “Тілько мій голосъ, каже, розлягався, наче въ пустці, ажъ *дзвинить*, ажъ лунае, а крізь вікно знадвору прямо въ лице *мині*, місяць заглядае…”; “Родимі опирі и відьми съ хвостомъ – якъ *палиць*, кажуть, *стерчить* хвостикъ на самімъ купрі”; “Найгірше за нимь побивалася *Титяна* – Грицька Діндоброго дочка – дівка гожа собою и не бідна”; “Пройшло скілька – часъ, ті два брати изновь у дорогу *рехтуютця*”;

– вживання [*е*] на місці [*о*]: “О! *вечері-вечері*! Уже вамъ до мене не вертатися...”; “…собака заразъ же відступився и *прожегомъ* до тина тай вискочивь зъ подвірря на вулицю”;

– вживання [*и*] на початку слів: *изгорбився*, *изновь*, *изросла*, *ийдуть*, *ийзіли*, *иноді*, *искрить*, *ище*: “…*ийзіли* вони літа моі!...”; “…*иноді*, бувало, нишкомъ и ганчірку причеплять до сорочки тай дурять, шо спати лягають…”; “Коли це не поможе, то *изновъ* бувало відкопують…”; “Сівь на коня – сріблом-золотомь сяе, ажъ *искрить*...” та ін.;

– вживання [*и*] на місці [*і*] – *муниция* (=муніція), *привитали* (привітали), *тиеі* (тієї), *хиба* (хіба), *ящирки*; на місці [*а*] – *забигнетця*, *пливати*, наприклад: “*Привитали* Івана и царь и царівна и гості, а той молодий побілівъ, якъ глина”; “Цежъ саме роблять вони, якъ котрій дівці *забигнетця* заміжь”; “…голова и ноги будуть въ воді, а середина все зверхи, *хиба* камінь привязати, то ажъ тоді пійде на дно”;

– вживання [*и*] на місці сполучника *і*. І якщо, як зазначає К. Д. Глуховцева, в окремих говірках сполучник *і* звучить як [*и*] переважно перед твердим приголосним, зокрема [*х*], [*к*], [*м*], а перед м’якими приголосними вживається переважно [*і*] [Глуховцева 2005: 51], то А. П. Свидницький послідовно вживає сполучник-частку *и*, наприклад: *голова и ноги; тутъ и виявитця, шо въ кому кипить; лежи и не виглядай; вернутись назад и сісти на припічку; умерла Титяна, и тіло вже въ церкві лежить*... та ін.;

– вживання [*і*] на місці [*а*] – *поинакшіли*, *пошкрібатися*, *прираіли*: “…и люди *поинакшіли*…”; “*Пошкрібався* я въ потилицю, шо такий холодь…”; “…такъ *прираіть*, шо ажь волосъ вяне слухати”;

– вживання [*і*] на місці [*и*] – *вітерпів, не чія, кішеня, непріязного, зімою,* наприклад: “Я вже не *вітерпівъ* більше…”; “…знавъ, якъ свою *кішеню*”;

– вживання [*і*] на місці [*е*], наприклад: “Дакъ той маёръ живъ собі въ бурдійчику – *зімлянка* значитця...”; “Різні спадки стародавнини, шо старші відь самого *Києва*…”; “…являетця кінь, якъ *лялічка*, ажъ землю рве підъ собою”; “…а вона й *обірнула* тіло, якъ баби казали…”; “ На третю вже *чірга* найстаршого йти до тата на грібъ ночувати ”; “…шобь не приступила відьма до *щінятъ*…”;

– вживання [*і*] на місці [*о*], наприклад: до *вечіра*, дівчина, якъ *вималівана*, *престілъ*, *пігнався* дорогою, *післала* чорта;

– вживання [*о*] у нарисі може траплятися, хоч і спорадично, на місці будь-якого голосного: на місці [*і*] – *возьмешь*, *зогріе* окропу, *покорно* (=покірно), съ *певносттю*; на місці [*у*] – *дівованнє*, до *коріня* (до куреня); на місці [*и*] – *кровавий*; на місці [*е*] – крізь *слези*; на місці [*а*] – *конор* (конар – гілка);

– вживання [*а*] на місці [*о*], наприклад: “Такъ візьмуть навпоперекь, наче поясомъ, и пускають на воду съ кручі де, чи зъ містка, чи зъ греблі – яка де вода и звітки зручнійше *мачати*”.

2. Уподібнення приголосних: *росказують*, *роспізнаемь*, *роступилось*, *росхапали*, *роспятого*, *вічиняти*, *звітки*, *найхуче* тощо, наприклад: “Отожъ и *росказують*, шо жінка якась мала чоловіка опиря и не знала, шо вінъ опирь”; “*Роступилось* військо – дало ёму дорогу...”; “Кинувся я *вічиняти* – а то дівчина, дідова вихованка...”; “Куда ви ідете, браття! візьміть и мене *съ собою* – проситця Іванъ”.

3. Етимологічне [*шс’а*] передано через -*шся* п’ять разів: *вкриешся*, *ховаешся*, *налякаешся*, *переконаешся*, *спізнишся*, і лише раз шиплячий асимілюється свистячим: *злякаесся*.

4. Етимологічне [*т’с’а*] А. П. Свидницький послідовно передає буквосполученням -*тця* (191 раз): *відчепитця*, *спасаютця*, *вчепитця*, *волочитиметця*, *двоітця*, *держитця*, *дивлятця*, *позъіжджаютця*, *регочутця*, *почнетця*, *рветця*, *озиваетця*, *проситця*, *сміютця* тощо; лише раз буквосполученням -*ться* (*умиться*) та двічі – -*ця* (*дивиця*, *ллюця*).

5. Після приголосних перед закінченням в орудн. відм. в іменниках III відміни послідовно передньоязиковий [*т'*] подовжується – съ *певносттю*, надъ моею *старісттю*, наприклад: “Одинъ лишь цей грібъ чоловічий *съ певносттю* знала покійниця”; “...нашо кепкувати надъ моею *старісттю ...*”.

6. Проривний [*ґ*] передається латинською графемою g: *нідде*, *gвавт*, *фіgура*, *gуля*, *маgіесніця*, *фурдиgа*, *gуля*.

7. М’якість приголосного в сполученні з [*о*] у слові *ксьондз* автор передає буквосполученням *іо*: *ксіондз*.

8. Слово *генерал* А. П. Свидницький послідовно пише без початкового [*г*] – *енералъ*.

II. Найголовніші словотвірні особливості подільських говірок, відбиті в рукописі нарису, такі:

1. Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набувати різного вигляду.

Так, у низці галицько-буковинських говірок південно-західних діалектів, зокрема в наддністрянських та західноволинських, як зазначає С. П. Бевзенко, відповідно до суфікса *-іш-* маємо *-ійш-* [Бевзенко 1980: 114]. Вживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-* характерне і для мови нарису, наприклад: *мізернійший*, *чистійше*, *яснійші*, *сміливійший*, *зручнійше*, *розумнійші*, *потихійшае, друднійшъ* (трудніше).

2. Як відомо, твірною базою пасивних дієприкметників є дієслова недоконаного і доконаного виду усіх класів (крім дієслів з суфіксом *-і-* в основі). Утворення їх неоднотипне – від основи інфінітива і від 1-ї та 2-ї ос. одн. теперішнього часу з допомогою суфіксів *-н- (-ен-, -єн-), -т-*. В оформленні пасивних дієприкметників, як зауважує С. П. Бевзенко, спостерігаємо певні відмінності в діалектах. Так, наприклад, у подільських

говірках, у східній частині південно-волинських (на Житомирщині), в суміжних з ними південно-східних і деяких поліських говірках (на Київщині, Черкащині) досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [*е*] на [*а*] [Бевзенко 1980: 145–146]. Вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* спостерігаємо й у нарисі, наприклад: *поколяний*, *посоляний*, *зліпляна*, *роспаляний* тощо, наприклад: "...самь нехай зостанетця вь церкві за дверима и дивитця крізь той *поколяний* папірець ...", "…дякъ вьетця, якъ вьюнъ *посоляний* ...".

3. У нарисі виявлено й злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді, наприклад: *заховався еси*, *не послухала еси*, *не чула еси*, *мали-би-сьте*.

III. На морфологічному рівні особливості подільських говірок, збережені в рукописі нарису, такі:

1. Іменник. Із діалектних форм словозміни іменників засвідчені:

1) закінчення *-е* в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: *відьмуваннє*, *убраннє*, *дівованнє*, *жаборинне*, *закінченнє*, *зрощіннє*, *насланнє*, *оповіданнє*, *Запорожжє*, *счастє*, *життє*, *дрантє* та ін.;

2) форма дав. відм. одн. іменників II відміни м'якої групи на *-ові* (щоправда, за тодішнім правописом А. П. Свидницький використовував літеру *ё* замість буквосполучення ьо), наприклад: "віддавъ *зятёві* все свое царство…";

3) форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м'якої та мішаної груп *-ом*, наприклад: "…сбираютця царі наше царство звоювати, тебе силою заміжъ взяти, а мене въ неволю запродати або *мечомъ* стяти!"; "а двері на нічь намазують *дёгтёмъ* та часником";

4) форма род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни на *-ів*, наприклад: "Поназлазилося гаддя, *жабівъ*, ящірокъ – всякоі нечисті и той сиръ

росхапали, шо й не кожному стало”; “А якъ по той бікъ *школівъ* наче полянка невеличка, а кругомъ болото, трасовина...”; “Якъ-то де! озвався молодий. Чи то я мало *войнівъ* відбувъ, шоб безъ рани обійтися!”; “А ксіондзъ шукавъ чи не шукавъ другихь *бабівъ*, шобъ ище пожартувати”. За аналогією ця ж флексія можлива в іменниках середн. р.: “А то ше роблять осикові хрести на вікнах – прибивають довгі осикові поліна наохресть на кожнімъ вікні въ тій хаті, куди вмерлець ходить, а двері на нічь намазують дёгтёмъ та часником, що ще роблять – виявитця зъ *оповіданнівъ*”;

5) трапляються у нарисі й залишки двоїни: дві *сестрі*.

2. Займенник. Як відомо, відмінювання особових займенників сучасної української мови дуже близьке до відмінювання їх у мові давньоруській. Відповідно до давніх форм *мънѣ – мьнѣ* в українській мові після занепаду зредукованого *ъ (ь)* і зміни ѣ в *і* мало б бути *мні*. Таку форму й засвідчують українські пам’ятки XIV – XVII ст., але вже в пам’ятках XVI – XVII ст. фіксується в українській мові новотвір *мені* (з варіантами *мині, міні*), що відбиває вплив основи *мен-* з род. відм. одн. Так виникла, поширилась і закріпилася в літературній українській мові двоскладова форма *мені* [Жовтобрюх 1980: 159]. У період II половини XIX ст. багато письменників замість етимологічного *мені* писали фонетичні *мині, міні* [Тимошенко 1969: 104]. Дослідники мови Кобзаря констатують, що під кінець життя написання *мині* в Т. Г. Шевченка майже зникають, а рішуча зміна *мині* на *мені* настає з 1846 р. Слідом за Т. Г. Шевченком написання *мені* запроваджували й інші письменники. В аналізованому нарисі А. П. Свидницького нашу увагу привертають особливості відмінювання особових займенників, зокрема фонетичний варіант дав.-місц. відм. одн. 1-ї ос. У нарисі варіант *мині* трапляється 41 раз, варіант *мені* – 4 рази, і жодного разу А. П. Свидницький не вживає форму *міні*.

У род. відм. А. П. Свидницький послідовно вживає форму *мене* (31 раз). За свідченням мовознавців, умов для переходу [*е*] в [*и*] тут значно менше, ніж у багатьох словах і формах. П. Д. Тимошенко вважав, що “тут

діють чинники, що зберігають *е*: наявний наступний *е*, який асимілятивно впливає на попередній; перший *е* наголошується, коли форма вживається з прийменниками (*до, без ме́не* і под.), у випадку зміни *е* на *и* створюється загроза невигідного синонімічного зближення з *мине* (від *минути*)" [Тимошенко 1969: 107]. І все ж таки форма *мине* один раз трапляється у мові нарису: Все стихло і лишъ тамъ солома тріщить, тамъ, чути, прядиво рветця, якъ пряха смиче, та пірря озиваетця, не мов би проситця, шо не деріть *мине*!

Також лише раз у нарисі вжито форму *мня*. Форми *мя, тя, ся* у мові східних слов'ян дописемного періоду, як відомо, були основними формами знах. відм. одн. [Жовтобрюх 1980: 159–160] і дотепер вони широко представлені в південно-західних говорах.

Як зазначають мовознавці, форми 2-ї ос. у говірках не мають відхилень у відмінюванні, тому в нашому новому письменстві вони виявлені дуже рівномірно. Мова нарисів А. П. Свидницького у цьому відношенні не є винятком.

Форми 3-ї ос. привертають до себе увагу насамперед своїм нерівномірним співвідношенням між варіантами з протетичним *н*- і без нього в сполученнях цих форм із прийменниками. У період кінця XIX – поч. XX ст. варіанти з *н*- досить послідовно виступали тільки в творах наддністрянських письменників. Наддніпрянці, за словами П. Д. Тимошенка, у першій половині XIX ст. писали здебільшого до (на, за, про…) *его* (=його), на (в, при) *ему*, до (за, коло…) *ихъ* (=їх) і рідше до *него* (*нього*), на *нему*, до *них* [Тимошенко 1969: 107]. А. П. Свидницький послідовно писав на (до, в, за, для) *ёго* (*его*) без початкового *н*-, наприклад: "И *на ёго* зайшла черга"; "Ті *на ёго* посварились"; "Ажь підходить *до ёго* та его знакома – ти чого тутъ?"; "…а *въ его* бувъ піддячий Курбацький Михась…"; "…то вінь и почавь просити Івана, шобь и *за его* переночував"; "Подивився Івань підъ сідло, а тамъ *для его* найкраще вбраня лицарське" тощо. В інших формах переважав варіант з *н*-: з *нимъ,* передъ *нимъ* тощо. Варіанти на зразок з *имъ, ими, єю* (=*їм*, *їми*, *єю*) уже тоді виступали рідко. Лише тричі варіант в (від) *еі* (=неї) трапляється в

нарисі: “…а на рукахъ и на ногахь *увъ еі* кінські підкови”; “…якъ відьма ходить по смерті и якъ *відь еі* спасаютця”; “…якъ передали мині слова немовъ би тиеі господині, шо *въ еі* жила небіжка”. Значно частіше цей займенник виступає з початковим *н*-: до (в, за, коло, проти) *неі* (=неї).

У давньоруській мові *и, є, ю* (після прийменників *нь, нє, ню*) спочатку були єдиними формами знах. відм. одн. предметно-особового займенника; вони послідовно вживалися і в давньоруських пам’ятках. Із цих форм найдовше зберігається форма жін. р. *ю* (*ню*), яка відома як паралельний варіант до новішої (*її, неї*) і багатьом живим говорам української мови [Жовтобрюх 1980: 162]. Вживалася вона і в художніх творах письменників другої половини XIX ст. А. П. Свидницький використовує цю форму не лише в романі “Люборацькі”, а й у фольклорно-етнографічних нарисах, наприклад: “Якъ почавъ дякъ уже за Горпиною кошелі носити, то на *ню* и вся вина спала – вона відбила сватача відъ Титяни!”.

3. Дієслово:

1) приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] та звукосполука [*ст*], як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: [*д*] → [*дж*]; [*т*] → [*ч*]; [*з*] → [*ж*]; [*с*] → [*ш*]; [*ст*] → [*шч*]. Ці шиплячі рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу, прошу, ненавиджу* тощо. У романі А. П. Свидницького “Люборацькі” дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими, як і в більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: *ходю, попросю, вчистю, зненавидю*. У нарисі таких форм не знаходимо, але вже натрапляємо на варіанти *хожу, сижу*, де чергування відбулося, але фонема /дж/ заступлена фонемою /ж/, що характерно для полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірок [Бевзенко 1980: 71–72], наприклад: не *звожу* очей съ покійника, *вхожу* до хати;

2) форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу на *-ть* були живими формами мови східних слов’ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма

найдавнішими давньоукраїнськими пам’ятками, як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в більшості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*. Спостерігаємо такі форми і в романі А. П. Свидницького “Люборацькі”, наприклад: *висе*, *робе*, *молоте*, *говоре*, *душе* тощо. Однак у нарисі, який написаний приблизно в один і той же час, що й роман, таких форм не виявлено.

IV. Лексичні риси подільського говору здебільшого зумовлені не лише специфікою внутрішнього розвитку говору, а й міждіалектними контактами у цій мовній зоні. Тому серед його лексичних маркерів відзначено чимало рис, які єднають його з іншими суміжними українськими говорами. Серед лексичних регіоналізмів автора можна виокремити такі: *бурдієць* – ‘землянка’, *вдвозі* – ‘удвох’, *троха* – ‘трохи’; *далій* – ‘далі’; *набіл* – ‘молоко’, ‘молочні продукти’, *галити* – ‘квапити’, *зарівно* – ‘однаково’, *здибле* – ‘здибає’, *конор* – ‘гілка’, *лаби* – ‘лапи’, *лилик* – ‘кажан’, *мачати* – ‘умочати’, *нім* – ‘поки’, *ралити* – ‘орати’ та ін.

Отже, короткий огляд діалектних рис дає підстави стверджувати: 1) основною діалектною базою для мови письменника послугував подільський говір південно-західного наріччя; 2) не лише “Люборацькі” написані “мовою подільської говірки”, а й фольклорно-етнографічні праці письменника, зокрема нарис “Відьми, чарівниці й опирі…”; 3) автографи письменника, у яких спостерігаємо діалектні риси, залишаються надзвичайно важливими при вивченні його ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше творах А. П. Свидницького ці риси знівельовано; 4) вивчення мови творів А. Свидницького за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

3.3. Оповідання

3.3.1. Народні оповідання Більшість своїх фольклорно-етнографічних розвідок А. П. Свидницький написав російською мовою, однак у них часто і природно звучить українська мова, наснажена прислів'ями, приказками, фразеологічними виразами. Автор широко використовує діалоги, наводить пісенні ремінісценції, вдається до ліричних і публіцистичних відступів [Хропко 1985: 13]. Саме такий підхід до опрацювання фольклорних матеріалів підвів А. П. Свидницького до створення на основі народних сюжетів циклу оповідань "Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш", "Недоколисана" та "Іван Доробало", які належали до "літератури для народу" і мали бути зразками просвітительського реалізму з дидактичною настановою. На думку М. Є. Сиваченка, "написані Свидницьким у Миргороді оповідання "Проти сили не попреш...", "Недоколисана" та "Іван Доробало" – це його "Народні оповідання", надіслані 1861 р. до "Основи" [Сиваченко 1974: 151].

В основі оповідання "Недоколисана" лежить українська побутова казка-новела на відому в багатьох народів тему приборкання непокірної жінки (згадаймо хоча б одну з найпопулярніших комедій В. Шекспіра "Приборкання норовливої"), але А. П. Свидницький збагатив світовий сюжет соціальним мотивом про взаємини гнобителів і пригноблених, наголосивши на необхідності перевиховання норовистої поміщиці [Хропко 1985: 14].

Народне прислів'я "Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш", обране ним для назви твору, якнайкраще передає ту істину, що панську натуру не переробиш. Така ідея, звичайно, випливала з конкретних фактів реального життя, що дає можливість відділити казковий мотив першого твору від соціальної основи другого оповідання. Фольклорний мотив про вперту жінку ліг в основу й оповідання "Іван Доробало". Темою і способом опрацювання ці твори, на думку П. П. Хропка, близькі до оповідання О. П. Стороженка "Вчи лінивого не молотом, а голодом" [Хропко 1985: 14]. Однак на відміну від асоціальних обробок народних сюжетів,

властивих О. П. Стороженкові, А. П. Свидницький акцентує на життєвості змальованих випадків, висвітлює їх з позицій передової демократичної інтелігенції, яка намагалася використати всі засоби для поширення в народі волелюбних ідей, для прискорення давно очікуваного визволення закріпаченого селянства. Власне, письменник і тут ідейно близький до революційно-демократичного напряму в українській літературі, представленого насамперед Т. Г. Шевченком і Марком Вовчком [Хропко 1985: 14].

З'ясуємо, якою мірою відбилися правописні традиції та говіркові явища в "народних оповіданнях" А. П. Свидницького. Матеріалом обрано рукописи оповідань "Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмреш" (ф. І. Рудченко: І розділ – №1285, ІІ розділ – № 1286), "Недоколисана" (ф. І. Рудченко: №1287), "Іван Доробало" (ф. І. Рудченко: № 1288), які зберігаються у Бібліотеці Академії Наук м. Санкт-Петербург). Ми обрали матеріалом дослідження автографи тому, що оповідання вперше були надруковані у 1985 р. (окрім твору "Іван Доробало") за сучасним правописом і виявити лінгвальні особливості за цим виданням неможливо.

Свої оповідання, як уже згадувалося, А. П. Свидницький надсилав до журналу "Основа", одним із засновників і редакторів якого був П. О. Куліш. Однак, оповідання так і не були надруковані, а їх автографи до 70-х рр. XX ст. вважалися втраченими. Автор для написання своїх творів використав *кулішівку*:

1. Звук [*і*], а також йотований [*і*] письменник передавав буквою *і*: "Пригадували в давнину, шо *чоловікъ* на *віку* бувае *трійчи* дивнимъ"* (Іван Доробало); "*Ніхто нічимъ* не догодивъ *іі ніколи въ світі*" ("Недоколисана"); "*А хотівши* вигнати *біду* зъ *світа,* треа попереду звести страшний судъ, аж

* Тут і далі цитуємо за автографами оповідань, зберігаючи правопис автора: Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмреш. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1285-86; Недоколисана. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1287; Іван Доробало. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1288. У дужках зазначаємо назву оповідання.

вінъ вижене *іі*” (“Проти сили…”). Сполучник (частку) *і* в оповіданнях послідовно передано буквою *и*: “Саме на це *и* кавалір приіхав; *И* помінялись обручками *и* хустки забрали; судженого, кажуть, *и* конем не объідешь” (“Недоколисана”); “Собою бувъ парубокъ статній, багатий *и* добряча душа!” (“Проти сили…”). Прийменник *із* не часто трапляється у мові оповідань, однак послідовно передається письменником через *и*: “А вона повіялася *изъ* своімъ чоловікомъ, вже въ другу хату вередувати” (“Недоколисана”).

2. Звук [*е*] в оповіданнях позначається літерами *е*, *и*, а йотований [*е*] – буквою *е*: “Слуги плачуть, батько *десь* заховався, що й свічкою *незнайти;* мати також *генъ-генъ,* за десятий порігъ забігла та сидить собі, *співае,* шобъ того галасу *не* чути” (“Недоколисана”); “Та *истне* торішня писанка, що *зверхи* хочь цілуй, а въ *середині* и сокирою *не втешишь,* та *ще* й носа затикай” (“Проти сили…”). Букву *є* А. П. Свидницький вживає лише в іменниках середнього роду та запозичених словах: “Отъ середульша панянка посваталась, отъ и *висіллє* наступае” (“Недоколисана”); “– Хай щезае, кажуть було *кавалєри*, – коли батько зъ нею не вживетця, то чоловікові й не кажи” (“Недоколисана”); “– А такъ, хлопець каже: панъ поіхавъ собі на *полюваннє,* а прийшовъ до дому, – дитина знайшлася – хлопчикъ, якь качанъ” (“Проти сили…”). У вигуках звук [*е*] на початку слова передано російською літерою *э*: “*Этъ!* каже, й не питайте; мині й самі чудно та дивно, чому я попереду не така була; а яка була – и спогадати соромлюся” (“Недоколисана”).

3. М’якість приголосного перед [*о*] та йотований [*о*] в оповіданнях передано літерою *ё*: “Дві якъ було – якъ було, а третя вдалась *ёму* така гарна, що не надивитись, ні налюбуватись, як *намалёвана* ходила – найстарша була” (“Недоколисана”); “Хороший цей світъ, не надивитись, ні налюбуватись на *ёго,* такий хороший” (“Проти сили…”); “Поверхъ *всёго* ще й сама сяде передъ *лёхом* на дзигліку тай виспівуе…” (“Проти сили…”).

4. В оповіданнях звук [*и*] позначається буквою *и*, зрідка – *е*: “*Сидить* панъ, *дитину колише*” (“Проти сили…”); “*Слуги,* аж побіліли, *поналякувались;* а якъ *зобачили* Марусю въ своімъ обійсті, то й *позавмирали*” (“Недоколисана”).

5. Літери *ъ, ь* у мові оповідань виконували функцію сучасного апострофа: “...доглядай, каже, мого сина, бо якъ буде плакати або шо, то кожну слёзинку ёго на тобі десятками *відібью!..*” (“Проти сили…”); “Так и бенкетъ пройшовъ, шо ніхто нічого не довідався, такъ и *роззъіхались*” (“Недоколисана”). Також, за традицією, *ъ* вживався у кінці слів після приголосних: “Мати плаче, *ажъ* заходитця, шо *покарав***ъ** *Бог***ъ** такою донечкою” (“Недоколисана”).

6. Проривний [*ґ*] А. П. Свидницький передавав латинською буквою *g*: “Сміютця хлопці, регочутця и все вповивають – муцуютця, аж чуби милом стали, а пані *дриgає* тай годі” (“Недоколисана”).

7. Етимологічне звукосполучення [*т’с’а*] у рукописах досліджуваних оповідань передається як *-тця*, а звукосполучення [*шс’а*] – *-шся*: “Якъ би до ладу не було зроблене, вона все таки приключку знайде и торкоче, *сваритця, лаетця,* а кого може, то й пібье” (“Недоколисана”); “Дивлячись на тебе, другий и собі каже: “не женюсь”; а, не хотячи, *спізнаетця*, не злюбившись, *повінчаетця* и самохіть живе зъ жінкою, що ввесь вікъ *проголубкаютця*” (“Проти сили…”).

8. У рукописних варіантах оповідань паралельно вживалися префікси *роз-* і *рос-*. Префікс *рос-* письменник пише перед наступними приголосними *к, п, т, ф, х*, а префікс *роз-* – перед дзвінкими приголосними, наприклад: “Такь проходили вони до самісінького вечора, шо синъ все *роспитувавь*, а батько все *ростолковувавъ*” (“Проти сили…”); “– Та не бійся; я все ёму *росказувавъ,* а він каже: я й самъ все те знаю, а таки посватавъ якби віддали за мене” (“Недоколисана”); “Вона й *роздяглась* до сорочки и сіла та й давай матіркувати, шо нехутко съ пелюшками справляютця” (“Недоколисана”); “Паничъ все *розглядае* та *роспитуе:* а то що? а то? а то?” (“Проти сили…”). Зауважимо, що у вживанні прийменників *з* та *с* такої послідовності немає: “Ажъ духъ радуетця, и *съ боку* дивлячись” (“Недоколисана”); “Зостався сам машталіръ надворі, обернувся кіньми и ворчить сам до себе, дивлячись якъ пара *съ коней* встае” (“Недоколисана”); “На тімъ боці засиділась у ксёндза,

що генъ-генъ сонечко *съ полудня* звернуло, як прийшлось до дому збиратись” (“Проти сили…”).

Аналіз рукописів дозволив нам виявити й діалектні риси, характерні для мови оповідань:

1. Вживання [*и*] на початку слова, наприклад: “Так моім панамъ и день минувъ, шо все одно на другого бундюжились та ходили, носи поспускавши, яко *индюки!*” (“Недоколисана”); “Яснее сонце не пече, якъ-то *инколи* бувае, а наче теплою рукою по тілі водить” (“Недоколисана”); “И підчепить *инчий* біду, що неабияк и скараскаетця; а другому, то карай, боже, и повікъ: зъ жінкою щастя, якъ рукою пригорнув” (“Проти сили…”).

2. В оповіданнях, хоч і не послідовно, шиплячі зберігають свою давню м’якість, однак лише наприкінці слів: *берешь, лишь, знаешь, думаешь, наступишь, замовчишь, хочь, бачь, паничь* та ін., наприклад: “Сумуе батько, мати печалитця, а доня гуля, якъ вода въ прірві — що ні чимъ іі не *спинишь*” (“Недоколисана”); “То ти *маешь* маму, *паничь* каже, а я ні” (“Проти сили…”).

3. Вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних, наприклад: “І могоричъ ёму в пельку не лізе, що пили за іі *здоровля*” (“Недоколисана”); “Якъ поколисали Марусю такъ шось зъ місяць, чи шо, то вона і *змнякла,* як віскъ від вогню” (“Недоколисана”); “... Спасибі! Спасибі за *памнять!* Сідай лишь” (“Недоколисана”); “Нащо *мняти* шовки! Въ сорочці впівъють тебе, голубко моя” (“Недоколисана”).

4. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [*р’*]. У деяких словах ця твердість зберігається: “Спочатку батько й мати, було, *посварувались* на ню, и носомъ въ кутокъ ставляли, и на коліна” (“Недоколисана”); “Далій хтось вийшовъ, казав сані въ возовню затягти, а коні в станю завести; и зновъ лишь *заверуха* гуля” (“Недоколисана”); “Приїхавъ сельський панъ, дали знати и чоловікові ціеі втопленоі, тай на другий день, *чуть-на-зору,* взяли паню въ домовину и повезли до дому” (“Проти сили…”); “…а човна нема – на пристані бувъ и то діравий” (“Проти сили…”). Хоча в оповіданнях трапляється і м’який [*р’*] на місці

нормативного [*р*]: “И збилась вже бистра на середині, та, наче *звірь* лютий скалу гризе” (“Проти сили …”); “*Теперь* такий світ наставъ, шо одинъ одного радъ би въ ложці втопити, то зъ біди ратувати й не кажи” (“Недоколисана”).

5. В оповіданнях, хоча й не послідовно, приголосні в іменниках середн. р. II відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не подовжуються, наприклад: “А вінъ все перебиравъ и вибравъ таке лихо, шо й *каміня* вгризе” (“Проти сили…”); “Черезъ кілька-часъ панна свата́ча виглядае – причипурилась, прибралась, всякого фа́нтя на себе начіпляла , *бразкотиня* понавішувала” (“Недоколисана”); “Далій почали хлопці вговоряти, що якъ не буде істи, то пан казав *залива́ня* зробить” (“Недоколисана”); “А я, то поки *житя* мого, слухатиму тебе, як Божого гласу” (“Недоколисана”). Спостерігаємо непослідовність у написанні подвоєних в одній і тій же лексемі: *заливаня – заливання* та ін.

6. Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. У низці говірок відповідно до суфікса *-іш-* маємо *-ійш-* (< *-ѣиш-*) [Бевзенко 1980: 114]. В оповіданнях фіксуємо суфікси *-ійш-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння на місці суфікса *-іш-*, наприклад: “И панъ *повеселійшавъ,* и паня инкша ходить, а шо слуги, якъ випровадили панну – чи то бакъ молоду паню за обійстя, то ажъ перехрестились” (“Недоколисана”); “Пройшло дві неділі чи що, Маруся почала *голоснійше* говорити, далій то крикне, то стукне, то ногою тупне” (“Недоколисана”); “Тай післали за *найменьчою*” (“Недоколисана”); “Завізъ батько и зновь до ліса, та ще *строгійше* заказавь про жінокь не говорити” (“Проти сили…”).

7. В оформленні пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами *-н-* та *-т-* спостерігаємо певні відмінності в діалектах. Зокрема, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [*е*] на [*а*] [Бевзенко 1980: 145–146]. Дієприкметниковий

суфікс *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* фіксуємо і в досліджуваних творах: “Далі й це перестало, наче той двіръ *заджумляний* стоіть” (“Недоколисана”).

8. Форма 3-ї ос. одн. теперішнього часу на *-ть* була живою формою мови східних слов’ян найдавнішого періоду. Її фіксують усі найдавніші давньоукраїнські пам’ятки, як перекладні, так і оригінальні. Це закінчення збереглося в більшості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*. Такі форми можемо спостерігати і в романі “Люборацькі”: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, входе зломе, вкороте* тощо. Спорадично такі форми трапляються в оповіданнях: “И всімъ дивно, шо вона такъ красно бавитця; и ввесь двіръ навшпинячки *ходе*” (“Недоколисана”), проте зауважимо, що переважують форми на *-ить*: “И панъ повеселійшавъ, и паня инкша *ходить*” (“Недоколисана”); “Це не то, що дитина слухняна, або крепакъ нещасливий, що не ідь, то й *мусить* послухати” (“Проти сили …”).

9. В автографах оповідань спостерігаємо злиті форми минулого часу складеного типу, які є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: “Бачивши, що нічого не помагае, батько й плюнувъ: цуръ тобі! пекъ тобі! вже не *маленька еси*, сама шукай світові ладу” (“Недоколисана”); “…бо, мабуть, уже *засклівъ еси* до тристенного изъ своею жіночкою” (“Недоколисана”).

10. Наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників III відміни: “Въ мене ще, та, мабуть и до *смерти* не скину” (“Недоколисана”); “…то замість *веселости*, серце розриваетця, шо сплодили таке диво собі на лихо, людямъ на наругу” (“Недоколисана”).

11. Форми слів: *гоірок* – “Настало літечко. …ягоди вже паліють и перший вязъ пійшовъ на *гоіркахъ*” (“Недоколисана”); *березозоль* – “Сидить

панъ, дитину колише. А на-дворі ажъ духъ радуетця: прийшовъ *березозоль* и весну за собою привізъ” (“Проти сили…”); *пійшов* – “А ви тимъ часомъ колишіть, каже хлопцямъ и *пійшовъ* съ хати” (“Недоколисана”); *далій* – “Оть вже паничеві и вуса засіялись, *далій* вже таки й густенько зачорніло по-під нісъ, якь приїздить батько вь лісъ” (“Проти сили…”); *удвозі* – “…и відписав до тестя, шо конче буду изъ жінкою *удвозі*” (“Недоколисана”).

3.3.2. Український компонент у російськомовних оповіданнях та нарисах В останні роки свого життя А. П. Свидницький написав кільканадцять невеликих оповідань та нарисів російською мовою, що були надруковані у 1868–1870 рр. на сторінках газет “Одесский вестник” та “Киевлянин”. Як зазначав В. І. Станіславський, ці оповідання та нариси написані мішаною російською й українською мовою, він називав їх напіветнографічними, зауважуючи, що “за ними О. Кониський визнавав не малу літературну вартість і хотів їх бачити передрукованими в перекладі на українську мову” [Станіславський 1926: 164].

Тематика російськомовних оповідань та нарисів письменника досить різноманітна. Одні з них за проблематикою нагадують роман “Люборацькі”, подаючи картини з життя сільського духовенства на Поділлі (“На похоронахъ”[9], “Орендарь”[10], “Гаврусь и Катруся”[11]) чи навчання в духовних школах (“Два упрямыхъ”[12]), інші розповідають про дрібних чиновників, їхню щоденну боротьбу за шматок хліба (“Попался въ просакъ”[13], “Хочь зъ мосту та въ воду”[14]). Окрему групу становлять оповідання про людей, викинутих на дно життя (“Жебракы”[15]), а також твори до певної міри пригодницького характеру, в яких знайшли відбиття такі явища, як розбої, грабунки,

[9] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». І869. 2 вересня. № 103.
[10] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1870. 18 червня. № 72; 20 червня. № 73; 23 червня. № 74.
[11] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1870. 7 травня. № 54; 8 травня. № 55; 12 травня. № 56.
[12]Уперше надруковано в газ. «Одесский вестник». 1869. 29 березня. № 41, під криптонімом «А.С.» передруковано в газ. «Киевлянин» (1869. 8 квітняю № 41) зі скороченням ліричних авторських відступів.
[13] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 30 жовтня. № 128; 1 листопада. № 129.
[14] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 29 листопада. № 14.
[15] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 11 листопада. № 133; 14 листопада. № 135.

контрабанда, фальшування грошей, хижацьке збагачення (“Пачковозы”[16], “Конокрады”[17], “Желѣзный сундукъ”[18], “Шинкарь”[19]). Оповідання “Неразгаданный преступникъ”[20] цікаве тим, що, показуючи розбій шляхтича Рахальського, А. П. Свидницький відмежовує його дії від бунтарства Кармелюка, котрий мстився не за особисті кривди, а заступався за обездолене селянство. В оповіданні “За годъ до холеры”[21] порушено тему народження буржуазії в надрах кріпосницького укладу; йдеться тут про збагачення Гершка Смаркача (згодом Гершула Шмаркенштейна), котрий не гребує ніякими засобами в досягненні поставленої мети. А. П. Свидницький одним з перших створив реалістичний образ чумазого, який згодом дістав всебічне окреслення в прозі І. Я. Франка та комедіях І. Карпенка-Карого і М. Кропивницького [Хропко 1985: 25].

Щодо жанрової форми, то окремі з названих творів є майстерно викінченими зразками соціального оповідання. Такі оповідання, як “Два упрямыхъ”, “Попался въ просакъ”, “За годъ до холеры”, відзначаються вмілим компонуванням матеріалу, чіткістю сюжетних ліній, переконливим з’ясуванням життєвих доль персонажів. У деяких творах чимало уваги приділяється змалюванню звичаїв і обрядів, авторським розмірковуванням про суть зображених подій (“Пачковозы”, “Жебракы”). Ще інша група творів є автобіографічними (“Хочь зъ мосту та въ воду”) чи подорожніми (“Туда и обратно”[22]) замальовками [Хропко 1985: 25–26].

До російськомовних оповідань письменника його сучасники ставилися неоднаково: одні схвалювали, інші засуджували. І. Рудченку, наприклад, сподобалося те, що А. П. Свидницький одним із перших українських письменників-шістдесятників став писати твори про українське життя

[16] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 11 жовтня. № 120.
[17] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 14 жовтня. № 121.
[18] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1870. 24 січня. № 11; 27 січня. № 12; 29 січня. № 13.
[19] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 6 листопада. №131.
[20] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1869. 16 вересня. № 109.
[21] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1870. 28 лютого. № 26; 3 березня. № 27; 5 березня. № 28; 7 березня. № 29.
[22] Уперше надруковано в газ. «Киевлянин». 1870. 24 листопада. № 140; 26 листопада. № 141.

російською мовою. Протилежної думки був М. Номис, вважаючи це зрадою національних інтересів, “перевертенством” [Сиваченко 1962: 403].

Зауважимо, що двома мовами – українською та російською – писало багато українських письменників, серед них: Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок та ін. О. І. Білецький з цього приводу зауважував, що українські письменники XIX ст. не переставали бути українськими від того, що зверталися до російської мови, а їх твори не втрачали через це своїх національних особливостей [Білецький 1960: 253]. А. П. Свидницький писав російською мовою головно для заробітку, “бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно” [Огієнко 1995: 139], але національну специфіку його російськомовних творів ми відчуваємо і через їх тематику, і через відображені в них людські характери, матеріальний світ, географічне середовище, побутову обстановку. Навіть епіграфами до своїх оповідань А. П. Свидницький добирає українські прислів’я та приказки: *Дере коза лозу, а вовкъ козу, вовка мужыкъ, мужыка панъ, пана юрыста, а юрысту чортивъ трыста*[*] (“Попался въ просакъ”) або *Подоля, Подоля! гирка твоя доля… Хорошый край та лыха годына* (“За годъ до холеры”). Деякі з оповідань мають назви, що збігаються із висловами народної мудрості, наприклад: *Хочь зъ мосту та въ воду*.

Можемо констатувати, що в тексти усіх своїх російськомовних оповідань та нарисів письменник вводив українські паремії та фразеологізми: “*майтесь на осторожності*”, “*но видъ біды не втікты*” (“На похоронахъ”), “*якъ біжыть, то дрыжыть; якъ упаде, то й лежыть*”, “*Бога не гнівы и чорта не дражны*” (“Конокрады”), “*не тилькы світа, що въ викні*”, “*нехай ёму Богъ дае зъ росы и зъ воды*” (“Шинкарь”), “*не тершы, не мнявшы, вареныкивъ не істы*”, “*казавъ пан: кожухъ дамъ, та слово его тепле*”, “*одна сыныця съ кильця, а десять на сыльце*” (“Хочь зъ мосту та въ воду”),“*шануй горы й мосты, то будутъ ціли косты*” (“Желѣзный сундукъ”), “*крыця не*

[*] Тут і далі приклади подаємо за першодруками, зберігаючи тодішній правопис.

лошиця! Море перескочить, фоста не замочить; а по сухому чуть ноги волочить”, “*не для людзького ока*” (“За годъ до холеры”) та ін.

Українізмами щедро насичені усі, без винятку, російськомовні оповідання. У таких творах, як “На похоронахъ”, “Пачковозы”, “Жебракы”, “Орендарь” та ін. існує, як слушно зауважує М. Є. Сиваченко, “фактично два мовних потоки” [Сиваченко 1962: 404]. Українську мову письменник широко вводить у діалоги персонажів – представників патріархального духівництва, селянської маси та інших суспільних верств, зв’язаних з стихією сільського життя. Візьмімо для ілюстрації хоча б діалог Андрія Гуляя з матір’ю, який починається українською мовою, а закінчується російською:

“– Що тамъ, сынку? спросила она, испугавшись.

– Дайте мині гуску, або порося.

Андрей зналъ, что ему не откажутъ, и смѣло просилъ.

– А на что тебѣ? спросила мать.

– Парубки дѣлаютъ складчину на ночлегъ, и я хочу пристать до гурту.

– Гріхъ, сынку! Батюшка на лаві.

– Мы, мамо, за ёго душу.

“Молодому молодое въ головѣ; пусть Богъ проститъ”, подумала мать и спросила: “одного гуся будетъ довольно”?

– Если дадите двухъ, то не откажусь, а за трехъ поблагодарилъ бы.

– Тры багацько. Да и на другой разъ понадобится; а двухъ не пожалѣю, если васъ много.

– Много, мама, много! воскликнулъ Андрей: – и косточки поѣдимъ” (“Орендарь”).

В оповіданнях і нарисах, написаних російською мовою, натрапляємо на українські номени, окремі українські слова і вирази (*рябый пес*, *лыса кобыла*, *ни шерстины*, *кошовый батьку*, *татуньо*, *выхрыстъ*, *панотець*, *нешеретована шляхта*, *старці*, *недовірок*, *клуня*, *мури*, *пиддашки*, *збожжя* і т.д.), іноді навіть двомовні речення (“Экономъ безмысленно *лупавъ очыма*”

(“Гаврусь и Катруся”); “Кармалюкъ не поступалъ такимъ образомъ съ крестьянами. Хотя онъ и снималъ *панамъ рукавычкы и панчишкы*” (“Неразгаданный преступникъ”); “Въ тюрьму впускаютъ *въ таку широку браму* – эй-вэй! А съ тюрьмы выпускаютъ *въ таку вузесеньку дверцю*” (Конокрады).

В аналізованих оповіданнях та нарисах А. П. Свидницький подає слова місцеві та регіональні, як правило, за принципами українського правопису того часу, таким чином намагаючись точно зберегти ці номінації, розуміючи їх етнографічну цінність. І в першодруках, і в сучасних виданнях ця лексика зазвичай виділена курсивом, наприклад: “Бездѣтный старикъ, онъ помышлялъ только о смерти и хотя требовалъ церковныхъ на панщину, однако выдѣлялъ имъ снопъ и угощалъ, какъ *толочанъ*” (“Орендарь”).

Українська лексика, яку письменник сміливо вводить у тексти своїх оповідань, різноманітна за своїм складом:

1. Слова, що не потребують ніяких пояснень і є зрозумілими для читача: “*Наймыта* застигла та же гроза и также въ лѣсу, но совсѣмъ въ другомъ положеніи” (“Жебракы”); “Сравненіе съ *дівкою* было кровною обидою для старосты” (“На похоронахъ”); “Домъ, в которомъ жилъ о. Герасимъ, былъ построенъ около половины прошлаго столѣтія и былъ низкій, длинный, съ высокою крышею и съ *пиддашками*” (“Гаврусь и Катруся”); “Между крутыми, высокими берегами шумитъ Збручъ вглуби, кругомъ черный лѣсъ, подольское небо и тамошняя ночь; вдали собаки лаютъ, а внизу рыба *хлюпочеця*” (“Пачковозы”).

2. Лексеми, значення яких пояснює сам автор і які не зафіксовані тлумачними словниками української мови: “Еще прошелъ день и въ селѣ говоръ уже не умолкалъ и никакого порядка не было, какъ *въ зматку** (*Пчелы, потерявшія матку)” (“На похоронахъ”); “Въ печи огонь горѣлъ и жарилась курица, на порогѣ сидѣлъ отецъ и курилх *пыпку** (*Трубка съ коротенькимъ чубукомъ. Ее называютъ также: носогрійка), на дворѣ хмарилось и въ Галиціи громъ гремѣлъ” (“Пачковозы”).

3. Слова, значення яких пояснює письменник, які зафіксовані у “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка, але не фіксуються академічним словником: “Крестьяне по этому случаю продразнили шинкара *бурдюхомъ** (* бурдю́хъ – пузырь) и своими насмѣшками выжили его изъ села” (Шинкарь) – *бурдюх* – 3) Мочевой пузырь у животныхъ, Каменец. у. [СУМБГ I: 86]; “Они намѣрены были ночевать *на ваканці** (*ва́канець – поле, котораго никто не пашетъ и не коситъ, не по негодности, а напр., по отдаленности), который начинался за яриною и простирался на нѣсколько верстъ въ длину и въ ширину” (“Орендарь”) – *вака́нець* – Невоздѣлываемая запасная земля [СУМБГ I: 123]; “Изъ нихъ одно (колесо – *Б.К.*) когда-то принадлежало *літерняку** (*літерняк – лѣтній возъ, употребляемый преимущественно для перевозки хлѣба съ поля)” (За годъ до холеры) – *літерняк* = літерний віз. Возъ, приспособленный для возки снопов [СУМБГ II: 371]. Зауважимо, що подаючи тлумачення цього слова Б. Д. Грінченко покликається лише на А. П. Свидницького.

4. Слова, значення яких пояснює письменник, які зафіксовані у “Словарі української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка та в академічному Словнику з ремарками *діал.*, *заст.*, *церк.*: “Старики тѣмъ временемъ раскутились съ горя, и оба померли, молодые занимались хозяйствомъ небрежно, только *ви́дпустовъ** (*день чудотворной иконы) смотрѣли, и богатство начало упадать” (Жебракы) – *відпуст* – Отпущеніе грѣховъ, разрѣшеніе [СУМБГ I: 225]; *відпуст* – *церк*. 1. Молитва, якою відпускаються гріхи. 2. Місцевий церковний обряд, під час якого масово відпускаються гріхи [СУМ I: 625–626]. Автори академічного словника у першому значенні покликаються на А. П. Свидницького: “…а другому (колесу – *Б.К.*), взятому съ *васажка**…” (*васажокъ – небольшой возъ, въ который запрегаютъ только лошадей) (За годъ до холеры) – *васаг* – Чумацкій возъ [СУМБГ I: 128]. І знову, подаючи тлумачення цього слова Б. Д. Грінченко покликається лише на А. П. Свидницького; *васаг* – *заст*. 2) чумацький віз [СУМ I: 296]; “Въ сравненіи съ этимъ экипажемъ настоящая *біда** (*біда – двуколесная

повозка, называмая въ нѣкоторыхъ мѣстахъ “выгодою”) показалась бы каретой…” (За годъ до холеры) – *біда* – 4) Телѣжка на двухъ колесахъ [СУМБГ І: 61], *біда*[2] – Двоколісний однокінний візок на одну або дві особи [СУМ І: 176]; “Начиналась тишина, въ которой по временамъ тюркалъ *дримлюх** (*какая то ночная птица) и постоянно слышались храпъ спящего грека, сопѣнье еврея…” (“Желѣзный сундукъ”) – *дрімлюх* = дрімух. Подольск. г. См. Дремлюга [СУМБГ І: 445], *дрімлюга* – Нічний комахоїдний птах сіро-бурого з чорними плямами забарвлення, з маленьким дзьобом та великим розрізом рота [СУМ ІІ: 419]; “– Та чыстого, не оброку, приказалъ отецъ: – та боршей* (*борше – скорѣе, т.е. борже, отъ борзо, борзый)” – *борше* нар. = боржій. Скорѣе [СУМБГ І: 86], *борше* – *діал.* Швидше [СУМ І: 222]; “…за *набіломъ*, знчитъ, смотрѣла…” (Орендарь) – набіл – молочные продукты [СУМБГ ІІ: 463], набіл – *діал.* молоко, молочны продукти [СУМ V: 17].

Українізми, вживані А. П. Свидницьким, відбивають навіть деякі говіркові риси: не тершы, *не мнявшы*, вареныкивъ не істы (вставний [*н*] після губного); *білше* (диспалаталізація [*л*] перед шиплячими); *фіст* (вживання [*ф*] замість [*хв*]), *звешь*, *хочешь*, *хочь*, *нічь* (давня м’якість шиплячих); *хропе* (форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів ІІ дієвідміни на *-е* замість *-ить*); котро *рывнійше* дерево*; охитнійше* въ церкві стоялось (суфікс *-ійш-* замість *-іш-* для вираження вищого ступеня порівняння); озьму тай *завісю,* якъ пса...(дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів ІІ дієвідміни подано без чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими) та ін.

Отже, висновкуємо, що А. П. Свидницький інкрустував українські слова (регіональні) у російський текст для того, щоб читач ознайомився з мовними територіальними (подільськими) особливостями. Письменник подає такі лексеми за принципами українського правопису того часу, таким чином намагаючись точно зберегти ці назви, розуміючи їх етнографічну цінність. Мова російськомовних оповідань та нарисів щедро насичена не лише

українською лексикою, а й сталими виразами: прислів'ями, приказками, фразеологізмами.

3.4. "Люборацькі" А. П. Свидницького: між подільським говором і літературним стандартом

Найбільш відомим твором А. П. Свидницького є роман "Люборацькі". У передмові до видання в журналі "Зоря" (1886 р.) І. Я. Франко написав, що письменник належить до тих талановитих, але нещасливих людей, через надто коротке життя [Франко 1886: 5]. Зауваживши, що про автора роману "мало маємо даних", І. Я. Франко високо оцінив його твір, назвавши "Люборацькі" однією з кращих спроб того часу.

Наступне видання роману здійснило Київське видавництво "Вік" у 1901 р., тобто в Україні Наддніпрянській. В. К. Чапленко писав: "Дуже цікаву спробу використання розмовної мови дав А. Свидницький у "Люборацьких", але цей твір, написаний 60-ими роками, свого часу не був виданий, і через те його мова не вплинула на розвиток української літературної мови" [Чапленко 1970: 149]. В. М. Русанівський, услід за В. К. Чапленком, підкреслював, що при розгляді періоду 60-х років XIX ст. творчість письменника нерідко замовчувалася, а його "повість "Люборацькі" на розвиток художньо-мовного процесу 60–70-х років вплинути не могла" [Русанівський 2001: 244].

Життєвий і творчий шлях А. П. Свидницького припадає на період формування нової орфографії, коли виникла потреба в новому письмі. Письменники, які творили живою українською мовою, не могли дотримуватися давнього традиційного написання, тому мусили шукати засоби для передавання справжнього звучання слова. Пошук цей був великою мірою стихійним, що спричинило в період з 1798 до 1905 р. розроблення майже п'ятдесяти різних орфографічних систем. Найпоширенішими серед них були такі правописи: І. П. Котляревського,

О. П. Павловського, максимовичівка, “Русалки Дністрової”, слобожанський, Т. Г. Шевченка, кулішівка, драгоманівка, желехівка та ін.

Розглянемо питання, яким правописом користувався А. П. Свидницький при написанні свого роману і чи збережені правописні традиції в надрукованому варіанті.

Роман “Люборацькі” А. П. Свидницький завершив у 1862 р. й надіслав його до журналу “Основа”, одним із засновників і редакторів якого був П. Куліш, однак роман так і не надрукували, а автограф втратили. Автор для написання свого твору використав *кулішівку*, для якої характерні такі норми: звук [*і*], а також йотований [*і*] передавалися буквою *і*; звук [*е*] позначався літерами *е, и*, йотований [*е*] – літерою *е*; буква *є* вживалася тільки в іменниках середн. р.; йотований [*о*] та м'якість приголосного перед [*о*] передавалися літерою *ё*; звук [*и*] позначався буквами *и, е*; літери *ъ, ь* виконували функцію сучасного апострофа; *ъ* вживався у кінці слова; проривний [*ґ*] передавався латинською буквою *g*; етимологічне звукосполучення [*т’с’а*] позначалося то як *-тьця*, то як *-тця*; звукосполучення [*шс’а*] – то як *-шся*, то як *-сся*; паралельно вживалися префікси *роз-* і *рос-*. У російській Україні *кулішівка* вживалася до заборони українських друкованих видань Емським указом (1876). На зміну цьому правопису прийшла *ярижка* – офіційний правопис, яким послуговувалися до 1905 р., коли ці обмеження були офіційно скасовані. За названим правописом українські тексти друкували російським алфавітом без зміни звукового значення його букв (згідно з російським правописом). Саме під ярижку оформили й єдиний відомий на сьогодні список роману:

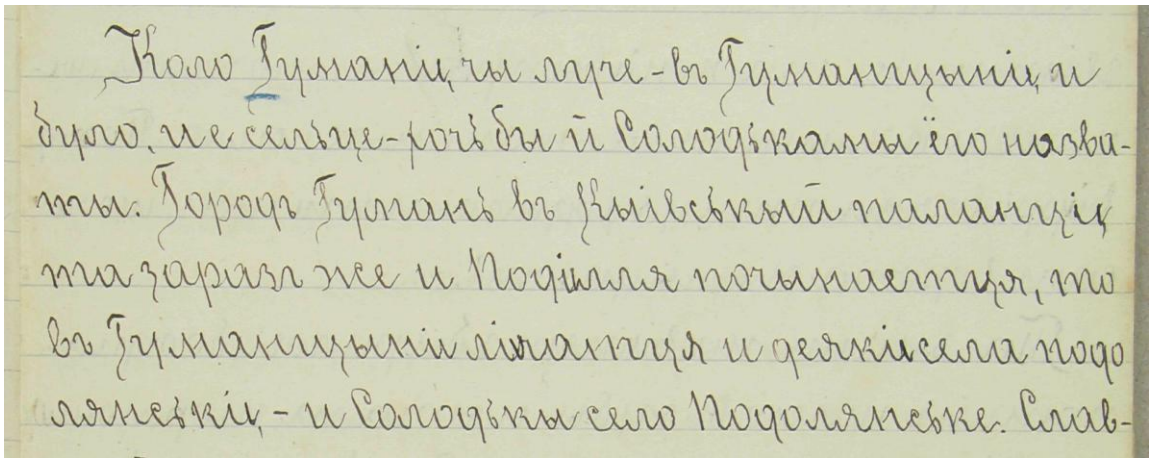
Коло Гуманіц ы луче - въ Гуманцынціи и
було, и е сельце - хочь бы й Солодькамы єго назва-
ты. Городъ Гуманъ въ Кыівськый паланціц
та заразъ же и Поділя почынаєтця, то
въ Гуманцынціи ліканця и деякі села подо
лянєвкіц - и Солодькы село Подолянєвке. Слав-

Як видно із наведеного уривка, літера *і* виправлена на *и*, а літера *и* – на *ы*.

Лише у 1886 р. “Люборацькі” вперше надруковано у львівському журналі “Зоря”. Зрозуміло, що в Галичині *кулішівку* не використовували:

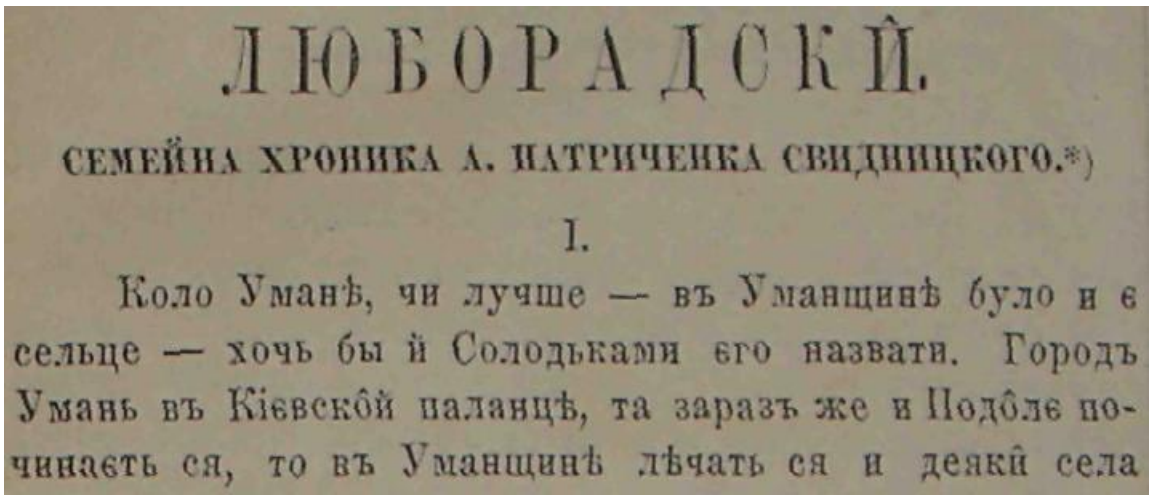
ЛЮБОРАДСКЙ.

СЕМЕЙНА ХРОНИКА А. НАТРИЧЕНКА СВИДНИЦКОГО.*)

I.

Коло Уманѣ, чи лучше — въ Уманщинѣ було и є сельце — хочь бы й Солодьками єго назвати. Городъ Умань въ Кієвскôй паланцѣ, та заразъ же и Подôлє починаєть ся, то въ Уманщинѣ лѣчать ся и деякй села

Побіжний перегляд надрукованого твору дозволяє зробити висновок, що його надруковано *максимовичівкою*, яка охоплювала такі правила: звук [*и*] передавався літерами *ы, и,* буква *ы* писалася за традицією; літера ѣ позначала звук [*і*] у тих словах, у яких здавна писалось *ѣ*; звук [*і*] залежно від етимології передавався літерами *ô, ê, û, ŷ* (над якими ставився паєрок), *ѣ*; звук [*е*] після твердих приголосних позначався літерою *є*, а йотований [*е*] – літерою *е*; звукосполучення [*йо*], [*ьо*] передавалися літерою *ё*.

Порівняння лише цих двох уривків переконує в тому, що не всі фонетичні особливості подільських говірок відбиті у першодруці, наприклад: *Гумань – Умань* (наявність протетичного [*г*] є виразною фонетичною рисою

подільського говору, особливо в порівнянні з літературною мовою). Загалом у тексті роману між списком та виданням у “Зорі” розбіжностей різного плану – фонетичного складу, морфемної структури лексем, граматичних форм – виявлено чимало, що заслуговує спеціального опису і з’ясування причин такого мовного руху тексту. Для ілюстрації наведемо деякі з них: *Камнянець – Камянець, доходе – доходить, бабів – баб, треа – треба, дивуваня – дѣвованє, промене – промине, гоиркамы – огôрками, зненавыдю – зненавиджу* та ін.

Отже, роман “Люборацькі” А. П. Свидницький писав *кулішівкою*, у доборі мовних засобів домінувала зорієнтованість на варіативне народне мовлення найближчого мовного довкілля (у творі чимало діалектизмів у мові автора та дійових осіб, характерних для носіїв говірок Поділля), а в першодруці, який надруковано з численними пропусками (від кількох рядків до двох сторінок), на жаль, не дотримано й мовної манери письменника.

У різні часи відповідно до засадничих принципів певних літературознавчих напрямів та шкіл творчість А. П. Свидницького оцінювали по-різному. Однак мова творів письменника не була об’єктом детального вивчення, “це пряме і безпосереднє завдання дослідників-мовознавців”, – констатує М. Є. Сиваченко у ґрунтовному дослідженні життєвого шляху, громадсько-політичної і літературної діяльності письменника. У монографії вчений присвятив окремий розділ мові та стилю роману, де зазначає: “Пишучи свій роман “Люборацькі”, Свидницький орієнтувався на живу народну мову, якою розмовляло населення центру України. На мові роману водночас позначився чималий вплив південно-західного (подільського) діалекту, що було зумовлено самим життєвим матеріалом, прагненням автора надати творові місцевого подільського колориту, а героям – більшої реалістичної конкретності” [Сиваченко 1962: 288]. В. Я. Герасименко зауважував, що роман “написаний в основному мовою подільської говірки” [Герасименко 1959: 114], Н. Й. Жук констатує, що “чимало в мові автора та дійових осіб характерних для Поділля діалектних слів” [Жук 1987: 115].

Серед різноманітних мовностилістичних засобів усієї творчої палітри автора “Люборацьких”, що визначають його ідіостиль, особливо виділяються фразеологічні одиниці. О. Г. Муромцева зазначає, що “найвиразнішою прикметою авторського стилю А. П. Свидницького є майстерне користування фразеологічним багатством народної мови” [Муромцева 2008: 47–65].

П. П. Доценко, прагнучи описати мовний портрет письменника у контексті історії української літературної мови, вивчала мову його творів за виданням 1955-го р. і зазначала, що “творчість А. П. Свидницького збагатила реалістичні мовні засоби зображення української художньої прози. А. П. Свидницький широко застосував епічне побутописання з використанням багатств загальнонародної живої мови, включаючи і її місцеві відмінності; він уміло добирав мовні засоби соціально-психологічної характеристики персонажів, використовуючи спеціальну лексику і фразеологію різних соціальних груп суспільства (духовенства, чиновництва, учнів духовних шкіл – бурсаків та ін.)” [Доценко 1958: 422–423]. Дослідниця підкреслює, що в мові А. П. Свидницького простежується низка морфологічних рис і синтаксичних конструкцій, вживання яких не закріпилося в літературній мові.

1. Утворення форм множини для слів з поняттям абстрактності і збірності, де в сучасній літературній мові переважають форми однини.

2. Вживання слів з емоціонально забарвленими суфіксами без відповідного стилістичного призначення.

3. Ширше, ніж у сучасній літературній мові, представлені форми активних дієприкметників, вживаних переважно в значенні прикметників.

4. Відображення в прямій мові персонажів, а також в авторській інтерпретації цієї мови дієслівних форм *ходю, просю*, характерних для середньонаддніпрянських говорів.

5. Закінчення *і* в місц. відм. іменників II відміни після прийменника *по* на місці переважаючого в сучасній літературній мові *у*.

6. Вживання конструкцій з знах. відм. після прийменників *попід, понад, проміж* замість переважаючих у цих позиціях у сучасній літературній мові конструкцій з орудн. відм. [Доценко 1958: 422–423].

Неавторизований список роману, здійснений учнями А. П. Свидницького, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, уповноважує на розширення переліку мовних особливостей поданого в “Курсі історії української літературної мови”. Так, обмежившись списком, фіксуємо низку рис, які маркують ідіостиль письменника.

3.4.1. Фонетичні риси. У романі “Люборацькі” А. Свидницького виявлено такі фонетичні особливості:

1. Ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме:

Часте змішування [*е*] та [*и*]: написання на місці *и* літери *е* – *желеткы – жилетки*[*], *одежена – одежина, выложестымъ – виложистим* (який відвертається – про комір); *промене – промине; печенехъ – печених; величуваты – вилічувати; середени – середині; вперaетця – впирається; наймечка – наймичка; стерчыть – стирчить; злытеметця – злитиметься, загремивъ – загримів* тощо і, навпаки, написання на місці [*е*] літери *и* – *клыкотило – клекотіло; палыць – палець; будыте – будете; мыни* (це слово трапляється у романі 87 разів) – *мені; грыбинець – гребінець; прыбыресся – приберешся; вбыретця – вбереться; якый ныбудь – який-небудь; загострыный – загострений; жыво-чырвони – живо-червоні; чыпуритись – чепуритись; рывуть – ревуть; смытану – сметану; ынды – інде; вылычныйше – величніше; не чыпурно – нечепурно; мучыныкы – мученики; забыре – забере; прысядыте – присядете; пшыныця – пшениця; жынытымутця – женитимуться; молитыся – молітеся, перепорчыни – перепорчені, можы – може, высилля* (це слово трапляється 15 разів разом із

[*] Тут і далі приклади подаємо та цитуємо за Ф. 3, № 3663. Свидницький Анатоль «Люборацькі». Список невідомою рукою. Ч. 1; Ч. 2.

похідними) – *весілля, чаркы дзвынилы – чарки дзвеніли, кырувала – керувала* та ін.

Уживання:

– [*а*] на місці [*у*]: *бахонця – буханця*.

– [*а*] на місці [*о*]: *жаднои – жодної, шаравары – шаровари.*

– [*а*] на місці [*и*]: *скинчалось – скінчилось*.

– [*е*] на місці літери *є*: *позырае – позирає; есть (е) – єсть (є); знаете – знаєте, знае – знає, зрузуміе – зрозуміє, росказуе – розказує, думае – думає, роздумуе – роздумує, пытае – питає, мае – має, перебырае – перебирає, тиеи – тієї; мое – моє; питае – питає,* але трапляється *останнє, заллєтця*.

– [*е*] на місці [*і*]: *вечеръ – вечір, осень – осінь, однаковисенька – однаковісінька, самисенькои – самісінької, ступень – ступінь; матерю – матір'ю, однымъ-однисенький – одним-однісінький* тощо.

– [*е*] на місці [*а*] після м'яких приголосних: *щастє-щастє – щастя-щастя; дивованнє – дівування*.

– [*ы*] на початку слова: *ыноди – іноді; ынды – інде, ызновъ – ізнов, ыдить – ідіть, ыще – іще, ынквизыціи – інквізиції, ыты – іти, ыначе – іначе, ыскры – іскри, ыжыцю – іжицю, ызъ – із, ынчого – іншого, ындыкъ – індик, ынспектора – інспекторка, ЫІосыфови – Іосифові, ымя – ім'я, ЫІзраиля – Ізраїлю, ЫІпатій – Іпатій* тощо, але трапляються й форми зразка *ишовъ*.

– [*ы*] на місці [*а*]: *лучылось – лучалось.*

– [*ы*] на місці [*о*]: *колыворот – коловорот.*

– [*ы*] на місці сучасної літери [*і*]: *Гервасый* (у такому написанні це слово у романі трапляється 43 рази) – *Гервасій* (у такому написанні – 4 рази), *завытала – завітала*, *розыйшлыся – розійшлися*, *провытатысь, провытавшысь – привітатися, привітавшись*, *выслюкомъ – віслюком*, *задрыботило – задріботіло*, *тыеи – тієї*, *цыеі – цієї*, *зныметця – зніметься*, *не зысы – не з'їси*, *однисынькои – однісінької* та ін.

– [*і*] (*и*) на місці літери *е*: *червинь – червень*, *бизъ – без* (це слово трапляється у тексті твору 14 разів), *лититы – летіти*; *лижанка, лижанци – лежанка, лежанці*, *зъ каминю – з каменю*, *перид – перед*; *беригъ – берег*, *иgзамену – екзамену*, *жинци – женці*, *ни кажи – не кажи*, *тиче – тече* та ін.

– [*і*] (*и*) на місці сучасної літери *и*: *дрибници – дрібниці; старихъ – старих, такихъ – таких, оковитои – оковитої, спасиби – спасибі; прійшлось – прийшлось; росхристаный – розхристаний, личко – личко, нащипала – нащипала, тилькы – тільки, питае – питає, збираты – збирати; горилкы – горілки; половыни – половини; чотыри – чотири, кріслатымъ – крислатим, кровавий – кривавий, нами – нами, пидпирае – підпирає, билий – білий; кишени – кишені; зимою – зимою, зиму зимуваты – зиму зимувати, збирався, збиралась – збирався, збиралась, прійшовъ – прийшов, вичинявъ – відчиняв, неписьменна – неписьменна; чотыри – чотири, будемъ платиты – будем платити, кыдаючи оком – кидаючи оком, понабиралы – понабирали, вища – вища, рябили гусы – рябіли гуси, при дорози – при дорозі* та ін.

– [і] (*и*) на місці сучасної *а*: *забигнетця – забагнеться*.

– [*і*] (*и*) на місці сучасної літери *о*: *вечира – вечора* (трапляється у романі 7 разів), *писькати – поськати*, Б*(і)огъ – Бог*, *пичне – почне*, *хвистыкъ – хвостик*, *пиславъ – послав* та ін.

– [*о*] на місці етимологічного *а*: *бахонця – буханця*, *хозяй*, *хозяйка*, *хозяйстви – хазяй*, *хазяйка*, *хазяйстві*, але трапляється у тексті твору й *хазяйка*; *зовмре – завмре*, *Шатовы – Шатави* та ін.

– [*о*] на місці літери *и*: *кровавий – кривавий*, *провытатысь*, *провытавшысь – привітатись*, *привітавшись*.

– [*о*] на місці [*і*]: *головци – голівці*, *возьмусь, возьмужъ – візьмусь*, *візьму ж*, *сторон – сторін*, *сходцивъ – східців*, *посли – після*, *ляховкы – ляхівки*, *стовповъ – стовпів*, *выросшы – вирісши*, *Запорожжя – Запоріжжя* та ін.

– [*о*] на місці [*у*]: *топитъ – тупіт*, *зострилы – зустріли*, *прысадковата – присадкувата*, *ще не назовани – ще не назувані* (у СУМі

поряд із цим дієприкметником покликання лише на А. П. Свидницького: *назуваний*, а, е. Дієпр. пас. теп. і мин. ч. до назувати. *На голові в неї старенька хустина… на ногах черевики нові, козлові, ще не назувані* (Свидн., Люборацькі, 1955, 52) [СУМ V: 93]), *торбуйся – турбуйся*.

– [*у*] на місці літери *о* (*укання*): *рубуча – робуча* (роботяща), *убіч – обіч*, *гудованцивъ – годованців*, *понагудовувано – понагодовувало*, *бутвыння – ботвиння* та ін.

Ненормативне вживання приголосних:

– Уживання свистячого [*з*] на місці шиплячого [*ж*]: *мизъ – між* (з варіантами у романі трапляється 38 разів), *промизъ* (у такому написанні трапляється двічі), *про-мизъ* (у такому – 4 рази), помизъ – *поміж*.

– Уживання шиплячих на місці свистячих: *видрижняютця – відрізняються*.

– Депалаталізація [*л*]: *Полща – Польща*, *постоялный – постояльний*, *началныка – начальника*, *билше – більше*.

– Палаталізація [*н*] перед шиплячими та суфіксами -*ськ*-, -*ств*-: *меньша – менша*, *благословеньстви – благословенстви*, *каминьчыкъ – камінчик*, *тоньчый – тонший*, *паньство – панство*, *набоженьство – набоженство*, *цыганьською – циганською*.

– Палаталізація шиплячих: *скинчять – скінчать*, *крычя – кричать*, *вимучя – вимучать*.

– Уживання *ф* на місці *хв*, *х*, *п*: *фалу*, *фалыты*, *пофалитись*, *пофальный лыстъ*, *не пофале*, *нафалытця – хвалу*, *хвалити*, *похвалитись*, *похвальний лист*, *не похвалить*, *нахвалиться*, *фыля – хвиля*, *футра – хутра*, *фатало – хватало*. Водночас у романі трапляється вживання *х* на місці *ф*: *парахиальный – парафіяльний*.

– Уживання [*с*] у префіксі *роз*- (таких написань у тексті роману понад сто): *роскишный, роскаже, росхристаный, росчесалась, роскудовчылась, росчесався, роспывшы, росклеіть, роспуску, роспустили, роскишъ, росказувавъ, ростолкувалы, росходылысь, росправъ, пороспрягаютця,*

росплутавшы, росправы, роспорядывшысь, роспрягаючысь, роспизнаты, роспрощанни, ростае, роспытать, роспочыналы, росказують, роспысувавсь, росыпалысь, ростяглы, ростягнуть, роспрыскаетця, пороспозычавъ, роспрощання, роспечатувавъ, роспрягаючысь, росердився, росердышь, росклалы, росплываетця, росыпчастій, росходытця, ни росказаты, росадныка, роспытувався, але трапляється й написання на зразок *розсядся*, *розсиче*, *розсердю*, *розсердывся*, *розжыетця*, *порозсылавъ*, *розсылають*.

– Написання прийменника *с* замість *з* перед глухими: *съ палыкамы*, *съ кныжокъ*, *що съ того*, *съ кабаком*, *съ пекарни*, *съ кожною*, *съ червонымъ*, *съ палацу*, *съ торбамы*, *съ кильцемъ*, *съ собою*, *съ цыхъ*, *съ поля*, *съ кухлем*, *съ краямы* тощо (загалом прийменник *с* трапляється у тексті понад 130 разів), але в більшості випадків (658 разів) А. П. Свидницький уживає прийменник *з* як перед дзвінкими, так і перед глухими приголосними: *зъ выложестымъ комиромъ зъ шляркою*, *зъ земли*, *зъ дрючкомъ*, *зъ мисця*, *зъ сыромъ, не зъ такихъ*, *бувъ зъ тыхъ*, *зъ кожнымъ*, *наче зъ кныжкы* та ін.

3. Вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних, наприклад: *Камнянець – Кам'янець*, *тимня – тім'я*, *здоровля – здоров'я*, *голубляче – голуб'яче, опам'яталась – опам'яталась*, *полумня – полум'я*, *мняча – м'яча*, *памнять – пам'ять*, *мнясо – м'ясо*, *мня – ім'я*, *симня – сім'я*, *спомнятавъ – спам'ятавсь*, *замнявся – зам'явся*, *мняты – м'яти*, *румняної – рум'яної*, *помнякшала – пом'якшала*, *Мнясныци – М'ясниці*, *времня – врем'я*, *безголовля – безголов'я*, *лысття повляло – листя пов'яло*, *черепляный – череп'яний*, наприклад: "Посередъ города стоять въ *Камнянци* домы – одынъ до другого попрылыпалы, улыця мизь нымы й де навхрест" (Ч. 1: 237); "…такъ и лясне на *тимня*, тилькы брызкы пидуть" (Ч. 2: 10); "– И я кажу, каже панотець. Луче нехай вже дытына такъ перемучытця; а додому прыіде, то виджыветця, анижь мають низащо *здоровля* видняты" (Ч. 1: 62); "Це-бъ-то мавъ буты за хурмана, та тилько батигъ державъ у руци – колысь цей батигъ бувъ и посмоляный, а теперь вже давно облизъ, ажъ рудый, та товстый такый! и на кинци gудзъ, якъ *голубляче* яйце" (Ч. 1: 129). Якщо у слові *Кам'янець*

А. П. Свидницький послідовно вживає вставний [*н*], то у словах *здоровля* та *голубляче* вставний [*л*] уживається непослідовно, наприклад: *здоровья* – “Выпьемъ же теперь, за *здоровья* Антонія” (Ч. 1: 317), *голубяче* – “А ыноди и зъ выщого плёндра, наче *голубяче* яйце, такъ и лясне на тимня, тилькы брызкы пидуть” (Ч. 2: 10).

4. Наявність протетичного [*г*] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо у порівнянні з літературною мовою, наприклад: *Гумань – Умань*, наприклад: “Коло *Гумани*, чы луче – в *Гуманщини*, и було и е сельце – хочь бы й Солодькамы ёго назвати” (Ч. 1: 1).

5. Уживання без протетичного приголосного: *острого – гострого*, *ёго* (37 раз) – *нёго* (3 рази) – *нього*, *на ёму – на ньому*, *ею – нею*, *осталысь – зостались*, *огнемъ – вогнем*, *улыци – вулиці* та ін.

6. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [*р’*], наприклад: *ратувати* – “Тоди молодыци въ ростечъ, и на ихъ мисце прыйшлы чоловикы паниматокъ *ратувати*” (Ч 2: 139); *курам* – “Осуда ты моя, нещастя ты мое, не дочка, сказала маты й вийшла въ пекарню дать пораду тымъ *курамъ*, що поризалы” (Ч 1: 222).

7. Приголосні в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не подовжуються, наприклад: *дівуваня* – дівування, *вбраня*, *убрани* – вбрання, убранні, *каміня* – каміння, *волося* – волосся, *шматя* – шмаття, *начыня* – начиння, *жытя* – життя та ін., але: *длубання*, *сватанни*, *обличчя* та ін., наприклад: “А въ жинокъ не збувае до розмовы: то *дивуваня* згадають, то се, то те, то про лыху долю ненаговорятця – и ще добре, якъ скинчять на спивахъ, а то й до плачу неразъ доходе” (Ч. 1: 8); “Та старый нагадавъ биле лычко та *вбраня*, то піддавъ дивчыні матеріялу і на скілька сутокъ думати” (Ч. 1: 20); “Ажъ отъ побигла черезъ подвірря въ зеленимъ *убрани*” (Ч. 2: 75); Доливка *каминямъ* выложена, плытамы – и до даху такъ высоко видъ земли, що торкны чоботомъ, то такъ и пиде якыйсь голосъ – не луна, а задзвеныть – тр-р-ръ! (Ч. 1: 42).

8. Асиміляція *чн* (*шн*): *смашненького – смачненького*.

9. Уживання *ш* замість *шч* (*щ*): *шобъ* (трапляється у тексті 102 рази) – *щоб* (трапляється 132 рази).

10. Пом'якшення африкати [*ч*]: *хочь* (127 разів) – *хоч*, *зустричь* – *зустріч*, *ростечь* – *розтіч* та ін.

11. Пом'якшення [*ш*] у кінці слова – *шь* трапляється 320 разів (*чуешь*, *маешь*, *будешь*), а *шъ* твердий – 72 рази (*пизнаешъ*, *стоишъ*, *пидешъ*).

12. М'якість [р] у кінці слів: слово *тепер* написано з м'яким знаком 110 разів, *цвынтарь* – цвинтар, *коляндарь* – календар, *псалтирь* – псалтир, *свекорь* – свекор, *вечирь* – вечір, *видпарь* – відпар, *паламарь* – паламар, *на матирь* – на матір, *сахарь* – сахар, *цензорь* – цензор тощо. Лише двічі слово *тепер* написано з твердим знаком. Слів із кінцевим твердим [р] у тексті понад 80 прикладів (*двиръ*, *матиръ*, *вечиръ*, *паламаръ*).

13. Відсутність м'якого знака після *л*: *Полща – Польща*, *билше – більше* (26 разів, а з варіантами 50), *постоялныхъ – постояльних*, *началныка – начальника*, *началству – начальству*, *завбилшки, – завбільшки*, *вдоволныты – вдовольнити*, *нашылныкъ – нашильник* та ін.

14. Етимологічне [*т'с'а*] А. П. Свидницький передає буквосполученням *-тьця* (таких слів 12) або *-тця* (їх у тексті 595): *почынаетця*, *видрижняютця*, *завываютця*, *заплитаютця*, *зійдетця*, *не наговорятця*, *облызуетця*, *здаетця*, *вчытця*, *дывытця*, *хочетця*, *здаетця*, *допытуютця*, *звутця*, *не надывлятця*, *цураютця*, *подывлятця*, *молытця*, *справытця*, *радуютця*, *зигнутьця* тощо. У мовленні російськомовних персонажів ужито *-ться*, *-тся*: *ракамендоваться*, *мєшаться*, *навастриться*, *смєяться*, *поручается*, *учится*, *зовется*, *тєрпится*, *кажется* та ін.

15. Етимологічне [*шс'а*] передано як [*с'а*], [*с':а*]: *ни видхрыстыся*, *ни видмолыся*, *провынысся*, *спустысся*, *выбересся*, *ни видпросысся*, *ни видмолысся.*

16. Досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків (синкопа): *хтиты – хотіти*, *треа* (у такому написанні це слово трапляється

40 разів) – *треба* (у такому написанні – 54 рази), *хди – ходи*, *лоптя – лопотять*, *тожъ – також*, *зи всеи – зі всієї* та ін.

3.4.2. Морфологічні риси. Найголовніші словотвірні особливості подільських говірок, відбиті в рукописному тексті роману, такі:

1. Творення вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою прикметниково-прислівникового суфікса *-ішч- (-ійш-)* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*, наприклад: *билищи*, *щирище, голоснищого, свитлійша*, *розумнійшый*: “– Говоры! дурна! озвалась паниматка. Вже ты не *розумнійшый* за мого покійного татуня; а воны, було, все росказують, що такъ и такъ діятеметця, якъ зблыжытця страшный судъ” (Ч. 1: 93).

2. Уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: *стрыжаный, голяный, обгороджаный*, *посмоляный*, *зробляни* тощо, наприклад: *стрижаний, голяний*, наприклад: “…давнійшымы часамы прычетъ бувъ *стрыжаный* та *голяный*, і зодягалысь, хто якъ мигъ…” (Ч. 1: 15); “Идучы въ мисто видъ Кодымы то-що-сь полудня, якъ вже доижджаты до жыдивськыхъ домивъ, по праву руку стоить церква миська, а по ливу далеко відъ дорогы, внызъ за пустымъ городом, двиръ, чоломъ проты горы, зъ рундукомъ, и передъ дворомъ велыкый пляцъ, штакетамы *обгороджаный*” (Ч. 1: 54); “Це-бъ-то мавъ буты за хурмана, та тилько батигъ державъ у руци – колысь цей батигъ бувъ и *посмоляный*, а теперь вже давно облизъ, ажъ рудый, та товстый такый!” (Ч. 1: 129).

До найголовніших морфологічних особливостей народної мови віднесемо такі:

1. Приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], звукосполука [*ст*], як відомо, уже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: *д* → *дж*; *т* → *ч*; *з* → *ж*; *с* → *ш*; *ст* → *щ*. Ці шиплячі рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу*, *прошу*, *ненавиджу*

та ін. У романі дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] із відповідними шиплячими як у більшості південно-східних говорів, а також у деяких південно-західних, наприклад: *ходю, попросю, вчыстю, зненавыдю*, наприклад: “А що паниматиночко, каже, и вамъ лыхо, и въ мене не тыхо; прытопчимъ же биду кляту черевыкамы. Бо й я въ черевыкахъ же *ходю*” (Ч. 1: 223); “Зъ попа була людына добра, то чы сказавъ що, чы ни, а зодягся въ рясу – знакъ, що панотець до двора йде за диломъ – и каже: пійду, *попросю*, а білшъ не можу” (Ч. 1: 122); “Е! почавъ Антосё зъ гнивомъ и пидскочывъ з кулакамы: давай, бо такъ и вчыстю” (Ч. 1: 87); “Йдучы спаты, Мася думала соби: мабуть я, хочь и запанію, а не буду погорджаты простымы дивчатамы. Воны таки добри!.. А може й буду; може воны добри тилько теперь, якъ я не панюча; а якъ запанію, то злукавіють, якъ Ганна каже, и я ихъ *зненавидю*. Богъ ёго зна, що то буде” (Ч. 1: 108).

2. Форма дав. відм. одн. іменників II відміни м’якої групи на *-ові* (щоправда, за тодішнім правописом А. П. Свидницький використовував літеру *ё* замість буквосполучення *ьо*), наприклад: *Антосьові* – “А *Антосёви* байдуже: бігавъ соби по надвори та батогомъ вихлестувавъ – ще й радъ бувъ, бо не прыганялы до кныжкы” (Ч. 1: 13).

3. Форма орудн. відм. одн. іменників II відміни м’якої групи на *-ом*, наприклад: *Антосьом* – “Якъ Люборацька прыіхала зъ *Антосёмъ*, то, якъ вси, взяла пару калачивъ хлиба – а въ тий сторони калачі печуть, що в решето не змистытця – здорові, – пляшку вына взяла и тры карбованци гришмы, тай повела сына «являтысь»” (Ч. 1: 52).

4. Форма род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни на *-ів*, наприклад: *сестривъ, бабивъ*: “– Гей! дивчата! сказала паниматка панянкамъ, якъ ото пійшла въ валькиръ, регочучысь, – вона ажъ до *сестрив* прыйшла, – гей! дивчата! каже, прыслав вамъ владыка богослова” (Ч. 1: 347); “Всякыхъ *бабивъ* паниматка звозыла, в комори мукы не ставало, що кожній то

мыщыну, то дві; а панотцеві все гирше тай гирше. Выдымо смерть зближалась” (Ч. 1: 171).

5. Форма 3-ї ос. одн. теперішнього часу на *-ть* були живими формами мови східних слов’ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма найдавнішими давньоукраїнськими пам’ятками, як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в більшості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-е* замість *-ить*. Спостерігаємо такі форми і в тексті роману: *висе*, *робе*, *молоте*, *говоре*, *доносе*, *любе*, *душе*, *дзвоне*, *зломе*, *вкороте* та ін., наприклад: “Прыйде маты съ поля, всюды справно: понагудовувано, понаповано, начыння перемыте, и мыскы въ мысныку, ложкы въ горшку за комыномъ, горшкы на польци, а що не змистылось, на тыну по килкахъ проти сонця *висе*” (Ч. 1: 21); “Якъ бы за годынку передъ цымъ Мася побачыла, що хто *робе* таки штукы, сама просміяла бъ, а теперь ось-якъ!” (Ч. 1: 24); Хай же старшый *молоте*, а мы подывимось на двиръ, чы не иде друга пидвода (Ч. 1: 75); “– А! лыха моя годына! ото ізда! *говоре* зъ досадою та жінка” (Ч. 1: 130); “– Та ще й *доносе*, додавъ ёго сынъ. Иноди ще й пидбреше. То смотрытель и *любе* іі” (Ч. 1: 62); “– Не курить тутъ, шепче ёму Антосё, и на пивъ-голосу: вы ж знаете, що мене *душе*” (Ч. 2: 52); “Отъ дзвинокъ и перестае калататы, а вже *дзвоне* – бо залатаный” (Ч. 1: 70); “Якъ *входе* чоловикъ и дае письмо старшому” (Ч. 1: 74); “Повие витеръ, замете снигомъ, колы ще яка товарына не *зломе*, не *вкороте* вику” (Ч. 1: 79).

6. Наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників III відміни, наприклад: *соли* – “А попы народъ учтывый – куды! никому не жалують хлиба-*солы*” (Ч. 1: 99); *смерти* – “А серце такъ дрибненько та любенько типочытця, що бодай и до *смерты*, то не жалкувавъ бы” (Ч. 2: 74).

7. У дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [*ĭ*]: *по други – по другій.*

8. Зафіксовано в романі злиті форми минулого часу складеного типу, що становлять поєднання основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді. Такі форми минулого часу дієслів трапляються у мові А. П. Свидницького, наприклад: *чула-м* – “Каже мій пипъ, що вміе, а я неписьменна. В церкви чытавъ, сама *чула-мъ*” (Ч. 1: 59); *забула-м* – “Чы вы вже готови? пыта Люборацькои – Пождить, чы не *забула мъ* чого, – видказала вона” (Ч. 1: 57); *хотів-єсь* – “Пять пнивъ пасикы, озвалась паниматка. Тепер крипысь; самъ того *хтів-эсь*. Що бъ то було мене послухаты! А теперь пятнадцять карбованчыкивъ такъ: тьху!” (Ч. 1: 186–187); *позирав-єсь* – А чого жъ такъ звысока на насъ *позыравъ-эсь*? (Ч. 1: 120); *найшла-сь* – Що? *найшла-сь* до сподобы? пытавъ панъ Хрузыни, якъ новобранцивъ на зборню видвелы (Ч. 1: 115); *бачили-сьмо* – И паниматка була коло шаровильныка, а панотець збыравсь сино косыты и пишовъ коляндарь почытаты, якъ *бачыли-сьмо* (Ч. 1: 14–15).

3.4.3. Лексика роману. У романі А. П. Свидницького чимало лексем, які можемо вважати подільськими. Серед них виділяємо:

1. Форми слів: *гоірок* – Ніхто не бачывъ, як о. Гервасый вже на цей разъ вертався зъ двору – чи смутный, чы веселый; а за нымъ два дворякы йшло: одынъ нисъ кошыкъ зъ *гоіркамы*, дыню и кавунъ, а другый пляшку вына и дви рому доброго (Ч. 1: 34–35); *коляндар* – Це діялось саме пидъ косовыцю, то мовъ бы панотцеви треа було знаты, чы не вищуе коляндарь дощу, щобъ сино не билылось, якъ то кажуть, жартуючы, колы дощъ пере покосы (Ч. 1: 7); *вдвози* – И сталы *вдвози*, позадумувалысь (Ч. 1: 57).

2. Уживання слів, які на сучасному етапі сприймаються як росіянізми: *кровать – ліжко, первий – перший, уздыхало – зітхало, конькы –*

ковзани, письмо – лист, осторожно – обережно, перепорчыни – зіпсовані, чуть – ледь, колодець – колодязь, выстроілы – збудували та ін.

3. Уживання автором чималої кількості стилістично зниженої, розмовно-просторічної, лайливої лексики.

Словник слововживань А. П. Свидницького з погляду сучасної норми вирізняється активним використанням розмовної лексики. На рівні майже всіх частин мови виявляємо лексичні одиниці, які зафіксовано у СУМі зі стилістичними ремарками *розм.* Ось лише деякі розмовні лексеми, що трапляються в романі: *гиркатися* – сперечатися, сваритися; *годованець* – тварина, яку відгодовують на забій; *гримнутися* – ударитися з силою; *грудниця* – те саме, що груди; *гульки* – те саме, що гулі: веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу; *гульнути* – однокр. до гуляти: проводити час за випивкою, пиячити; *двірок* – те саме, що дворик; *донехочу* – те саме, що донесхочу; *достатися* – те саме, що діставатися; *драпонути* – швидко тікати, бігти куди-небудь; *дренчати* – деренчати: видавати уривчасті дрижачі звуки; *жбурнути* – однократне до жбурляти: рвучко, з силою кидати кого-, що-небудь; *закрутитися* – пов’язуватися, запинатися чим-небудь; *запорпати* – те саме, що зарити; *запридуха* – дуже міцний тютюн; *запримічати* – те саме, що помічати; *зашавкати* – почати шавкати, нерозбірливо, шепелявлячи говорити; *наплакати* – плачучи, пролити певну кількість сліз; *напослідку* – те саме, що напослідок; *насватуватися* – робити спробу посватати кого-пебудь; *насухо* – без уживання спиртних напоїв; *ньокати* – поганяти коней вигуком «ньо!»; *обговорити* – безпідставно осуджувати, звинувачувати кого-небудь у чомусь; оговорювати; обмовляти; *одежина* – що-небудь з одягу; окрема складена, частина одягу; *однаковісінький* – зовсім, абсолютно однаковий; *ошийник* – те саме, що потиличник; *первина* – щось нове, перше; *перебенді* – те саме, що балаканина; *перехват* – талія, а також звужена частипа одягу на місці талії; *перечувати* – чути від кого-небудь; *позавуш* – по вуху, поза вухо, за вухом; *покріпитися* – те саме, що підкріплюватися: зміцнювати свої сили, ставати

бадьорим, відпочивши, поївши що-небудь, випивши чогось і т. ін.; *помацатися* – час від часу мацати у себе що-небудь; *поробляти* – мати те чи інше заняття, бути зайнятим чнм-небудь (уживається перев. у питальних реченнях); *потюпати* – піти, побігти дрібними кроками, поїхати (верхи або в екіпажі) підтюпцем; *приміта* – те саме, що прикмета; *прираяти* – те саме, що порадити; *прискаржити* – скаржитися на кого-небудь; *пролиз* – те саме, що пролизень: промите течією місце в льоду (звичайно на річці); *просміяти* – те саме, що висміяти; *прямцем* – рівно, прямо, випроставшись; *прямцювати* – те саме, що прямувати: пересуватися у просторі, крокуючи; іти, простувати; *ськати* – шукати вошей у чиємусь волоссі; *телепнути* – випити (алкогольні напої); *товарина* – одна тварина великої рогатої худоби; *тузатися* – штовхатися, битися (звичайно кулаками); *тямитися* – усвідомлювати свої дії, нормально сприймати дійсність; *удружити* – зробити дружню послугу кому-небудь, прислужитися чимось; *фітькати* – видавати свист або звук, схожий на свист; *хакати* – важко дихати, видаючи глухі уривчасті гортанні звуки; хекати; *цвікнути* – однократне до цвікати: висловлювати кому-небудь невдоволення з чогось, дорікати кому-небудь.

У межах розмовних лексем, що функціонують у творі А. П. Свидницького, можна виокремити декілька лексико-семантичних полів: на позначення руху, на позначення процесу говоріння, на позначення процесу випивання та ін.

Наприклад, у межах лексико-семантичного поля на позначення руху виділяємо семантичні групи й синонімічні ряди:

– зі значенням “іти; піти; ходити”: *потягти*, *дибати*, *махнути*, *поплентатися*, *рухнути*, *віятися*, *рушити*, *поплестися*, *сунути*, *постебнувати*, *постьобати*, *чесати*, *тюпати*, *брести*, наприклад: “Якъ же воно такъ, що благочестывый панотець *потягъ* до католыка?” (Ч. 1: 5); “Росказувалы чумакы, що бачылы ёго въ Адеси, писля въ Мыколаеви, тамъ на Дону; и вже казавъ, що за Дунай *махне*” (Ч. 1: 125); “– За все, за все спасыби! Поіду – и *поплентавсь* на двиръ казать кони запрягати” (Ч. 1: 103);

“Мася й *рухнула* за Оляною. Думала небога, що тутъ, якъ на сели. Та не пройшло й чверть годыны, якъ вернулась” (Ч. 1: 145); “– От проклятий хапокнишь! – подумала Мася и розирвала бъ ёго, та – рада бъ мама й за пана, такъ пан не бере!... – *Війся-війся*! цуръ тоби!” (Ч. 1: 190); “Все баса говорылы; хто говорывъ, а хто й мовчки *дыбавъ* здовжъ и поперекъ” (Ч. 1: 231); “*Рушылы* хлопци въ долыну на сонце” (Ч. 1: 248); “– Бачъ цуцыня! тилько слиди знаты! — почавъ молдованъ, позыраючы на дорогу, то на рукавы, що видъ слизъ ажъ мокри булы. И *поплывсь* соби дорогою та вже не до смотрытеля, а додому” (Ч. 1: 255); “Отъ и *постебнувавъ* винъ черезъ хату и сивъ непоодаль видъ еї на стильци; а душа ажъ трымтить, ажъ рукы трясутця” (Ч. 1: 360); “Отъ и *постёбавъ* неборакъ, понурывшысь, а серце ёму якъ не вискоче” (Ч. 2: 21); “Цей не промыне и того пыщыка, що *чеше*, згорбывшысь, и вже не памнятае, колы саме змерзъ, видколы трясетця...” (Ч. 2: 30); “Зажарилась небога писля цёго и рушыла садкомъ, якъ птахъ летыть. А Антосё *подыбавъ* своею дорогою” (Ч. 2: 80); “Заревла фылософія, забуркотала и *подала* въ реторыку” (Ч. 2: 160); “Другый рикъ мынавъ писля сёго, якъ по косовыци на пивъ дорози видъ Камнянця до Гайсына *тюпалы* конята въ подертій брычци” (Ч. 2: 170); “– Та вже, бабуню, недалечко, – якось *доплетемся*” (Ч. 2: 202);

– зі значенням “швидко піти, побігти”: *кинутись*, *шатнути*, *чкурнути*, *махнути*, *шурнути*, *піти вибриком* та ін., наприклад: “*Шатнула* дитвора по куткахъ, знайшлы журналъ: старшый самъ ноту взнявъ и положывъ на столи” (Ч. 1: 72); “Не івшы, ни пывшы, *кынувсь* Антосё на баштанъ, и Орыся зъ нымъ пишла; пишла бъ и Мася, та никого було дома зоставыты” (Ч. 1: 80); “Антосё засоромывсь и побигъ на двиръ, та такъ *махнувъ* кудысь, що й не чувъ, якъ Мася прыіхала” (Ч. 1: 182); “– А ты кровъ собача! – гукнула Мася и зирвалась на ногы тай кынулась до Антося, а вин *чкурнувъ*, що й зъ хортами не доженеш” (Ч. 1: 189); “Що й казать! – зъ радисттю крыкнувъ Ковиньськый, ажъ пидскочывшы, и *пишовъ выбрыкомъ*, лышь закурылось” (Ч. 1: 274); “…и хапаючись, невмываный, одягнувся,

забравъ запыскы та й *шурнувъ* до класа, навить не покурывшы” (Ч. 2: 87); “Цей, ни слова не сказавшы, *махнувъ* у столярню и внисъ политуру, а трохы чи не сырвасырь въ пляшечци съ квачыкомъ” (Ч. 2: 19); “*Мете* хлопець, ажъ пидскакуе, щобъ хучче було, та оглядаетця, мовъ крадетця видъ собакъ” (Ч. 2: 87);

– зі значенням “розбігатися, втікати”: *умкнути*, *чкурнути*, *махнути* та ін., наприклад: “А то професора побачылы и *кынулись въ розлит*, якъ курчата видъ шуляка, лышъ недоідкы свидчылы, що тутъ булы люды, та й добри теребіи” (Ч. 2: 20); “Тымчасомъ хто тутъ бувъ зъ чужыхъ, пробыралысь за двери, щобъ звициль *умкнуты* и такы буты дома, якбы мавъ и до ихъ станцій забрысты” (Ч. 2: 51); “То бувъ моторнійшый за цёго и, почувшы, що въ хати тыхо, прытаився въ синяхъ, а тамъ, якъ почувъ голосъ суба, *чкурнувъ* по-за хату” (Ч. 2: 57); “Семынарія тыломъ выходе въ цвынтарь до Собора. Тутъ само собою семынарськи сторожи й зазору нема; то хто хоче втикати, ыдуть въ реторыку та кризь викно и *махають*” (Ч. 2: 96); “Черезъ мынутку, выждавшы, якъ ынспектарь цюды тыломъ обернувся, Антосё *шурнувъ* у фирточку та навшпынькы, тыхесенько побрывъ уперед” (Ч. 2: 97); “– Дя-дя! – закрычавъ хлопчыкъ и *драпонувъ* поза хату, тилькы закурылось” (Ч. 2: 186);

– зі значенням “зайти, вийти, вибігти”: *розбіггтися*, *сипнути*, *чмигнути*, *посипати*, *сунути* та ін., наприклад: “*Розбиглыся* за вамы, та наче намъ ногы попидризувало, наче дорогы позавязувало” (Ч. 1: 193); “А це самъ старшый вызывае побигаты, то й *сыпнулы* на двиръ, та на выпередкы” (Ч. 1: 244); “Покы жъ справлялась вона, то Антося и въ хати вже не було: *чмыгнувъ* на двиръ, то такый радый-радый, що заговорывъ, ажъ наче ёму въ грудяхъ шырше, ажъ наче свитъ переминався” (Ч. 1: 361); “Стукотня, тупотня, гуркитня; и *посыпалы* зъ класу” (Ч. 2: 149); “Та ни Антосё, ни решта, що йшлы зъ класа, то за тупотнею, то за чымъ другимъ не чулы, що говорывъ ынспектарь, и *высоталысь* зъ класа. Оставсь тилькы ынспектарь та донощыкы” (Ч. 2: 159); “О. Якымъ тилько-що видпусть прочытавъ, не вспивъ и поздоровкатьця съ попадею, якъ той кацапъ *суне* черезъ поригъ” (Ч. 1: 343);

– зі значенням “їхати, поїхати”: *котити*, *покотити*, *шатнути*, *утрясти*, *теліжитися*, *прямцювати*, *потюпати* та ін., наприклад: “На другий день, це-бъ-то вже въ недилю – де празныкъ на Пречысту, то на попразенъ, – чуть-на-зорю, подякувавшы хазяямъ за прытулокъ, рушылы воны зъ подвирря, на все прыдывывшысь, шобъ прыгоды не було, и *покаталы* здовжъ селомъ въ долыну” (Ч. 1: 134); “А бувъ поблызу видъ Солодькивъ панотець Собальськый, и мавъ сына Ивана въ богословіі. То цей и *шатнувъ* по селахъ, и заіхавъ до Люборацькыхъ” (Ч. 1: 208); “Покы жъ ще Ляхы булы, то й імъ було съ кымъ розмовляты; та ци не довго мешкалы: паниматка не любыла Ляхивъ и воны це добре зналы, то не пройшло й годыны часу, якъ *утряслы*” (Ч. 1: 216); “Не день, не два *телижывся* о. Якымъ, нижъ забрынило передъ нымъ Камнянецьке кладьбыще, що стоіть верствы за пивторы передъ пидваркомъ – Польськымы Фільварками” (Ч. 1: 230); “То о. Якымъ *потягъ* прямо въ городъ и остановывсь коло самоі витряноі брамы; звиццыль почавъ и дило робыты” (Ч. 1: 231); “То сякъ, то такъ и дійшовъ кинця; взявъ указъ на рукы и *закурывъ* зъ Камнянця вже парафіяльнымъ попомъ въ Солодькы” (Ч. 1: 238);

– зі значенням “зрушити з місця”, наприклад: “Хто не знае, що кому що, а курци просо? Такъ и хурманъ: абы конямъ дебре, то й сыдивъ бы и *не рунтався*” (Ч. 1: 219); “Отъ винъ и сивъ на брычку: *«торкай!» – и тилько закурылось*” (Ч. 1: 202).

Заслугою А. П. Свидницького вважаємо уведення у текст роману елементів подільського бурсацько-семінарського жаргону. “Бурсацько-семінарський жарґон, який побутував Україні у кінці 18 та впродовж 19 ст., за визначенням Л. О. Ставицької, – це “самобутнє і маловивчене явище в українській культурі взагалі і в історії української субстандартної лексики зокрема, яке своїм корінням сягає давніших соціолектів” [Ставицька 2005: 114]. Школярське арґо, на думку О. Горбача, належить “до найраніших арготичних систем, засвідчених в українському письменстві окремими виразами ще в 17 в.” [Горбач 1966: 3]. Їх виникнення мовознавець

пов’язує з постанням братських шкіл і бурс, які згодом перетворювалися переважно в духовні семінарії. Аналізуючи арґо українських школярів і студентів, дослідник вичленовує близько 110 школярських арготизмів з духовного училища в Крутих біля Балти та студентських із духовної семінарії в Кам’янці-Подільському, які вживає А. П. Свидницький у романі “Люборацькі”.

На думку ще одного дослідника соціальних діалектів Й. О. Дзендзелівського, “досліджуваний жаргон такою чи іншою мірою продовжує попередні традиції” [Дзендзелівський 1996: 353]. Науковець у своїй розвідці “Українській бурсацько-семінарський жаргон середини XIX ст. на матеріалах роману “Люборацькі” А. Свидницького” [Дзендзелівський 1996] виокремлює низку лексем, поділяючи їх з точки зору семантики на такі групи: а) назви на означення різних понять, що стосуються навчання в семінарії; б) назви різних дисциплінарних заходів, покарань і т. ін.; в) назви для хабара; г) назви, пов’язані з випиванням; д) назви витівок, ігор і т. п.; е) анатомічні назви; ж) назви пов’язані з побутом семінаристів та ін. Основну масу жаргонізмів, зазначає мовознавець, складають різні переосмислення:

а) латинських слів:

Гебес – ‘учень, що погано навчається’, *мн*. гебеси, *збір.*, гебесня: Пишовъ Антосё, понурывшысь, и сивъ та й думае: – Не буду жъ я вчытця, колы мене тут засадылы мыже *гебесы*; Кавказомъ звуть останни парты, де сыдыть «*гебесня*».

Консоляція – ‘частування, могорич’ (значення слова випливає з тексту): Цюды-то й обицявъ о. Якымъ кого-не-кого повесты на консоляцію, це-бъ-то по просту на могорычь.

Нота – ‘колода’(значення слова випливає з тексту): На глухий стини кылымъ висе, и на кылыми *колодка* з-на пядь довжыны, й на ній написано Nota. Ноту чипляють тому, хто забалака по-наськи, – хто «мужычыть». Іі доты треа носыть, докы не спиймешь другого въ такій же провыни.

Окупації – Опричь «упражнєній», тамъ завдають на недилешній день пысати «*окупаціи*»: що-небудь зъ кныжкы на одну недилю погрецькый, чы полатынськый, а въ другу тежъ саме помосковськый пышетця.

Спекулатор – ‘донощик, підглядач’: Въ «*спекулатори*» назнача самъ учытель кого ледачого та здорового. Цей уже не боітця, що бытымуть, бо ихъ николы й не «спрашують»; и тилько й зна винъ, що ризокъ наготовыты.

Стація – ‘квартира семінариста, постій з харчуванням’: Незабаромъ писля ціеи штукы, проте вже врисень на двори бувъ, у Антося на *стаціи* сыдивъ о. Якымъ и Тымоха… . Лексему *стація* фіксує СУМ, де одне із значень має ремарку *застаріле*: *Стація* – 3. заст. Те саме, що постій.

Цензор – ‘донощик, підглядач’: Якъ же други чытають, то ничого, а Антосё хочь и безъ кныжкы говоре, та *цензорь* гука: – Люборацькый! чого ты чытаешь? То учытель почуе и соби озветця: – Ты зачємъ читаешь?;

б) старослов’янізмів та церковнослов’янізмів:

Возліяніє – ‘випивка, пиятика’: Ще цяя розмова велась, якъ уже казалы даваты обидаты, а о. Якымъ, почувшы, що ложкамы тарохтя, моргнувъ, на кого знавъ, и опынылась зъ-пидъ стола та на столи повнисенька «воодушевленія» гранчаста пляшка, и почалось «*возлыяніе*» въ честь свижыхъ горобцивъ.

Воодушевлєніє – ‘горілка’: … и опынылась зъ-пидъ стола та на столи повнисенька «*воодушевленія*» гранчаста пляшка.

Всесожженіє – ‘у кінці навчального року спалення журналу, у який записували погані вчинки семінаристів’: Горыть журналъ, шмалытця нота, тлиють мотузкы, а школа спива: вичная памнять. По *всесожженыі* старшый лиг, а дитвора почала тузатысь, кому ноту закынуты;

в) грецизмів:

Реторика, реторва – ‘клас риторики духовної семінарії, учні цього класу’: По семенарияхъ всёго тры класы: нижчый – *реторыка*, выщый – богословія, а средній – фылософія; За сымъ словомъ рушылы и коженъ въ

шыю, та ще й въ очи плюне. Обплёваного, обгыджыного фылософы подалы *реторви*.

Філософія – ‘передостанній, філософський, клас у духовній семінарії, учні цього класу’: Въ другыхъ класахъ (*фылософіи* та реторыци) крычалы, скакалы; а тутъ, якъ въ казани кыпило, тилько крыку не було, и чутко було, якъ чобитьмы цокають, та ще й чоботы робылысь тоди на рыпахъ.

Богословія – ‘останній, богословський, клас духовної семінарії, учні цього класу’: “Отъ уже *богословъ* якъ іде, то не іжытця, якъ ретиръ; не позыра, якъ фылософъ; *богословъ* преважно розляжетця, пидійме плечи, шобъ шырши здавалысь, надусаетця и, якъ погляне на кого, то нехотячы и то наче дума: «от ощаслывывъ!»”;

г) загальновживаних слів:

Вараниці – ‘гральні карти’: Роспустылы нас на масныцю, а мы й завелы *вараныци* и давай ризаты въ маріяша, въ дружбарта, а хто й просто въ визка.

Влови – ‘інспекторська перевірка в семінарії’: Ынспектарь, було, тутъ ходе то взадъ, то впередъ и лове, хто спизнытця до класа, запысуе и покуту завдае. Си штукы ынспектарськи семынарія зве *вловамы* — «на вловы ходе». И оце ынспектарь тутъ походжавъ, що той каже: «на вловахъ».

Горобець, зм.-пест., ірон. *горобчик* – ‘ритор, учень класу риторики у духовній семінарії’: Все на *вы*, все деликатно, а не послухай, скажы: хай хто другый, бо я часу не маю! – то такъ и грымне: «бач ёго, *горобець* поганый! якъ розибравъ! вже и послухаты не хоче. Я тоби хутко зибью цю пыху! Ось побачышь»; Ану, *горобчыку*, перепышить мыни оцю штучку, – попросе тоди Антосё якого ретаря. – Я вамъ тютюну за те.

Живиця – ‘горілка’: Вареныкы, знаете, парують на столи... Отъ и *жывыцю* прынеслы. Телепнулы мы по красовули, не коженъ и закусывъ, а декотрый и не обитретця, якъ пидъ викномъ застугонило, закнявчало.

Навушник – ‘донощик’: – Докы вамъ тыхъ *навушникивъ* слухаты, а намъ терпиты черезъ ныхъ? Годи вже! ходимъ, браття, до ректаря; скажемъ,

що отець ынспектарь лизе въ очи, якъ туманъ, що черезъ ёго выплодкив-донощыкивъ намъ просвиту нема;

д) діалектних слів та виразів:

Кушка – ‘ніс’: – А нис хиба – кушка? – У нас кушкою звуть, – каже Антосё.

Хапатня – ‘список приходів з вакантними місцями священників’: – Панове! *хапатня*! – И давъ папиръ. Богословы сами добре зналы, шо съ тымъ паперомъ робыть и письмоводытель тилько попрохавъ, шобъ не покапалы, тай пійшовъ соби.

Красовуля – ‘чарка’: Телепнулы мы по *красовули*, не коженъ и закусывъ;

е) топонімів:

Кавказ – ‘останні задні парти в класі’: – Куды? Куды? – заговорылы ученыкы. – Твое мисто на *Кавкази*! – *Кавказомъ* звуть останни парты, де сыдыть «гебесня».

Палестіна – ‘східна і південно-східна окраїна Кам’янця-Подільського, де жила найбідніша частина єврейського населення (звідси й назва Палестіна)’[Дзендзелівський 1996: 356]. Оце все зветця Польська Брама. За нею въ праву руку позъ самисеньку стину теперь ступанка въ город, а просто проты брамы дорога выламы росходытця: та виднога, що на гору, йде въ городъ кризь Витряну Браму, а друга йде долыною повзъ теперь пусту пороховню, що генъ-генъ стоить видъ Польськои Брамы, и въ городъ не виходе. Цю долыну одынъ ынспектарь семынаріи прозвавъ *Палестыною*.

Окремо можемо виділити фразеологізми бурсацько-семінарського жаргону, використані А. П. Свидницьким у романі, наприклад: *жупчики ловити* ‘ловити ґав, дрімати, спати’, *дати в кушку* ‘вдарити (в ніс)’, *пинфу пустити* ‘завдати прикростей’, *бути на вловах* ‘полювати за семінаристами’, *вичистити матошники* ‘насваритися, вилаяти’, *іжицю списати* ‘висікти різками’ та ін.

Отже, мова “Люборацьких” багата на етнографічну та діалектну лексику, лексику бурсацько-семінарського жаргону, народну фразеологію, й, напевно, тому лексика твору слугувала ілюстративним матеріалом для багатьох словників.

3.5. Фразеологізми ідіостилі А. П. Свидницького

Серед різноманітних мовностилістичних засобів усієї творчої палітри автора “Люборацьких”, що визначають його ідіостиль, особливо вирізняються фразеологічні одиниці. О. Муромцева констатувала, що “найвиразнішою прикметою авторського стилю А. Свидницького є майстерне користування фразеологічним багатством народної мови” [Муромцева 2008: 73].

Як відомо, перші спроби реєстраційних словників, які систематизували фразеологію української мови, належать ще до XVII – середини XIX ст. Це, зокрема, рукописна збірка Климентія Зіновієва, укладена між 1700 і 1709 рр. (вперше надрукована у 1912 р.; у 1971 р. – видана в Києві під назвою “Вірші. Приповісті посполиті”), де подається лише реєстр різного типу ФО, та добірка М. В. Закревського “Малороссійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки” у книзі “Старосвѣтскій бандуриста” [Закревський 1861], у якій, крім реєстру, є поодинокі пояснення змісту фразеологізмів, іноді разом із відповідниками з російської, польської, латинської, німецької та ін. мов, а також історичними довідками. Найціннішою серед фразеологічних словників XIX ст. є збірка “Українські приказки, прислів’я, і таке інше. Збірники О. Марковича и других. Спорудив М. Номис”, що вийшла у 1864 р. й охоплює понад 14 000 одиниць, розміщених за тематичним принципом, з історичними коментарями. Слова в назві “Збірники О. Марковича и других” означають, що до цієї збірки Номиса увійшли й матеріали О. Марковича та інших збирачів народного слова, зокрема й А. Свидницького.

Найбільший інтерес мають тлумачні фразеологічні словники. Першим таким словником є тритомна збірка народної української фразеології “Галицько-руські народні приповідки” І. Я. Франка [Приповідки 1901–1910]. Заслугою автора було утвердження основних принципів укладання такого величезного матеріалу: кожна фразеологічна одиниця супроводжується тлумаченням, фразеологізми подаються у порівняльному плані, є відсилання до фразеологічних джерел, які фіксують аналогічні вислови. Матеріал подається під словом, спільним для низки одиниць. Такий спосіб, із деякими варіаціями, використовують сучасні дослідники-лексикографи, зокрема Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко, укладачі академічних фразеологічних словників української мови В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.

У “Фразеологічному словнику української мови” Г. М. Удовиченка фразеологічні одиниці розміщені за алфавітом не тільки першого слова, а й наступних слів, наприклад: *не нашого поля ягідка, не нашого ума діло…* [Удовиченко 1984: 9].

Автори “Фразеологічного словника української мови” В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко обрали гніздовий спосіб з елементами структурно-граматичного, а в межах гнізда фраземи розміщені за алфавітом [Ужченко 1998].

Укладачі академічного Фразеологічного словника української мови [Білоноженко 1993] застосували вже апробований лексикографією структурно-граматичний принцип, який передбачає подання кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їх лексичними, видовими та словотвірними варіантами.

У всіх згаданих фразеологічних словниках серед ілюстративного матеріалу є покликання й на твори А. П. Свидницького. Але, наприклад, у найавторитетнішому зібранні сучасної фразеології в академічному Словнику є лише (!) 20 покликань на роман “Люборацькі”, хоча, за нашими

спостереженнями, фразеовживань у творі понад пів тисячі. Інші твори письменника, на жаль, до уваги не брали.

Фразеологія, яку використовує у своєму романі письменник, за словами В. М. Русанівського, лише частково відома в інших місцевостях України [Русанівський 2001: 242], наприклад: *тажъ свыта, та не такъ сшита, ни за холодну воду не возьметця, нагадавъ, кажуть, кози смерть* тощо.

Зі структурного погляду фразеологізми, ужиті А. П. Свидницьким, різноманітні: словосполучення, речення, прислів'я та приказки.

У тексті роману фразеологізми виконують функції афористичності, образності, динамізму, виступають засобом образної характеристики героїв, більш яскравої й експресивної порівняно з тією, що виражається звичайними означеннями, гіперболізують ситуацію, виступають експресивними назвами дій, вчинків героїв, їх станів, слугують засобом вираження іронії, сарказму, потішання, прохання, осуду тощо, наприклад: "Чарочку кожна молодыця пье, скрывывшысь; по другий тилько губы обитре, а за третёю вже облызуетця, а отамъ *пишло якъ по масли*, сказано, мякеньке: *ны кусати, ни жувати*"; "А въ громаду *выйде, що ясне сонце* – высоко-высоко: якъ не вклонысь, не догледыть. Все, мабуть, якись велыки та розумни думы думають, що й *пидъ ногы не дывытця*. А що съ того? *Ни за собою, ни передъ собою* – дарма тилько батькы кошты несуть..."; "Не такъ, якъ за новихъ, що мымрыть-мымрыть, *наче теля реминьжвакае*, та ще й на московське, а ты въ церкви стоишъ, и спать хочетця, або такы дримаешь"; "Справди на души въ о. Гервасыя, *якъ въ казани клыкотило*, думка думку выпереджала, а бильшъ того, що жоднои не було, тилько *за серце стыснуло*"; "– Чого сь такъ *очи вывалыла*? – гукнувъ тато. – Беры подушку та ськай"; "... А бодай того панування нихто не знав! – каже. – *Доіли жъ вы мыни жывыхъ печинок*!"; "Такы добре *пидопхавшы кышку*, винъ згадавъ й паниматку, тай гука: – Попаде, попаде!"; "О. Гервасый вчывсь по псалтыри и вийшовъ панотцемъ простымъ, людянымъ, почувався украинцемъ и держався старосвиччины; та *не знавъ бильше свита, що викни*; "Сохне, вяне дытына, вси *мизкы ёму*

высушать; то якъ настане та благословенна пора, той розпускъ, – такъ що рай! тутъ рай! чыстый рай, правдывый; само царство небесне не дасть такого блаженства!”; “Въ цій церкви колысь-то бувъ за дяка Волоськый; любивъ Бога фалыты, та любывъ и *въ горло лыты*”; “*Душа*, було, *завмре*, зовсимъ зовмре, *якъ муха въ осены*”; “И *земли пидъ собою не чуешь*, и *свита передъ собою не бачышь*, тилько въ вухахъ шумить та серце бьетця, *якъ рыбка на гачку*”; “– Молчать, хазяйка! – озвавсь винъ; а тымчасомъ хурманъ внисъ мишокъ зъ гоиркамы и горщыкъ зъ ягидьмы. – *Пишла робота поза вуха*”; “– Эт! *кому що, а курци просо*! – *заговоривъ* панотець *изъ серцемъ*, и ажъ сплюнувъ. – Дай-но чого перекусыты, а то ажъ *кишки сварятця*, – додавъ далій”.

За допомогою деяких фразеологічних одиниць (прислів’їв та приказок) письменник передає марність певних учинків, дій своїх героїв через непереборні обставини: “Та плачь, хочь и цилый океянъ-море наплачь, а *лыха не обійдешь, ни объидешь*”; “И маты сплакала и поихала, поцилувавшы сына въ голову; Стало бъ ёго на те, шобъ не губыть своеи дытыны; та *чоломъ муру не пробьешь*: не своя воля тутъ грае, а смотрытельська”.

Як зазначає О.Г. Муромцева, у романі широко застосовується прийом словесної “дуелі” – діалогу, що будується на приказках, прислів’ях, приповідках, якими обмінюються дійові особи, прагнучи кожен переконати у чомусь супротивника або довестисвою зверхність [Муромцева 2008: 74]. Порівняймо зустріч Антося і Масі після приїзду останньої із закладу Печержинської: “– *Выдно пана по халявахъ*, – сказала Мася и показала Антосёви на чоботы. А воны въ ёго, якъ собакы, руди, и на бикъ, якъ корсы. – А паню *выдно по носи, що рылась въ гороси*, – видказавъ Антосё и показавъ ій на нисъ, що якъ навмысне бувъ чымось замазаный, и додавъ: *рыла моркву зъ пытрушкою и вдавылась галушкою*”.

Отже, народна фразеологія є одним із важливих компонентів образної системи роману, джерелом багатства і яскравості його мови. Систематизація та реєстрація фразеологічного розмаїття художніх творів, по-перше, повинна

започаткувати укладання повного словника його мови, який би відображав мовну картину світу українця-подолянина другої половини XIX ст., по-друге, дасть вагомий матеріал для наступних студій.

Загальновизнаною в українському та зарубіжному мовознавстві є думка про наявність системних зв'язків у фразеологічному складі мови. Фразеологізми в мові функціонують не ізольовано, а органічно вписуються в мовну систему. Цілісність значення фразеологічних одиниць зумовлює витворення системних відношень, аналогічних лексичним одиницям: полісемія, омонімія, синонімічні, варіантні й антонімічні відношення.

Окремі аспекти системних відношень фразеологізмів української мови знайшли своє теоретичне обґрунтування в працях Л. Г. Авксентьєва, Н. Д. Бабич, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. В. Жуйкової, В. С. Калашника, А. В. Лагутіної, Ф. П. Медведєва, Л. С. Паламарчука, Ю. Ф. Прадіда, Є. С. Регушевського, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін. дослідників.

Найбільше робіт українських лінгвістів-фразеологів присвячено проблемі синонімії (Л. Г. Боярова, М. Т. Демський, М. П. Коломієць, Л. Г. Скрипник, Л. М. Стоян).

Проблема синонімії у фразеології пов'язана перш за все з відсутністю єдиного погляду на це явище. На думку Ф.П. Медведєва, "фразеологічні синоніми – це самостійні звороти, що вживаються для позначування того самого поняття; вони близькі смисловим значенням, але не тотожні, мають різну образну структуру, різний лексичний склад, стилістично іноді різко відмінні" [Медведєв 1982: 67]. В.М. Телія суть фразеологічної синонімії вбачає в здатності фразеологізмів з однаковим категоріальним граматичним значенням і різним лексичним складом компонентів до взаємозамінювання без порушення будови конструкції [Телія 1996: 77]. Л. Г. Скрипник синонімічними вважає фразеологізми з різною внутрішньою формою і лексичним складом на позначення одного й того самого поняття, що, відтіняючи різні його сторони, мають однотипне категоріальне значення і

однакову семантичну сполучуваність зі словами оточення [Скрипник 1973: 212]. Один із укладачів першого українського словника фразеологічних синонімів М. П. Коломієць фразеологізми-синоніми розуміє як фразеологізми, "…що близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю" [Коломієць 1988: 4].

На думку Л.Г. Авксентьєва, фразеологічні синоніми "виражають спільне значення і мають однакову синтаксичну сполучуваність, але відмінні між собою компонентним складом, а також емоційно-семантичними відтінками, закладеними в самій природі фразеологічної одиниці" [Авксентьєв 1983: 74]. Більшості фразеологізмів-синонімів, як вважає дослідник, властиві такі риси, як однорідність моделі, співвіднесеність значення зі значенням відповідної частини мови, однорідна синтаксична сполучуваність.

В. П. Жуков тлумачить фразеологічні синоніми як стійкі вислови "…з гранично близьким значенням, що, як правило, співвідносяться з тією самою частиною мови, мають частково подібну або (рідше) однакову лексико-фразеологічну сполучуваність (ця особливість перш за все властива одноструктурним фразеологізмам), але відрізняються один від одного відтінками значення, стилістичним забарвленням, а інколи тим та другим одночасно" [Жуков 1986: 178]. Учений зазначає, що фразеологізми, які вступають у синонімічні зв'язки, мають неоднаковий ступінь синонімічності. Найбільшою синонімічністю характеризуються фразеологічні звороти, які, збігаючись за значенням, вільно заміняють один одного в будь-якому контексті.

В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко вважають, що фразеологічна синонімія значною мірою подібна до лексичної. Фразеосиноніми мають близьке значення, хоч і різні семантичні відтінки [Ужченко, Ужченко 2005: 76].

Отже, для фразеологічної синонімії релевантними ознаками є: а) близькість семантики; б) однакова синтаксична роль; в) відмінності відтінків значення або стилістичного забарвлення.

Фразеологізми-синоніми можна об'єднати в синонімічний ряд. М. П. Коломієць зазначає, що в них об'єднуються тільки тотожні або близькі за значенням фразеологізми, як правило, співвідносні семантично й функціонально з тією самою частиною мови, які виконують функцію того самого члена речення, що й домінанта синонімічного ряду. Причому це можуть бути різні за граматичною структурою фраземи [Коломієць 1988: 5]. Подібної думки дотримується і Л. Г. Авксентьєв, уважаючи, що фраземи формують синонімічний ряд на основі спільності загального значення. Він створюється іноді шляхом переосмислення різних словосполучень, що асоціюються з однією якоюсь ідеєю, однак члени ряду продовжують через семантику зберігати особливості свого походження, а також значні відмінності, пов'язані з їх приналежністю до того чи того соціального або професійного середовища та з образами, що лежать у їх основі [Авксентьєв 1983: 79–80].

Досліджуючи фразеологічну синонімію в ідіостилі А. П. Свидницького, звернемо увагу на твори, писані добірною українською мовою, наповнені прислів'ями та приказками. Автор широко використовує діалоги, наводить пісенні ремінісценції, вдається до ліричних відступів, надає великого значення застосуванню в художній мові фразеологізмів, їх синонімів, і це свідчить не лише про те, що він звертається до "живого народного мовлення, а й про вживане й широке користування цими одиницями при передачі менталітету українського народу, особливості його мови, якнайповнішому розкритті вдачі того чи того героя, введенні читача у коло подій, що зображені у повісті або оповіданнях, передачі живого характеру розмови між персонажами" [Олексенко 2012: 82].

Одиниці мови функціонують не ізольовано, а в безлічі тісних взаємозв'язків між собою. Це дає змогу їх групувати, встановлювати відповідні семантичні відношення.

Виділення фразеологічних груп, як і лексичних, залежно від зв'язку між ними – важливий етап вивчення системних семантичних відношень.

Згрупувавши фразеологічні синоніми, виділимо найпоширеніші їх семантичні різновиди.

Так, до фразеологізмів, що передають відносини між людьми, належать:

– сталі вислови, що означають поширення неправдоподібних відомостей про когось, ведення неправдивих розмов – *гладко брехати*: "Другі думали: "Та й *гладко ж бреше*", а проте і цим заздрісно було, що в Антося стільки знакомих" [ФІС: 23], *губу мати виправлену*: "І *губу* Мася *мала виправлену*! Що які вже витресовані оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах …" [ФІС: 82], *ману пускати:* "Отак Антосьо *ману пускав* і камбраттям, і перед урядом, і по селах" [ФІС: 176], *водити за ніс*: "Пани вчотирьох тим часом зайшли в сад, посідали під липою, – може, чай пити збиралися абощо, а щоб губа не вакувала, почали кпити один з другого ті два молодших зяті, що в тебе жінка така! а в тебе така! тебе *за ніс водить*! а тебе за чуба смиче!.." [ФІС: 194];

– фразеологізми, які за контекстом синонімічні й передають бажання кохати єдину людину, одружитися з нею, бути завжди разом: *на рушник ставати:* "Хто бачив її на Різдво та на Великдень, якби подививсь тепер, то жодним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайди, дівчина на всю губу, хоч зараз *на рушник ставай*, а тоді була – от! підліток собі" [ФІС: 266], *до шлюбу стати*: "Я ж догадуюсь, чого їй забагається: вона хоче з ним *до шлюбу стати*" [ФІС: 351];

– фразеологізми, що характеризують зовнішній вигляд людини, наприклад, 'неохайний, брудний, замурзаний': *паню видно по носі, що рилась в горосі*: "А *паню видно по носі, що рилась в горосі,* – відказав Антосьо і

показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, і додав: – Рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою” [ФІС: 224], *видно пана по халявах*: – “*Видно пана по халявах*, – сказала Мася і показала Антосьові на чоботи” [ФІС: 224].

До фразеологічних синонімів, що передають *психічний стан людини*, відносимо:

– фразеологізми, що мають значення ‘переживати душевні муки, хвилюватися, побиватися’ – *немов камінь на серці*: “Говорить старий як годиться, а *на серці, немов* млинський *камінь*, лягла тяжка дума: «Чи не попалась мишка в котячі пазурі, що така слухняна стала»” [ФІС: 142], *волосся рвати*: “– Brutal, – каже сама до себе і мало *волосся не рве*, що вийшла до його, та не кляне владики, ні! аж гілля гнеться!” [ФІС: 40], *душа завмре*: “*Душа* було *завмре*, зовсім завмре, *як муха восени*” [ФІС: 110], *холодніє в душі:* “Вже місто було видно, як на долоні, і класи за містом; Антосьові все холодніло та й *холодніло в душі*” [ФІС: 115], *млості б’ють*: “Серце тьохнуло та й заніміло, в очах заблищало, замиготіло, і аж наче *млості б’ють*” [ФІС: 180], *сум взяв*: “Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась і, може, саме в ту пору, як він конав, реготалась до розпуку – та й *сум її взяв*” [ФІС: 318];

– сталі вислови-фразеологізми зі значенням ‘плакати’ – *засміятися на кутні*: “– Ви бушуєте, поки нема мого Антося, а хай-но приїде, то дасть він вам гарту! … *Засмієтесь ви на кутні!*” [ФІС: 125], *очі слізьми запливають*: “Дайте лишень нової втну: … як дівочі карі *очі слізьми запливали,* як козака край байрака в степу поховали” [ФІС: 211], *заливатись (обливатися) слізьми*: “Орися щось хотіла відказать, та *залилась слізьми,* що й голос завмер” [ФІС: 300], “На маму дивлячись, і дочки *слізьми заливались*” [там само], “Та як *заллється* зразу *слізьми*, то аж жаль було б дивитись, якби хто побачив: сльози такі дорідливі, як дощ перед градом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посипав” [там само], “Довго ніхто не міг допитатись,

чого це так; а далі Мася і призналась одній товаришці і *облилась слізьми*” [там само].

Фразеологічні одиниці, що означають фізичний стан, зокрема погане самопочуття: *білий (побіліти) як глина*: “А що вже син того панотця, то йшов *білий, як глина*” [ФІС: 54], “Привітали Івана і цар, і царівна, і гості, а той молодий *побілів, як глина*” [там само], *стати, як крейда*: “Чим довше йшов, чим ближче було, тим все біліший робився, а як увійшов у сінці, то *як крейда став* і не йде” [ФІС: 156], *не лекшає на серці*: “От вже й греблю проїхали і до хати повернули, а сумно Антосьові: не прояснювалось, *не лекшало на серці*, ні разу не вдарилось як інакше, що от-от материн голос почує...” [ФІС: 281].

Синонімічні фразеологізми, що характеризують повагу до померлих – *нехай з Богом спочиває*: “Та вона вже вмерла, то й *нехай з богом спочиває*” [ФІС: 22], *дай же нам, Боже, здоров’я, а помершим вічний упокой*: “*Ну, мамуню! Дай же нам, боже, здоров’я, а помершим вічний упокой!*” [там само].

Сталі вислови для вираження здивування, подиву, докору, обурення: *хай йому сто чортів*: “– А що, – каже Ковинський, – як тобі здається, добре ходити в клас? – Та *хай йому сто чортів!*” [ФІС: 343], “– Та *хай йому сім чортів* і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?” [там само], *чорт його бери (побери)* – “Добре каже, – озвавсь Антосьо, – бо яке ж вам діло до його хазяйства? *Чорт його бери!*” [ФІС: 344], “– *Чорт його побери!* – подумав Антосьо. – Не я первий пропаду, не я й останній” [там само].

Уміння вибирати із синонімічного ряду найбільш доцільний фразеологізм, щоб він повністю відповідав змістові твору, його ідеї – складне завдання. Воно вимагає уважної та творчої роботи над мовою твору, потребує великої майстерності від митця. Не можна нехтувати і структурною довершеністю фразеологічних одиниць, що будуть уведені в мовну канву художнього твору [Олексенко 2012: 84]. Дослідивши склад та граматичні особливості фразеологізмів, використаних в ідіостилі письменника, класифікуємо їх так:

1) фразеологічні одиниці предикативної структури. Серед них помітне місце посідають фразеологізми, що за структурою відповідають двоскладному реченню – *аж волосся їжиться*: “Було вийде подивитись, і аж тремтить, *аж* йому *волосся їжиться;* та лучче з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути” [ФІС: 39]*; волос в’яне*: “І часами, мовляв я, то се, то те, і зілля дасть, а часом – то зовсім друге діло: так прираїть, що аж *волос в’яне* слухати” [ФІС: 40], *душа в п’яти посунулася:* “А дякові і *душа в п’яти посунулася.* «Е! якби ти, попе, – думає собі, – знав, що тут загоюється!..»” [ФІС: 110];

2) сталі вислови, будова яких співвідносна з односкладними реченнями – *іжицю списати*: “От лиш не мовчіть, то як піду до смотрителя, то так *іжицю спише*, що й не присядете” [ФІС: 136], *дати мордасів* кому*:* “*Дав* іще скілька *мордасів:* «Ви всі, – каже, – сучі діти, однакові!» та й чкурнув поза дімками” [ФІС: 183], *вчистити копу*: “Роздягли сірому і *вчистили* мало не *копу.* А він, неборак, щоб пікнув” [ФІС: 154], *дати нагаями* кому: “– Пані! Час на часу не стоїть! А звісне діло, – відказала вона, – що не стоїть час на часу: от і ти – то не битий ще, а не замовчиш, скажу *нагаями дати*” [ФІС: 186], *очі видерти* кому: “О. Яким вже розсердився. В тій стороні українці себе не забувають і хоч що кажи, не розсердиш так, як словом хахол. За це слово готов *очі видерти*” [ФІС: 211], *гріти стусанами* кого “Обіруч уп’ялась теща зятеві в бороду, кров ллється, аж по землі стигне – всі груди обом окровавила; а зять розведе руки, що сили стає, і що сили має – так і *гріє стусанами* під ребра” [ФІС: 317].

Значна кількість фразеологізмів, ужитих у творах письменника, містить у своєму складі соматичні компоненти.

В історії науки соматизми часто були предметом вивчення дослідників різних галузей знань: культурології, філософії, антропології, етнографії, мовознавства та ін. Загальновідомо, що назви частин тіла належать до архаїчної лексики, до основного лексичного фонду, який відображає не лише давнє уявлення мовців про самих себе, але й про навколишній світ. Людина є

центром всесвіту, тому всі мовні спільноти використовують людське тіло та його частини для опису й виміру інших речей та явищ у навколишньому світі [Allan 2001: 289].

В останні роки активізувалася увага до теми людського чинника в мові, лінгвістика звертається до людини, суб'єкта письменномовленєвої діяльності. Усе популярнішими стають дослідження антропоцентричного характеру. Як зазначає О. С. Кубрякова, антропоцентризм – це "один із головних параметрів сучасної лінгвістики" поряд з такими установчо-пізнавальними принципами, як експансіонізм, функціоналізм (або неофункціоналізм) і експланаторність [Кубрякова 1994: 5]. Саме тому соматична лексика посідає особливе місце як об'єкт вивчення.

До наукового обігу термін "соматичний" одним із перших увів Ф. Вакк, досліджуючи фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла [Вакк 1964]. На його думку, соматичні фразеологізми – це такі одиниці, що містять у своєму складі назви частин тіла людини чи тварини (голова, очі, хвіст) [Вакк 1964: 6]. Починаючи з другої половини XIX ст., соматизми не перестають бути предметом наукових праць, які можна умовно поділити на групи.

По-перше, виокремлюємо роботи, спрямовані на вивчення соматичної лексики та фразеології однієї мови: О. О. Селіванова, Н. Р. Яніцька, О. В. Омельяненко (українська), Р. М. Вайнтрауб (російська), Е. М. Мордкович (білоруська), Т. В. Тоненчук (англійська), Ф. О. Вакк (естонська), О. Л. Толстова (іспанська), Н. А. Дубровська (німецька), А. М. Кочеваткін (ерзянська мова), М. Т. Іпакова (марійська). Друга група робіт присвячена порівнянню семантичних та структурних особливостей фразеологізмів із соматичним компонентом у сучасних мовах: Е. Т. Берта (українська, угорська), І. Патен (українська, польська, англійська), І. В. Сівков (українська, російська, англійська, арабська, іврит), Н. Я. Стрілець (французька, іспанська, італійська), М. А. Аверіна та К. І. Болдирева (російська, англійська), Р. Ю. Мугу, Надь Ласло (німецька,

російська). На матеріалі українського говіркового мовлення соматичну лексику й фразеологію досліджують Н. Д. Коваленко, С. Є. Панцьо, Л. В. Вакарюк, Н. М. Дяченко. Порівняно невелику кількість робіт присвячено вивченню фразеологізмів із компонентом-соматизмом на матеріалі художніх текстів (З. В. Шостюк, Т. В. Доброштан). Отже, проблема формування й функціонування фразеологізмів із соматичним компонентом уже привертала увагу лінгвістів, проте на матеріалі ідіостилю окремих письменників досліджена ще недостатньо.

Через дискусійність у підходах до класифікації органів людського тіла й досі немає єдиного погляду на лексико-семантичну організацію соматичної лексики.

А. М. Кочеваткін залежно від характеру об’єкта номінації запропонував розподіл соматизмів на шість груп I. Сомонімічна лексика (нога, рука, голова, тулуб). II. Остеонімічна лексика (зуб, кістка, щелепа). III. Спланхнонімічна лексика (серце, печінка, нирки). IV. Ангіонімічна лексика (кров, вени). V. Сенсонімічна лексика (око, вухо, ніс, язик). VI. Лексика, що позначає хвороби, недуги і прояви людського організму (бородавка, сеча, гній) [Кочеваткін 2001: 7–63]. І. М. Приходько вважає, що до цієї лексики варто включити й таку підгрупу, як найменування м’язових тканин, які також належать до соматичної термінології, і об’єднати їх терміном міологічні номени [Приходько 2016: 206–207]. А. О. Кармишков розрізняє соматизми за фактом функційної обов’язковості та виокремлює лексичні (*голова, рука*), слова на позначення серцево-судинної та інших систем (*кров, шкіра, кістка*) та інші одиниці, які не можна зараховувати до соматизмів (*піт, сльоза*) через відсутність функційної обов’язковості [цит. за: Старих 2011: 83], однак О. В. Трофімова лексему *сльоза* вважає соматизмом [Трофімова 2014: 144].

Деякі дослідники до соматизмів відносять назви нервової й серцево-судинної системи людини, речовини людського організму, рослинність на тілі людини, розумово-психічне й духовне життя людини, антропоніми [Луговая 2007: 110].

У своїй праці розглядаємо соматизми в широкому розумінні, відносячи до них назви зовнішніх частин тіла (*голова, язик, щока, живіт, спина, горло, шия, долоня горб, шкіра* тощо), внутрішніх (*серце, судина, бронхи, легені, шлунок, нирки, м'яз, нерв* тощо), інші (*піт, сльоза, дух, душа* тощо).

На основі аналізу мови творів А.П. Свидницького виявлено такі фразеосемантичні поля (ФСП): Розумова діяльність людини, Мовленнєва діяльність людини, Фізичний стан людини, Психічний стан людини.

1. ФСП Розумова діяльність людини.

Фразеосемантичне поле Розумова діяльність людини поділяємо на фразеосемантичні групи (ФСГ): ‘мати розум’, ‘не мати розуму’, ‘процеси пам’яті’.

ФСГ ‘мати розум’: ‘бути розумним, кмітливим, розважливим’ і т. ін.: *голова на в’язах* – “Дасть же Бог таку *голову на в’язи!*” [ФІС: 61], *дав Бог розум добрий* кому – “Добра дитина! та коли б їй *дав Бог розум добрий*” [ФІС: 18], *з головою* – “Не тільки в церкві та в своїй господі, – і в громаді о. Гервасій був чоловік *з головою*!” [ФІС: 66], *в голові мати* – “Вчися, сину, бо тільки й твого, що *в голові матимеш*” [ФІС: 67], *сто голів мати* – “Ляхи – народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й *сто голов май*, – не вгадаєш, що в йому кипить” [ФІС: 68], *на мозок не бракує* кому – “Тиждень чи дві неділі на новім господарстві була з Марусі жінка, як бог повелів: і порадитись було з ким, бо *на мозок* її *не бракувало*; і приголубить, поцілувать було кого, бо гарна була, як весна красна, хоч вже трохи й матірна собі” [ФІС: 182], *мати розум* (*добрий розум*) – “Та поїдеш ти і верхом, пішки коло палички, як стара *матиме розум* та нічого не пришле; або й пришле, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб дорогою не боявсь” [ФІС: 253–254], “На те вчиться, – озветься панотець, – щоб *мала добрий розум;* а Печержинська не що-небудь такого, щоб не вміла на дорогу навести” [там само].

ФСГ ‘не мати розуму’: ‘бути дурним, нерозумним, нетямущим, некмітливим’: *дурна голова* – “Та *дурна* твоя *голова* жіноча, – сказав

панотець, – хіба як з богом не говорив, то вже й віри йому не йняти?» [ФІС: 59], *порожня голова* в кого – “Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з *порожньою головою* куди тобі?” [ФІС: 66], *розуму не мати* – “Чого ти людей розгониш? чому *розуму не маєш*? – почала мати” [ФІС: 256], *не сповна розуму* – “Да вона, – кажуть було, втікаючи настрімголів, – мабуть, *не сповна розуму* або осою загодована, що така безпардонна, – чи свій, чи чужий, так і тягне через лоб, не зважає ні на що” [ФІС: 258], *ума не мати* – “Піди ти до біса із своїм паном! Що він, чи тепер здурів, чи зроду *ума не має*” [ФІС: 331].

ФСГ ‘процеси пам’яті’:

а) ‘перестати думати про кого-, що-небудь, забути когось, щось’: *викинути з голови* – “Та ти думаєш, паламарем зле бути? *Викинь собі з голови*!” [ФІС: 60];

б) ‘весь час думати, не забувати про кого-, що-небудь’: *з голови не сходити* – “З цього часу Антосьові й *з голови не сходила* дівчина: чи спить він, чи лежить – все перед очима” [ФІС: 60];

в) ‘пригадати когось’: *стати перед очима* кому, в кого – “І наче тому півсуток, так все воскресло і *стало перед очима*” [ФІС: 212], “То вже був забув її, а це разом воскресло прошле, і дівчина, як намальована, *стала перед очима* – і не вступається: чи чита Антосьо, чи пише – вона тут та й тут” [там само];

г) ‘зрозуміти, усвідомити’: *дошолопатися у розумі* – “Не зразу опам'ятався хлопець, а таки *дошолопавсь у розумі*, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем” [ФІС: 255];

д) ‘неможливо збагнути, неможливо усвідомити’: *і в голові не зміститись* – “Не могло цим і *в голову зміститись*, як Антосьо через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера” [ФІС: 67].

Отже, цілком очікуваною є найбільша фразеотвірна роль у досліджуваному семантичному полі компонента-соматизма *голова,* який образно номінує здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність. У семантичних структурах інших фразем образним ядром є асоціативні синоніми *мозок, розум, ум*.

2. ФСП Мовленнєва діяльність людини.

Фразеосемантичне поле Мовленєва діяльність людини характеризується активністю вживання, численністю варіантів, переважанням структур речення й складається з 2 ФСГ 'говорити' та 'мовчати'.

ФСГ 'мовчати': 'мовчати, мовчки, ні слова не кажучи; не подаючи голосу': *наче (як) води в рот набрати* – "Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестрів і не зглянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, *наче води в рот набрала*" [ФІС: 37], "А паня *як води в рот набрала*" [там само], *губи не роззявити* – "Напалась мати на його; лаяла-лаяла, а він і *губи не роззявив*" [ФІС: 80], *ні пари з губи* – "... стала під грубою та й *ні пари з губи,* наче води в рот набрала» [там само], наче с*молою губи заліпити* – "*Наче* йому *смолою губи заліпив*, так Антосьо змовчав" [ФІС: 305].

ФСГ 'говорити': 'почати говорити, говорити, багато говорити, огризатися, відлаюватися, розмовляти, спілкуватися, щоб швидше збіг час': *розв'язати губу* – "…дав же! – озвалась Мася. – Не мав що, та кацапа! Хоч би попович, та свій, а то рижий та поганий. Я б лучче втопилась, а за його не пішла. – Ти вже й *розв'язала губу,* – заговорила мати" [ФІС: 81], *розпустити губу* – "Коли ще до шлюбу підуть, а вже добре підгуляли; настала пора, що можна було ще лучче почванитись. Той молодик уже і *розпустив губу*" [там само], *щоб губа не вакувала* – "Пани вчотирьох тим часом зайшли в сад, посідали під липою, – може, чай пити збиралися абощо, а *щоб губа не вакувала,* почали кпити один з другого ті два молодших зяті, що в тебе жінка така! а в тебе така! тебе за ніс водить! а тебе за чуба смиче!.." [ФІС: 84], *рот*

роззявити – “Не смій і *рот роззявити*: так зразу і зацабанить або ще й поб'є добре, аби лиш подужала” [ФІС: 259], *язиком молоти* – “Пашов! – озвавсь той і каже: – *Язиком мели*, що хоч, а рукам волі не давай!” [ФІС: 357–358], “А который так не служе, не щиро праве, а тільки *язиком меле*, тому язик висітиме аж до пояса, та такий чорний!” [там само].

Основні соматизми цього семантичного поля *язик, губа, рот,* тобто органи, які беруть найактивнішу участь у мовленнєвій діяльності людини, активно побутують у фразеологічному значенні і забезпечують не тільки образно-асоціативну вербалізацію емоцій персонажів, а й ціннісні орієнтири в мовленнєвій поведінці представників етносу.

3. ФСП Фізичний стан людини.

Фразеосемантичне поле Фізичний стан людини складається з ФСГ, що виражають різні аспекти розуміння людьми своєї внутрішньої природи: ‘бути голодним’, ‘втрачати або набирати вагу’, ‘вмерти’.

ФСГ ‘бути голодним’:

а) ‘бути голодним’: ж*ивіт запався* кому, в кого – “–Та хоч і в хліві богу помолиться, аби щиро, – озвавсь панотець. – А приклад добрий матиме: там все пани, та й пани, та панії; навчиться всього модяного. За віру ж нічого бояться: не зломе, бо не тямить по-латинськи. Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж *живіт запався*” [ФІС: 119];

б) ‘бути дуже голодним’: *кишки сваряться* в кого – “–Дай-но чого перекусити, а то *аж кишки сваряться*, – додав далі” [ФІС: 147];

в) ‘нічого не їсти, не пити’: *і ріски в губі не мати* – “Так колисали паню скілька день, що вона *й ріски в губах не мала*, і все сміялись, а вона все вередувала” [ФІС: 83].

Цетром фразем цієї групи є соматизми, що є частиною травного тракту людини або беруть безпосередню участь у процесі харчування: *живіт*, *кишка*, *губа*.

ФСГ ‘втрачати або набирати вагу’:

а) ‘бути худим’: *якби не шкура, то й кістки розсипались би* – “Люборацька за п’ять літ з гожої молодиці, повновидої, рум’яної – такою шкорбою стала, що *якби не шкура, то й кістки розсипались би*” [ФІС: 351];

б) ‘бути товстим’: *в шкуру не зміщатися* – “То такі у вас мізерні? де то я мізерна, коли *у свою шкуру не зміщаюсь*” [ФІС: 350].

У цих фраземах спостерігаємо активне вживання назв окремих частин тіла людини, які найбільше характеризують худизну або повноту: *кістки*, *шкура*.

ФСГ ‘втомитися’:

а) ‘дуже втомитися, задихатися’: *язик висолопити* – “*А браття лиш язики повисолоплювало* та й дихає” [ФІС: 359];

б) ‘впріти від виконання якоїсь роботи’: *чуби милом стали* – “Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, *аж чуби милом стали*, а пані дригає, та й годі” [ФІС: 345].

ФСГ ‘вмерти’:

а) ‘померти своєю смертю’: *Богу душу віддати* – “Небагато вона принесла йому, та недовго й заважала: на четвертім році по весіллі й *богу душу віддала*, зоставивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові” [ФІС: 21], *духу пуститися* – “– І сорому тобі нема, – озвалась мати, – тато от-от *духу пуститься*, а тобі гульки в голові!.. – і заплакала” [ФІС: 106], «Може, в цю пору хто блудив у полі і *духу* вже *пускається*; та що кому до того?» [там само], *душа вискочила* кому – “Ох лишко! так і мій! як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й *душа вискочить*!” [ФІС: 110], *очі заплющити* – “Але думає собі: Треба ж таки його з лісу колись вивести, бо не сьогодня-взавтра *очі заплющу*, тоді що? З торбами піде, чи що? А села ж як?” [ФІС: 216];

б) ‘померти насильницькою смертю’: *кістками лягти* – “*Лягло кістьми* стільки люду щирого, щиро обороняючи благочестіє, і так щиро віруючи в діла і безділля, з-предку-віку християнством заборонені!” [ФІС: 149–150].

До складу цієї ФСГ входять лексеми сакральної сфери *Бог, душа, дух* – символи початку і кінця земного шляху людини, її духовного життя та ін.

4. ФСП Психічний стан людини.

Фразеосемантичне поле Психічний стан людини, за нашими спостереженнями, складається з найуживаніших ФСГ, що через певні відтінки метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення передають найрізноманітніші душевні переживання людей: ‘відчувати страх’; ‘плакати’, ‘сміятися’ та ін.

ФСГ ‘відчувати страх’:

а) ‘боятися, дуже страшно, моторошно’: *аж волосся їжиться* – “Було вийде подивитись, і аж тремтить, *аж* йому *волосся їжиться*; та лучче з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути” [ФІС: 39–40], “І аж серце хлопцеві завмирало, *аж волосся їжилось*, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають” [там само], “Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив з бакенами і сік, доки й теплий, його *духу боялись* ученики” [ФІС: 107], *волос в’яне* – “І часами, мовляв я, то се, то те, і зілля дасть, а часом – то зовсім друге діло: так приріїть, що аж *волос в’яне* слухати” [ФІС: 40];

б) ‘злякатися, раптово відчувати сильний переляк, стає страшно’: *душа в п’яти посунулася* – “А дякові і *душа в п’яти посунулася*. Е! якби ти, попе, – думає собі, – знав, що тут загоюється!..” [ФІС: 110], *в душі похолонуло* кому – “Вчора в гостині був, грали, сидів допізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заспав, і *в душі йому похолонуло*: «Ото, – думає собі, – наробив!» – і хапаючись, невмиваний, одягнувся, забрав записки та й шурнув до класу, навіть не покуривши” [ФІС: 114], *мороз подирає по шкурі* – “І за плечі немовби й справді що лапає рукою мохнатою і *мороз подирає по шкурі*” [ФІС: 184].

Різні вияви шкали емоції страху представлені фраземами, образний центр яких формують компоненти *дух, душа, волосся, шкура*. Отже, образно закріплені словесні характеристики фізичного стану людини ґрунтуються і на абстрактній лексиці, і на соматизмах, які здатні якнайточніше передати фізичні відчуття людини.

ФСГ ‘сміятися’: ‘реготати, дуже сміятися’: *зуби скалити (шкірити)* – “«– Ишь, баба! – каже Тимоха, – *зубы скалит*! – і додав: – У тебя, ведь, бачка, девки то єсть?»” [ФІС: 135], “«– Ти думаєш, ми не бачили, як то ти *шкірив зуби*, як нас переписували?»” [там само]. Невелика кількість одиниць цієї групи та наповненість наступної ФСГ ‘плакати’ підтверджує висновок дослідників-фразеологів, що типологічною рисою фраземних систем є переважання фразем для лінгвалізації трагічних подій, негативних рис характеру, гострих переживань людини.

ФСГ ‘плакати’: ‘дуже плакати, ридати’: *очі слізьми запливають* – “«– Дайте лишень нової втну: про степи, про Запорожжя... про ті діти, що як квіти цвіли-процвітали; про ту волю, що на полі сонце забувала, ой то росла-розросталась – неба досягала; про той місяць срібно-злотий, як в Дніпрі купався; про козака-чорнобровця, як вірне кохався; як дівочі карі *очі слізьми запливали*, як козака край байрака в степу поховали»” [ФІС: 211], *заливатись (обливатися) слізьми* – “Орися щось хотіла відказать, та *залилась слізьми*, що й голос завмер…” [ФІС: 300], “Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася і призналась одній товаришці і *облилась слізьми*” [там само], *сльози градом* – “*Градом сльози* котились Масі з очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати” [ФІС: 301]. У мові творів письменника такі абстрактні поняття, як горе, смуток, печаль ілюструються фраземами, образним центром яких є компоненти-соматизми *сльози* та *очі*, а ступені експресії чи гіперболізації вербалізуються дієсловами *залитися, облитися, заплисти.*

В ідіостилі А. П. Свидницького широко представлені й фразеологічні одиниці із соматичним компонентом. Фразеологічний фонд творів письменника багатий і різноманітний, а основна функція фразеологічних одиниць із компоненто-соматизмом, ужитих у його творах, – це уточнення, деталізація зображуваних ознак. Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови. З’ясовано, що

стрижневим компонентом фразем у фразеосемантичному полі ‘розумова діяльність’ є слова *голова* та *розум* (*ум*), ядром фразем поля ‘мовленнєва діяльність’ соматизми *язик*, *губа*, *рот,* тобто органи, які беруть найактивнішу участь у мовленні. Фразеосемантичне поле Фізичний стан людини складається з ФСГ, що виражають різні аспекти розуміння людьми своєї внутрішньої природи й там переважають такі соматизми: *живіт*, *кишка*, *губа* (‘бути голодним’, ‘втрачати або набирати вагу’), *кістки, шкура* (‘втрачати або набирати вагу’). У складі ФСГ ‘вмерти’ переважають компоненти, що входять лексеми певної понятійної сфери: *Бог, душа, дух* та ін. Фразеосемантичне поле Психічний стан людини, як свідчать спостереження, складається з найуживаніших ФСГ, що через певні відтінки метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення передають найрізноманітніші душевні переживання людей, а стрижневими компонентами тут виступають лексеми *дух*, *душа*, *волосся*, *шкура* (емоція страху), *очі*, *сльози* (печаль, горе, смуток), *зуби* (емоція задоволення, радості).

Висновки до розділу 3

Отже, дослідження творчості А. П. Свидницького розпочалося ще наприкінці XIX ст. Його доробок зацікавив таких визначних людей свого часу, як М. І. Петров, О. М. Огоновський, І. Я. Франко, О. Я. Кониський та ін., які високо оцінили літературний хист письменника, відвівши йому почесне місце в історії української літератури.

У рукописах А. Свидницького вдбито риси подільського говору, які, як правило, знівельовані у виданнях. Найголовніші фонетичні особливості подільських говірок: ненормативне вживання ненаголошених голосних, ненормативне вживання приголосних, вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних, наявність протетичного [*г*], твердість приголосного [*р*], відсутність подовження в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням -*ьје*.

Огляд діалектних рис дає підстави стверджувати: 1) основною діалектною базою для мови письменника слугував подільський говір південно-західного наріччя; 2) не лише “Люборацькі” написані “мовою подільської говірки”, а й фольклорно-етнографічні праці письменника, зокрема нарис “Відьми, чарівниці й опирі…” та народні оповідання; 3) автографи письменника, у яких спостерігаємо діалектні риси, залишаються надзвичайно важливими при вивченні його ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше його творах ці риси знівельовано; 4) вивчення мови творів А. П. Свидницького за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

А. П. Свидницький активно вводив у тексти своїх творів, зокрема у роман “Люборацькі”, слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані сучасною українською літературною мовою й стали загальновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

Російськомовні твори письменника насичені українізмами. А. Свидницький інкрустував українські слова (регіональні) у російський текст для того, щоб читач відчув місцевий колорит, як правило, подільську приналежність героїв. Письменник подає такі лексеми за принципами українського правопису того часу, таким чином намагаючись точно зберегти ці назви, розуміючи їх етнографічну цінність. Мова російськомовних оповідань та нарисів щедро насичена не лише українською лексикою, а й сталими виразами: прислів'ями, приказками, фразеологізмами.

Фразеологічний фонд творів А.П. Свидницького багатий і різноманітний. Основною функцією фразеологізмів є уточнення та деталізація зображуваних ознак. Використанням однієї одиниці замість іншої досягається ефект новизни й додаткової інформації. Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови.

РОЗДІЛ 4
ДИНАМІКА ІДІОЛЕКТУ М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МОВЛЕННЯ

4.1. Подільський говір етапу формування індивідуального стилю

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. у Вінниці в родині дрібного урядовця. Батько його працював дрібним службовцем, пив, через що часто змінював роботу [Ракицька 2009]. За іншими відомостями, батько був людиною доброчесною й працьовитою, але запальною і нестриманою, мав від природи неврівноважену вдачу, не міг терпіти утисків начальства і несправедливості. І саме складні стосунки з керівниками були причиною частої зміни роботи. Мати, Гликерія Максимівна Абаз, дуже любила сина, вкладала в нього всю душу.

Дитинство і юність письменника минули в селах і повітових містечках Поділля. Учився він у початковій школі в м. Барі (1875–1876 рр.) та Шаргородському духовному училищі (1876–1880 рр.).

У 1881 р. родина Коцюбинських повернулася у Вінницю. Через важке матеріальне становище сім’ї юнакові не вдалося продовжити освіту: мати осліпла, а згодом (1886 р.) помер батько. Відповідальність за родину з 4 осіб лягла на плечі Михайла. У 1886–1889 рр. він заробляв приватними уроками і продовжував самоосвіту.

М. М. Коцюбинський займав і активну громадянську позицію, пропагував революційні та самостійницькі ідеї, тому Подільське жандармське управління взяло його на облік. На квартирі Коцюбинських було зроблено кілька обшуків, а за Михайлом установлено таємний нагляд.

Дебютний літературний твір “Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма” (1884 р.) критика оцінила скептично.

У 1890 р. М. М. Коцюбинський їде до Львова, де знайомиться з західноукраїнськими діячами, зокрема з І. Я. Франком, домовляється про співробітництво у місцевих журналах і газетах (“Дзвінок”, “Зоря”, “Правда”,

“Буковина”), надсилає туди свої вірші, оповідання, науково-популярні статті, нариси, переклади.

Склавши іспит на народного вчителя у Вінницькому реальному училищі, М. М. Коцюбинський із початку 1891 р. працював домашнім учителем у родині бухгалтера цукрового заводу в с. Лопатинці, де створив низку літературних творів: оповідання (“Харитя”, “Ялинка”, “Маленький грішник”), науково-популярні статті й дописи, нариси (“Життя українців по малих містах”, “Вироби селянок з Поділля на виставі в Чікаго”), популярні біографії видатних людей (“Нгоренберзьке яйце”), перекладав твори А. П. Чехова, Г. Гейне, А. Міцкевича, Е. Ожешко, Ф. М. Достоєвського та ін. [Калиниченко 1988: 9].

На початку 1890-х рр. частина молодої української інтелігенції, перейнята ліберально-просвітницькими ідеями, утворила “Братство тарасівців”, з учасниками якої М. М. Коцюбинський деякий час підтримував зв’язки.

У 1892–1896 рр. письменник працював у складі Одеської філоксерної комісії, яка боролася зі шкідником винограду на території Бессарабської та Таврійської губерній. Ця робота дала йому матеріал для написання циклу “молдовських” (“Для загального добра”, “Пе-Коптьор”) і “кримських” (“В путах шайтана”, “На камені”, “Під мінаретами”) оповідань.

Залишивши роботу в комісії (1897), він сподівався одержати посаду завідувача книжкого складу в Чернігівській губернській земській управі, але чернігівський губернатор не допустив його до цієї праці. Після безуспішної спроби влаштуватися на роботу в Чернігові, де мешкала сім’я, М. М. Коцюбинський тимчасово переїхав до м. Житомира, де від листопада 1897 р. до березня 1898 р. обіймав різні посади в редакції місцевої газети “Волынь”.

Навесні 1898 р., отримавши роботу в Чернігівській земській управі, письменник нарешті переїхав у м. Чернігів. Спочатку обіймав посаду діловода, тимчасово завідував столом народної освіти та редагував “Земский

сборник Черниговской губернии”. У вересні 1900 р. влаштувався до міського статистичного бюро, де працював до 1911 р. У Чернігові зустрів і закохався у Віру Устимівну Дейшу, з часом вона стала його дружиною. Тут виросли його діти: Юрій, Оксана, Ірина, Роман. Щотижня у будинку письменника збиралась літературна молодь міста, зокрема, відомі у майбутньому письменники Василь Блакитний і Микола Вороний. Під час навчання в Чернігівській духовній семінарії ці “суботи” часто відвідував молодий Павло Тичина. М. М. Коцюбинський порадив М.С. Грушевському вмістити вірші молодого поета в часописі “Літературно-науковий вісник” (1912 р.).

Після чергових відвідин Галичини (зокрема Гуцульщини) з’явився один із найкращих творів письменника – повість “Тіні забутих предків”.

М. М. Коцюбинський відзначався чіткою позицією в національному питанні. Він критично ставився до проявів великодержавного шовінізму з боку окремих тогочасних російських діячів. Зокрема, відома різко негативна думка письменника стосовно шовіністичних поглядів Петра Струве – одного з керівників кадетської партії в Росії, редактора журналу “Русская мысль” [Статєєва 1997: 19]. У 1911 р. “Товариство прихильників української науки і штуки” призначило М. М. Коцюбинському довічну стипендію в розмірі 2000 крб на рік, щоби він міг звільнитись зі служби, проте письменник почував себе дедалі гірше. Його виснажували астма і туберкульоз. Через потребу в лікуванні М. М. Коцюбинський відвідав Італію (острів Капрі) й інші країни Європи [Коцюбинський].

Помер 25 квітня 1913 р. Поховали письменника на Болдиній горі у м. Чернігові, улюбленому місці його щоденних прогулянок.

Мовотворчість М. М. Коцюбинського є вершиною української прози кінця XIX – початку XX ст., “видатним явищем у розвитку української літературної мови в цілому, що підняла її на вищий ступінь якості, розширила її структурно-стилістичні і конкретні художні та науково-публіцистичні засоби виразу в галузі лексики, фразеології, синтаксису” [Білодід 1958: 519]. Значною була і роль письменника в розвитку української

лінгвістики. Про те, якою має бути українська мова, він писав у літературно-критичних і публіцистичних працях, листах, у яких захищав вільне, різностильове функціонування мови. М. М. Коцюбинський досліджував мову творів І. П. Котляревського, П. О. Куліша, І. С. Нечуя-Левицького Т. Г. Шевченка, та ін., визначав джерела й шляхи збагачення української літературної мови, висловлював доречні міркування з правописних питань, з питань лінгвостилістики тощо.

Перший етап "канонізації" М. М. Коцюбинського, за словами Я. О. Поліщука, припадає ще на 20-ті рр. XX ст., коли було "впорядковано твори прозаїка, звірено їх з першодруками (очевидно, не без помилок та суперечностей, пов'язаних з утручанням дореволюційної цензури), зібрано унікальний архів спогадів" [Поліщук 2010: 10]. Творчість письменника в різні часи досліджували С. О. Єфремов, М. К. Зеров, П. П. Филипович, С. Г. Козуб та ін.

М. М. Коцюбинського справедливо вважають найоригінальнішим українським прозаїком, який одним із перших в українській літературі усвідомив потребу її реформаторства в напрямі модерної європейської прози [Коляда 2012]. Його творчість завжди була предметом суперечок літературних критиків. Ще й дотепер деякі дослідники про модернізм М. М. Коцюбинського говорять обережно, називаючи його імпресіоністом у літературі: "…вже в ранніх оповіданнях Михайла Коцюбинського наявні стилістичні риси імпресіонізму, одного з найпопулярніших художніх напрямів у тодішніх європейських літературах" [Андрусяк 2008: 7].

Мова творів письменника не перестає бути предметом різнопланових наукових праць і сьогодні. На особливу увагу заслуговують дослідження, спрямовані на комплексний аналіз прози М. М. Коцюбинського, в яких розглянуто лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію і стилістичну фонетику його творів (Н. М. Бажан, М. М. Богдан, В. П. Дроздовський, Л. Д. Іванов, В. С. Калашник, П. Й. Колесник, В. І. Масальський, Л. І. Мацько,

Н. С. Над'ярних, Д. Т. Кроть, С. Д. Єрмакова, О. Є. Пивоварова, О. А. Скоропада); стосунки та взаємозв'язки синоніміки народно-розмовної лексики, вживання діалектних елементів, особливостей фразеології і метафоризації лексем (М. М. Богдан, М. С. Грицюта, О. Г. Давидова, Л. Д. Іванов, В. А. Луценко, Т. П. Матвєєва, І. Й. Ощипко, Л. С. Паламарчук); мовні особливості окремих творів письменника (Л. Д. Іванов, Л. І. Мацько, П. П. Плющ).

Ранні оповідання М. М. Коцюбинського. Друкуватися М. М. Коцюбинський почав у 1890 р. – львівський дитячий журнал "Дзвінок" опублікував його вірш "Наша хатка". У цьому ж році письменник побував у Львові, встановивши творчі контакти з місцевими літераторами та видавцями, зокрема І. Я. Франком. Поїздка поклала початок постійній праці М. М. Коцюбинського в західноукраїнських виданнях. На початку 1891 р. він їде в с. Лопатинці на Вінниччині, де поєднує роботу домашнього вчителя в родині місцевого службовця (бухгалтера цукрозаводу) з поглибленим вивченням життя села, народної мови, культури і розпочинає серйозну літературну працю. Зауважимо, що наприкінці XIX ст. у багатьох прозаїків перші твори були "літературою для народу", зразками просвітительського реалізму з дидактичною настановою. До таких належать і ранні, неопубліковані за життя письменника, твори: "Андрій Соловійко або вченіє світ, а невченіє тьма", "21 грудня, на введеніє", "Дядько та тітка".

Відповідне оформлення рукопису першого оповідання свідчить, що М. М. Коцюбинський збирався подати його до друку. На титульній сторінці зазначено: "Для народа". Нижче назва: "Андрій Соловійко або вченіе свит, а невченіе тьма". Під назвою напис: "Зложыв Михайло Коцюбинській 1884 року". В кінці рукопису зазначено: "Кинець, г. Винныця. Року Божого 1884". Але твір так і не був надрукований за життя М. М. Коцюбинського. Письменник не здійснив свій намір, бо прислухався до думки співробітника "Киевской старины" етнографа Цеслова Неймана, – людини освіченої і з великими симпатіями до української літератури, – який не тільки дав

негативну оцінку творові, а й порадив початківцю кинути “невідповідне” заняття і “не калічити святу нашу мову”. Після такого вироку М. М. Коцюбинський довго не наважується показувати комусь свої твори. І лише у 1890 р. у Львові був надрукований його вірш “Наша хатка”.

“Андрій Соловійко…” вперше надруковано в журналі “Україна” лише у 1924 р. В основу сюжету оповідання, як стверджує С. Козуб у праці “Ранній Коцюбинський”, спираючись на усні спогади брата письменника – Хоми Михайловича, покладено справжню подію: “Волоський станіславчицький старшина Сеульський, у якого писарював батько Михайла Михайловича, вирядив з села кривого хлопця за те, що той крав. Минуло декілька років, і ось пішла чутка, що той самий хлопець, здобувши освіту, став за вчителя у Жмеринці. Щодо інших осіб твору, то з такими прізвищами були знайомі Михайла Михайловича за того часу – Жук та Лотоцький. Коли порівняємо цю дійсну подію з сюжетом, як його подано в творі, ми побачимо, що то Коцюбинський примушує Соловійка повернути по одержанні права учителювати до рідного села Босівки, а коли так, тоді само рекомендація Соловійка селянам, каяття в своїх гріхах, проповідь просвіти з такою ґрунтовною аргументацією набуває особливого значення і початок літературних проб Михайло Михайлович у тісний зв’язок і залежність від народницького руху в літературі” [див. Поліщук 2010: 105].

Аналізуючи це оповідання, дослідники не без підстав пов’язують його із Т. Г. Шевченком – кожний із чотирьох розділів цього оповідання має епіграф з Шевченка, і це не штучна прикраса, а, можна сказати, кістяк ідеологічний і формальний усього оповідання. Воно ніби ілюстрація до чотирьох характерних цитат із Шевченка, зв’язаних фабульною та ідейною послідовністю. Йдеться не про літературні впливи, а про впливи на розвиток письменницької свідомості і, можливо, про тематичну спорідненість. Коли ж говорити про перші літературні впливи, властиві Коцюбинському в цьому періоді, – зауважує Є. Федоренко, – то це були передусім впливи старших письменників-клясиків, зокрема, І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного

[Федоренко 1975: 3]. До такої ж думки схиляється й В. І. Масальський: “За манерою письма, мовним стилем вони дуже близькі до зразків реалістичної прози І.С. Нечуя-Левицького, ще більше – Панаса Мирного” [Масальський 1965: 8]. Сам М. М. Коцюбинський про це пише в листі від 10 липня 1898 року Панасові Мирному: “Ваші твори мали великий вплив на мене. Опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки – власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам. Я читав і перечитував ваші романи, упивався їми...” [Коцюбинський 1950: II, 442].

Хронологічно оповідання “21 грудня, на введеніє” вважається твором М. М. Коцюбинського з його ранніх спроб. Орієнтовною датою написання вважають 1885 р., оскільки автограф твору міститься в одному зшитку з автографом оповідання “Дядько та тітка”, у якому зазначено дату “4 лютого 1886 року”.

Ще одним свідченням того, що автор планував друкувати свої твори, є особливий правопис, яким написані ці оповідання – *ярижка*, офіційний правопис, що був запроваджений у російській Україні після Емського указу (1876 р.). Провідні українські письменники користувалися ним лише в творах, призначених для друкування в царській Росії.

У цьому параграфі спробуємо з’ясувати лінгвальні особливості ранніх оповідань М. М. Коцюбинського “Андрій Соловійко або вченіє світ, а невченіє тьма”, “21 грудня, на введеніє” та “Дядько та тітка”, виявити, якою мірою відбилися говіркові явища в цих оповіданнях. Матеріалом обрано автографи, які зберігаються у відділі рукописів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського (ЧМК).

Ми обрали за матеріал дослідження автографи тому, що у працях дослідників мовотворчості М. М. Коцюбинського, аналіз яких ґрунтується на текстах різних років видання, натрапляємо на протилежні думки. Зокрема, К. П. Дорошенко зауважувала, що “мова ранніх творів письменника рясніє діалектизмами” [Дорошенко 1951: 8], а І. К. Білодід, прагнучи створити

мовний портрет письменника в контексті історії української літературної мови, вивчав мову його творів за виданням 1950-го року і зазначав таке: “Безперечно, в мові ранніх оповідань письменника діалектизмів більше, ніж у пізніших творах… Проте вони не “рясніють” у мові оповідань і цього, раннього періоду” [Білодід 1958: 523]. Підкреслюючи, що мова М. М. Коцюбинського “як своїм словниковим складом, так і граматичною будовою цілком входить у норми сучасної української літературної мови”, учений все ж таки виділяє деякі риси, що “становлять особливість мови письменника і свідчать про наявну в той час неунормованість літературної мови в певних галузях” [Білодід 1958: 549].

Рукописи М. М. Коцюбинського та прижиттєві видання його творів уповноважують на розширення переліку мовних особливостей, поданого в “Курсі історії української літературної мови”. Так, обмежившись рукописами лише трьох невеличких за обсягом оповідань, фіксуємо низку рис, які маркують ідіостиль письменника.

І. На фонетичному рівні:

1. Ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме:

– Часте змішування [*е*] та [*и*]: написання на місці [*и*] літери *е* – *жевіт*[*], *пребігла*, *зберайтеся*, *нісенітнецю*, *седить*, *креслаті*, *кешеню*, *нібе* (ніби), *роз’ятрете*, *прелізе, блескучымы*, *детяче*, *перижка*, *седив* і навпаки, написання на місці [*е*] літери *и* – *христючысь* (хрестячись), *повинин*, наприклад: “… навыснулы над *блескучымы* похмурымы очамы…”; “Бувало Ульяна, як зостанется тиста з хлиба, спече *перижкив* своим дитям, а за Андрійка нибы забуде” (ЧМК р-1); “Так мене *жевіт* болыть, так болыть, аж корчыть... Дайте чым загритыся”; “Треба бігты даты знаты справныку, городнычому... полиціи, значыться. *Пребигла*, сказала...”; “– О, спасыби Вам, і простыби вам! – каже баба, *хрыстючысь* і беручись за ложку”; “Частенько

[*] Тут і далі приклади подаємо за М. М. Коцюбинський: р-1 – “Андрій Соловійко або вченіе свит, а невченіе тьма”, р-2 – “21 грудня, на введеніє” та р-3 – “Дядько та тітка”. Автографи.

верзла *нисенитнецю*”; “Смеркло. – *Зберайтеся*, бабо, – каже мама…”; “…вона все носылася з тым шостаком; усе ёго в руках трымала: де *седить*, там і покладе” (ЧМК р-2); “*Горяче*, щыре сонце так и вабыть тебе…”; “Зза окопа вызырнулы сосны, роскишни *креслати* яблуни, а за нымы й комин дядькового двирка”; “Що но скоро не знають – бере пип по карбованцю у свою *кешеню* и тоди вже винчае”; “День и нич тра було *седиты* коло слабои. День и нич *седив* дядько, забувшы и про сон, и про ижу, и про власне своє здоровья” (ЧМК р-3).

– Уживання [*е*] на місці [*і*] – *сельце* (сільце від село), *папер* (папір), *сел* (сіл), наприклад: “Маленьке *сельце* Босівка” (ЧМК р-1).

– Уживання [*е*] на місці [*о*]: “А щоб ты лоп, окаянный, щоб ты не дочекав *вечера*, чорте крывый” (ЧМК р-1); “Не таючысь, скажу тоби – *черныльна* душа була в мене” (ЧМК р-3).

– Уживання [*и*] на початку слів *инчий*, *инак*, *иншу*, *історія* та похідних від них *переинакшити*: “За розум, добре серце, чеснисть, щыру пораду и помич, вси люде з Босивки и ынчых сил казалы, що не зналы и не знают лучшого чоловика як Андрій Соловійко” (ЧМК р-1); “Так чы *ынак*, а щось же іи допровадыло до такого нещасного стану” (ЧМК р-2) “Було, и страву соби окреме *ыншу* варыть, и цукор свій тримає”; “Тепер також здоровенный, тилько декотри дерева повырублени, *ынши* посохлы, *ынши* здычавилы”; “*Ысторыя*, хозяйство, сыльныця, зирныця, землепысь, политычна економія, зоологія — все те на кону”; “…то зовсим *ыншым* чоловиком зробывся...” (ЧМК р-3).

– Уживання [*и*] на місці [*і*], наприклад: “Тут баба встала, узялася в боки й прыняла на себе унтер-*офыцерську* постать” (ЧМК р-2); “*Гыллястый* волоськый горих розкынув густу тинь”; “Здоровенный свижый дуб розлягся, розшырывся своим кострубатым *гыллям*, так що аж темно пид ным” (ЧМК р-3).

– Уживання [*і*] на місці [*и*] – *нахілився, кінулась, викінула, зімовати, горіть* (горить)*, комін,* наприклад: “Але корова *кинулась* на нёго, зваляла на

землю…” (ЧМК р-1); “А баба погукуе: «Хиба я ззим вам кавалок печи, чы буду *зимоваты*? Як посыжу якій тиждень — ну, то шо ж...»” (ЧМК р-2); “Жовтогарячій рипак аж *горить* на сонци, котре не шкодує свого проминя и на весь веселый краевыд”; “Зза окопа вызырнулы сосны, роскишни креслати яблуни, а за нымы й *комин* дядькового двирка” (ЧМК р-3).

– Уживання [*і*] на місці [*е*], наприклад: “Як тилько на души посутеніе, як тилько смуток важким *каминем* прыгнитыть серце, як тилько остогыдіе мійська курява чы заморочать, буває, кныжкы – у Зарванци!..” (ЧМК р-3).

– Уживання [*і*] на місці [*о*], наприклад: “Тилько через недиль пять, писля довгои *слабисти*, опамятався Андрійко...”; “Тра було виддать дытыну на люде, до якого небудь *замижного* чоловика” (ЧМК р-1).

– В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [*і*] (<ѣ) можуть виступати й інші звуки. Так, [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі може переходити в [*у*], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати*: “Але Андрій швыдко нахилывся и перше, ниж Жук стямыився, *поцюлював* його руку, на котру разом з *поцюлюем* капнуло дві горячи слёзы” (ЧМК р-1); “Горяче, щыре сонце так и вабыть тебе, так, здается, й прымовляє, сяючы: «а ходы, чоловиче, най я *обцюлюю* тебе, з своими горячимы *поцюлюнкамы* увилью сылу в твое мизерне тило!»” (ЧМК р-3).

– Уживання [*о*] на місці [*і*], наприклад: “В кухні *смород*” (р-2); “Он яка благодать наокругы, а то у куряву, у *смород*” (ЧМК р-3).

– Уживання [*о*] на місці давнього етимологічного [а] у словах *горячий*, *хозяйка* та ін., наприклад: “Але Андрій швыдко нахилывся и перше, ниж Жук стямыився, поцюлював його руку, на котру разом з поцюлюем капнуло дві *горячи* слёзы” (ЧМК р-1); “Дай ій, – кажуть мама, – що зосталося з обида, та *горячого* чаю склянку”; “Прыходымо, а вин каже таки до *хозяйки*: «Хозяюшка, дай етой бедной женщине паесть»”; “Тут сестра внесла з пекарни в мысци страву й *постоновыла* перед бабою” (ЧМК р-2); “*Горяче*, щыре сонце так и вабыть тебе…” (ЧМК р-3).

– Уживання [*о*] на місці [*е*], наприклад: “Чыж можна маты свитлый погляд на жыття, жывучы в тисным, *смордючим* мисти…” (ЧМК р-3).

2. Збереження м’якості шиплячих та африкат. В оповіданнях, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [*ч*] зберігають свою давню м’якість (лише в кінці слів): *хочь, ледачь, няньчь, бачышь, помрешь, хочешь, перечытуешь, второпаешь, вдіешь, згадаешь, ковтнешь, будешь, думаешь*, наприклад: “А мени: и нагодуй, и вмый, и сорочку поший, и талапайся з ным, и няньчь ёго” (ЧМК р-1); “А ни хаты, а ни хлиба кавалка, навит сорочкы гарнои нема, а як *помрешь*, то нема за що й поховатысь...”; “«От *бачышь*, – кажу, – через тебе я й музыкы втеряла: нема як гуляты»”; “Дайте мени, голубко, борщыку трошки. Дайте, серце, най нагріюсь... *Хочь* дви ложечки”; “Таж холодно в пекарні. *Хочь* на піч вилізте, може, там трохи тепліще...” (ЧМК р-2); “Половына туги, так и *чуешь*, злизла з серця”; “– Може, ты исты *хочешь*? От скоро обид буде...”; “*Чытаешь, чытаешь* – двадцять разив *перечытуешь*, а все ничого не *второпаешь*, нибы не нашою мовою написана”; “Що вже и мыровый прыїздыв, и на суди ришылы, що дубы панськи, – ничого не *вдіешь*”; “Славный обид у титкы. Простый: борщ з сметаною, вареныкы з сыром до сметаны чы галушки – але такій смачный, що як *згадаешь*, то и слыну *ковтнешь*”; “Та тепер що *хочь* мени давай – озолоты мене, то не хочу у мисто...” (ЧМК р-3).

3. Уживання [*хв*] та [*ф*] замість [*кв*] у слові *квасоля*, наприклад: “Раз Уляна пійшла кудысь до сусиды – чы що – диты давай бавытыся з Андрійком: геть ёму *хвасоли* у нис понастромлялы” (ЧМК р-1); “Доволи, щоб не вдалыся огиркы, згныла *фасоля* або курка зъила яйце, щоб вона була вже неутишно згрызена” (ЧМК р-3).

4. Досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай* (синкопа): “*Хтив* бы розирваты увесь мыр, себе самого…”; “*Тра* шукаты якои небудь роботы…” (ЧМК р-1); “Не прыймають... ходыла до сусидив – не *хтять* прийняты...”; “Часом *тра* перейты через пекарню”; “Дайте, серце, *най*

нагріюсь... *Най* я вже в вас переночую... *Най* я вже в вас, як в матеньки риднои...” (ЧМК р-2); “…а ходы, чоловиче, *най* я обцюлюю тебе…”; “От лучше залышы та *най* твое пропадае”; “*Тра* було бачыты, як вин пеклувався, як вин побывався, як вин грызся, як титка була слаба. *Тра* було бачыты, кажу, бо ни сказаты, ни напысаты того нихто не здолае”; “Оприч казенщыны – там губернских та сенатских видомостей, – и у рукы ничого не *хтилось* узяты”; “То *хтилось* бы затаиты те невидоме счастя у самій глыбыни серця, то хтилось бы подилытыся ным з цилым свитом” (ЧМК р-3).

5. Уподібнення приголосних: *роскишни*, *росплакався*, *ростpипанным*, *росходитися*, *ростpипанным*, *звитки*, *звитки*, *заквичана*, *звитцы*, наприклад: “А не знае, що ти зелени *роскишни* садки, ти нызеньки биленьки стины закрывают собою багато гирких слиз…” (ЧМК р-1); “Крычыть баба, мов у своій хати: «Чого рыпаетесь, чого *росходылыся*?..»” (ЧМК р-2); “Та як его й не спочыты, не полежаты у такій *роскоши*, як онде!”; “Зза окопа вызырнулы сосны, *роскишни* креслати яблуни, а за нымы й комин дядькового двирка”; “Густа, як щитка, зелена, як рута, *заквичана*, як дивчына на весили, манячыть трава на полянци”; “Зруб та чагарнык розлягся аж до самого ~~Зарваннія~~ села, котре *звитцы* брылюе тилько килькома стрихамы, заново-пошытымы”; “Точнисенько квитка уранци: невстыгне *зпасты* роса, як вона вже сміется до червоного сонця” (ЧМК р-3).

6. Характерною ознакою подільського говору є стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу: *закрывают*, *почнут*, *нароблят*, *ненавыдят*, *будут*, *любят*, *поважают*, *не знают*, *можут*, *засмиют*, *заглядают*, *радіют*, *мают*, *будут*, *бигают*, *прыймут*, *капают*, *бачыт*, *почнут*, *покинчат*, *скажут*, *чекают*, *пустит*, *знают*, *мают*, *пошлит*, *зеленіют*, *обступают* тощо. В оповіданнях, хоч і не послідовно, але кінцевий [*т*’] зазнає депалаталізації, наприклад: “… то буде жыття сыроты, котрого *ненавыдят*”; “Хоцяж тебе не спіймалы, але *можут* спійняты”(ЧМК р-1); “*Пустит* мене переночувати!..”; “Идни родяться у щасти, е що й исты, е в що вдягнутыся, і горя не *знают*, а

други... отак марно гынуть...”; “Хиба Вы не знаете, що его вчора заризалы, а сегодня *мают* ховати, вже і люде зибралыся”; “Ну, то й *пошлит,* – кажу, – то й мені дасте”; “Зберайтеся, бабо, – каже мама, – та *идит* шукаты хаты на нич, а то пізно буде” (ЧМК р-2); “*Зеленіют* проса… А з права и з лива *обступают* узгирья кучеряви стины густого зеленого лису…”; “И суд ничого не знае; панськи гроши всюде, паны адвокатив *мают*”; “От *визьмит* газеты та прочытайте. …багато людей, а не иден, *терпитемут* вид его крывды...”; “*Робит* так, як я говорю, а не так, як я чыню”; “А *йдит* обидаты! Ото забалакалысь, – гукнула з ганку титка” (ЧМК р-2).

7. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один.* Форми числівників наз.-знах. відм. одн. чол. р. з кореневим *е*, а не *и* органічно витворились зі старовинних форм із кореневим *ь (оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ).* Форми цього числівника з початковим *є* і його рефлексом *ї (єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах, зокрема в подільсько-волинських: *jіден*. Зберігає цю ж форму й М. М. Коцюбинський у своєму оповіданні: “…воны вже дуже мицно почнут дерты *иден* другого за чубы…” (ЧМК р-1); “Дай, боже, здоровья! – видказало два голосы; *иден* – товсто, поважно, як и прыстало курцеви, а другій – тонко та скоро, мов горобець зацвиринькав”; “…багато людей, а не *иден*, терпитемут вид его крывды...”; “Ходыты було никому коло неи. *Иден* дядько повынын був, на самоти, поратыся и коло слабои, и коло хозяйства!”; “Не *иден* бы пысьменный та друкованный позавыдовав бы! Ей-Богу!” (ЧМК р-3).

8. Кількома варіантами представлений у діалектах числівник *чотири:* у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *штири, штирі;* порівняймо в оповіданні: “Не идну весту видмахало воно по небови, бо й я вже аж *штыре* наличыв, простуючы по земли”; “Зате вже обидаты – за *штырёх* буду” (ЧМК р-3).

9. Вставні приголосні [*л*], [*н*] після губних, наприклад: “Скильки воно уйняло в вас *здоровля*, счастя, скилько заграбало в тяжкій праци добутих, кровавих грошей?”; “Тыхо и *мнягко* казав Жук”; “В туж хвылыну, як вин оце

подумав, у его ниг опынывся соломляный брыль, зирваный витром у якогось чоловика…” (ЧМК р-1); “…на голови чорный *мнягкій* капелюх”; “У дядька *мнягка*, тепла, прывитна душа” (ЧМК р-3).

10. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [*р*’]: *шкрабаты, канцелярыя,* наприклад: “В тій чоловик *шкрабается* в голову, наче хоче *вышкрабаты* з ній ту подать, що так мицно засила ёму в голову” (ЧМК р-1). Хоча у творі трапляється й м’яке [*р*’] на місці нормативного [*р*]: *теперь, бахуря, Сибирь, тюрьма*: “Перше я тилько вмив ненавыдиты людей – *теперь* навчывся их любыты, навчывся выбачаты их выну темнотою их” (ЧМК р-1).

11. В оповіданнях, хоча й не послідовно, приголосні в іменниках середн. р. ІІ відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не подовжуються, наприклад: *волося* (але трапляється й *волоссям*), *нариканя, смитя, каминямы, шматя, оповіданя, йменя, весиля,* тощо, наприклад: “Ще доси волося до горы встае, та мороз по шкури подырае” (ЧМК р-1); “Не чололовик це, здавалось, ні звир, а щось такее, чому й *йменя* знайты трудно”; “Я перу *шматя*, колы прыходыть моя сестра, Устя”; “В своиім *оповідани* вона багато напутала” (ЧМК р-2); “Густа, як щитка, зелена, як рута, заквичана, як дивчына на *весили*, манячыть трава на полянци”; “Жовтогарячій рипак аж горить на сонци, котре не шкодує свого *проминя* и на весь веселый краевыд”; “Кучерява сыва борода, не дуже велыка, кучеряви *волося*, румяный выд…” (ЧМК р-3).

12. В оповіданнях лише спорадично замість африкати [*ч*] у сполучнику (частці) *хоча* вживається африката [*ц*′]: “Першый раз Андрій у такому великому мисти, хоцяж вин и зайшов у самый гиршый, жыдивській куток” (ЧМК р-1); “Коли б це, Господы, вирватись з Винныци. Щоб *хоць* куток теплый маты, хлиба кавалок...” (ЧМК р-2).

13. Палаталізація [*н*] перед шиплячими та суфіксами *-ств-, -ськ-*, а також у слові *кінцями*, наприклад: “*Меньчый* – білявеньке таке...”; “Мало що не все село *паньськым* лисом опалюется”; “То вин не навчае з *дытыньства*

их Богу молытыся”; “Тоди титка бере у дядька его цыгарку, запалыть, складе ривненько запаленнымы *киньцямы*, а неривни кинци сховає у руци” (ЧМК р-3).

14. Етимологічне [*т’с’а*] М. М. Коцюбинський передає буквосполученням *-тся, -ться* або *-тця*: *гріется, хочется, порается, родяться, дывыться, здается, переризуется, похылытся, хочется, злучаются, сміется, порается, здається, поводытся, опалюется, похыляется, цюлуются, нагадается, наблыжытся, освичуется, роззуется, кинчается, забагнется, перевалюется, кинчается, здається, почнется, поллется, розчервониется, подобается, почнется, щебечуть-розлягаються, клопочиться, наисться, напьеться, скаржыться, лащыться, цилюлуються, насуваються, кинчыться, сварытця* та ін.

15. Після приголосних перед закінченням в орудн. відм. іменників ІІІ відміни послідовно вживається м’який знак або [*і*] – *заздристію, хыжыстью, постилью, радистью, злистью*, наприклад: “Не иден проіжжій гладкій пан, котрому проилысь и его роскишни будинки и ёго тлусте жыття, з *заздристію* дівітся на таке сельце, любуется им…”; “Дытыни хтилось бы побавытыся з котом, що он пид *постилью* муркае, та так гарно простягае лапку до клубочка з ныткою…” (ЧМК р-1).

16. Передача проривного [*ґ*] буквосполученням *кг*: “Громада мовчки и розглядаючы прысунулась до *кганку*…” (ЧМК р-1).

ІІ. На морфологічному рівні:

1. Широке використання словоформ з [*і*]: а) у флексіях орудн. та місц. відм. прикметників твердої групи (*маленьким* ставком, *убогих* селах (ЧМК р-1); *струнким* стеблом, *важким* каменем, *горячимы* поцюлюнкамы, *невелыким* ставком (ЧМК р-3)); б) у кінці прислівників *трохи* (ЧМК р-1, ЧМК р-3), *пишки* (ЧМК р-3); в) у закінченні *-ій* замість *-ий* у наз. відм. прикметників та займенників прикметникового походження (*произжій, гладкій, лыхій, такій, сякій, тяжкій, батьківській, маленькій, здатній, якій* (ЧМК р-1); *другій, якій* (ЧМК р-2); *мнягкій, людській, жовтогарячій, такій, панській, польській,*

сякій, *царській*, *шырокій*, *парубоцькій*, *палкій* (ЧМК р-3)); г) у наз. відм. множ. прикметників твердої групи (*рябенькыми*, *билыми* (ЧМК р-3)); д) у флексіях наз. відм. множ. іменників (два *рядки;* чымчыкують *ноги; садки* поламалысь; добрыдень, *парубки* (ЧМК р-3)).

2. Водночас помітним є зворотний процес – використання словоформ з [*и*] замість [*і*]: а) у місц. відм. прикметників М. М. Коцюбинський замість флексії -*ій* використовує закінчення -*ий*: на *ливый* щоци (ЧМК р-2); б) у наз. відм. множ. дієприкметників трапляється закінчення -*и* замість -*і*: *зморщены*, *зибраны* (ЧМК р-2), *захлялы* собакы (ЧМК р-3).

3. Приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], звукосполучення [*ст*], як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: *д* → *дж*; *т* → *ч*; *з* → *ж*; *с* → *ш*; *ст* → *щ*. Ці шиплячі рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу*, *прошу*, *ненавиджу* та ін. У ранніх оповіданнях М. М. Коцюбинського дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] з відповідними шиплячими в більшості південно-східних говорів, а також у деяких південно-західних, наприклад: “– Ну, земляче, ставай у мене, колы хочешь. Платою не *скрывдю*” (ЧМК р-1); “А з ганку вже гукає дядько: «Муся, Муся! А ходы но лышень, я тоби щось покажу». *Пидходю*” (ЧМК р-3). У цих же творах письменника натрапляємо на форми зразка *хожу*, *сижу*, де чергування відбулося, але фонема /*дж*/ заступлена фонемою /*ж*/, що характерно для полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірок [Бевзенко 1980: 71–72], наприклад: “А баба погукуе: «Хиба я ззим вам кавалок печи, чы буду зимоваты? Як *посыжу* якій тиждень…»” (ЧМК р-2); “*Хожу* я на воли – не дышу, а несыто ковтаю свиже повитря, упываюся и ным, и сонцем, и прохолодою” (ЧМК р-3).

4. Форма орудн. відм. одн. іменників на -*ом (-ём, -ем*) – *жалём*, *вогнём*, *злодіём* тощо, наприклад: “Андрійко іи за косы, шарпае, а у самого очи так и блищать недобрым *вогнём*…” (ЧМК р-1); “И те «щось» зовсим не пахло *щастём*, достатком, *спокоём*, на що має право кожний чоловік” (ЧМК р-2);

“Прыхылыть свою стомлену кильканедильным *неспанём* голову до подушки и нибе дримає…”; “…и якись мріи насуваються идна за другою, оточують якимсь то спокийным, то пекучым *счастем* твое серце” (ЧМК р-3).

5. Вживання закінчення *-ів* замість нульової флексії у формах род. відм. множ. іменників жін. р. І відміни, наприклад: “Багато на свити таких *бабив*” (ЧМК р-2). За аналогією вживання закінчення *-ів* замість нульової флексії у формах род. відм. множ. іменників чол. р. ІІ відміни: *мищанив*, *цыганив*, наприклад: “…гурмы усякого люду: панив, *мищанив*, москалив, *цыганив*, мужыкив, жыдив…” (ЧМК р-1).

6. Послідовно в оповіданнях М. М. Коцюбинський уживає закінчення *-е* у слові *люди*: “Други *люде* теж сказалы на Андрія, що вин непутящый” (р-1); “…его вчора заризалы, а сегодня мают ховати, вже і *люде* зибралыся”; “Варто б тому, хто хоче й може робыты добро людям – звернуты увагу и на цих нещасных, бо й то *люде*” (ЧМК р-2); “Але наши *люде* не так вынни, як вы их вынуватыте” (ЧМК р-3).

7. Вживання прикметниково-прислівникових суфіксів *-ійш-, -іщ-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *добрищаю*, *сыльнище*, *частище*, *мицнійшою*, *понятливищый* та ін., наприклад: “…та ще така в мене собача натура, що як пьяный, то зараз *добрищаю*…”; “…щоб *мицнійшою* здавалась” (ЧМК р-1); “Та хто вас, бабо, візьме у Сороку? – *голоснище* каже мама”; “Хочь на піч вилізте, може, там трохи *тепліще*...” (ЧМК р-2); “Багато сонця, без миры чыстого повитря, на округы добро – й чоловик *добрищає*”; “*Меньчый* – билявеньке таке: роздзявыло рота, заклало назад рученята и трымає в ных возыка” (ЧМК р-3).

8. Уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: *заваляне*, *выкладянных*, *одягняный*, *замучаным*, наприклад: “Гуркитня брычок по *выкладянных* каминямы вулыцямы, высоки будынкы, велыки крамныци…”; “…все те я виддам бидным, замучаным сельским дитям и их темным батькам та мамам” (ЧМК р-1).

9. В оповіданнях зафіксовано форми минулого часу з залишками колишнього перфекта, наприклад: “*Так ем* змерзла, *так ем* змерзла, що й... А-а-а!”; “Та вже сегодня не дійду. *Змерзла-м* дуже” (ЧМК р-2). “А, здоров! Добре *зробывесь*, що прыйшов” (ЧМК р-3).

10. У південно-західних діалектах, для яких властиві аналітично-особові форми минулого часу, спостерігаються й відмінності у формах умовного способу, що значною мірою нагадують відмінності у формах минулого часу. Так, у них умовна частка *би* приєднує до себе особові енклітики в 1-й та 2-й ос. одн. і множ. В оповіданні, зокрема, це *бис’* (2-а ос. одн.): “Як бы ты не попав до нас, або до таких як мы, то може и *пропавбысь*” (ЧМК р-1).

III. На лексичному рівні:

1. Уживання слів, які на сучасному етапі сприймаються як росіянізми: *мыр* (світ), *празнык* (свято), *вузелком* (вузликом), *потрибуют* (потребують), *прыятный* (приємний), *время* (час), *пысьмо* (лист), *почтовый* (поштовий), *город* (місто), *выноватый* (винний), *прежни* (попередні), *содержувати* (утримувати), *позавыдовати* (позаздрити).

2. Лексичні риси подільського говору значною мірою зумовлені не лише специфікою внутрішнього розвитку говору, а й міждіалектними контактами в цій мовній зоні. Тому серед лексичних особливостей подільського говору відзначено чимало рис, які єднають цей говір з іншими суміжними українськими. Серед лексичних регіоналізмів автора можна відзначити такі: *маракувати* (нарікати), *станя* (стайня), *бында* (стрічка), *кляснути* (плескати), *заким* (поки), *муштарда* (особливим способом приготовлена гірчиця), *най* (нехай), *збижена* (збідована), *квадранець* (чверть години).

3. Уживання автором чималої кількості стилістично зниженої, лайливої лексики, особливо в оповіданні “Андрій Соловійко або вченіє світ, а невченіє тьма”: *бахур*, *сука*, *щеня суче*, *стерво*, *проклятый*, *собача натура*,

дурный, *паршыво*, *дидько крывый*, *стерво собаче*, *сучый сын*, *подлый*, *погань крыва*, *шыбенык*, *чортова ледачь*, *чорте крывый*, *гаспид* та ін.

4.2. Локальна мовна матриця в оповіданнях

За один 1891 р. з-під пера М. М. Коцюбинського виходять оповідання “Харитя”, “Ялинка”, “П’ятизлотник”, повість “На віру”, віршована казка “Завидющий брат”. Твори привернули увагу літературної громадськості, засвідчили, що в українську прозу прийшов талановитий письменник [Храм душі …].

Дитячі оповідання М. М. Коцюбинського. Матеріалом для дослідження обрано автографи “Ялинка” (р-17) та “Харитя” (р-18).

Дослідники мовотворчості письменника підтверджують, що М. М. Коцюбинський постійно працював над удосконаленням мови своїх творів. Найрізноманітніші й найточніші семантичні відтінки кожного слова, нові, свіжі високохудожні тропи й фігури, його своєрідний синтаксис досягали максимальної ідейної чіткості й психологічної глибини в зображенні життєвих явищ [Дроздовський 1973: 62].

Аналіз рукописів дитячих оповідань доводить, що різні випадки заміни окремих слів і синтаксичних конструкцій пов’язані з поліпшенням стилю текстів, наприклад (подаємо лише деякі з них): “В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, *завивала* голубці на вечеру”. – виправлено на: “В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, *крутила* голубці на вечеру”* (ЧМК р-17: 1); “Чого батько *сумний*? – думав він. – Чи того, що нездужає, чи того, що нема грошей відобрать від шевця мамині чоботи?” – виправлено на: “Чого батько *журяться*? …” (ЧМК р-17: 1); “Батько *сумно* глянув *на Василька* і Василько замовк, прочитавши в тому погляді *смуток*”. – виправлено на: “Батько глянув *на сина*. Василько замовк, прочитавши в тому погляді *невимовний*

*Тут і далі приклади подаємо за рукописами, що зберігаються у Чернігівському музеї М. Коцюбинського, р-17 – “Ялинка” та р-18 – “Харитя”.

смуток” (ЧМК р-17: 2); “Яким мовчав, але тривоживсь *незгірш* Олени”. – виправлено на: *неменш* Олени (ЧМК р-17: 1); “Харитя стріпенулась і підбігла до *постелі*”. – виправлено на: до *ліжка* (ЧМК р-18: 3); “*Цім увага єі була звернена на роботу, про що свідчили…*” – закреслено все і виправлено на: “*Смугляве личенько розчервонілося, повні вуста розтулилися — вся увага єі була звернена на роботу*” (ЧМК р-17: 3); “Він добрий, батько хрещений, він послухає єі, звезе хліб. А як же *врадується* мати...”. – виправлено на: *втішиться* мати (ЧМК р-17: 6) та ін. Таких виправлень, зроблених рукою М. М. Коцюбинського, трапляється в обох оповіданнях чимало.

Дитячі оповідання “Харитя” і “Ялинка” М. М. Коцюбинського вперше надруковано у львівському журналі “Дзвінок”. “Письменник, готуючи рукописи для публікації у львівських виданнях, – на думку М. С. Грицюти, – вже частково орієнтувався на їхній правопис. Однак у своїй творчій практиці він дотримувався правописних норм, які існували на Східній Україні” [Грицюта 1988: 514]. В академічному виданні творів письменника серії “Бібліотека української літератури” “привнесене у мову Коцюбинського у львівських виданнях беззастережно знімається” [там само]. За сучасними правописними нормами подається написання дієслова *пійшов*: “Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку і *пійшов* (ЧМК р-17: 2). Скоро розвиднілось, Яким *пійшов* до сусіда прохати коней. Він мав йіхати на розвідки про Василька (ЧМК р-17: 11); прислівників *ледві*, *сьогодня*: “Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, *ледві* перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло” (ЧМК р-18: 12–13); “– Та хазяін післали мене за вашими саньми. Ще казали і сю ялинку відвезти до пана... Василько обламавсь вчора, збивсь з дороги і *ледві* добився до нас вночи” (ЧМК р-17: 12); “Люде давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який *сьогодня* день” (ЧМК р-17: 10) та ін.

Прочитання рукописного варіанта оповідань дозволило нам виявити такі особливості мовної манери автора:

І. На фонетичному рівні:

1. Ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, наприклад: “Шість неділь минуло, як помер єі чоловік, батько Хариті, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а отсе вже *другій* день, як зовсім злягла. Злягла в самі жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на *зіму* хліб. *Лежіть* бідна мати Хариті та бьється з думами...” (ЧМК р-18: 1); “Десь дуже *важкім* видалось Хариті те відро з водою, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи” (ЧМК р-18: 2); “Харитя *стріпенулась* і підбігла до постелі” (ЧМК р-18: 3); “Чим дужщ кинулась Харитя до печі, відставила горщик, доглянула страву й насипала в поливяну миску гарячого *кулішу*” (ЧМК р-18: 6); “Повний місяць дивився в вікно і на *комені* намалював також вікно з ясними шибками та чорними рамами” (ЧМК р-18: 7); “*Погодне блакітне* небо дихало на землю теплом” (ЧМК р-18: 9–10); “Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з *білю*, на очи набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму” (ЧМК р-18: 12); “Стерня, колить босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт *великіми* краплями зпадає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне” (ЧМК р-18: 12); “Харитя *здрігнулась*, підвела очи на молодиць і засоромилась” (ЧМК р-18: 13–14); “На *блакітні* очи білявого Василька набігли сльози” (ЧМК р-17: 2); “Василько то *стрібав* у тії ямки, то розгортав ногами білий, пухкий сніг” (ЧМК р-17: 3); “Василько глянув на сьвіжий пеньок, і дві *слезини* скотились йому по щічкам” (ЧМК р-17: 4); “*Хиба* лишити сани з ялинкою в лісі, а самому вертатися з кіньми до дому?” (ЧМК р-17: 6); “Яким *стрівожився*” (ЧМК р-17: 9); “– Я бачив *зломані* сани, а на них ялинку, – сказав жид. – Подайтесь лісом управоруч” (ЧМК р-17: 11); “– Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! – заголосила Олена і той крик серця болісною луною *розлягся* в серці Якима” (ЧМК р-17: 11–12).

2. Збереження м’якості африкати [*ч*]. В оповіданнях, хоч і непослідовно, африката зберігає свою давню м’якість: “Ах, коли б *хочь*

вийіхати з сього мертвого ліса, побачити дорогу, хату...” (ЧМК р-17: 7); “Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки пів відра води, *хочь* яке воно важке, те відро!” (ЧМК р-18: 2); “А надворі так місячно, ясно, *хочь* голки збирай” (ЧМК р-18: 8).

3. Досить помітним явищем є випадання звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти*, у присудковому слові *треба*, у частці *нехай* (синкопа): “– А лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а *тра* вернутися завидна...” (ЧМК р-17: 4); “Почекаю, може, хто над'йіде та дасть *мні* яку раду, – подумав він, поглядаючи на дорогу, яку раз у раз замітав сніг” (ЧМК р-17: 6); “Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув: він продав ялинку за добрі гроші, а гроші були притьмом потрібні: *тра* було чоботи відібрати жінці від шевця і купити дещо на новий рік” (ЧМК р-17: 9); “Яким озирнувсь і не *хтів* вірити власним очам (ЧМК р-17: 12); “Завтра, іно розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще *схтіли* йісти, а то відколи слабі – іно воду пьють), візьме серп і пійде на поле (ЧМК р-18: 5); “Ся думка не давала єі спокою. Йій *хтілося* скоріще діждатися ранку” (ЧМК р-18: 7); “– Ходім зараз до матері! *Най* вона втішиться, що має таку добру дитину...” (ЧМК р-18: 14–15).

4. Уподібнення приголосних, наприклад: “І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би *звести* хліб в стодолу” (ЧМК р-18: 5); “А за річкою по під кучерявим дубовим лісом, вся гора вкрита *роскішними* килимами ярини” (ЧМК р-18: 10); “Яким підійшов *блище*, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові” (ЧМК р-17: 3); “Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче *молошні*, хмари” (ЧМК р-17: 4); “Яким розповів йому своє горе та почав *роспитувать*” (ЧМК р-17: 11).

5. Згідно з орфоепічними нормами української мови приголосні [*з*], [*с*], [*ц*], [*дз*] перед напівпом’якшеними губними можуть пом’якшуватися. Відповідно до вимови в автогрфах фіксуємо після приголосного [*с*] м’який знак, наприклад: “Швиденько обтерла она кров з пальчика *сьпідничкою*, затерла врізане місце землею і почала знов жати” (ЧМК р-18: 12); “І вдовине

жито *посьпіло*, та нема кому його жати…” (ЧМК р-18: 1); “Настав *Сьвятий* вечір” (ЧМК р-17: 1); “Василько глянув на *сьвіжий* пеньок, і дві слезини скотились йому по щічкам” (ЧМК р-17: 4); “Вітер зтих, і чистий *сьвіжий* сніг сріблом сяв під блакітним наметом неба” (ЧМК р-17: 11).

6. Непослідовно, лише в деяких словах, М. М. Коцюбинський уживає префікс *з* замість *с*: “І вдовине жито посьпіло, та нема кому його жати; сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабість *зпутала* руки й ноги, прикувала до постелі…” (ЧМК р-18: 1); “Стерня, колить босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великіми краплями *зпадає* на землю, а бідна дівчинка жне та й жне” (ЧМК р-18: 12); “Вітер *зтих*, і чистий сьвіжий сніг сріблом сяв під блакітним наметом неба” (ЧМК р-17: 11).

7. Відсутність приставного *в* у словах *вона, вулиця*, наприклад: “Пійду я, мамо, на *улицю* до дівчат, побавлюся трохи” (ЧМК р-18: 9); “Швиденько обтерла *она* кров з пальчика сьпідничкою, затерла врізане місце землею і почала знов жати” (ЧМК р-18: 12).

8. Типовою для подільського говору є твердість приголосного [*р’*], наприклад: “Що ти робиш, доню? – поспитала мати. – *Вечеру* варитиму, мамо” (ЧМК р-18: 2); “В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на *вечеру*” (ЧМК р-17: 1); “На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає *вечеру*. Всі такі веселі, гомонять, радіють божому святечку. Хлопці та дівчата приносять *вечеру*, поздоровляють з празником, питають про Василька... А може, не радість, не щастя гостюють в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька; може, батько журиться та сумний, сумний сидить край стола і не йість *вечери*” (ЧМК р-17: 7); “– *Завіруха...* та, може, ущухне... Повинен би Василько незабаром надйіхати” (ЧМК р-17: 9).

9. В оповіданнях, хоча й непослідовно, приголосні в іменниках середн. р. ІІ відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не подовжуються, наприклад: “Василько похолов з остраху. *Волося* полізло

до гори, серце перестало стукати в грудях” (ЧМК р-17: 8); “Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межи колосками жита синіло биндочкою небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим *колосям*” (виправлено з *колоссям*) (ЧМК р-18: 11); “Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, *колося* лоскоче впріле личенько...” (ЧМК р-18: 12); Відсутнє подвоєння і у слові *навмання*: “Василько незабаром помітив, що він йіде не дорогою, а так, лісом, *навманя*” (ЧМК р-17: 6).

II. На морфологічному рівні:

1. В оповіданні М. М. Коцюбинський уживає закінчення *-е* у слові *люди*: “*Люде* давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодня день” (ЧМК р-17: 10).

2. Уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* та *-іщ-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*, наприклад: “Яків (у рукописі записано Яків, а не Яким – *Б. К.*) трохи *повеселійшав*: за три карбованці можна було відібрати від шевця жінчині чоботи” (ЧМК р-17: 3); “Йій хтілося *скоріще* діждатися ранку” (ЧМК р-18: 7); “Ляжу зараз спати, щоб завтра *раніще* прокинутися, – подумала Харитя й, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву” (ЧМК р-18: 7).

3. В оформленні дієприкметників минулого часу з суфіксами *-н-* та *-т-*, як зауважував С. П. Бевзенко, спостерігаються певні відмінності в діалектах. У подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [*е*] на [*а*] [Бевзенко 1980: 145–146]. Уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* спостерігаємо, зокрема, і в мові оповідань, наприклад: “З-за дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява голова дівчинки, *нахиляна* вбік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори” (ЧМК р-18: 1–2); “Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за

розтуляних повних уст, Харитя спить солодким сном” (ЧМК р-18: 9); “Вмить якось дуже жаль стало єі слабої матері, дужче заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, *наколяні* стерньою, згадався переляк недавний – сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, почала ридати” (ЧМК р-18: 14).

4. Наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни та у формі наз. відм. множ. іменників ІІ відміни середн. та чол. р., наприклад: “В печі палав вогонь і червоним язиком лизав *челюсти*” (ЧМК р-18: 1); “А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку *соли* та дві-три бараболі, налляла горщик водою і приставила його до вогню” (ЧМК р-18: 2); “Великі сиві *очи* з під довгих чорних вій дивились пильно й розумно” (ЧМК р-18: 3); “Вона складала ручки, хрестилася, зітхала та здіймала *очи* до гори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-Отець, добрий дідуньо з довгою сивою бородою” (ЧМК р-18: 7); “Незабаром мати Хариті одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звіз хліб в стодолу, і сироти вже не боялись голодної *смерти*” (ЧМК р-18: 15); “На блакітні *очи* білявого Василька набігли сльози (ЧМК р-17: 2); “Але всюди було рівно, біло; сніг сіяв, аж *очи* боліли глянути на його” (ЧМК р-17: 11); “Петро взяв ялинку на свойі сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким ньокав на свойі на *кони*, поспішаючи до дому” (ЧМК р-17: 12).

4.3. Напрями формування наддіалектної норми

Аналіз пізніших рукописів письменника (р-55 – “Хмари”, р-56 – “Утома”, р-69 – “Він іде”, р-197 – “Подарунок на іменини”, р-199 – “Коні не винні”, р-202 – “На острові”) засвідчує, що деякі риси подільського говору зникають з мови текстів, а саме:

1. Слово *цілувати* М. М. Коцюбинський уже пише через *і*: “І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та *поцілувала* в

мокре чоло” (ЧМК р-197); “Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, *цілуючи* руки …” (ЧМК р-198).

2. Відсутність випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*: “Доря їм заважав. Вони *хотіли*, щоб він швидше йшов спати” (ЧМК р-197); “Вона звикла до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішать людину. Вона і сама б *хотіла*. Ах, Дорька, щасливий... ” (ЧМК р-197); “Йому *хотілося* їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю…” (ЧМК р-199); “Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «*Треба* знову класти примочку!»” (ЧМК р-199); “*Треба* оборонятись. *Треба* стріляти із револьверів і всіх перебити…” (ЧМК р-69); “Але він не зрадів: йому більше вже *хотілося* хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, *нехай* пропадає!..” (ЧМК р-199). Однак зауважимо, що інколи явище синкопи трапляється й у пізніших творах: “Він плутав, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче *хтів* роздушити всіх трьох купців…” (ЧМК р-197).

3. У дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу вже послідовно письменник пише *ь* (м’який знак).

4. Відсутність твердості [*р*] перед голосними: “А проте мусив витягатися в струнку та *козиряти* тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства” (ЧМК р-197); “Злегка *обдряпаний* твердим холодом гудзиків і погон, Доря припав з довір’ям до батька (ЧМК р-197); “Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки *буряків*, і вона повернулась до сина” (ЧМК р-199); “Однак вдома і не думали подавати вечерю” (ЧМК р-199); “Я бачу руки, я бачу очи, що благають *рятунку*…” (ЧМК р-69).

5. Відсутність вставних вставних [*л*], [*н*] після губних приголосних: “Тепер він *опамятався* і міг говорити” (ЧМК р-69); “Першим *опамятавсь* поліцмейстер” (ЧМК р-197).

6. Пасивні дієприкметники минулого часу М. М. Коцюбинський пише уже із суфіксом -*ен*-, а не -*ан*-, як у ранніх творах: “Скрізь, де вони проходили по під освітлені вікна й *одчинені* двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, наче курява” (ЧМК р-69); “Нарешті жінка хитнулась, *одділена* од дитини” (ЧМК р-197).

Отже, вивчення мови творів за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданий у “Курсі історії української літературної мови”. Лише в рукописах, а не у виданнях радянського часу, можемо зафіксувати низку рис, які маркують ідіостиль письменника: ненормативне вживання наголошених/ненаголошених голосних, написання слів за фонетичним принципом, уживання стверділого кінцевого [*т*’] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу, неподовження приголосних в іменниках середн. р. II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням -*ье*, уживання закінчення -*е* у слові *люди*, уживання прикметниково-прислівникового суфікса -*ійш*-, -*ішч*- та -*ч*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння, уживання форм минулого часу з залишками колишнього перфекта тощо.

Мова автора й мовлення персонажів аналізованих оповідань відбиває низку діалектних рис південно-західного наріччя, яких у перших літературних спробах значно більше ніж у пізніших творах. Як засвідчує фактичний матеріал, мова оповідань унормована, але й не позбавлена рис подільського говору, який був рідним для М. М. Коцюбинського, хоча з розвитком і вдосконаленням свого стилю він намагався замінювати діалектні форми на літературні.

Мовна практика М. М. Коцюбинського – це яскравий приклад широкого підходу до розвитку літературної мови. Не заперечуючи ваги різних стилів української літературної мови, слів-новотворів, оригінальних виразів, конструкцій, письменник головним джерелом збагачення мови літератури вважав загальнонародну розмову [Храм душі …].

4.4. Локальність як стильовий код: “Тіні забутих предків”

Дослідники виявили, що М. М. Коцюбинський постійно працював над мовою своїх творів. Найрізноманітніші й найточніші семантичні відтінки кожного слова, нові, свіжі високохудожні тропи й фігури, його своєрідний синтаксис досягали максимальної ідейної чіткості й психологічної глибини в зображенні життєвих явищ [Жук 1966: 62], він (М. М. Коцюбинський – *Б.К.*), як ніхто інший з його сучасників і навіть письменників пізніших років і десятиліть, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, локалізмами, хоч своєю власною практикою не заперечував їх художньої вартості [Шевельов 2003: 271]. Як зазначає Ю. В. Шевельов, “М. Коцюбинський над своєю мовою працював багато і систематично, домагаючись того, щоб вона не була говіркова, – як це було в багатьох його попередників в українській прозі і як це було в нього самого при його перших літературних дебютах… Уважне, зацікавлене й любовне ставлення до галицьких мовних особливостей лишилось у М. Коцюбинського на все життя, хоч він був ворогом діалекту в літературній мові (звичайно, поза спеціяльними художніми завданнями – згадаймо хоч би його “Тіні забутих предків”), і тому пересади в запровадженні галицизмів до літератури завжди викликали його заперечення” [Шевельов 2003: 77].

Написанню повісті передувала велика напружена робота письменника протягом довгого часу: він вивчав фольклорно-етнографічні матеріали про життя гуцулів “Етнографічні збірники”, “Матеріали до гуцульської демонології” А. І. Онищука, “Гуцульські примівки” І. Я. Франка, “Гуцульщину” В. О. Шухевича, а також твори Ю. А. Федьковича, оповідання про опришків. В одному з листів до В. М. Гнатюка (саме він надсилав М. М. Коцюбинському всі ці матеріали – *Б.К.*) М. М. Коцюбинський писав: “Я, у свій час, з головою пірнув у “Гуцульщину”, яка мене захопила. Який оригінальний край, який незвичайний, казковий народ. Але книжка книжкою, треба мати живі враження, щоб щось зробити, – і хочеться швидше дочекатися літа” [Коцюбинський 1985: 237]. І уже в липні 1911 р.

письменник поїхав у Криворівню, де ознайомився з місцевою природою, фауною і флорою, жив на полонині з пастухами, збирав матеріал, цікавився назвами рослин, розмовляв із селянами, вивчав говірку, робив нотатки в записній книжці. Уже в Чернігові письменник розпочав писати. У листі до М. М. Могилянського він зізнається: “Дуже був занятий своїм оповіданням, але нарешті скінчив. Називається воно “Тіні забутих предків”, розміром буде трохи більше 3 аркушів друку. Не знаю, чи воно вдалося мені, але коли б я хоч трохи переніс на папір колорит Гуцульщини і запах Карпат, то й з того був би задоволений” [Коцюбинський 1985: 254]. Взагалі М. М. Коцюбинський напружено працював над повістю, про що свідчать два автографи – чернетка і чистовий варіант. В архіві письменника зберігаються також і матеріали до повісті – нариси, виписки з фольклорно-етнографічних збірників, словник місцевих слів, план і фрагменти до твору, а також різні варіанти назв оповідання.

У цьому параграфі з’ясуємо мовні особливості повісті М. М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”. Ця повість уже була предметом дослідження мовознавців. М. С. Грицюта [Грицюта 1958] вивчала фольклорну основу твору, О. Г. Давидова [Давидова 1963] – лексичні діалектизми як складовий елемент стилістичної системи повісті, а В. В. Ґрещук [Ґрещук 2007] розглядала, які ж гуцульські діалектні риси передані у мові “Тіней забутих предків” і наскільки повно вони відбивають гуцульську розмовну стихію.

Матеріалом обрано чорновий автограф (р-161).

Мовознавці відзначають, що під час написання повісті про життя гуцулів М. М. Коцюбинський не міг обійтися без використання галицьких мовних особливостей [Шевельов 2003: 77]. У повісті “Тіні забутих предків” діалектні елементи письменник використовував “як стилістичний засіб вираження гуцульської народної романтичної поезії” [Мацько 1982: 88].

Прочитання рукописного варіанта повісті дозволило нам виявити такі особливості мовної манери автора:

І. На фонетичному рівні виокремлено такі маркери:

– ненормативне вживання ненаголошених голосних: *трівозі, бісиня, перид, забірався, смерикові, збірав, седів, гилячки, перебірав, велитенських*, наприклад: “Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти іі дитину на своє *бісиня*” (ЧМК р-161)*; “Верхи на скелі *седів* «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очи, дув у фльоєру” (ЧМК р-161);

– уживання /*и*/ на початку слова: *инакше, инчих, инше, Иван, Иванкова* (останні два вживаються непослідовно, трапляються й форми Іва, Іван, Іванко), *Игрець, извори,* наприклад: “Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивив ся на світ *інакше*” (ЧМК р-161); “Коли вони старшими стали, забави були вже *инші*” (ЧМК р-161); “Вниз од груня западали ся боки гори у глибокі чорні *извори*, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекав ся тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини – вуйко” (ЧМК р-161);

– у повісті переважно на місці [*а*] будь-якого походження після м’яких приголосних і шиплячих незалежно від наголосу виступає [*е*], а це одна з рис галицько-буковинської групи південно-західного наріччя: *двадцєтою, місцє, парасолє, сонцє, обовєзки, єгід, без тєми, пєтами, топірцєми, тєглися, єгнята* та ін., наприклад: “*Двадцєтою* і останньою була ~~дівчинка~~ Анничка” (у чорновому рукописі М. Коцюбинський закреслив слово *дівчинка* і надписав *Анничка – Б.К.*) (ЧМК р-161); “Не пасли більше вкупі *єгнята* і стрічались лиш в *свєто* або в неділю” (ЧМК р-161);

– диспалаталізація [*с*’], [*ц*’] у кінці слів: *жрец, якус, шос*, наприклад: “Повним поваги рухом, як давній *жрец*, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою…” (ЧМК р-161); “Іван присував ся ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав: – Оповіж, браччіку, казку *якус*, ти їх

---

*Тут і далі приклади подаємо за чорновим автографом «Тіней забутих предків», зберігаючи правопис М. М. Коцюбинського.

багато знаєш...” (ЧМК р-161); “– А я йду сночі, – оповідав Іван, – повз її хату та й дивлюса – кочеєтьси *шос* кругле, гейби капшук” (ЧМК р-161);

– збереження м’якості шиплячих та африкат – характерна риса консонантизму гуцульського говору. У повісті, хоч і не послідовно, африката [*ч*] зберігає свою давню м’якість: *чьому, нічьо, браччік*, наприклад: “– *Нічьо*! – потішала вона його. – Ти меш, сарак, вівчарити, я му сіно робити” (ЧМК р-161); “– *Чьому*? Співай, Марічко, не втрачай веселости свої, я си хутко поверну” (ЧМК р-161); “…*браччік* Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом” (ЧМК р-161);

– звукосполучення [*ир*] на місці давнього [*ръ*]: *ирщений*, наприклад: “– На віки слава! – обернув ся він до Івана. – Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, *ирщених*...” (ЧМК р-161);

– уживання [*х*], [*ф*] замість [*хв*]: *хорий, фоя*, наприклад: “Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіни од бербениць, постогнує *хорий*” (ЧМК р-161); А плай вів все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й *фої*, як кістяки (ЧМК р-161);

– типовою рисою південно-західних діалектів, зокрема для подільського говору, є твердість приголосного [*р*’]. У повісті лише в деяких словах зберігається твердість, наприклад: “– *Бурак* – борщ. *Бурак* – борщ. *Бурак* – борщ... – кректала Марічка... – *Бураки-ки-ки*!.. *Бураки-ки-ки*! *Бураки-ки-ки*! – верещали вони обоє, заплющивши очи, аж жаби здивовано мовкли” (ЧМК р-161); “Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одежа на *вівчарах* стала холодна й цупка; Він показував другим, але ті дивувалися: “Де? Сама лиш *мрака*” (ЧМК р-161). Для гуцульського говору, навпаки, характерне збереження м’якості *[р’]*, наприклад: “Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати *звіря* й відьом…” (ЧМК р-161);

– у південно-західних говірках приголосні в іменниках середн. р. II відміни у позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје* не

подовжуються: *волося, Благовіщеня, знесиля, каміня, лудіня, почутя*, наприклад: “Помяв (чугайстр) задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях *волося* й почав прощатись” (ЧМК р-161);” На *Благовіщеня* ще вона (Палагна) закопала у муравлисько сіль, булку й намисто…” (ЧМК р-161); “І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм *знесиля* і вже просила: – Пусти! Де ся подіну?” (ЧМК р-161); “…сушать бліде тіло своє на *камінєх* річки” (ЧМК р-161); “Він теж горів *бажанєм* помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій” (ЧМК р-161); “Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським *почутєм* брав на руки єгня…” (ЧМК р-161). Однак зазначимо, що у повісті значно частіше трапляються форми зразка *диханнє, обличчє, зітханнє, корінне, ворожіннє*, а також *каміння, дихання, ворожіння*, наприклад: “Пропало ціле *ворожіння*!” (ЧМК р-161); “Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке *зітханнє*, все частіше попадалось велике *каміннє*, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах *коріннєм* смерек” (ЧМК р-161);

– відсутність подовжених приголосних в орудн. відм. іменників ІІІ відміни, наприклад: “Вже синими хмарами підперали крайнебо буковинскі верхи, оповились *блакитю* близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курив ся Игрець, колола небо гострим шпильом Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю” (ЧМК р-161); “Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймав ся у небо чорний привид гори і дихав *синю*, що не хтіла тануть на сонці” (ЧМК р-161);

– відсутність протетичного приголосного перед голосним [*о*]: *острий*, наприклад: “А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була *остра* у літї, як тота ватра, аби множилась так, як намножив ся од вогню попіл” (ЧМК р-161);

– досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти* (синкопа). Це, як правило, спостерігається у найуживаніших словоформах: *хтів* (трапляється у повісті 9 разів), *хтіла* (4 рази), наприклад: “Він *хтів* одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир” (ЧМК р-161); “Вона *хтіла* крикнуть на нього – і не могла. *Хтіла* закрити груди руками – й не мала сили їх зняти” (ЧМК р-161);

– уподібнення приголосних: *росперла, ростелилося, роскопать, роскидав, ростяв, ростягнула, розпалялась, швидче, багацтва, вохкі*, наприклад: “Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і *росплющились* очи” (ЧМК р-161); “Не був жадний *багацтва* – не на те гуцул живе на світї, – саме плеканнє маржинки сповняло радістю серце” (ЧМК р-161); “*Вохкі* блискучі очи приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вимя та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу” (ЧМК р-161);

– стверділий кінцевий [*т'*]: *родит, сушит*, наприклад: “Не инакше, як мольфарева справа, – гірко думав Іван, – наважив ся на життє, хоче з світу мя звести та й *сушит*...” (ЧМК р-161);

– звукосполука [*ст*] переходить у [*с'ц'*]: “Занедужав Микола – і Іван *замісць* нього пильнує ватри” (ЧМК р-161);

– форми числівників наз.-знах. відм. одн. чол. р. з кореневим *е*, а не *и* органічно витворилися зі старовинних форм із кореневим *ь (оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ).* Форми цього числівника з початковим *є* і його рефлексом *ї (єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах: “– Опришку *єден*!..” (ЧМК р-161); “– Ігій! Безвстиднику *єден*...” (ЧМК р-161).

II. Найголовніші морфологічні особливості українських говірок, відбиті у повісті такі:

– наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників I та III відміни: *памяти, ночи, матери, веселости, з радости, мирности, тіни, крови, кости, смерти, пожежи, тучи, одежи, кручи, свічи*, наприклад: “Або про горе *матери*, якої син загинув у лісі, придушений деревом” (ЧМК р-161);

“Але в Івановій *памяти* татова смерть не так довго жила…” (ЧМК р-161); “Іван зігнув ся, чекаючи *смерти*, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець” (ЧМК р-161); “Вітер біг перед нею та роспихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після *пожежи*” (ЧМК р-161);

– у дав. відм., а також у місц. відм. одн. іменники чол. р. мають закінчення *-ови (-еви)*: *богови, вівчареви, мерцеви*, наприклад: “Він, щез би, глумить ся *богови*, підставляє свою ґузицю, а *вівчареви* біда: страху набереть ся, ще й змокне до нитки...” (ЧМК р-161); “Палагна поправляла полотно на *мерцеви*, а її пальці чули холод мертвого тіла…” (ЧМК р-161);

– в орудн. відм. одн. іменники жін. р. та узгоджувані з ними прикметники, порядкові числівники і деякі займенники в більшості південно-західних говорів мають стягнене закінчення *-оў* [Бевзенко 1980: 211]. Ця риса відбита і в повісті, але лише у мовних партіях персонажів: “– На безоружного з *бартков* не йду!..” (ЧМК р-161); “– За *тобов*, душко Марічко... за *тобов* банував...” (ЧМК р-161); “– А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над *полонинков* – ту бачить Іванко...” (ЧМК р-161);

– форма орудн. відм. одн. іменників на *-ом* замість *-ем*: *жальом, Черемошом, шпильом, лойом, кептаром, Юром* наприклад: “«Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» – розливалась *жальом* флояра” (ЧМК р-161); “…колола небо гострим *шпильом* Говерля…” (ЧМК р-161); “І, хрестячи груди під *кептаром* та озираючись лячно, він повертає до стаї” (ЧМК р-161);

– у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. відм. множ. здебільшого мають закінчення *-ий* [Бевзенко 1980: 210]. У повісті в таких словах письменник також уживає це закінчення, наприклад: “… їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупаннє барди, хеканнє втомлених *грудий*” (ЧМК р-161); “Зза галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом *тіний* од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок” (ЧМК р-161); “Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих *тіний* стогне Микола” (ЧМК р-161); “…погляд

її чорних матових *очий* мягко поринав в серце Івана...” (ЧМК р-161); “Правда, вона любила пишне лудіннє, і немало десь пійде *гроший* на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка!” (ЧМК р-161);

– послідовно у повісті М. М. Коцюбинський уживає закінчення *-е* у слові *люди*: “За ним схилились до молитви вівчарі й *люде*, що пригнали маржину” (ЧМК р-161); “Мусіло ж прибитись десь до кашіци, десь *люде* мали його спіймати” (ЧМК р-161);

– кл. відм. імен осіб має усічену форму: “– *Мико*!.. – гукнув він у двери. – А росклади борше ватру у стаї...” (ЧМК р-161); “– *Мико*!.. Ходи д’мені, браччіку!..” (ЧМК р-161); “– *Ива*!.. мо-ой! – гукали на ~~нього~~ Івана од хати, але він того не слухав, збірав малини, пукав з листочків, робив ~~свистілки~~ теленки (дудки) або пищав у травинку, намагаючись вдавати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі” (ЧМК р-161); “– Чуєш, *Ива*? – шепотіла Марічка” (ЧМК р-161); “Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме диханнє: – *Ива*!..” (ЧМК р-161);

– вищий ступінь порівняння прикметників в основній масі українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть змініватися. Спостерігаємо ці зміни і в повісті, де вживається прикметниково-прислівниковий суфікс *-ішч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *сильніщий, спокійніщий, ясніщий, пильніще, крутіще, тихіще, сумніще*, наприклад: “Іван виймає фльоєру і дме у неї що має сили, але “той”, навіжений, *сильніщий* за нього” (ЧМК р-161); “Закотили ся вівці в долинку, і тут *тихіще*” (ЧМК р-161); “«Певно, вуйко зарізав корову», – дума Іван і *пильніще* оглядає свою отару” (ЧМК р-161); “Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив *спокійніще*” (ЧМК р-161); “І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та *веселіщі*” (ЧМК р-161); “Але зробилось іще *сумніще*” (ЧМК р-161); “… в його стомленім мізку засвітилась перша *ясніща*

думка: на сім місці брела колись Марічка” (ЧМК р-161); “Ліс все *густішав*” (ЧМК р-161); “Але тут було іще *крутіще*, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка” (ЧМК р-161); “Дедалі ставало *трудніще* спускатись” (ЧМК р-161). У гуцульських говірках вищий ступінь порівняння прикметників твориться, як правило, за допомогою частки *май*, наприклад у повісті: “– Нїчьо... В мене є другі... *май ліпші*” (ЧМК р-161);

– поряд із повними відмінковими формами особові та зворотний займенники мають такі форми: “«Плекали *мя* вівці», – говорив він про себе, приглажуючи непокірні кучерики” (ЧМК р-161); “– А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ *мні* зівяв...” (ЧМК р-161); “– Потеруха б *тя* стерла!..” (ЧМК р-161); “– Гісь-гісь!.. А ти куди?..” (ЧМК р-161); “Шляг би *ті* трафив!” (ЧМК р-161); “Турбота зсува йому брови, а він уперто чита: «Мосійчук має чотирнадцять дробєт, а *му* належит...»” (ЧМК р-161); “– Наш Федір зробив *си* таку файну фльоиру... та й єк заграє...” (ЧМК р-161); “Поробив арідник вівці, зробив *сі* скрипку і грає, а вівці пасуться” (ЧМК р-161);

– у повісті виявляємо злиті форми мин. часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді. Це форми минулого часу дієслів із залишками колишнього перфекта, наприклад: “Полонинко, верховинко, *чим єс* так *згорділа*, чи не тими овечками, шос тільки уздріла?” (ЧМК р-161); “Раз єкось *паслисьмо* вівці, та й звіяв студений вітер, гей би в зимї...” (ЧМК р-161); “– Мужу мій солоденький, на *біду-сь* мя *лишив*... – жалілась Палагна” (ЧМК р-161); “–Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Шо там *робив есь*?” (ЧМК р-161);

– у гуцульських говірках форма умовного способу може творитися поєднанням часток *би^{е}х, би* і форми дієслова минулого часу, наприклад: “А Арідник мав силу до всього. – “Я *бих* туди *пронир*”. – каже він богові” (ЧМК р-161);

– у гуцульському говорі майбутній час дієслів може мати аналітичну форму зразка *му хо^{у}дити* та *хо^{у}дити му*. У повісті такі форми складаються з інфінітива та препозитивної до нього особової форми дієслова, наприклад: “– Ти *меш*, сарак, *вівчарити*, я *му* сіно робити. А як в погожу нічку зазоріє небо, я *му дивитись*, котра зірка над полонинков – ту бачить Іванко...” (ЧМК р-161); “– Ти *меш годувати* мене і мого ґазду, а я тебе буду шанувати…” (ЧМК р-161); “Як *муть* мряки *сідати* на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий” (ЧМК р-161); “Гой ви *мете*, співаночки, горами *співати*” (ЧМК р-161);

– постпозитивний постфікс *ся* (*си*) М. М. Коцюбинський пише, як правило, окремо від дієслова: *живив ся, оженив ся, догадав ся, підіймав ся* та ін., наприклад: “– А нащо ж ти *бєш си*?” (ЧМК р-161); “Іван *дивить ся* вниз” (ЧМК р-161). Цей постфікс вживається у повісті й у препозиції: “Чому ти *ся* бай не *жениш*, високий Бескиде?” (ЧМК р-161); “Поки ми *ся* та й *любили*, сухі дуби цвіли, а як ми *ся розлучили*, сиренькі повьяли...” (ЧМК р-161); “Закувала зозуленька тай коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь *си скінчила*...” (ЧМК р-161); “Вилізу на копицю та й *си подивлю* в гори на полонинку…” (ЧМК р-161); “…я сяду та й *си заплачу* …” (ЧМК р-161); “…я *си* хутко *поверну*…” (ЧМК р-161);

– особові форми теперішнього часу дієслова *єсмь* у східнослов’янських мовах в основному втрачені. Архаїчні форми *єсть, суть*, зрідка *єси* з певними стилістичними завданнями використовуються в літературі. Не збереглися також і інші східнослов’янські форми цього слова. Форми 1-ї ос. одн. *єсми* відбиті у пам’ятках: *тако смы* (= *єсмы*) *опыталы* (Грамота 1419 р.). Лише в говорі батюків поширена архаїчна форма 1-ї ос. множ.: *ми єсми*. Архаїчна форма 1-ї ос. множ. *єсьма* звичайна в багатьох карпатських говорах [Безпалько 1962: 337–338]. М. М. Коцюбинський зберігає особову форму теперішнього часу атематичного дієслова *єсмь*, наприклад: А воно каже: “«Не знаю. Живий *сме*, а ходити не можу». А то був Арідник” (ЧМК р-161);

– дієслова у 3-й ос. множ. теперішнього часу втрачають у закінченнях *т*: “– Я не требую їхньою згодою. Най що *хочє робє*, а ти будеш моєю” (ЧМК р-161);

– трапляються в повісті сполучники *гей би (гейби*), частка *ци*, вигуки *ігі (ігій), мой-мой*, які маркують гуцульський говір: “Сідлались коні, і суточками зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай, *гей би* червоним маком” (ЧМК р-161); “Ігій на тебе, відьмо!..” (ЧМК р-161); “– Ой мой-мой! Шо ти говориш...” (ЧМК р-161). Чимало у творі й вигуків, якими відганяють або підганяють овець *гісь-гісь*, *бир-бир*, *рист-рист*, *птруа-птруа*: “– *Гісь-гісь*!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! *Бир-бир*!..” (ЧМК р-161); “– *Рист*! – сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент…” (ЧМК р-161); “– *Птруа*... *птруа*!.. – горляний поклик все навертає крайніх в отару…” (ЧМК р-161).

Описуючи життя і побут гуцулів, їх звичаї, повір’я, письменник уводить у текст повісті чимало діалектизмів, які й досі вживаються у мові гуцулів, що підтверджує їх фіксація в гуцульському словнику, і серед яких є значна кількість етнографічних. М. М. Коцюбинський послуговується цією лексикою не лише з метою ознайомлення читача з особливостями гуцульського діалекту, а й тому, що окремі поняття не мали відповідної літературної назви і були відомі тільки в гуцульському побуті. Це назви деяких будівель, страв, продуктів харчування, посуду, одягу, взуття, музичних інструментів, тварин і рослин, демонологічні назви, мікротопоніми тощо. Ще однією причиною використання гуцулізмів у повісті було намагання автора надати твору гуцульського колориту, індивідуалізації мові персонажів. Як зазначають дослідники мовотворчості М. М. Коцюбинського, лексичні гуцульські діалектизми в повісті “Тіні забутих предків” репрезентують різні лексико-семантичні групи слів, що пов’язані з побутом гуцулів, їх віруваннями, працею та тими іншими чинниками, які визначають їх життєдіяльність, – природою, кліматом, рослинним і тваринним світом тощо [Ґрещук 2009: 7].

Серед побутової діалектної лексики виділимо передусім назви будівель, господарських споруд та їх частин, наприклад:

Вориннє (ворина – 1. Зрубаний тонкий довгий стовбур дерева або одна четвертина розколотого стовбура, що використовується для огорожі; жердина; 2. рідко. Загорожа з таких жердин [СУМ I: 737]) – 1. Збірн. до ворина. 2. Загорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців [СУМ I: 738]; *Воринє* – 1. Зб. до ворина; огорожа з "ворин" (ворина – жердина для огорожі) [КСГГ: 41]: "Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову *вориннє* і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна єгничка чинила по двоє..." (ЧМК р-161).

Гонт, *гонта* – Покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок [СУМ II: 123]; *Ґонта* – покрівельний матеріал у вигляді дощечок довжиною 60 см, гонт [КСГГ: 53]: "В чорнім котлі кипить вода, дим збиваєть ся вгору, під дах, і вилітає крізь *ґонти*" (ЧМК р-161).

За́ста́йка – прибудова до стаї, де сплять вівчарі [КСГГ: 103] (СУМ не фіксує): "Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля *застайок* ватри" (ЧМК р-161).

Кошара – 1. Загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня [СУМ IV: 315]; *Кошера* (*кошара*) – Тимчасово загороджене місце для овець [КСГГ: 103]: "Обкурював ладаном хату й *кошари*, щоб одігнати звіря й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцєть страв, він, перше ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі" (ЧМК р-161); "Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мельодійним тремтіннєм оповідає, що *кошари* чекають на вівці..." (ЧМК р-161).

Оборіг – Повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя і т. ін. [СУМ V: 550]; *Оборіг* (*оборих, оборіх*) – повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи [КСГГ: 136]: "По далеких кичерах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму гострі дашки *оборогів* з

запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив по під скелі недобрим зеленим вогнем” (ЧМК р-161).

Оседок – діал. Оселя (у гуцулів). По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки (Коцюб., II, 1955, 317) [СУМ V: 758]; оседок (осідок) – посілість, осідок [КСГГ: 140]: “По далеких кичерах самотіли тихі гуцульські *оседки*, вишневі од смерекового диму гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив по під скелі недобрим зеленим вогнем” (ЧМК р-161).

Подра (*подря*) – *діал.* 1. Сідало для курей. 2. Горище [СУМ VI: 755]. Лише з такими значеннями і з ремаркою *діал.* фіксує цю лексему Словник української мови. У словнику гуцульських говірок і тексті повісті ця лексема має ще одне значення: *Подря* – 1. горище у стаї; 2. полиця, на якій сушать і зберігають овечий сир [КСГГ: 152]: “З *подри*, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни” (ЧМК р-161).

Стая – 1. *діал.* Житло гуцульських пастухів на полонинах. Завів [ватаг] Івана до стаї, де од порожніх бербениць та голих лавиць йшов запах пустки (Коцюб., II, 1955, 319). 2. *діал.* Стайня, хлів. Мав [Іван] уже гнати вівці до стаї (Коцюб., II, 1955, 326) [СУМ IX: 673]; *Стая* – 1. постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти [КСГГ: 179]: “Тоді зійшлись до *стаї* всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирности з’їсти свою першу полонинську кулешу...” (ЧМК р-161).

Струнка – 2. *діал.* Відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець. Вже третю добу сів на полонині дрібний мачкатий дощик.. Тільки і спочинку було, що під дашком у *струнці* під час доїння (Коцюб., II, 1955, 323) [СУМ IX: 793]; *Струнка* (*струнґа*) – вузький прохід у кошарі, через який пропускають (по одній) вівці для доїння [КСГГ: 178]: “Нетерплячі “дробєта”, яким прибува молоко, пруться з загороди у *струнку*, щоб їх швидче здоїли” (ЧМК р-161).

Суточки – 2. *діал.* Обгороджені гірські стежки. Сідлались коні, і *суточками*, зеленим верхом, ішов пишний похід та закосичував плай, гейби червоним маком (Коцюб., II, 1955, 310) [СУМ IX: 861]; Су́тки – перев. мн. вузький прохід між двома будинками, плотами тощо [КСГГ: 179]: Сідлались коні, і *суточками* зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гей би червоним маком” (ЧМК р-161).

Окремо можна виділити назви осіб за родом виконуваної на полонині роботи, наприклад:

Ватаг – 2. Старший чабан [СУМ I: 296]; *Ва́таг* – 1. той, хто переробляє молочні продукти на полонині; 2. старший вівчар [КСГГ: 34]: “Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг сіда над ним скуплений, строгий” (ЧМК р-161).

Бо́вгарь – пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині [КСГГ: 179] (СУМ не фіксує): “І раптом дике передсмертне ревіннє корови викидає його зі сну. Що? Де? *Бовгар* як стояв, опершись трембітою в землю, так і застиг” (ЧМК р-161).

Козар – рідко. Пастух кіз. Козар сміється очима до своїх кіз (Коцюб., II, 1955, 324) [СУМ IV: 210]; Козарь – 1. пастух кіз [КСГГ: 98]: “Біля нього – чорний пелехатий *козар*, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі” (ЧМК р-161).

Спузар – діал. Пастух, в обов’язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду. Лишились тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь (Коцюб., II, 1955, 331) [СУМ IX: 611]; *Спузарь* – 1. те саме, що ватрак (*ватрак* – помічник ватага [КСГГ: 34]); 2. палиця, якою перегортають жар [КСГГ: 176]: “Тепер має бути тихо у стаї, двери замкнені, і навіть *спузар* не сміє кинуть оком на молоко, поки там творить ся щось, поки ватаг чаклює” (ЧМК р-161).

Серед побутової діалектної лексики можемо виділити назви гуцульського одягу та взуття, наприклад:

Гачі – множ. *діал*. Штани [СУМ ІІ: 42]; Гачі – тільки мн. штани (перев. з домотканого полотна або сукна) [КСГГ: 44]: “*Гачі* з нього спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очи, роззявило рота і верещить” (ЧМК р-161).

Ґуґля – верхній одяг без рукавів у вигляді накидки з капюшоном, виготовлений з білого домотканого сукна; використовувася переважно як весільний одяг молодої [КСГГ: 55] (СУМ не фіксує): “…черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна *ґуґля*, яку мати обережно несла на ціпку через плече” (ЧМК р-161).

Запаска – 1. Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки [СУМ ІІІ: 247]; *За́па́ска* – перев. множ. жіночий поясний одяг з двох полотнищ (тканий з вовняної пряжі) [КСГГ: 77]: “…упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних *запасках*, на чересах та табівках” (ЧМК р-161).

Капчурі – *діал*. Плетені з вовни шкарпетки в гуцулів. – Мені неня купили нову запаску… і мережані капчурі (Коцюб., ІІ, 1955, 311) [СУМ IV: 98]; *Капчур* – перев. мн. шкарпетки вовняні, в’язані різнокольоровими нитками; шкарпетки суконні [КСГГ: 90]: “Мені неня купила нову запаску... і постоли... і мережені *капчурі*...” (ЧМК р-161).

Кептар – У гуцулів – верхній хутряний одяг без рукавів. Веселість все розпалялась. Робилось душно, люди пріли у кептарях (Коцюб., ІІ, 1955, 354) [СУМ IV: 210]; *Кептар* (*кіптар*) // *кептарик* (*кіптарик*) – хутряна безрукавка (перев.з орнаментом) [КСГГ: 93]: “І, хрестячи груди під *кептаром* та озираючись лячно, він [Іван – *Б.К.*] повертає до стаї” (ЧМК р-161).

Крашенщі – *діал*. У гуцулів – пофарбовані в червоний колір сукняні штани. Витягалось найкраще лудінє [одяг], нові крашениці, писані кептарі, череси (Коцюб., ІІ, 1955, 310) [СУМ IV: 210]; Крашениці – тільки мн. сукняні штани червоного кольору [КСГГ: 104]: “Витєгалось найкраще лудинє (одежа), нові *крашениці*, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та

білосніжна ґуґля, яку мати обережно несла на ціпку через плече” (ЧМК р-161)..

Кресаня – діал. Капелюх (у 1 знач.). Ледве помітний в лісовім зелі, збирав [Іван] квітки і косичив ними свою кресаню (Коцюб., II, 1955, 307) [СУМ IV: 335]; *Крисаня* – чоловічий фетровий капелюх з прикрасами [КСГГ: 21]: “Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як дубок, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну *кресаню*” (ЧМК р-161).

Лудіння[2] – діал. Одяг, вбрання. Палагна в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням (Коцюб., II, 1955, 334) [СУМ IV: 210]; *Лудина* // *лудинє* – 1. одяг, вбрання (перев. нове, святкове); 2. рідк. домашні речі (одяг, ліжники, верети), які дають у придане [КСГГ: 114]: “Правда, вона любила пишне *лудіннє*, і немало десь пійде гроший на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка!” (ЧМК р-161).

Постоли – 1. *заст*. М’яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив’язуючи до ніг мотузками (волоками) [СУМ VII: 377]. Короткий словник гуцульських говірок лексему *постоли* в окремій словниковій статті не фіксує, однак зазначимо, що це слово неодноразово у словнику згадується: *постоли* з вичиненої шкіри [КСГГ: 36]; вовняні шнурки,рідше шкіряні ремінці, якими прив’язують *постоли* [КСГГ: 40]; подвійний шнур, яким *постоли* прикріплюють до ноги: [КСГГ: 56] та ін.: “І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж *постоли* розсідались” (ЧМК р-161).

Черес – Старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей [СУМ XI: 307–308]; *Черес* – широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжками, перев. щздоблений [КСГГ: 211]: “Тоді ватаг вийма зза *череса* цілий жмуток дерев’яних колодок і починає читати” (ЧМК р-161).

Органічно доповнюють назви одягу гуцульські аксесуари, наприклад:

Дзьобня – діал. Гуцульська вовняна торба [СУМ II: 269]; *Дзьобенка* // *дзьобня* // *дзюблина* – невеличка торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри,

яку носили через плече [КСГГ: 59]: “Іван теж дістав нову кресаню і довгу *дзьобню*, що била його по ногах” (ЧМК р-161).

Заплітка – діал. Стрічка для коси. Марічка теж вже ходила у *заплітках*, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись (Коцюб., II, 1955, 313) [СУМ III: 264]; *Заплітка* – 1. кісник з кольорових вовняних ниток; 2. заплетена коса з кісником [КСГГ: 77].

Згарда – діал. Намисто з монет або хрестиків. Важкі *згарди* гнули їй шию (Коцюб., II, 1955, 342) [СУМ III: 509]; *Зґарда* (*ґарда*) – жіноча прикраса шиї з намистин, монет і металевих хрестиків [КСГГ: 81]: “… і немало десь пійде гроший на шовкові хустки та дорогі *згарди*” (ЧМК р-161).

Кісник – Стрічка для вплітання в косу [СУМ IV: 169]; Кісник – стрічка для кіс [КСГГ: 192]: “Звідти впали на землю нові *кісники*, а дівчинка з криком кинулась їх захищати”.

Табівка – діал. Гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече. Витягалось найкраще лудіне (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і *табівки*, багато набивані цвяхом (Коцюб., II, 1955, 310) [СУМ X: 9]; *Табівка* (*тобівка*, *тобілка*) – оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече [КСГГ: 180]: “… упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та *табівках*” (ЧМК р-161).

Уплітка – заст. Стрічка для кіс [СУМ X: 462]; *Уплета // уплітка* – стрічка для кіс, кісник [КСГГ: 192]: “– Ти побігла потому, я кинув твої *уплітки* в воду, а ти дала мені цукерок...” (ЧМК р-161).

На окрему увагу заслуговують назви рослинного та тваринного світу.

Назви рослин:

Афини (яфини, яфири) – перев. мн. *чорниці* [КСГГ: 18] (СУМ не фіксує): “Кучерява зелень ґоґозів і *афин* запустила своє коріннє у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синих єгід” (ЧМК р-161).

Бриндуша – діал. Шафран сітчастий. Білі плескаті зуби [овець] вигризають у корінь солодку бриндушу (Коцюб., II, 1955, 321) [СУМ I: 236];

бриндуша (бриндуші) // бриндушка – шафран [КСГГ: 29]: “Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку *бриндушу*, храбуст або рожевий горішок” (ЧМК р-161).

Гаджуга – діал. Молода смерека. Здалеку м’яко котився грім, високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах (Коцюб., II, 1955, 340) [СУМ II: 10]; *Гаджуґа* (*гачуґа*) – молода смерека або ялина [КСГГ: 43]: “Захитали ся гори, *ґаджуґи* впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі” (ЧМК р-161).

Гогоз – діал. Брусниця. Знаходив [Іван] ожини, *гогози*, пив воду з потоків і тим живився (Коцюб. II, 1955, 332) [СУМ II: 101]; Ґоґодзи (ґоґадзи) – тільки мн. брусниця [КСГГ: 53]: “Кучерява зелень *ґоґозів* і афин запустила своє коріннє у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синих єгід” (ЧМК р-161).

Жереп – Гірська сосна з чорною корою і неколючими короткими листками. 2. Хвойний чагарник або дерево родини кипарисових з м’ясистими, подібними до ягід шишками; використовується в промисловості; ялівець. Замість лісів тепер слався землею *жереп*, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги (Коцюб., II, 1955, 318) [СУМ II: 520]; *Жереп* (*джарап, джареп*) // *джерепій* – 1. гірська карликова сосна; ялівець [КСГГ: 69]: “Замісць лісів тепер слався землею *жереб* …” (ЧМК р-161).

Лабуштан – бот., *діал.* Тоя. В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним цвітом та синів *лабуштан* низкою черевиків, жалібно кумкали жаби [СУМ XI: 428]; *Лабуштан* (*лапуштан*) – бот. аконіт [КСГГ: 108]: “В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів *лабуштан* низкою черевичків, жалібно кумкали жаби” (ЧМК р-161).

Матриган – діал. Беладонна. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, *матриган* і підойму (Коцюб., II, 1955, 307) [СУМ IV: 652]; *Матриґан* (*мадриґан*) – беладона [КСГГ: 121]: “Умів [Іван – *Б.К.*] знаходити помічне зілля – одален, *матриґан* і підойму” (ЧМК р-161).

Оделен (*оделан, одельон*) – валеріана [КСГГ: 138]: “Умів [Іван – *Б.К.*] знаходити помічне зілля – одален, *матриґан* і підойму” (ЧМК р-161). СУМ не фіксує.

Підойма[2] – *діал*. Гравілат. Умів [Іван] знаходити помічне зілля – ... матриган і *підойму* (Коцюб., II, 1955, 307) [СУМ IV: 652]; *Підойма* – 2. підлісник [КСГГ: 138].

Смерека – Багаторічне вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною, ялина звичайна [СУМ IX: 397]: “Повним поваги рухом, як давній жрец, підкидав ватаг до неї сухі *смереки* та свіжу фою” (ЧМК р-161).

Храбуст – діал. 1. Капустяне листя. 2. Осот. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти губами солодкий храбуст (Коцюб., II, 1955, 322) [СУМ XI:136]; *Храбуст* – 1. залишки листя капусти, рідше будь-яких інших городніх рослин; 2. бот. осот; 3. рідк. грядка після збору капусти [КСГГ: 203]: “Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, *храбуст* або рожевий горішок” (ЧМК р-161).

Невістульки – Народна назва польових та лісових ромашок. Іван брів серед них [сіножатей], як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню вінком невістульки (Коцюб., II, 1955, 317) [СУМ V: 267]; *Невісточька* // *невістулька* (*нивістулька*) – королиця [КСГГ: 29]: “Іван брів серед них, як в морі квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить крисаню жмутком червоної грані або блідим вінком *невістульки*” (ЧМК р-161).

Назви тварин і птахів:

Ботей – діал. Отара [СУМ I: 223]; *Ботей* (*бутей*) – отара овець [КСГГ: 29]: “Поглядаючи на овечки, що блеяли в загородах, на свій писаний *ботей*, на корови, що звонили та рули по випасах в лісї, – він не журив ся” (ЧМК р-161).

Вуйко – діал. 3. Перен. ведмідь [СУМ I: 785]; *Вуйко* – 3. *евф*. Ведмідь [КСГГ: 42]: “«*Вуйко*» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добірався вночі до стаї та й настромив ся на кіл” (ЧМК р-161).

Гадина – Те саме, що гад (земноводна тварина або плазун) [СУМ II: 10]; *Гадина* – гадюка [КСГГ: 43]: "… і треба було добре глядіти маржину од *гадини*, звіря і од відьом й чередільниць" (ЧМК р-161).

Готур – діал. Глухар [СУМ IX: 149]; *Ґотур* (*ґутор*) – 1. глухар; тетерук (птах) [КСГГ: 54]: "Пусто і дико було на сих лісових кладовищах, забутих богом й людьми, де лиш *готури* гутіли та клубились гадюки" (ЧМК р-161).

Дроб'єта – зб. вівці, ягнята [КСГГ: 63] (СУМ не фіксує): "І він [Іван – *Б.К.*]: стрів ся нарешті з нею: пасла дробєта" (ЧМК р-161).

Каня – Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку [СУМ IV: 61]; *Ґаня* (*кані, каня*) – хижий птах, схожий на шуліку, каня [КСГГ: 51]: "… розумів, про що канькае *каня*, з чого повстала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього" (ЧМК р-161).

Маржина – діал. Худоба [СУМ IV: 627]; *Марга* // *маржина* – 1.велика рогата худоба; 2. худоба [КСГГ: 120]: "Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти *маржину* од гадини, звіря і од відьом й чередільниць" (ЧМК р-161).

Худібка – 1. Пестл. до худоба (Чотириногі свійські сільськогосподарські тварини) [СУМ XI: 167]: "З ким же я буду тепер ґаздувати, з ким буду *худібчину* доглядати?.. – питала чоловікову душу Палагна" (ЧМК р-161).

Цікавими у повісті є говіркові назви їжі та продуктів харчування:

Боришка – картопля [КСГГ: 21] (СУМ не фіксує): "І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що *буришки* (картоплі – пояснення М. Коцюбинського – *Б.К.*) нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла" (ЧМК р-161).

Бринза – діал. Бринза Сир з овечого молока. Гості набирали у бербениці *бриндзи* та в мирності знову спускались в долини (Коцюб., II, 1955, 327) [СУМ I: 236]; *Бриндза* (*бриндзі*) – спеціально приготовлений для зберігання посолений сир,бринза [КСГГ: 29]: "Потому всі разом пили за

здоровє маржинки, гості набірали у бербениці *бриндзі* та в мирности знову спускались в долини.

Будз – діал. Свіжий овечий сир. З подри [полиці під дахом], де сохнуть великі круглі боханці *будзу*, повіває на ватага вітер (Коцюб., II, 1955, 324) [СУМ I: 247]; *Будз* (*бундз*) – овечий сир зі свіжого молока у формі кулі; великий шматок (сиру) [КСГГ: 30]: “Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись *будзи* на подрі, поснули сном чорним стіни і лави” (ЧМК р-161).

Гуслянка – діал. Кисляк з пареного молока. Засідали [ґазди] за мережаний стіл і споживали вкупі свіжу кулешу та *гуслянку* (Коцюб., II, 1955, 335) [СУМ II: 198]; *Гу́слінка // прєтане молоко* спеціально заквашене густе кип’ячене молоко [КСГГ: 30]: “Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку *гуслянки*” (ЧМК р-161).

Жентиця – діал. Сироватка з овечого молока. І вже звідти долітала до Івана його співанка: Чорногора хліб не родить, Не родить пшеницю, Викохує вівчариків, Сирок і *жентицю* (Коцюб., II, 1955, 328) [СУМ II: 519]; *Женти́ця* (*жинти́ці*) – сироватка [КСГГ: 58]: “Все воно – чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й *жентиця,* – все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука” (ЧМК р-161).

Кулеша – діал. Страва з кукурудзяного борошна. Пора варить *кулешу*. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму (Коцюб., II, 1955, 330) [СУМ IV: 390]; *Кулеша* (*кулеші*) – густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді [КСГГ: 106]: “А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчив ся миром, що будз йому вдався, *кулеша* готова і струнки чекають на нове молоко...” (ЧМК р-161).

Доповнюють ці назви лексеми на позначення посуду та кухонного начиння:

Барило – Невелика посудина для рідини, найчастіше з дерева, з двома днищами і опуклими стінами, стягнутими обручами [СУМ I: 106]: “Нові

бербениці й *барилка* німують в кутку, хоч тільки запукай до них – і обізветься голос, що там жиє” (ЧМК р-161).

Бербениця – діал. Діжечка, барило. Гості набирали у *бербениці* бриндзи та… знову спускались в долини (Коцюб., II, 1955, 327) [СУМ I: 157]; *Бербениці* // *бриндзєнка* – 1. дерев’яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів (перев. молока і бринзи). <…> 3. діжечка [КСГГ: 23]: “Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіни од *бербениць*, постогнує хорий” (ЧМК р-161).

Коновка, конівка – 1. Те саме, що відро [СУМ IV: 261]; *Коновка* – 1. дерев’яна посудина з одним вухом для води; дерев’яна посудина для молока [КСГГ: 100]: “Холодна жентицє світить з *коновки* зеленим оком” (ЧМК р-161).

Путина[2] – *діал.* Посудина для молока або для виготовлення овечого сиру. Молоко в путині жовкне і гусне (Коцюб., II, 1955, 325) [СУМ VIII: 403]; *Пу́тина* – дерев'яна діжка (вгорі розширена) [КСГГ: 159]: “Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді у *путині* одбуваєть ся щось” (ЧМК р-161).

Інші назви, також засвідчують гуцульську автентику.

1. Демонологічні: *арідник* – ‘злий дух; чорт, дідько’, *бісиця* – ‘уявна надприродна істота, що втілює зло і, звичайно, зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, чорт, диявол, сатана’, *лісна* – ‘міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловікам’, *нявка* – ‘мавка’, *мольфар* – ‘знахар, чаклун, який, за чутками, може виліковувати важкі хвороби, управляти природними силами і володіє здатністю ходити між світами; злий дух, чорт’, *чугайстир* – ‘лісовий чоловік’, щезник ‘злий дух, лісовик’.

2. Мікротопоніми: *ґрунь* – ‘вершина гори, гора з пологою вершиною’, *зарінок* – ‘пологий берег річки, вкритий рінню; рівне місце біля річки, поросле травою’, *кичера* – ‘гора, вкрита лісом, крім вершини’, *крутіж*

– ‘коловорот, водоверть, тобто місце у річці, морі з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій’, *недеї* – ‘дика вершина гори’, *плай* – ‘стежка в горах’, *царинка* – ‘невеличка лука при садибі, в горах або в лісі, призначена для сінокосу’, *звір (ізвір)* – ‘міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами’, *суточки* – ‘обгороджена гірська стежка’.

3. Назви музичних інструментів: *денцівка* – ‘музичний інструмент типу сопілки’, *трембіта* – ‘гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев’яної труби без вентилів і клапанів’, *флояра* – ‘басова сопілка – зубівка, майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині’.

4. Явища природи: *габа* – ‘хвиля’, *мрич* – ‘мряка’, *негура* – ‘туман’, *плова* – ‘негода, дощі’, *гоц* – ‘водопад’.

Отже, мова автора й мовлення персонажів повісті “Тіні забутих предків” М. М. Коцюбинського відбиває низку фонетико-морфологічних рис південно-західного наріччя. Як засвідчує фактичний матеріал, мова повісті унормована: з одного боку, у ній відображені індивідуальні творчі здобутки попередніх письменників, а з другого – поєднання особливостей різних говорів, зокрема подільського, який був рідним для М. М. Коцюбинського, і гуцульського, який автор використовував як стилістичний засіб вираження.

Чимало лексичних діалектизмів вжито в авторській мові. В. І. Кононенко вважає що, “письменник ніби грає в словесну гру, підпорядковуючи її чітко визначеній меті – ввести читача в інший, невідомий йому світ, далекий від звичного й приземленого. Отож не стільки бажання бути правдивим у деталях, скільки прагнення відтворити високе, чисте, одухотворене спонукало письменника до пошуків незвичного слова, нової для читача номінації” [Кононенко 2003: 14]. Уживання М. М. Коцюбинським елементів гуцульського говору в повісті “Тіні забутих предків” необхідно розглядати в контексті мовної дискусії “прибічників і супротивників” вживання західноукраїнських слів і форм у літературній мові [Кононенко 2002: 316]. Письменник своїм твором переконав, що майстерне

використання діалектного матеріалу не лише можливе, а й необхідне, воно дає змогу не тільки відтворити локальний колорит, правдиво зобразити персонажів, а й збагатити літературну мову природними для неї компонентами, розбудовуючи лексикон художнього мислення етнографізмами, екзотизмами, адекватних літературних відповідників яким просто немає, поповнити художній дискурс свіжими стильотворчими інноваціями [Ґрещук 2007: 524].

4.5. Вияв діалектності в епістолярію М. М. Коцюбинського

У значній кількості праць, присвячених вивченню життя і творчості М. М. Коцюбинського, безумовно, є покликання на листи письменника найчастіше як біографічний матеріал чи коментар до художніх творів. У дисертаційній роботі “Культурно-історичний і прагмалінгвістичний компоненти в письменницькому епістолярію початку ХХ століття” А. О. Найрулін [Найрулін 2011] систематизував мовні засоби виявлення культурно-історичного компонента в епістолярній спадщині М. М. Коцюбинського та його сучасників, установивши типові риси прагмалінгвальних (конотативних) компонентів у листуванні письменника, запропонував оцінку мовотворчості в розвитку української літературної мови з особливою увагою до його епістолярію.

Велика роль у збиранні й підготовці до друку епістолярію М. М. Коцюбинського належить ще С. О. Єфремову, який у листі до Є. Х. Чикаленка писав: “Поміж іншою роботою працюю над листуванням Коцюбинського, упорядковуючи їх до друку”, зазначаючи, що у нього листів письменника до різних адресатів є уже близько п’ятисот [Єфремов 1975: 119]. У 30-х рр. ХХ ст. І. І. Стебун підготував і видав листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної [Коцюбинський 1938]. Епістолярій М. М. Коцюбинського презентовано і в шеститомному та семитомному виданнях творів письменника. До 100-річчя з дня народження письменника І. М. Коцюбинська та М. М. Олійник підготували до видання листи до

Богдана Лепкого, Христі Алчевської, Миколи Федюшки, а також подали відомості про чотири листи до Д. І. Яворницького. Листування М. М. Коцюбинського свідчить про широкі особисті й творчі зв'язки з письменниками, громадськими діячами, науковцями всієї України.

Нашу увагу привернуло видання листів Михайла Коцюбинського до дружини Віри Устимівни. Більшість з них надрукована в різних виданнях, але йшли вони, як зазначають упорядники, впереміш з листами інших кореспондентів, до того ж мали купюри. Листи опубліковано за автографами, що зберігаються в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського мовою оригіналу, але за сучасним правописом [Коцюбинський 2007].

Ставимо за мету проаналізувати листи із цього видання, порівняти їх з автографами, з'ясувати наскільки суттєвими є втручання у текст і чи стосуються вони лише правопису.

1. За сучасними орфографічними нормами постфікс *ся* пишеться разом із дієсловом. М. М. Коцюбинський послідовно пише цей постфікс окремо від дієслова і завжди в постпозиції у своїх ранніх листах (у пізніший період трапляється написання *ся* разом із дієсловом): "… *хапаю ся* за голову, що чогось, дурна, *розболіла ся* і не вгаває" (ЧМК А-697); "Нарешті *дочекав ся* від тебе кілька слів…" (ЧМК А-741); "Серце моє, я так *втішив ся*, коли дістав від тебе листа…" (ЧМК А-787); "Од Леонтовича не маю ніякою одповіді. *Сподіваю ся*, що таки напише" (ЧМК А-806); "… до того давали щось таке пити, від чого *розболілася* голова" (ЧМК А-834).

2. В аналізованому виданні за сучасною орфографією подано правопис слів з великої/маленької літери; разом, окремо, через дефіс; різні випадки чергувань; ненормативне вживання одних голосних/приголосних на місці інших: "Мінї снило ся, що ти приїхала до мене на *новий рік*" (ЧМК А-740); "Сеї ночи приснить ся мінї ялинка. <…> А на тій ялинці побачу я *велосіпед* …" (ЧМК А-696); "… образок з життя *молдуван* почав уже" (ЧМК А-696); "Бо я вважав зайвим згадувати ту стацию, поза як ти вже знаєш (їхала

в січні) дорогу од *Київа* до Вінниці” (ЧМК А-703); “Рух тут безупинний, і *в день* і *в ночі* торохтить, море бухає, в повітрі *вохкість* й *специфічний* дух моря…” (ЧМК А-698);“Вчора зробив собі *операцию* – вирвав зуба…” (ЧМК А-701), “*Коли-б* швидче *до дому*, а тут тільки 25!” (ЧМК А-703); “Дуже і дуже *сумовав* нині за тобою…” (ЧМК А-696); “Буду *яко мога* посьпішати ся приїхати до тебе…” (ЧМК А-697); “… щоб вона не *змекитила* часом…” (ЧМК А-697).

3. Цілком правильно упорядники замінили *ї* на *і* в тих випадках, коли письменник передавав буквою *ї* звук [*і*], який походить від [*е*] та [ѣ]: “Вклонившись од мене *Богданції* та Лізе й подякувавши їм за дарунки – перекажи, будь ласка, Лізе, що я *ніяким* робом не можу приїхати 10$^{\underline{го}}$ до Чернигова” (ЧМК А-697); “Хатинка та кицька стоять у мене на *столї* та нагадують Лізе” (ЧМК А-697); “Виноградників чимало – дясятин 60–70 – значить не доведеть ся забирати ся *далї* Куру-Узеня” (ЧМК А-701); “*Нинї* снідали у адміральши Іванової” (ЧМК А-703); “Пишу *тобї нинї* лише кілька слів, завтра напишу більше” (ЧМК А-738); “Цілуватиму тебе в *думцї*, пеститиму – може легше буде” (ЧМК А-739); “… *менї* скучно за Вами” (ЧМК А-805).

4. За сучасними орфографічними нормами подано у збірці й уживання м’якого знака. У своїх ранніх листах Михайло Коцюбинський ставив послідовно м’який знак після приголосних перед [*і*], що походив з [ѣ]: “Буду яко мога *посьпішати* ся приїхати до тебе…” (ЧМК А-697); “І почуваю себе добре, мов на *сьвіт* народив ся” (ЧМК А-701). Згодом у письменника вживання м’якого знака наближено до сучасного нормативного: “Сьогодня для мене *свято* – бо дістав першого листа від тебе…” (ЧМК А-828).

5. Правопис слів іншомовного походження упорядники також подають за сучасною орфографією, зокрема правопис твердого [*л*], на місці якого у М. М. Коцюбинського фіксуємо [*л’*]: “Каторжна негода зруйнувала усі мої *пляни*” (ЧМК А-696); “Коли-б ти догадала ся та *телєграфувала* мінї з Вінницької стації… ” (ЧМК А-699); “Увійду в звичайну колєю…” (ЧМК А-

702); “Три електричні *лямпи*: по середині висить одна, над ліжком друга, на столі стояча” (ЧМК А-886).

6. В аналізованій збірці уніфіковано й написання апострофа, оскільки в автографах цей знак письменник використовує непослідовно, наприклад: “…одно й друге не давало тобі написати, як твоє *здоров’є*, а це мене турбує” (ЧМК А-699); “Що ти робиш тепер? <…> Певно *пєте* чай…” (ЧМК А-703); “Маму й Лідю цілую. Як їхне *здоровє*” (ЧМК А-744), “Молока багато і я *пью* його замість чаю” (ЧМК А-804); “*Під’їхали* до такої маленької дірки *камянній* стінї острова, що здавало ся, навіть і людина не влізе туди” (ЧМК А-824).

Разом із тим, у листах-автографах М. М. Коцюбинського до дружини Віри Устимівни фіксуємо низку лінгвальних особливостей, які можуть свідчити про вплив говірок на ідіостиль письменника і які знівельовані в аналізованому виданні. До таких особливостей відносимо:

1. Форму дав. відм. одн. особового займенника *я – мінї*. Як зазначав П. Д. Тимошенко, у часи Т. Г. Шевченка і довго після нього багато авторів замість етимологічного *мені* писали фонетичні *мині*, *міні*, що відповідало вимові цієї форми по говірках, а І. Нечуй-Левицький уперто, але безрезультатно відстоював написання *мині*, *міні* ще й на початку XX ст. [Тимошенко 1969: 104]. Тому не дивно, що й М. М. Коцюбинський у своїх ранніх листах використовував цю форму: “Коли б ти не заборонила *мінї*, а я не був такий слухняний…” (ЧМК А-696); “… дідусь-Чернигів привіз *мінї* на білому коні і ялинку, і велосіпеда …” (ЧМК А-697); “Не хочу тебе смутити, а тому не напишу, як *мінї* сумно буде стрічати новий рік без тебе” (ЧМК А-738); “А то *мінї* так сумно було читати твої листи…” (ЧМК А-743). У листах-автографах пізнішого періоду М. М. Коцюбинський використовує форму *мені*: “Рома лишив на пароході свій плащ. Що *менї* робити з ним?” (ЧМК А-804), “Родина Горького все більше і більше *менї* подобається” (ЧМК А-828).

2. У словах *грошей*, *очей*, *грудей* письменник пише флексію *-ий*. Як зазначають мовознавці, у південно-західних діалектах іменники чол. р. зразка

люди, *гості* та іменники жін. р. досить часто мають форму род. множ. з флексією -*ий* (<-*ии*), зокрема й у подільських говірках: *людий*, *гостий*, *ночий* [Бевзенко 1960: 83]. Ці говірки були рідними для М. М. Коцюбинського і саме цим ми можемо пояснити вживання цієї флексії в рукописах: “Я тобі дуже вдячний, дитино моя, за пропозицию прислати мінї *гроший*…” (ЧМК А-697); “Коли привезеш доволі *гроший* до дому – то справді випиши на 3 місяці…” (ЧМК А-700); “Мінї так хочеть ся почути твій голос, що я оце сиджу часом, заплющу очи і викликаю в памяти твій образ, пригадую голос, вираз *очий*, рухи” (ЧМК А-703); “Втішив ся, коли дістав від тебе листа, аж легше дихати мінї, аж вага з *грудий* впала” (ЧМК А-787). Однак зауважимо, що у листах пізнішого періоду трапляється нормативне закінчення -*ей*: “Це д. Фернандес, багач, фабрикант, але він здався менї трохи жуліком, так що я все оглядався, чи не витягне він у мене *грошей*” (ЧМК А-847).

3. У сучасній українській мові група іменників чол. р. із сингулятивним суфіксом -*ин*- в одн., що належала до -*ŏ*-основ, має форми наз. відм. множ. на -*и*, хоча в багатьох говорах, включаючи й південночернігівські, зберігаються також давні форми цих іменників із флексією -*е* [Бевзенко 1960: 78–79]. Саме тому, на нашу думку, ця флексія переважає і в листах-автографах М. М. Коцюбинського: “Коли маєш, голубонько, яку копійку, ховай її про всякий случай, бо як сама добре знаєш, ми *люде* не багатї” (ЧМК А-696); “Живу я в самій безлюдній, тихій частині острова, де *люде* не їздять….” (ЧМК А-886).

4. Послідовно вживає М. М. Коцюбинський у своїх листах прикметниково-прислівниковий суфікса -*ійш*-, -*іщ*- та -*ч*- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса -*іш*- (-*ш*-): “Може встигну на 15–16, а може й *скорійше* виберусь” (ЧМК А-697), “Але хутко й я *повеселійшаю*, особливо коли ти мінї будеш здоровенька…” (ЧМК А-699); “…скоро переживу цю *найгострійшу* фазу розлуки з тобою…” (ЧМК А-702); “Адже перше й *найщирійше* поздоровленнє маєш від мене” (ЧМК А-739); “Пиши *частіще*, бо буде менї скусно за тобою й за всіма. <…> Напиши менї

швидче” (ЧМК А-804); “Я таки певно не витримаю і раніще ніж думав приїду до дому” (ЧМК А-805); “Сплю добре, рано лягаю, у 8 встаю, сплю, значить, не *менче* 9 годин на добу” (ЧМК А-828); “Вчора провів день краще, бо *спокійніще*” (ЧМК А-830); “За мене там будуть дбати, бо той учитель (Гарматій) мій знайомий і мене все, щоб було *найвигодніще*” (ЧМК А-870). Форма з суфіксом *-ійш-*, що витворився з *-ѣиш-* внаслідок часткової редукції *и*, досить поширена у південно-західних говорах. Такі форми є навіть у творах нової української літератури, і М. М. Коцюбинський тут не виняток, хоч, як засвідчує аналіз його листів-рукописів, наприкінці свого життя він надавав перевагу суфіксові *-іщ*.

5. Характерною рисою подільських говірок є перехід звукосполуки [*ст*] у [*с’ц’*]: “Голубонько моя! Я такий радий, що одібрав сьогодні від тебе писульку, що аж поцілував її *замісць* тебе” (ЧМК А-701); “Замісць кави – п’ю какао, дві великі чашки що ранку, з маслом, медом ….” (ЧМК А-828). Але зазначимо, що у листах трапляється й звукосполука *ст*: “Молока багато і я пью його *замість* чаю” (ЧМК А-804).

6. У говірках іменники жін. р. III відміни в род. відм. одн. мають закінчення *-и* замість *-і*, зокрема давні форми на *-и* мають південно-західні українські діалекти, а також південно-східні та північні, де вони паралельно виступають з формами на *-і* [Бевзенко 1960: 54]. Таку форму (на *-и*) фіксуємо й у рукописах М. М. Коцюбинського: “…воно, серце те, від *щирости* вашої стає таким мнягким” (ЧМК А-696); “Тепер чекатиму листа од тебе з дому вже – і тоді заспокою ся, а то я все в *непевности*, все турбую ся та почуваю неспокій” (ЧМК А-701); “Сеї *ночи* приснить ся мінї ялинка” (ЧМК А-696).

7. Приголосні [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], [*ст*], як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: *д* → *дж*; *т* → *ч*; *з* → *ж; с* → *ш*; *ст* → *щ*. Ці рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, як у літературній, так і в багатьох говорах: *ходжу*, *прошу*, *ненавиджу* тощо. В автографах М. М. Коцюбинського чергування відбулося, але фонема /*дж*/ заступається

фонемою /*ж*/, що є характерною ознакою багатьох говірок української мови [Бевзенко 1980: 71–72], наприклад: “…я вже третій день – знервований та лихий, що не можу нічого робити – *нужу* сьвітом ” (ЧМК А-697); “Тут, у моєму готелі, є один поляк, про якого я писав уже тобі, от я з ним і *хожу*” (ЧМК А-830).

Отже, порівняльний аналіз листів-рукописів і листів, уміщених у сучасному виданні “Я так поріднився з тобою …”, засвідчує, що упорядники збірки внесли правки, що стосуються не лише правопису, а й мимоволі знівелювали деякі риси ідіостилю М. М. Коцюбинського. Ці риси, на нашу думку, можуть свідчити не лише про вплив говіркового мовлення на мовотворчість письменника, а й про намагання з розвитком і вдосконаленням свого стилю замінювати діалектні форми на літературні.

Висновки до розділу 4

Мовотворчість М. Коцюбинського є вершиною української прози кінця XIX – початку XX ст., “видатним явищем у розвитку української літературної мови в цілому, що підняла її на вищий ступінь якості, розширила її структурно-стилістичні і конкретні художні та науково-публіцистичні засоби виразу в галузі лексики, фразеології, синтаксису” (І. К. Білодід). Значною була роль письменника і в розвитку української лінгвістики. Міркування про українську мову він виклав у літературно-критичних і публіцистичних працях, листах, у яких обстоював вільне, різностильове функціонування української мови, критикував помилкові, консервативні погляди на українську мову. М. Коцюбинський писав про мову творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та ін., окреслив джерела й шляхи збагачення літературної мови, висловив слушні міркування з питань лінгвостилістики, правопису тощо.

Мова творів письменника не перестає бути предметом різнопланових наукових праць і до сьогодні.

Аналіз рукописної спадщини М. Коцюбинського уповноважує, по-перше, розширити перелік мовних особливостей, поданих у “Курсі історії української літературної мови”, по-друге, простежити динаміку мови письменника – від діалектного мовлення до літературного стандарту.

Мова автора й мовлення персонажів аналізованих оповідань відбиває низку діалектних рис південно-західного наріччя, яких у перших літературних спробах значно більше, ніж у творах пізніших. Як засвідчує фактичний матеріал, мова оповідань унормована, але й не позбавлена рис подільського говору, який був рідним для М. Коцюбинського, хоча з розвитком і удосконаленням свого стилю він намагався замінювати діалектні форми на літературні.

У ранніх творах письменника фіксуємо лінгвальні особливості.

І. На фонетичному рівні: перехід [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*]: *цілувати – цюлювати*; уживання [*и*] на початку слів, випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай – хтіти, тра, най*, стверділий кінцевий [*т*’] у дієсловах 3-ї особи одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї особи множ. наказового способу, наявність вставних приголосних [*л*], [*н*] після губних, твердість приголосного [*р*], стягнення подвоєних приголосних.

ІІ. На словотвірному рівні: уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-*, *-ішч-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*, уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*.

ІІІ. На морфологічному рівні: флексія *-е* у слові *люди*: *люде*, відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] із відповідними шиплячими, форма орудн. від. одн. іменників на *-ом* (*-ём, -ем*), форми минулого часу з залишками колишнього перфекта, наявність флексії *-и* замість *-і* у формі род. відм. одн. іменників ІІІ відміни.

Аналіз пізніших рукописів письменника засвідчує, що деякі риси подільського говору зникають з його мови, а саме: слово *цілувати*

М. Коцюбинський уже пише через *і*; відсутність випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*; у дієсловах 3-ї особи одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу вже послідовно письменник пише *ь* (м'який знак); відсутність твердості *р* перед голосними: *козиряти*, *обдряпаний*, *буряків*, *рятунку*; відсутність вставних вставних *л*, *н* після губних приголосних: *опам'ятатися*; пасивні дієприкметники минулого часу М. Коцюбинський пише уже через суфікс *-ен-*, а не *-ан-*, як у ранніх творах: *одчинені* двері, *одділена* од дитини.

Не позбавлений діалектних рис і епістолярій письменника.

Мова автора й мовлення персонажів повісті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського відбиває низку фонетико-морфологічних рис південно-західного наріччя. Як засвідчує фактичний матеріал, мова повісті унормована: з одного боку, у ній відображені індивідуальні творчі здобутки попередніх письменників, а з другого – поєднання особливостей різних говорів, зокрема подільського, який був рідним для М. Коцюбинського, і гуцульського, який автор використовував як стилістичний засіб вираження.

РОЗДІЛ 5
ПОДІЛЬСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У ФОРМУВАННІ ЛІТЕРАТУРНОГО СТАНДАРТУ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Вивчення живого народного мовлення – актуальна проблема сучасного українського мовознавства, оскільки воно – це “не тільки основа літературної мови, але й свідок її історії, джерело для подальшого її розвитку та збагачення. Саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам’ятках писемності” [Бойко 2008: 59]. Ці чинники зумовлюють потребу вивчення не лише внутрішньої структури діалектизмів і процесів їх функціонування, а й вираження в них матеріальної та духовної культури. Українські говірки зберігають у своїй граматичній структурі елементи різної часової віднесеності, що уможливлює моделювання динаміки діалектної мови.

У другій половині XIX – на поч. XX ст. метою прогресивних українців було створення довідників та словників, які б містили усе лексичне багатство як народної, так і літературної мови, що свідчило б про високий рівень розвитку мови, яка на той час, як відомо, не мала умов безперешкодного функціонування на всій території свого поширення. Серед українських словників кінця XIX – початку XX ст., що справили великий вплив як на розвиток словникарської справи, так і мову загалом, насамперед вирізняються “Опыт южнорусского словаря” К. В. Шейковського, “Словар російсько-український” М. Уманця і А. Спілки, “Малорусько-німецький словник” Є. І. Желехівського та С. І. Недільського, “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка.

Джерелами для укладання перших словників нової української мови слугували, зокрема, й твори художньої літератури. Так, О. П. Павловський, автор “Граматики”, хоч і не вказує джерел для словничка, однак згадує про “напечатанную и публикою с удовольствием принятую перелицованную

Виргилиеву Энеиду”, і це дає підстави мовознавцям вважати, що він “використав словник при «Енеїді» І. Котляревського” [Горецький 1963: 44]. А П. П. Білецький-Носенко, який упродовж багатьох років укладав “Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорять в Малой и Южной Россіи...” (надруковано в 1966 р.), у передмові зазначав, що джерелами для його праці слугували й твори української літератури, зокрема: “Енеида” Ив. Котляревскаго, его же театральныя пьесы; “Чары”, соч. Тополи; трагедія “Савва Чалый” Ереміи Галки; сочиненія Гри[ц]ка Основьяненка; сочиненія Е. Гребенки, а особливо неподражаемыя его басни; “Кобзарь” Т. Шевченка; басни и баллада “Панъ Твардовскій” Гулака-Артемовскато и всѣ сочиненія любезныхъ малороссовъ, напечатанныя до этого времени и рукописныя, которыхъ очень много во всѣхъ родахъ” [Цит. за: Німчук 1966: 19].

Отже, можемо констатувати, що вже на початку XIX ст. склалася традиція подавати до тлумачень слів ілюстрації, взяті із творів художньої літератури. Не винятком у цьому відношенні були й письменники-подоляни.

5.1. Фіксація лексики співомовок С. Руданського у словниках к. XIX – поч. XX ст.

Уперше покликався (щоправда лише двічі) на твори С. В. Руданського К. В. Шейковський – український мовознавець, етнограф, видавець та педагог, головною працею якого вважають “Опыт южнорусского словаря” [Шейковський 1861]. К. В. Шейковський зібрав майже 36 тисяч слів української мови, які планував подати у вигляді чотиритомного словника (кожен том, за задумом укладача, мав би поділятися ще на чотири випуски). У передмові до словника він зазначав, що тут будуть уміщені якомога більше приказок, прислів’їв, загадок пісень, забобонів, замовлянь та заклинань, які

зберігають народну мову і яку К. В. Шейковський вважав основним джерелом своєї праці. Іншими джерелами він називав словники, твори художньої літератури та рукописи. “Что касается до рукописныхъ сочиненій на южнорусскомъ языкѣ, то мы пользовались сочиненіями г. Руданскаго и не многими г. Свидницкаго…”, – зазначає укладач, сподіваючись, що ні Руданський, ні Свидницький, не будуть нарікати на те, що “въ моемъ словарѣ появились въ первый разъ въ печати отрывки изъ нѣкоторыхъ сочиненій ихъ” [Шейковський 1861: XVI].

Так, пояснюючи слово *бусел*, він пише: “По легендѣ, извѣстной у подолянъ, птица эта произошла изъ человѣка. Считаемъ умѣстнымъ привести здѣсь отрывокъ, относящійся къ этой птицѣ, из вполнѣ-народной и величественной поэмы знаменитого г. Руданскаго “Лірныкові Думы”. Замѣтимъ мимоходомъ, что народныя вѣрованія здѣсь уже измѣнены подъ вліяніемъ христіанства”. Далі упорядник розміщує розлогий уривок, зазначаючи – дума п’ята: X – XI. За надмір в ілюструванні слів К. В. Шейковського критикує Б. О. Лазаревський (саме такий підпис стоїть наприкінці статті, уміщеній в “Основі” – Б.К.): “Другой недостатокъ словаря (першим недоліком є неповнота матеріалу – *Б.К.*) важнѣе и въ немъ авторъ уже виноватъ: объясняя слова, г. Шейковскій не руководствовался никакой опредѣленною для того нормой, какъ бы слѣдовало это сдѣлать, и потому объясненія его лишены всякой пропорціопальности, въ ущербъ внутреннему достоинству словаря: одни изъ этихъ объясненій кратки до того, что даютъ о предметѣ только смутное понятіе; другія – безъ нужды, очень растянуты и заключаютъ въ себѣ много лишняго”. Останнє стосується, зокрема, покликань на С. В. Руданського: “При сл. *бу́хылы*, къ объясненію совершенно достаточному, прибавлены еще зачѣмъ то и стихи Руданскаго, – зазначає Б. Лазаревський. Тоже сдѣлано и при сл. *буселъ*: приведена цѣлая дума Руданскаго, а самое слово объяснено невѣрно” [Лазаревскій 1862: 59]. Б. О. Лазаревський називає пояснення слова *бу́хылы* достатнім, що, на нашу

думку, не відповідає дійсності. Так, при поясненні цього слова К. В. Шейковський зазначає: “Слово это встрѣчается въ одной народной фацеціи о двухъ евреяхъ, гдѣ означаетъ дуло. Г.[господин] Руданский придалъ ей стихотворную форму, въ которой мы и приводимъ ее” і далі укладач подає повністю співомовку “Оливо не вадить” (без назви). Лише із контексту цієї співомовки можна здогадатися, що *бу́хили* означає дуло рушниці: “Та стріляти нэ біда, Алэ як стріляти? Нэ зміркує бідний Срул’ – Звіткы що початы! Далі пейса підкрутив. „Тэпер, кажэ, бухну Ты ў *бухылы*, Лейбо дуй, Я рухылы рухну!” [СШ І: 152]. У тогочасних словниках лексема *бу́хили* фіксується так: *Бу́хало* = 1. Рушниця (поганенька) [СУіС: 71], або: *Бу́хало* – Увалень, неуклюжій [СУМБГ І: 117], або: *Бу́хало* – бубенъ, музыкальный инструментъ [СУМЯ: 60]. У словнику В.І. Даля є слово *бу́хать*, що в одному зі значень подано: *стрелять из ружья* [Даль 1955б І: 146]. У СУМі слово *бу́хати* в одному зі значень тлумачиться як *бити*, *стріляти* [СУМ І: 267], а етимологічний словник української мови визначає лексему *бу́хало* як *бубон*, покликаючись на “Словник української мови” Д. І. Яворницького та “Словник поліських говорів” П. С. Лисенка [ЕСУМ І: 311]. Отже, на нашу думку, лексема *бу́хили* є оказіоналізмом, а розкриття його значення за допомогою ілюстративного матеріалу є виправданим.

Покликання на С. В. Руданського є й у “Малорусько-німецькому словнику” Є. І. Желехівського та С. І. Недільського [СЖ]. Перший том цього словника (літери А – О) під заголовком “Малоруско-нїмецкий словар. Уложив Євгений Желеховский, професор гімназиї в Станїславі” вийшов у Львові в 1885 році, другий том (літери П – Я) опубліковано наступного 1886 р. уже з приміткою “уложили Євгений Желеховский і Софрон Недїльский, професори гімназиї в Станїславі” [Желехівський 1886]. У передмові подано імена авторів і назви творів, лексеми з яких увійшли до словаря. Тут указано понад сто джерел, серед яких є й ім’я С. В. Руданського. Загалом же укладачі словника покликаються на письменника-подолянина двадцять шість разів. Серед лексем, біля яких є позначка *Ру.* = С. Руданський, 12 не фіксує ні

“Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка, ні академічний одинадцятитомний словник української мови. Зауважимо, що серед таких слів є лексеми з цілком прозорою семантикою, як-от: *батькогубець*, *вражба*, *гаптовальний*, *громобій*, і є слова, що без контексту, без тлумачення сучасному читачеві незрозумілі, наприклад: *бро́хнути (-ся)* – впасти; *весе́льний* – незрозуміло, мабуть те, що пов’язане з греблею; *віщ* – провидець, віщун; *гойкий* – той, що лікує, виліковний; *темне́жити* – втомитися. Можемо виділити й такі слова, які зафіксовані у “Словарі…”, але відсутні у СУМ: *подуга* – перемога [СУМБГ III: 247], і навпаки – зафіксовані у СУМ, як правило, з ремаркою *діал.*, але відсутні у “Словарі…”: *зауряд – діал.* звичайно [СУМ III: 373]; недосяглий – *діал.* недосяжний [СУМ V: 300].

Ще однією лексикографічною працею кінця XIX ст., у якій фіксуємо покликання на твори С. В. Руданського, є “Словарь російсько-український” (т. 1–4, Львів, 1893–1898) М. Уманця й А. Спілки [СУіС]. Цей словник містить 36 000 –37 000 заголовних слів у російській частині, яка укладена не за гніздовою системою, а за абеткою. Перекладаючи слова українською мовою, укладачі використовували словники О. С. Афанасьєва-Чужбинського, Є. І. Желехівського, М. В. Закревського, М. М. Левченка, О. П. Павловського, Ф. М. Піскунова, К. В. Шейковського, твори художньої літератури та зразки живої мови, зібрані окремими особами. У додатковому списку джерел, які автори використовували у своїй праці, є “Співомовки” С. Руданського (1880). Крім надрукованих творів письменника, у словнику також використано рукописи: “Окрім того, мали ми рукописний збірник його творів, з дебільша недрукованих”, – зазначає М. Ф. Комаров [СУіС: 1145].

Звернень до співомовок письменника у словнику майже вісімдесят: 37 разів проілюстровано іменники, 30 – дієслова, 6 – прикметники та 5 разів за допомогою творів С. В. Руданського укладачі проілюстрували прислівники. Ось лише деякі з таких прикладів: *Выждать, выжидать* = виждати, діждати ся, дочекати ся, дожидати, чекати, годити, трівати, сподївати ся, (на засїдах, на чатах) – стерегти, чатувати, засїдати, (щоб напасти) – чигати. – *Дочекав ся*

я свого сьвятонька: виряжала в сьвіт мене матінка. Руд. [СУіС: 134], *Зарядить, заряжать* = 1. набити, набивати. Утікало два жиди колись за границю, надибали на степу набиту рушницю. Руд. [СУіС: 279]; *Избранный, избранно* = 1. вибраний, обібраний, обратий 2. виборний, добірний, одборний – За те ступить пан на покірного і прийме тебе, як *добірного*. Руд. [СУіС: 309]; *Лупить* = лупити, облуплювати, здирати, (шкуру) – білувати, (лушпиння) – лущити, вилущувати, облущувати, злущувати. – Беруть вони ту лошицю, теплу ще *білують*. Руд. [СУіС: 414]; *Отв*Ѣ*чать, отв*Ѣ*тить* = 1. од(від)повідатн, од(від)мовляти, одповідати, одповісти, одмовити, тільки на словах – од(від)казувати, одрікати, одказати, одректи, на письмі – од(від)писувати, одписати – Той його питає, а Іван стиснув плечима, тай *одповідає*. Руд. [СУіС: 591]; *Студень* = холодець, драглї – Привіз мужик в місто сїно, продав його зраня, купив собі добру маску *драглїв* на снїдання. Руд. [СУіС: 996].

Перекладаючи українською мовою російські слова, автори словника не завжди добирали відповідники загальновживані, нейтральні, про що свідчить, по-перше, їх ремаркування у СУМ, наприклад: *Пантомима* = миги. – Почав щось на мигах говорити. Руд. [СУіС: 623] – *миги*, розм. Знаки (підморгування, жести), які супроводжують, а часто і заступають розмову [СУМ IV: 700]; *Скоро* = скоро, швидко, хутко, прудко, незабаром, незабавом, небавом, невзабари. – Незабаром коло пана став Інав хропіти, *незабавом* коло нього став і пап сопіти. Руд. [СУіС: 938] – незабавом – присл., *діал*. Незабаром [СУМ V: 305]; *Сутки* = сутки, доба Ось вони сидять там *сутки*, сидять і другі... Руд. [СУіС: 1001] – *сутки*, рідко. Те саме, що доба [СУМ IX: 860]. По-друге, відсутність їх у словниках літературної мови і фіксація діалектними словниками, наприклад: *Лёгкое,* мн. лёгкія = ле́гке, ле́гки, леге́ня, леге́нї. – Прийшла смерть моя, *легке* точить ся. Руд. [СУіС: 402]. Слово *ле́гке* у значенні *легені* побутує на території Поділля і зафіксоване у словнику подільських говірок: *лехки* – легеня [СПодГ: 56]. Зауважимо, що в СУМі та в Словнику М. Уманця й А. Спілки деякі слова проілюстровані

однаковими прикладами, взятими із “Співомовок”, наприклад: *Работливый,* = роботящий, робітний, робітня, робочий, робучий, трудящий, трудячий, працьовитий, – І на пчіл поглянь: є *робучиї*, але й трутні є неминучиї. Руд. [СУіС: 848] – *робучий*, діал. Робочий. Ти на пчіл [бджіл] поглянь: Є *робучії,* Але й трутні є Неминучії (Рудан., Тв., 1956, 67) [СУМ VIII: 589].

Лексика “Співомовок…” С. В. Руданського слугувала ілюстративним матеріалом і для “Словаря української мови”. Цю працю – підсумок роботи не одного покоління українських лексикографів, мовознавців, фольклористів, письменників – із повним правом називають Словником Грінченка. На думку О. О. Тараненка, він “посідає гідне місце в ряду відомих лексиконів слов’янських мов XIX і початку XX ст. – поряд зі словниками В. Даля в російській, С. Лінде в польській, В. Караджича в сербській, Й. Юнгмана в чеській, Н. Герова в болгарській мовах” [Тараненко 1996: 1].

Джерелом “Словаря …” слугують “етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова” [Матвіяс 1988: 96]. І до сьогодні “Словарь української мови” за редакцією Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам’яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

У “Словарі…” за редакцією Б. Д. Грінченка знаходимо майже сімдесят слів із покликанням на твори С. В. Руданського, що тлумачать зміст різних груп слів:

іменників:

Бідняка – Бідняга. Так і видно, що *бідняка* вареників хоче. Рудан., Серця не раньте дівчині *бідняці*. Рудан. [СУМБГ І: 63];

Гілля – Гілка. Ум. Гіллонька, гіллячка, гілляченька. Ото гілляченьки із її рученьки. Рудан. [СУМБГ І: 285];

Конина – Лошадь, конь. Та купуй уже, купуй, – славная *конина*. Рудан. [СУМБГ II: 277];

Ксьондз – Католическій священникъ. В страшно-судную неділю ксьондз казання говорив. Рудан. [СУМБГ II: 317];

Маслянка – Пахтанье, творожистая сыворотка, остающаяся послѣ отдѣленія масла. Также и родъ кашицы, сваренной изъ такой сыворотки. Іде циган вечеряти... випив пів бляшанки, та як муха до патоки припав до *маслянки*. Рудан. [СУМБГ II: 408];

Песеня – Щенокъ, собачка. Рудан. [СУМБГ III: 147];

Сідуха – Торговка, сидящая на базарѣ. Побіг циган меж *сідухи*, купив собі хрону. Рудан. [СУМБГ IV: 125];

Ступінь – Шагъ. Де *ступнем* ступаю, тернина коле. Рудан. [СУМБГ IV: 223];

Хазяй – Хазяїн. Питається сам *хазяй*. Рудан. [СУМБГ IV: 383];

Шабатурка – Переплетъ. Під пахвою “алеф-бет” в новій *шабатурці*. Рудан. [СУМБГ IV: 481];

Яндила – Большая миска съ двумя ушами по краямъ. Припав циган до маслянки, *яндилу* кінчає. Рудан. [СУМБГ IV: 541];

прикметників і дієприкметників:

Відораний (відорювати) – Отпахивать, отпахать. *Відорана* скиба. Рудан. [СУМБГ I: 222];

Зарошений – Покрытый росой. *Зарошана* гречка. Рудан. I. 51. [СУМБГ II: 91];

Стилий – Холодный, остывшій, мертвый. Употр. какъ бранное слово. *До стилої мами*. Чортъ знаетъ сколько! А на школі горобців до стилої мами. Рудан. [СУМБГ IV: 204];

дієслів:

Балювати – Проводить время въ балахъ, пировать. Рудан. [СУМБГ I: 25];

Бухнути – Выстрѣлить. *Бухнула* рушниця. Рудан. [СУМБГ I: 117];

Гателити – Съ жадностью ѣсть, пожирать. А убогий ще й голодний... як припався *гателити*. Рудан. [СУМБГ I: 227];

Здеревіти – Превратиться въ дерево, одеревянѣть. Відро скаменіло мармором біленьким, дівча *здеревіло* явром зелененьким. Рудан. [СУМБГ II: 143];

Знудити – чим. Почувствовать, что надоѣло, опротивѣло что. Ти весела, світом рада, тобі милий світ!.. Живо, живо світом *знудиш*, тяженько здихнеш. Рудан. [СУМБГ II: 176];

Об'юшити – Облить кровью. Як ударив, лев у камінь, – кохті позлізали... Заревів лев, підняв лапи, лапи *об'юшило*. Рудан. [СУМБГ III: 33];

Розбатовувати – Разрѣзывать, разрѣзать на куски. *Розбатовують* телицю,стегна запікають. Рудан. [СУМБГ IV: 30];

Фурнути – Фуркнути. Полетѣть съ шумомъ. Качка ... *фурнула*. Рудан. [СУМБГ IV: 380);

Хаменити – Соглашать, приводить къ согласію? Той їх годить, *хаменить*, той їх розважає. Рудан. [СУМБГ IV: 380];

Шабатувати – Рвать, разрывать. І кинувся межи стадо, телицю вбиває (лев), пазурами *шабатує*, шкуру іздирає. Рудан. [СУМБГ IV: 380];

прислівників:

Охрест – Накрестъ, крестомъ. І складав собі руки на *охрест* на груди. Рудан. [СУМБГ III: 80];

і навіть *вигуків*:

Гугуп – меж. То же, что и гуп, но еще сильнѣе. *Гугуп* навзнаки у сніг і роскинув руки. Рудан. [СУМБГ I: 336];

Циб – меж., выражающее широкое шаганіе или перешагиваніе черезъ что либо. Але тільки москалі в коршму увігнались, – їден циб через вікно, другого вхопили. Рудан. [СУМБГ IV: 428];

Шелеп – меж., выражающее паденіе. *Шелеп* із дуба. Рудан. [СУМБГ IV: 490].

Частина цієї лексики – це лексика загальновживана, що зафіксована в академічному одинадцятитомному словнику без ремарок (*відорювати*, *гілля*, *згадувати*, *знудити*, *ксьондз*, *песеня*, *потиснути*, *розкрадати*, *умлівати*, *циганя*, *щільник* тощо), частина – не зафіксована у СУМ (*зарошаний* ‘покритий росою’, *писарина* ‘писар’, *стилий* ‘захоловший, мертвий’), а частина цієї лексики фіксується у СУМ з різними ремарками і навіть з покликаннями на твори С. В. Руданського, наприклад: *бідняга*, *рідко* бідняка – нещасна людина; бідолаха. Та от великий піст настав, – Гордій щось сохнути начав. Бідняка він! За неділь кілька Зісох, зів’яв, як тая квітка! (Рудан., Тв., 1956, 81) [СУМ I: 178]; *балювати*, *діал*. балувати; бенкетувати. Отоді приходь, Іване, В мене балювати!.. (Рудан., Тв., 1956, 122) [СУМ I: 98]; *гателити*, *фам*. жадібно їсти, пожирати [СУМ II: 40]; *конина*, *розм*. кінь [СУМ IV: 260]; *охрест*, *розм.* те саме, що навхрест [СУМ V: 826]; *об’юшити*, *розм*. обливати, заливати кругом, по поверхні (про кров, піт), ранити, бити або розбивати до крові [СУМ V: 609]; *розбатовувати*, *розм*. розрізати що-небудь на шматки [СУМ VIII: 602]; *сідуха*, *діал*. торговка, перекупка. – Та хрін тепер найдешевший! – Мужик йому каже: – За копійку цілу в’язку *Сідуха* нав’яже! (Рудан., Тв., 1956, 115) [СУМ IX: 215–216]; *хазяй*, *діал*. хазяїн [СУМ XI: 9]; *циб*, виг., *розм*., уживається як присудок за знач. цибати і цибнути [СУМ XI: 205]; *шабатувати*, *діал*. рвати, розривати. І кинувся [лев] межи стадо, Телицю вбиває; *Шабатує* пазурами, Шкуру іздирає (Рудан., Тв., 1959, 270) [СУМ XI: 393]; *шабатурка*, *діал*. 2. палітурка [СУМ XI: 393]; *яндила*, *заст*., *діал*. те саме, що *яндола* – велика миска з двома вушками на краях. Припав циган до маслянки, Яндилу кінчає... Аж тут кума вареники З печі висуває (Рудан., Тв., 1956, 118) [СУМ XI: 646].

Трапляються у творах С. В. Руданського також лексичні регіоналізми, а саме: *стіль* ‘стеля’, *шайка* ‘шалька’, *кримка* ‘шапка’, *бинда* ‘стрічка’, *дактель* ‘фінік’, *убрус* ‘скатерка’, *крівля* ‘кров’, *баль* ‘бал’, *моцювати* ‘силкуватися’ тощо. Письменник активно вводив у тексти своїх творів слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані

українською мовою й стали загальновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

Загалом у СУМі покликань на твори С. В. Руданського фіксуємо майже 400 разів.

Це переважно лексика нейтральна, загальновживана, наприклад:

Бездушний – Позбавлений життя; мертвий. Там мої холодні очі По смерті закриють І *бездушне* моє тіло В тихий гріб зариють (Рудан., Тв., 1956, 74) [СУМ І: 127];

Бідний – 4. Невиразний, одноманітний, з малим запасом слів (про мову, художні засоби і т. ін.). Чого ж дума, така пишна? Чого ж слово таке *бідне*? (Рудан., Тв., 1956, 56) [СУМ І: 177];

Вилічувати – Рахуючи, віддавати; відраховувати «А який то чорт у тебе? Покажи, Іване!» – Дайте хіба рублів копу, То покажу, пане! *Вилічив* йому пан гроші (Рудан., Співомовки.., 1957, 10) [СУМ І: 424];

Вишнівка – Вишнева наливка. Стіл застеляється у них, І показалася горілка, І деренівка, і *вишнівка*, І мед, і пиво (Рудан.., Тв., 1956, 80) [СУМ І: 543];

Віночок – пестл. до вінок. Рвуть зілля дівчата, *Віночки* плетуть (Рудан., Вибр., 1949, 40) [СУМ І: 677];

Голубити – 1. Проявляти ніжність, ласку; пестити. І хлопці жвавії танцюють, Дівчат *голублять* і милують (Рудан., Тв., 1956, 80) [СУМ ІІ: 118];

Драглі – їжа із згуслого при охолодженні м’ясного чи рибного відвару з дрібними кусочками м’яса або риби. Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання, Купив собі добру миску Драглів на снідання (Рудан., Тв., 1956, 114) [СУМ ІІ: 404];

Дрімучий – 1. Дуже густий, непрохідний, непроглядний (про ліс, бір і т. ін.). Сумно шепче ліс *дрімучий*, Ворони літають І, здається, своїм криком Бурю накликають (Рудан., Тв., 1956, 74) [СУМ ІІ: 419];

Завівати – 1. Злегка віяти; повівати. Вітер віє, *завіває*, З України не вертає (Рудан., Тв., 1956, 36) [СУМ III: 50];

Загриміти – Почати гриміти, гуркотіти. Чорне небо Запалахкотіло І погасло, і по небі Страшно *загриміло*!.. (Рудан., Тв., 1956, 76) [СУМ III: 93];

Кладка – 1. Дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу. Ой, у полю річка, Через річку *кладка* (Рудан., Тв., 1956, 90) [СУМ IV: 93];

Писанка – Розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце. Настав великдень… По службі божій щиро з ним Поцілувалася дівчина. І *писанок*, і крашанок. Всього Трохиму надавала (Рудан., Тв., 1959, 63) [СУМ VI: 359];

Пов'ялий – 2. у знач, прикм. Який втратив свіжість, соковитість; в'ялий. От вітер буйний повійнув, з дерев *пов'яле* листя здув (Рудан., Тв., 1956, 80) [СУМ VI: 700];

Танцювати – Виконувати танець. І от музики загули!.. І хлопці жвавії *танцюють* (Рудан., Вибр., 1949, 62) [СУМ X: 36];

Тепліти – 1. Ставати теплим, теплішим. Як руки на снігу В мене заколіють, Хухне теплая душа – І руки *тепліють* (Рудан., Тв., 1956, 135) [СУМ X: 79].

Фіксуємо у СУМ також лексику, яку активно використовував письменник і яка на сучасному етапі розвитку української мови сприймається як рідковживана, наприклад:

Оставатися – розм., *рідко*. Те саме, що залишатися. І спускаюсь собі вниз, Мало й *остається*, Щоб урвати кілька раз, А мотуз не рветься (Рудан., Переслів'я, 1958, 10) [СУМ V: 783];

Полог – 3. *рідко*. Те саме, що пологи. Ходить, блудить нещасливий В далекій дорозі... А там жінка молоденька Лежить у *полозі* (Рудан., Тв., 1956, 84) [СУМ VII: 90];

Полуніч[2] *– рідко*. Те саме, що північ[2]. При дорозі – два садочки, Що вбирають очі: їден прямо на полудень, Другий к *полуночі* (Рудан., Тв., 1959, 469) [СУМ VI: 103];

Скитатися – рідко. Блукати, не маючи постійного місця проживання; поневірятися. Я *скитався* сиротою, Гірко мені було! (Рудан., Тв., 1956, 75) [СУМ IX: 267];

Стихача – рідко. Те саме, що стиха. Староста… до ключника старого *Стихача* озвався (Рудан., Співомовки.., 1957, 40) [СУМ IX: 706].

В одинадцятитомному Словнику української мови фіксуємо й лексику, вживану у творах письменника, яка має певну стилістичну віднесеність і позначена відповідними ремарками: *розм.*, *заст.*, *зневажл.*, *нар.-поет.*, *діал.*, наприклад, *розмовна лексика:*

Бігун [1] – 3. *розм*. Вісь у дверях, воротях. Ще хазяї, здається, сплять: Не рипає *бігун* частенько… Та от бігун і заскрипів, І сонні двері відімкнулись (Рудан., Тв., 1956, 78) [СУМ I: 175];

Вестися – 3. *розм*. Бути в наявності, існувати. Лиш сьогодні, як на теє, Щастя не *ведеться*. Либонь, мені без вечері Спати доведеться (Рудан., Тв., 1956, 75) [СУМ I: 342–343];

Дідунь – розм. Те саме, що дідусь. А зимою холодно, Нічим затопити, То й питається *дідунь*: «Що, синку, робити?» (Рудан., Переслів’я, 1958, 16) [СУМ II: 299];

Домудруватися – розм. 1. Роздумуючи, зробити які-небудь висновки; додуматися. Вилізти б [з дупла]... Я й *домудрувався*, Лиш сокиру притащив, з дупла прорубався (Рудан., Переслів’я, 1958, 6) [СУМ II: 366];

Навинутися – розм. Випадково з’явитися де-небудь, перед ким-небудь; навернутися. Колись я із тяжкої туги На лаві дубовій лежав… А ж тут *навинулась* дівчина, І я свою тугу забув (Рудан., Тв., 1956, 57) [СУМ V: 31];

Надибати – розм. Зустрічати на шляху, по дорозі кого-, що-небудь. Іде козак дорогою, Дівку *надибає* (Рудан., Тв., 1956, 131) [СУМ V: 67];

Надточити – розм. Додавати для подовження, збільшення; доточувати частину до чого-небудь; приточувати. Що вгорі собі урву [мотуз], То внизу *надточу* (Рудан., Переслів'я, 1958, 10) [СУМ V: 80];

Нишком-тишком – розм. Те саме, що нишком. Новій, вітре, *нишком-тишком* Над рум'яним, білим личком (Рудан., Тв., 1956, 36) [СУМ V: 416];

Пантрувати – розм. Дивитися пильно, уважно. Стоїть бідне хлопченя, На вогонь *пантрує* (Рудан., Тв., 1959, 223) [СУМ VI: 51–52];

Парний – розм. 2. Такий, що зберіг теплоту живого тіла (про харчові продукти тваринного походження); свіжий. Мати любить все *парне*. А ми з батьком кисле (Рудан., Переслів'я, 1958, 24) [СУМ VI: 72];

Паця – розм. Маля свині; порося. Іде далі старий вовк, Ледве що плететься, Аж з *пацятами* свиня На горі пасеться (Рудан., Старий вовк, 1958, 10) [СУМ VI: 103];

Підливати – 3. *розм.* Те саме, що поливати. Ой, вийду я у садочок, Буду виглядати, Чи не вийде моя мила Рути *підливати*? (Рудан., Вибр., 1949, 42) [СУМ VI: 449];

Підпихати – розм. Застряг мазур у болоті, Воза *підпихає* (Рудан., Співомовки.., 1957, 23) [СУМ VI: 483];

Плестися – 1. *розм.* Іти повільно, стомлено, насилу пересуваючи ноги. Ізнемігся старий вовк, Ледве що плететься (Рудан., Тв., 1959, 280) [СУМ VI: 578];

Пожахатися – розм. Док. до жахатися (про всіх або багатьох). Усі *пожахались*: і жаби, і миші (Рудан., Тв., 1959, 410) [СУМ VI: 771];

Позабути – розм. Те саме, що забути. Я з думою молодою Усе *позабуду*. І з проклятою журбою Незнакомий буду (Рудан., Тв., 1956, 75) [СУМ VI: 781];

Порозволікати – розм. Розволокти в різні місця все або багато чого-небудь, усіх або багатьох. Його тіло Ворони склювали І сустави від суставів *Порозволікали* (Рудан., Тв., 1959, 81) [СУМ VII: 271];

Розхазяюватися – розм. Почати господарювати, займатися хазяйством. А рій якось пролітав Та туди й забрався, Наніс меду, щільників, *Розхазяювався* (Рудан., Тв., 1959, 153) [СУМ VIII: 848];

Свиснути – розм. 3. Сильно, з розмаху ударити, хльоснути. Темненької ночки [нічки] До блискавки вибирає [циган] Чужі огірочки. Та все собі примовляє: «Блисни, боже, блисни!» А господар його ззаду Як вилами *свисне*!.. (Рудан., Тв., 1959, 173) [СУМ IX: 73];

Стеребити – розм. 2. З'їсти все; знищити. І курку, і печеню, І кавалок кишки, Все, що було у торбині, *Стеребив* [Іван] до кришки (Рудан., Тв., 1956, 122) [СУМ IX: 687];

Стоплювати – розм. Виготовити з розплавленого металу. На горбку Святую церков… збудували на стовпах… хрест із золота *стопили* (Рудан., Тв., 1959, 67) [СУМ IX: 731];

Тлустий – розм. 1. Гладкий, огрядний, опасистий (про людей). Молодиця молодая, Тлуста, уродлива (Рудан., Співомовки.., 1957, 5) [СУМ X: 156];

Торговиця – розм. 2. Місце, де відбувається торгівля; базар. – А що, жінко? завтра, – каже [чоловік], – Тра [треба] скриню продати. Коло нас тут недалеко *Торговиця* буде, Повезу її до лиха, Може, куплять люде! (Рудан., Співомовки.., 1957, 9) [СУМ X: 202];

Узавтра (*взавтра*) – присл., *розм*. Те саме, що завтра. Іди, мила, в луг зелений, Йди, моя Ганнусю: *Взавтра* рівно пополудні До тебе явлюся!.. (Рудан., Тв., 1959, 56) [СУМ X: 403];

Уклюнутися (*вклюнутися*) – *розм*. Несподівано стати наявним, з'явитися, завестися. То бувало святий хліб Аж комин колише!.. їдна [одна] тільки нам біда, Що *вклюнулись* миші (Рудан., Переслів'я, 1958, 21) [СУМ X: 418];

Черкати – 4. *розм*. Багато пити, випивати (перев. хмільні напої). Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні! *Черкніть* для охоти вина! (Рудан., Тв., 1959, 118) [СУМ XI: 310];

Шкалубина – розм. Тріщина, щілина. Тілько лазять павуки. Тілько сумно виглядають Із *шкалубин* прусаки (Рудан., Тв., 1956, 48) [СУМ XI: 469];

Шмат[2] – присл., *розм*. Велика кількість; багато. Худоби було *шмат* (Рудан., Переслів'я, 1958, 29) [СУМ XI: 499].

Маємо у СУМі лексику, що сприймається як застаріла, із покликанням на твори С. В. Руданського, наприклад:

Законник – заст. Чернець. Сповідав законник Панка молодого (Рудан., Вибр., 1937, 214) [СУМ III: 156];

Пійняти – заст. Піймати (у 1 – 3 знач.). Розквокталася свиня, Квокче коло двору. «*Пійміть*, діду!» Дід пійняв, Посадив на яйця... (Рудан., Переслів'я, 1958, 19) [СУМ VI: 483];

Причина – заст. Непередбачений випадок, скрутні обставини. – Чого ти топишся, дівча? Скажи: яка тобі печаль? Яка вчинилася *причина*? (Рудан., Тв., 1956, 79) [СУМ VIII: 98];

Пустинь – заст. Відлюдне місце, де жив пустельник. Начитався піп удовий, Як святії жили, Як то вони по *пустинях* Господа молили... (Рудан., Тв., 1959, 184) [СУМ VIII: 399];

Різниця[2] – 2. *заст*. М'ясна крамниця. – А що ж, пане, та ж ви вчора Місто будували: Тут стояли дві *різниці* (Рудан., Тв., 1956, 122) [СУМ VIII: 566];

Слихати – заст. Чути. От година по годині Стала упливати, А Якима не *слихати*, Видом не видати (Рудан., Тв., 1959, 79) [СУМ IX: 355];

Смута – заст. 2. Заколот, заворушення, безпорядки. Так-то, люди! Були бійки, Були в нас і *смути*, Та такої, як се була, – Такої й не чути! (Рудан., Тв., 1956, 253) [СУМ IX: 419];

Шататися – заст., розм. Вештатися. Святки веселії настали. Дівчата хлопців цілували І віддавали крашанки... Тетяна лиш між парубки, Як тінь, смутненькая *шаталась* (Рудан., Тв., 1959, 72) [СУМ XI: 420] та ін.

У Словнику української мови є понад тридцять лексем із ремаркою *діалектне* і з покликанням на твори С. В. Руданського.

Більшість із них – це *іменники*:

Веселиця – діал. Веселка. Поглянув Ной на небо: Дощик не стихає, Та на небі перегнулась *Веселиця* й грає (Рудан., Тв., 1956, 496) [СУМ І: 339];

Виспа – діал. Острів. Там, мій сину, на тім морі, На гирлі Дунаю, Стоїть *виспа* невелика З крутими скалами (Рудан., Тв., 1956, 83) [СУМ І: 497];

Вугля – діал. *Вугілля*. Горить чорне вугля. Горить, не згасає (Рудан., Тв., 1956, 37) [СУМ І: 781];

Габіт – діал. Сутана. Ксьондз приходить, габіт з себе... Жарти починає... (Рудан., Тв., 1956, 128) [СУМ ІІ: 8];

Збаня – діал. Невеликий дзбан. *У порівн. Молодиця, молодая, Тлуста, уродлива; Груди білі – як *збанята*; Сама чорнобрива (Рудан., Тв., 1956, 125) [СУМ ІІІ: 427];

Керниця, кирниця – діал. Криниця. Стоїть з цебринами *керниця*; В *керниці* чистая водиця (Рудан., Тв., 1956, 77) [СУМ IV: 143];

Перечка – діал. Суперечка. Обидва стрільці жваві. От *перечка* і пішла... Далі Трохим розходився, Підійнявся з-за стола (Рудан., Вибр., 1937, 157) [СУМ VI: 320];

Полик – діал. Верхня частина рукава сорочки. // Поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника і т. ін. Всього Трохиму надавала [дівчина]. Із *поликами* рушничок В зелені свята обіцяла (Рудан., Тв., 1959, 63) [СУМ VII: 67–68];

Псявіра – діал. Уживається як лайка. Раненько дівчини не стало, І знов я на лаві лежав, І міцно слабими руками Пустую калитку держав. Узяла, *псявіра*, узяла [карбованця] (Рудан., Тв., 1956, 57) [СУМ, VIII: 377];

Пчола – діал. Бджола. – Ти на *пчіл* поглянь: є робучії, Але й трутні є Неминучії (Рудан., Тв., 1956, 67) [СУМ VIII: 415];

Сходки – діал. Східці. Від хати рівно до води Стояли *сходки* камінніі, І коло *сходок* в два ряди Шуміли липи молодії... (Рудан., Тв., 1959, 60) [СУМ IX: 897];

Трістя – діал. 2. Очерет. А князь Ігор горностаєм К *трістю* підбігає, Скочив гоголем на воду, На коня впадає (Рудан., Вибр., 1949, 152) [СУМ X: 277];

Устид (*встид*) – *діал*. Стид. Набрались старости *встиду*, Трохим нещасний похилився, Ідуть із хати, – й на біду, Гарбуз за ними покотився... (Рудан., Тв., 1959, 64) [СУМ X: 500];

Яндила – заст., діал. те саме, що яндола. Припав циган до маслянки, *Яндилу* кінчає... Аж тут кума вареники З печі висуває (Рудан., Тв., 1956, 118) [СУМ XI: 646].

Діалектна лексика представлена й *дієсловами* та *прикметниками*:

Балювати – діал. Балувати; бенкетувати. Отоді приходь, Іване, В мене *балювати*!.. (Рудан., Тв., 1956, 122) [СУМ I: 197];

Бештати – діал. Ганити, лаяти. Не вважає архірей, Що сам не без того, А *бештає* за гріхи Вдівця молодого (Рудан., Тв., 1956, 151) [СУМ I: 164];

Відпитувати – 2. діал. Розпитуючи, знаходити кого-, що-небудь. А я хлопець-молодець… Серед ліса *відпитав* Дупло зі шпаками (Рудан., Тв., 1956, 101) [СУМ I: 618];

Мигкотіти – діал. Мигтіти. Блискавка мигкоче (Рудан., Вибр., 1937, 246) [СУМ IV: 700];

Пакнути – діал. Однокр. до пикати. «Люльки! – каже, – тату! Приніс йому таки сам, А синок небога Тільки раз собі *пакнув*, та й пішов до бога!» (Рудан., Вибр., 1937, 204) [СУМ VI: 18];

Перепродувати – 2. *діал*. Продавати. *Перепродав* раз маляр Усе серед Бару, І на продаж тілько мав Одную Варвару (Рудан., Вибр., 1949, 113) [СУМ VI: 261];

Пігнути – діал. Погнути. Нехай гнеться лоза, Куди вітер *пігне* (Рудан., Тв.,1956, 60) [СУМ VI: 391];

Присотатися – діал. Узятися за що-небудь, пристати, припасти до чогось. Тільки що пан заснув добре, Іван підійнявся Та до панської торбини І сам *присотався*... (Рудан., Тв., 1956, 32) [СУМ VIII: 30];

Стикати – 3. *діал.* Заплющувати, змикати (очі). Прийде нічка, ти в постелі, Як дитина, спиш... Живо, живо цілі ночі Оком не *стикнеш* (Рудан., Тв., 1956, 51) [СУМ IX: 695];

Шабатувати – *діал.* Рвати, розривати. І кинувся [лев] межи стадо, Телицю вбиває; *Шабатує* пазурами, Шкуру іздирає (Рудан., Тв., 1959, 270) [СУМ XI: 393];

Шелепати – *діал.* 1. Шарудіти. Багач поглядає: його Івась мірчуками Злото висипає. Бряжчить золото здалека, *Шелепають* шати (Рудан., І, 1908, 161) [СУМ XI: 436];

Робучий – *діал.* Робочий. – Ти на пчіл [бджіл] поглянь: Є *робучії*, Але й трутні є Неминучії (Рудан., Тв., 1956, 67) [СУМ VIII: 589];

Страшкий – *діал.* 1. Лякливий, боязкий. Я сокирою гу-гуп! – Заєць з-під ломаччя. А ми собі не *страшкі*: «Гуттю-тю!» на зайця (Рудан., Переслів'я, 1958, 17) [СУМ IX: 759].

Слід зауважити, що у творах С. В. Руданського є чимало слів, зафіксованих словниками, але без покликань на твори письменника, наприклад: *бинда* – 'стрічка', *боцян* – 'лелека', 'бусол', 'чорногуз', *відміна* – 'виродок', *вудвуд* – 'одуд', *зміщуватися* – 'містити в собі', 'вміщати', *змрік* – 'сутінок', *йно* – 'тільки', 'лише', *кляскати* – 'плескати', *ковтки* – 'сережки', *кряж* – 'кругляк', *кряжити* – 'працювати, не розгинаючи спини', *лелик*, *лилик* – 'кажан', *мажа* – 'віз', *набіл* – 'молоко', 'молочні продукти', *ногавиці* – 'суконні штани', *пивник* – 'продавець пива', *плац* – 'майдан', *руда* – 'іржаве багно', 'болото', *ружа* – 'троянда', *склеп* – 'крамниця', *стирта* – 'скирта', *фук* – 'крик', 'галас', 'дорікання', 'сварка', *цебрина* – 'цямрина' (надземна, верхня частина зрубу криниці), *шабашковий* – 'властивий шабашу', 'святковий', *шайка* – 'шалька', *шпуга* – 'дерев'яна або залізна планка' (перев. признач. для скріплювання дощок дверей, ставень тощо), *ятел* – 'дятел'.

Трапляється у текстах творів С. В. Руданського лексика, що не зафіксована у СУМі, наприклад: *биль* – 'дружина' (військова), 'городяни', *боліг* – 'билля', 'зілля', *брилювати* – 'відзначатися', 'блищати', 'вражати',

вережаний – ‘пощерблений’, ‘щербатий’, ‘споганений’, ‘зогиджений’, *відклон* – ‘схил’, *гой* – ‘дурник’, ‘простак’, *голити* – ‘обманювати’, ‘обдурювати’, *грунтувати* – ‘міряти глибину’, ‘шукати дно у річці’, *дактель* – ‘фінік’, *дернівка* – ‘кизилова настійка’, *десень* – ‘візерунок’, *джума* – ‘чума’, *диль* – ‘товсті колоди, з яких складають стіни хати, криниці тощо’, *земста* – ‘помста’, *зроччя* – ‘одяг з дорогоцінних гаптованих тканин’ (пояснення С. В. Руданського), *коп’є* – ‘спис’, ‘ратище’, *ко́тва* – ‘якір’, *мо́вень* – ‘дієслово’, *ожерелля* – ‘намисто’, ‘нашийник’, *омилка* – ‘помилка’, *папорги* – ‘лати’ (пояснення С. В. Руданського), *патрахіль* – ‘предмет убрання священника’ (одягається на шию під ризу), *первий* – ‘двоюрідний’, *предміта* – ‘прикмета’, ‘думка’, *преслів’я* – ‘вступ’, ‘передмова’, *присловок* – ‘прийменник’, *рочник* – ‘літопис’, ‘календар’, ‘альманах’, *рядець* – ‘правитель’, ‘регент’, *сибаш* – ‘шабаш’, ‘субота у євреїв’, *скурати* – ‘досягати’, ‘діставати’, *скусний* – ‘хитрий’, *словотитла* – ‘скорочене написання слова з пропуском однієї чи кількох літер’, *стіль* – ‘стеля’, *ступ* – ‘крок’, *сурдут* – ‘сюртук’, *фанда* – ‘довгий батіг’, ‘канчук’, ‘пуга’, *фигель* – ‘завиток’, ‘закруток’, ‘закрутка’, ‘кучер’; ‘фокус’, *чернядь* – ‘порода качок’, *чуд* – ‘чудо’, *шерешир* – ‘самостріл’, *шульгар* – ‘шуліка’, *щілка* – ‘рядок’, ‘вірш’.

5.2. Лексика творів А. Свидницького в лексикографічних описах

Спробуємо виявити склад і семантику лексики творів А. П. Свидницького: пісень, фольклорно-етнографічних нарисів, роману “Люборацькі”, яку зафіксували укладачі словників кінця XIX – XX ст. і порівняти значення та функціонування цих лексем зі Словником сучасної української мови.

Як було зазначено, вперше на твори письменника покликався К. Шейковський, але оскільки його праця майже втрачена, то згадка про це відбита лише у передмові.

Через те, що твори А. П. Свидницького, зокрема роман “Люборацькі” та україномовні оповідання, з’явилися уже після смерті письменника, не були відомі широкому загалу, то у словниках М. М. Левченка, М. Уманця і А. Спілки, Є. І. Желехівського та С. І. Недільського немає покликань на його твори. Однак уже у “Словарі …” Б. Д. Грінченка фіксуємо близько пів тисячі слів із покликанням на роман А. П. Свидницького “Люборацькі”, що тлумачать зміст різних груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, наприклад:

1) іменники: *бляха* – жесть [СУМБГ I: 77]; *будівля* – строеніе, постройка [СУМБГ I: 106]; *доярка* – доильщица [СУМБГ I: 439]; *клас* – классъ въ учебномъ заведеніи [СУМБГ II: 248]; *перегорок* – пригорокъ [СУМБГ III: 114];

2) прикметники: *важнющий* – очень важный [СУМБГ I: 122]; *замурзаний* – замусленный, испачканный [СУМБГ II: 70]; *осудливий* – осуждающій, любящій осуждать [СУМБГ III: 73];

3) дієслова: *боліти* – болѣть [СУМБГ I: 84]; *нидіти* – прозябать, изнывать, скучать [СУМБГ II: 563];

4) прислівники: *видимо* – явно, очевидно [СУМБГ I: 156]; *запашно* – пахуче, съ запахом [СУМБГ II: 77]; *обабіч* – съ обѣихъ сторонъ, съ каждой стороны [СУМБГ III: 1];

5) прийменники: *за* – по причинѣ; изъ-за [СУМБГ II: 1]; *попід* – подъ [СУМБГ III: 328];

6) вигуки: *лап*! – хвать [СУМБГ II: 344].

Здійснюючи зіставний аналіз лексики за романом А. П. Свидницького, поданої у “Словарі…”, з реєстром Словника літературної мови, виявляємо семантичні та функціональні зрушення.

1. Лексеми, що набули додаткових значень, наприклад:

Буркіт – 1) воркованіе 2) шумъ. *Иноді тут як в казані кипить, клекоче: і співи йдуть, і сварки, і так крик та буркіт.* Св. Л. 217 [СУМБГ I: 112]; дія за знач. буркотати, буркотіти і звуки, утворювані цією дією: 1. Говорити тихо

і невиразно. 2. Утворювати одноманітні, приглушені, схожі на булькання звуки; дзюрчати (про річку, струмок і т. ін.). 3. Воркувати (про голубів) [СУМ I: 259];

Кметувати – думать, раздумывать. *Так чоловік кметував, поглядаючи.* Св. Л. 160 [СУМБГ II: 256]; 1. Те саме, що міркувати; розмірковувати. 2. за ким, чим, *діал*. Спостерігати, стежити. 3. *діал*. Зауважувати, помічати [СУМ IV: 195];

Політура – лакъ. *Махнув у столярню і вніс політуру.* Св. Л. 228 [СУМБГ III: 285]; 1. Вид лаку, що являє собою розчин смолистих речовин у спирті і використовуються для полірування виробів з дерева. 2. Глянець, лиск, наведений поліруванням, лакуванням [СУМ VII: 83].

2. Лексеми, що на сучасному етапі розвитку української мови мають інше написання з метою уникнення омонімії. Наприклад, слово *квартирка* у “Словарі …” має два значення: *квартирка* – 1) ум. отъ кварта. Небольшая мѣра водки. *Любив неборак і яку квартирку в горлянку вилити* Св. Л. 169; 2) ум. отъ квартира [СУМБГ II: 230]. У СУМі словникова стаття *квартирка* містить пояснення: зменш.-пестл. до квартира, а тлумачення зменш. до квартина міститься у словниковій статті *квартинка* і з покликанням на “Люборацькі” А. П. Свидницького [СУМ IV: 130]. До речі, у неавторизованому списку роману, здійсненому учнями письменника, фіксуємо *квартирка*: “Любывъ неборакъ и яку квартырку въ горлянку вылыть” (Ф 3. – № 3663. – Ч.1.: 301). Таке ж написання зафіксовано в першому виданні роману, здійсненому київським видавництвом “Вік” у 1901 р., тобто в Україні Наддніпрянській. А от у літературно-науковому і громадсько-культурному всеукраїнському журналі “Зоря”, що виходив у Львові, де вперше надруковано роман, фіксуємо написання *кватирка*: “А любивъ неборакъ и яку *кватирку* въ горлянку выляти” [Свидницький 1886: 201].

3. Лексеми, зафіксовані у “Словарі…” за редакцією Б. Д. Грінченка з покликанням на роман А. П. Свидницького, що подаються у Словнику

української мови з ремаркою *діалектне*. Таких слів понад п’ятдесят, наприклад:

Нігич – діал. Зовсім, нічого, ніскільки [СУМ V: 419]; *нігич* – ничего, нисколько. По лівий бік Дніпра міста *нігич* не походять на тогобіцькі. Св. Л. 72 [СУМБГ II: 566];

Полик – діал. Верхня частина рукава сорочки [СУМ VII: 68–69]; *полик* – вышитые наплечники женской сорочки. В кожної сорочки з *поликами*. Св. Л. 2 [СУМБГ III: 283];

Сковзалка – діал. ковзанка [СУМ IX: 288]; *сковзалка, сковзанка* = скобзалка. Без його *сковзанка* не втиралась. Св. Л. 39 [СУМБГ IV: 138].

Зауважимо, що більшість із таких слів у СУМі з покликанням на/або лише на роман “Люборацькі” А. П. Свидницького, наприклад:

Малитися – діал. поводитися, як дитина. І так звані старші між дітворою хоча би й не повинні вже *малиться*, бо вуса мали, хоч сокирою теши, проте не відріжнялись від дітей (Свидн., Люборацькі, 1955, 94) [СУМ IV: 607–608]; *малитися* – поступать по дѣтски. І так звані старші між дітворою хочай би й не повинні вже *малитися*, бо вуса мали... про те не відріжнялись від дітей... і ласощів забагали і все. Св. Л. 136 [СУМБГ II: 401];

Наглядці – діал. Слідом; назирці. Наглядці ходив [Явтухів батько] за батюшкою (Свидн., Люборацькі, 1955, 49) [СУМ V: 50]; *наглядці* – не выпуская изъ виду. *Сей наглядці ходив за батюшкою.* Св. Л. 69 [СУМБГ II: 476];

Нап’ятнувати – діал. затаврувати. – *Нап’ятнуймо* його, щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо (Свидн., Люборацькі, 1955, 152) [СУМ V: 167]; *нап’ятнувати* – заклеймить, отмѣтить. *Нап’ятнуймо його, щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.* Св. Л. 222 [СУМБГ II: 514];

Опеньгатися – діал., жарт. Одружитися. Знайшов таку, що й *опеньгався* (Свидн., Люборацькі, 1955, 187) [СУМ V: 704]; *опеньгатися* – шутливо: жениться. *Знайшов таку, що й опеньгався* Св. Л. 275 [СУМБГ III: 56];

Перія – діал. ряд (будинків). Кожен ряд домів там зветься *перія,* – це поздовжня *перія*, то поперечня. Це саме чоло міста: тут найбагатші купці: тут крамниці (Свидн., Люборацькі, 1955, 18) [СУМ VI: 327]; *перія* – рядъ, линія домовъ вдоль улицы. Св. Л. 23 [СУМБГ III: 146];

Собічити – діал. привласнювати. Бідна мати ускаржалась (скаржилась) йому на Тимоху, що все *собічить*: і то моє, і це не ваше (Свидн., Люборацькі, 1955, 166) [СУМ IX: 432]; *собічити* – присваивать. *Все собічить: і то моє, і се не ваше.* Св. Л. 214 [СУМБГ IV: 163];

Цупечка – діал. Коротенька курильна люлька. В клас носив (Антосьо) таку *цупечку*, що з кулака тільки пипка виходила, аби в губу взяти (Свидн., Люборацькі, 1955, 175) [СУМ XI: 248]; *цупечка* – коротенькая курительная трубка. Св. Л. 257 [СУМБГ IV: 437].

4. Лексеми, які подаються у Словнику української мови з ремаркою *застаріле*. Таких слів близько тридцяти, наприклад: *васаг – заст*. Чумацький віз [СУМ I: 296]; чумацкій возъ. Св. Л. 187 [СУМБГ I: 128]; *пагність – заст*. Ніготь [СУМ VI: 10]; ноготь. Добра ні на *пагність*. Св. Л. 281 [СУМБГ III: 86]; *катеринка – заст*. Невеликий механічний орган без клавіш у вигляді коробки з лямкою, що надівається на плече. Стих гомін. Прислухаються, чути: *катеринка* грає, і багацько дитячих голосів кричать (Свидн., Люборацькі, 1955, 200) [СУМ IV: 119]; шарманка. Чути: *катеринка* грає. Св. Л. 293. 2 [СУМБГ II: 225]; *промоція – заст*. Урочисте переведення з учбового закладу нижчого розряду до учбового закладу вищого розряду. Таку розмову (про поїздку додому на вакації) вели четвертокласники вже перед публічним екзаменом, перед *промоцією* в семінарію (Свидн., Люборацькі, 1955, 128) [СУМ VIII: 238]; повышеніе; переводъ въ высшій классъ. *Промоція* у вищий клас. Св. Л. 290 [СУМБГ III: 474]; *сирвасер – заст*. Азотна кислота. Ні слова не сказавши, махнув (хлопець) у столярню і вніс політуру, а трохи чи не *сирвасер* у пляшечці в квачиком (Свидн., Люборацькі, 1955, 152) [СУМ IX: 197]; крѣпкая водка, азотная кислота. Св. Л, 223 [СУМБГ IV: 64]; *тандита – заст*. Товкучка. Антосьо, взявши її (шинелю) крізь вікно, пішов… на

тандиту, додав скілька карбованців і взяв шинелю на славу (Свидн., Люборацькі, 1955, 181) [СУМ X: 32]; толкучка, мѣсто продажи старыхъ вещей. Св. Л. 134 [СУМБГ IV: 246].

5. Лексеми зі значенням, що не фіксуються Словником сучасної української літературної мови:

Бренькати – 1. Утворювати короткі дзвенячі звуки; дзенькати. 2. *на чому.* Невміло або недбало грати на музичному інструменті [СУМ I: 232]. У А. П. Свидницького фіксуємо значення *обманювати*: – Брешить лучче вы! – выхопывсь одынъ розумный чоловикъ и всій громади голова, – бо вы одынъ душею на все Подилля, а може й дали; насъ же ось передъ вамы выбраныхъ громадою билшъ трыдцять чоловика. Намъ нихто не сміе *бренькаты* [Ф 3. – №3663. – Ч. 2: 142] Саме це значення відбите й у “Словарі…”: *бренькати* = брехню завдавати. Св. Л. 288 [СУМБГ I: 96] з покликанням лише на “Люборацьких”;

Тупкати – розм. Переступати з ноги на ногу на одному місці [СУМ X: 321]. У “Словарі …” з покликанням на А. П. Свидницького зафіксовано ще й інше значення: *тупкати* – хлопотать. *Панна Фрузина за його тупкає перед паном*. Св. Л. 70 [СУМБГ IV: 295].

6. Лексеми, що фіксуються Словником української мови як літературні (без ремарки *діалектне*): *гранчастий* – який має грані: з гранями [СУМ II: 158], *гранчастий* – многогранный, граненый. *Гранчаста пляшка.* Св. Л. 226. Баня виведена скругла-*гранчаста*, – одна гранка більша, а друга менша. Св. Л. 25 [СУМБГ I: 322]; *доярка* – робітниця, яка доїть і доглядає корів [СУМ II: 403], *доярка* – доильщица. Стала за *доярку* до корів. Св. Л. 322 [СУМБГ I: 439]; *насипом* – у насипаному вигляді, без тари. І показав (бурсак) чорний та темний тютюн, та ще й потертий, бо *насипом* його в кишені носив (Свидн., Люборацькі, 1955, 160) [СУМ V: 185], *насипом* – насыпавъ просто (на возъ, напр.), не помѣстивъ предварительно въ мѣшокъ иди что-либо подобное. Показав тютюн... потертий, бо *насипом* його в кишені носив. Св. Л. 235

[СУМБГ II: 519]; *сеструня – пестл.* до сестра [СУМ IX: 151], *сеструня*, сеструся – ласк. отъ сестра. Св. Л. 248 [СУМБГ IV: 117].

7. Лексеми, що не фіксуються у Словнику української мови. Таких слів зафіксовано понад сотню: *блам* – мѣхъ [СУМБГ I: 72]; *босака* – босикомъ [СУМБГ I: 89]; *виштатуватися* – вырядиться, нарядиться [СУМБГ I: 201]; *гайвір* = гав'яр [СУМБГ I: 265]; *джоґан* – палка съ желѣзнымъ наконечникомъ, употреблявшаяся при бѣганіи на нартах (родъ коньковъ) [СУМБГ I: 376]; *дружбарт* – родъ игры въ карты [СУМБГ I: 448]; *заїдня* – ссора, грызня [СУМБГ II: 42]; *збожілля* – хлѣбъ на корню [СУМБГ II: 125]; *консоляція* – угощеніе [СУМБГ II: 278]; *кубан* – взятка [СУМБГ II: 317]; *пімперля* – недоросток [СУМБГ III: 187].

Однак зазначимо, що частина таких слів все ж таки відома українській мові й зафіксована в інших лексикографічних працях, зокрема в Етимологічному словнику української мови, наприклад: *блам* – хутряний виріб [ЕСУМ I: 205], *босака* – босоніж [ЕСУМ I: 237]; *гайвір* – аїр [ЕСУМ I: 53]; *джоґан* – палка з залізним наконечником, якою відштовхуються при катанні на санках та ковзанах [ЕСУМ II: 47]; *дружбарт* – вид картярської гри [ЕСУМ II: 134]; *заїдня* – сварка [ЕСУМ II: 325]; *кубан* – хабар [ЕСУМ III: 118]; *пімперля* – недоросток, недоліток [ЕСУМ IV: 406].

8. Лексеми, значення яких було незрозумілим і для самого Б. Д. Грінченка. Серед слів такого типу є такі, що не увійшли до СУМу, і такі, що стали загальновживаними, наприклад:

Бандуруватий – неповоротливый? неуклюжій? Був хлопець ... несміливий, *бандуруватий*. Св. Л. 244 [СУМБГ I: 26]. Ілюстративним матеріалом послугувала цитата лише із "Люборацьких", а СУМ це слово не фіксує;

Видолинок – отрогъ оврага? ложбина? По дорозі від Теплина до Кам'янок єсть поперечний яр і поздовжний *видолинок*. Св. Л. 300. Як минеш Вищий Ташлик та Серебрію, та спустишся в *видолинок*, а там виберешся на невеличку гору.... Св. Л. 73 [СУМБГ I: 158]. Б. Грінченко покликається лише

на роман А. П. Свидницького, а СУМ фіксує таке значення: невелика і неглибока улоговина; улоговинка [СУМ І: 391];

Літорослий – однолітній? Тепер там (де був ліс) лани і проміж пашні пні чорніють та де-де дубки *літорослі*, або старі голінаті. Св. Л. 306 [СУМБГ ІІ: 372]. СУМ не фіксує цю лексему;

Саморадощі – радость въ одиночку? Встрѣчено только у Свидницкого. Він дибав, похитуючись, і в *саморадощах* насвистував. Св. Л. 255 [СУМБГ IV: 100]. Зі словникової статті видно, що Б. Грінченко лише здогадувався про значення цього слова, зауважуючи, що лексема *саморадощі* трапляється лише у А. П. Свидницького. СУМ це слово не фіксує;

Шаровільник – ? Сама вона була на хазяйстві: паніматка пішла до *шаровільника* і наймичок забрала. Св. Л. 5 [СУМБГ IV: 486]. Про значення цього слова автор словника нічого не знав, невідомим воно залишається й сучасній українській мові.

У Словнику української мови маємо близько п’ятиста покликань на твір “Люборацькі”, значна частина цієї лексики має позначку *діалектне*, наприклад:

Булий – діал. Колишній. На *булих* товаришок – сільських дівчат і спідлоба не поглянула [Мася] (Свидн., Люборацькі, 1955, 63) [СУМ І: 253];

Бурдей, бурдій – діал. 1. Житло, викопане в землі; землянка // Благенька хата; халупа. Зайдімо в *бурдій*; подивимось, як воно тут в школярській стації (Свидн., Люборацькі, 1955, 20) [СУМ І: 257];

Вимовляти – 4. *діал.* Дорікати. – То через тебе, – почала мати Масі вимовляти, – то ти йому щось зробила... (Свидн., Люборацькі, 1955, 87) [СУМ І: 433];

Встрягати (*устрягати*) – *діал.* 1. в що. Влазити, вгрузати. Встряг старий в солому по самі пахви (Свидн., Люборацькі, 1955, 206) [СУМ І: 770];

Гудзь, гудз – діал. 1. Гудзик (у 1 знач.). Жилетка червона, як жар, ... з блискучими *гудзями* (Свидн., Люборацькі, 1955, 45) [СУМ ІІ: 189];

Жовна – діал. Іволга. Де-де ятел довбав, *жовна* фітькала, туркала горлиця (Свидн., Люборацькі, 1955, 145) [СУМ II: 539];

Забагатися – діал. Забажатися. А ласощів кому змалку не *забагається*? (Свидн., Люборацькі, 1955, 94) [СУМ III: 14];

Запіяти – діал. Заспівати (про півнів). Ще пісні не скінчили [браття], як *запіли* півні (Свидн., Люборацькі, 1955, 48) [СУМ III: 261];

Затирати – 7. тільки недок., *діал*. Їсти з великим смаком. Панотець *затирав* сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої (Свидн., Люборацькі, 1955, 13) [СУМ III: 348];

Знехочу – присл., *діал*. Неохоче. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче знехочу (Свидн., Люборацькі, 1955, 108) [СУМ III: 660];

Корса – діал. Полоз *У порівн. – Видно пана по халявах, – сказала Мася і показала Антосьові на чоботи. А вони в його, як собаки, руді і набік, як *корси* (Свидн., Люборацькі, 1955, 75) [СУМ IV: 301];

Липець – діал. Липень. Та ще далеко було до п’ятнадцятого *липця*, тільки червень недавно почався (Свидн.. Люборацькі, 1955, 8) [СУМ IV: 301];

Май[2] *– діал*. Клечання, зелень. А тут їде віз повен *маю* – так на Поділлю звуть клечання (Свидн., Люборацькі, 1955, 185) [СУМ IV: 597];

Постьобати[2] *– діал*. 2. неперех., *діал*. Піти, покрокувати. От і *постьобав* неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить (Свидн., Люборацькі, 1955, 153) [СУМ VII: 387].

Зауважимо, що серед таких слів у СУМі є покликання лише на роман А. П. Свидницького “Люборацькі”, наприклад:

Витрясати – 2. *діал*. Танцювати. З цим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну *витрясать* польки, приграючи на губу (Свидн., Люборацькі, 1955, 142) [СУМ I: 521];

Відхвалюватися – діал. Нахвалятися. Цей не дав йому яблука та ще, як той став *відхвалюватись*, злаяв катом (Свидн., Люборацькі, 1955, 114) [СУМ I: 654];

Дрібниця – 3. тільки мн., *діал.* Дрібушки. Дівчата-русначки заплітаються там в дрібниці (Свидн., Люборацькі, 1955, 4) [СУМ II: 414];

Заволічка[1] – *діал.* Гарус. Антосьо… поклав на столі капшук повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті (Свидн., Люборацькі, 1955, 160) [СУМ III: 14];

Набоженство – *діал.* Церковна відправа. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати (Свидн., Люборацькі, 1955, 7) [СУМ V: 18];

Наскінчу – *діал.*: Бути наскінчу – закінчуватися, підходити до кінця. Лютий був наскінчу (Свидн., Люборацькі, 1955, 66) [СУМ V: 190].

5.3. Лексика художніх творів М. Коцюбинського в Словнику української мови

Покликань на класика української літератури М. М. Коцюбинського в лексикографічних працях кінця XIX – поч. XX ст. майже немає. Словники К. В. Шейковського, Ф. М. Піскунова, М.М. Левченка, Є. І. Желехівського та С. І. Недільського та ін. вийшли друком раніше, ніж почав писати свої твори і друкуватися письменник. Щоправда перша (як показує матеріал) фіксація лексики, яку використовував письменник, є у словнику М. Уманця і А. Спілки: *Людный, но* = людний, но, велелюдний мирний, но. – В корчмі було мирно, як і що неділї. Под. Коцюбинський [СУіС: 420].

Немає ілюстрацій із творів письменника і в “Словарі української мови” Б. Д. Грінченка. Зовсім інша ситуація – в словниках української мови радянської доби. Так, у найавторитетнішому словникові української мови XX ст. (СУМі) покликань на твори М. М. Коцюбинського фіксуємо майже чотирнадцять тисяч разів. Звичайно, ілюстрації з творів та епістолярію письменника переважно подано до слів загальновживаних, стилістично нейтральних, у тому числі й іншомовного походження:

Абсолютно – Присл. до абсолютний; цілком, повністю. Купатися він [лікар] теж *абсолютно* забороняє (Коцюб., III, 1956, 355) [СУМ I: 6];

Адвокат – 1. Юрист, що захищає обвинуваченого або веде якусь справу в суді, а також дає поради з правових питань; захисник, оборонець. – Рятуй мене, Насте! ...Піди до *адвоката*, заплати йому, що схоче (Коцюб., I, 1955, 76) [СУМ I: 19];

Вартий – 3. Потрібний, важливий. Що ж вдієте, коли цензура повикидала з неї [з книги] усе найбільш цінне, найбільш *варте* (Коцюб., III, 1956, 290) [СУМ I: 294];

Викурювати – 1. За допомогою диму виганяти кого-небудь звідкись. – Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, *викури* бджіл... (Коцюб., II, 1955, 67) [СУМ I: 418];

Газетяр, а, ч. 1. Видавець газети або її співробітник. Тяжка слабість змусила мене перемінити службу і я став газетярем, видавав і редагував (неофіціально) щоденний часопис (Коцюб., III, 1956, 281) [СУМ II: 13];

Гинути – 1. Переставати жити; вмирати, пропадати. Вони [шкідники винограду] *гинуть* непомітно для людського ока глибоко під землею, у темряві, гинуть разом з корінням, яке годувало їх своїм соком (Коцюб., I, 1955, 227) [СУМ II: 61];

Доїдати – 1. перех. Закінчувати їсти; їсти все, до кінця. Хліба нестало: доїли останню скибочку (Коцюб., I, 1955, 90) [СУМ II: 349];

Жаль – Про небажання витрачати, віддавати що-небудь, позбуватися чогось. – Сопілку даси? – Дам! – рішив Семен, хоч йому дуже *жаль* було сопілки (Коцюб., I, 1955, 100) [СУМ II: 508];

Ідеалізація – Дія за знач. ідеалізувати. Я не уявляв собі, наскільки ця річ [«На віру»] слаба, бо 20 літ не перечитував її… Скільки тут солодкого, *ідеалізації* селян..! (Коцюб., III, 1956, 385) [СУМ IV: 10];

Кирка – Ручне знаряддя у вигляді загостреного з одного боку молотка або стрижня для подрібнення, розколювання твердих порід, льоду тощо. Гурток робочих то нахилявся, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались *кирки* й ломи (Коцюб., II, 1955, 402) [СУМ IV: 152];

Кілька[2] – числ. неознач.-кільк. Невизначена мала кількість (у межах від трьох до десяти). *Кілька* парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат (Коцюб., I, 1955, 234) [СУМ IV: 160];

Кіт – Свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; самець кішки. Василько тер мак і все поглядав то на двох сестричок, що бавились з *котом*, то на батька (Коцюб., I, 1955, 78) [СУМ IV: 171];

Малолюдний – Такий, па якому перебуває, присутня мала кількість людей. Антін безцільно блукав по тихих, *малолюдних* вулицях міста (Коцюб., II, 1955, 284) [СУМ IV: 610];

Надзвичайно – Присл. до надзвичайний. Море – *надзвичайно* гарного кольору, далеко краще тут, ніж в Криму (Коцюб., III, 1956, 325) [СУМ V: 66];

Наколюватися – 1. Натикатися на що-небудь гостре. Одводив [Іван] руками гіллячки і жмурив очі, щоб не *наколотись* на фою (Коцюб., II, 1955, 350) [СУМ V: 108];

Намітка – 1. Покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки. Хима завилась гарною *наміткою*, заколола її здоровими шпильками з червоними головками (Коцюб., I, 1955, 87) [СУМ V: 128];

Палець – 1. Одна з п'яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги у людини. – А це що?.. – враз скрикнула Гашіца і вхопила Йона за *палець*, на якому блищала дорога для нього каблучка від Домніки (Коцюб., I, 1955, 248) [СУМ VI: 25];

Пійло – 1. Рідка їжа для худоби з висівками, борошном і т. ін. Вона тільки дивилась, як свині перекидали *пійло*, місили ногами їжу (Коцюб., II, 1955, 51) [СУМ VI: 530];

По-козацьки – присл. Те саме, що по-козацькому. Сиве волосся спадало [в Семена] кружком, *по-козацьки* (Коцюб., I, 1955, 41) [СУМ VII: 34];

Сік – 1. Рідина, що міститься в клітинах, тканинах і порожнинах рослинних та тваринних організмів. Любо глянути на стиглу, прозору ягоду,

що ледве стримує солодкий *сік* у тонкій шкурці (Коцюб., І, 1955, 191) [СУМ ІХ: 216];

Таїти – 1. Тримати щось у таємниці, приховувати від інших. – Я своїх думок не маю потреби *таїти*... (Коцюб., ІІ, 1955, 387) [СУМ Х: 16];

Таки – част. 1. ствердж. Уживається препозитивно й постпозитивно в значенні справді. З ким це вона [Гафійка] забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? *Таки* він (Коцюб., ІІ, 1955, 10) [СУМ Х: 21];

Уявляти – 1. Викликати у своїх думках, своїй свідомості який-небудь образ, картину, дію і т. ін. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить, хворий і самотній у пущі й вигляда її з очеретів (Коцюб., І, 1955, 363) [СУМ Х: 546];

Філологія – 1. Сукупність наук, що вивчають мову й літературу якогось народу; мова та література. Уявім собі, що у збірнику міститься кілька творів різних авторів і кожен автор пише своїм правописом… Я мало тямлю в філології, проте думаю, що тут щось треба зробити, в чомусь поєднатись (Коцюб., ІІІ, 1956, 261) [СУМ Х: 594];

Халат – Довгополий просторий верхній одяг (перев. без застібок) у деяких азіатських народів. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіжо по фарбованих косах, жовтому халаті й червоних шароварах (Коцюб., І, 1955, 285) [СУМ Х: 13];

Хмара – 1. Скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг. Явдосі здалося, що от-от градові *хмари* обляжуть небо, випаде здоровий град (Коцюб., І, 1955, 54) [СУМ ХІ: 93].

Зауважимо, що не обійшлися укладачі СУМу без ілюстрацій з доробку письменника, подаючи марковану лексику, наприклад:

Вайло – розм. Неповоротка, незграбна людина; тюхтій. – Гей, ти, *вайло*! – гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено (Коцюб., ІІ, 1955, 31) [СУМ І: 282];

Добро – 4. *ірон*. Про щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін. – Посватав! узяв *добро*! – шипіла вона з кривим усміхом. –… Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна (Коцюб., II, 1955, 30) [СУМ II: 324];

Лагода – рідко. 1. Те саме, що злагода. Нічим їй ніхто не догодить, ні з ким жити в покої, в лагоді не може (Коцюб., I, 1955, 465) [СУМ IV: 431];

Набедреник – 1. *церк*. Парчевий прямокутник із зображенням хреста, який священники одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса. – Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав *набедреника*? (Коцюб., I, 1955, 322) [СУМ V: 12];

Пархи – розм. Те саме, що парші. Земля була гола, у лишаях, наче старець у *пархах* (Коцюб., II, 1955, 365) [СУМ VI: 83];

Покірно прошу – ірон. Вираз здивування, нерозуміння. – Треба було покликати до хати… – Образиться? *Покірно прошу*... Не треба мені з ним ніяких зносин... (Коцюб., I, 1955, 314) [СУМ VII: 26];

Покушати – рідко. Те саме, що *покуштувати*. Се ж горить спирт! Нащо було палити, не давши навіть *покушать* (Коцюб., II, 1955, 91) [СУМ VII: 57];

Половина – 3. *заст*. Окрема частина жилого помешкання. Увечері Стасик повів мене на мамину *половину* (Коцюб., II, 1955, 247) [СУМ VII: 88];

Полопотіти – розм. Док. до лопотіти. – Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... (Коцюб., 1, 1955, 415) [СУМ VII: 95];

Пріти – 2. *розм*. Вкриватися потом від задухи, втоми, перенапруження і т. ін. Веселість все розпалялась. Робилось душно, люди *пріли* у кептарях, дихали випаром поту (Коцюб., II, 1955, 354) [СУМ VIII: 110];

Свинство – розм. 1. Бруд, неохайність; відсутність культурних навиків, невігластво. Звісно, свинства в управі багато, мабуть, його скрізь немало (Коцюб., III, 1956, 187) [СУМ IX: 71];

Убожество – 2. розм. Про бідну людину // зневажл. Про духовно обмежену, нікчемну людину. Коли він [Іван] не приносив одповіді або

приносив коротку і бліду, вона [Антоніна] робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським *убожеством* (Коцюб., І, 1955, 406) [СУМ Х: 358].

Понад двісті лексем, що сприймаються як діалектні, пояснено за допомогою прикладів-ілюстрацій із творів М. М. Коцюбинського, серед них:

іменники:

Аїр, діал. аєр – Трав'яниста багаторічна рослина з довгими мечоподібними листками й гострим запахом; татарське зілля, лепеха. Вогкість у повітрі, специфічний дух болота та *аєру* давали знати про близькість річки (Коцюб., І, 1955, 205) [СУМ І: 25];

Арідник – діал. Злий дух; чорт, дідько. Знав [Іван], що на світі панує нечиста сила, що *арідник*… править усім (Коцюб., ІІ, 1955, 307) [СУМ І: 59];

Барани – діал. Кожух з овечих шкур. Врешті він накинув *барани* й вийшов (Коцюб., І, 1955, 410) [СУМ І: 104];

Барда – діал. Сокира, тесак. Їм [дітям] часом, здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання *барди*, хекання втомлених грудей (Коцюб., ІІ, 1955, 312) [СУМ І: 105];

Бартка – діал. Маленька сокира. [Іван] затряс *барткою* в Юри перед лицем (Коцюб., ІІ, 1955, 343) [СУМ І: 108];

Бинда – діал. Стрічка. // чого, перен. Смуга. Біліє широка *бинда* гречки, і пахощі повівають (Коцюб., І, 1955, 459) [СУМ І: 166];

Биндочка – діал. Зменш, до *бинда*. Срібляста биндочка Прута кривульками порізала зелені береги (Коцюб., І, 1955, 196) [СУМ І: 166];

Бирка[1] *– діал.* 2. *лайл.* Про нікчемну, погану жінку. Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих, а він буде любитися з тою *биркою*, з тою слинявою Настею (Коцюб., І, 1955, 29) [СУМ І: 166];

Білиця[2] *– діал.* Білка. Білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок (Коцюб., ІІ, 1955, 317) [СУМ І: 182];

Бляха – 3. *діал.* Деко, лист. – Чую дрібне цокання підошов [дерев'яних] у камінь… Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи (Коцюб., ІІ, 1955, 406) [СУМ І: 205];

Бриндуша – діал. Шафран сітчастий. Білі плескаті зуби [овець] вигризають у корінь солодку бриндушу (Коцюб., II, 1955, 321) [СУМ I: 236];

Бринза – діал. Бринза Сир з овечого молока. Гості набирали у бербениці *бриндзи* та в мирності знову спускались в долини (Коцюб., II, 1955, 327) [СУМ I: 236];

Валовина – діал. 1. Те саме, що вал[2]. – Мені здається... – ...що тринадцятка снується, а то проста *валовина*, – перехопила Олександра (Коцюб., I, 1955, 62) [СУМ I: 285];

Васаг – 1. *діал.* Верхня частина воза, саней і т. ін.; ящик. Старі трухляві копили зламались, *васаг* лежав нарізно від санок (Коцюб., I, 1955, 80) [СУМ I: 296];

Габа[2] – діал. Хвиля. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею *габи*, чули крики й благання і не могли врятувати (Коцюб., II, 1955, 331) [СУМ II: 7];

Гаджуга – діал. Молода смерека. Здалеку м'яко котився грім..., високі *гаджуги* згинались удвоє по далеких верхах (Коцюб., II, 1955, 340) [СУМ II: 10];

Гогоз – діал. Брусниця. Знаходив [Іван] ожини, *гогози*, пив воду з потоків і тим живився (Коцюб. II, 1955, 332) [СУМ II: 101];

Довг – діал. 1. Борг. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців *довгу* (Коцюб., I, 1955) [СУМ II: 330];

Долина – діал. вниз. Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього [Андрія] згори в *долину* (Коцюб., II, 1955, 56) [СУМ II: 358];

Дружба[2] – заст., діал. Товариш молодого, що бере участь у весільному обряді. То було весілля в жандармів і в одного з них «Эф» [Фідлер] був за *дружбу* (Коцюб., III, 1956, 181) [СУМ II: 423];

Жовнір – 2. *діал.* Солдат. Набігли на циганську халупу турецькі *жовніри*, зробили трус, познаходили в плавняхякесь манаття (Коцюб., I, 1955, 377) [СУМ II: 539];

Завій[2] – *діал*. 2. Чалма. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих *завоях* (Коцюб.,І, 1955, 291) [СУМ ІІІ: 51];

Заміть – *діал*. Збірн. до замітник. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова *заміть* біліла, як ребра кістяка (Коцюб., І, 1955, 39) [СУМ ІІІ: 213];

Звір[2], *ізвір* – *діал*. Яр. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні *ізвори*, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога (Коцюб., ІІ, 1955, 317) [СУМ ІІІ: 484];

Згарда – *діал*. Намисто з монет або хрестиків. Важкі *згарди* гнули їй шию (Коцюб., ІІ, 1955, 342) [СУМ ІІІ: 509];

Згук – *діал*. Звук Бадьористі *згуки* скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам (Коцюб., І, 1955, 21) [СУМ ІІІ: 526];

Зябля – *діал*. Зяб. Справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на *зяблю* гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше... (Коцюб., І, 1955, 96) [СУМ ІІІ: 742];

Кабак[2] – *діал*. Гарбуз. – Не *кабак* же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияка! (Коцюб., І, 1955, 119) [СУМ IV: 63];

Капчурі – *діал*. Плетені з вовни шкарпетки в гуцулів. – Мені неня купили нову запаску, і мережані *капчурі* (Коцюб., ІІ, 1955, 311) [СУМ IV: 98];

Карта – 4. *діал*. Меню. Обідаю – що варили, а не по *карті* (Коцюб., ІІІ, 1956, 321) [СУМ IV: 109];

Кичера – *діал*. Гора, вкрита вся лісом, крім вершини. Втретє затрембітала трембіта про смерть у самотній хаті на високій *кичері* (Коцюб., ІІ, 1955, 312) [СУМ IV: 156];

Клямра – 3. *діал*. Пряжка, застібка. Ті шлейки, нові, блакитні, зі срібними *клямрами*, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва (Коцюб., І, 1955, 233) [СУМ IV: 194];

Кошниця – *діал*. Висока й вузька повітка, виплетена з лози, куди зсипають кукурудзу в качанах. Параскіца влізла в кошницю, яку, наполовину виповняли качани (Коцюб., І, 1955, 269) [СУМ IV: 317];

Крашениці – діал. У гуцулів – пофарбовані в червоний колір сукняні штани. Витягалось найкраще лудінє [одяг], нові *крашениці*, писані кептарі, череси (Коцюб., II, 1955, 310) [СУМ IV: 330];

Кресаня – діал. Капелюх (у 1 знач.). Ледве помітний в лісовім зелі, збирав [Іван] квітки і косичив ними свою кресаню (Коцюб., II, 1955, 307) [СУМ IV: 335];

Кукла – 2. *діал.* Згорнуте повісмо льону. *Кукла* льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся (Коцюб., I, 1955, 30) [СУМ IV: 387];

Легінь – діал. Юнак, парубок. Іван був уже *легінь*, стрункий і міцний, як смерічка (Коцюб., II, 1955, 313) [СУМ IV: 461];

Ліплянка – діал. Мазанка. Тільки в одній *ліплянці* світились два віконця й вився димок з вербового димаря (Коцюб., I, 1955, 368) [СУМ IV: 521];

Манна – 3. *діал.* Молоко. Треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали *манну* з корови (Коцюб., II, 1955, 332) [СУМ IV: 623];

Мирність – діал. Злагода, спокій. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна *мирність* спливала з темних кутків (Коцюб., II, 1955, 335) [СУМ IV: 714];

Направа – 2. *діал.* Лагодження, ремонт. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без *направи* (Коцюб., II, 1955, 83) [СУМ V: 158];

Нявка – діал. Мавка. Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а *нявка* (Коцюб., II, 1955, 345) [СУМ V: 459];

Ожеледа – діал. Ожеледь. Кілька років назад була в нас здоровенна *ожеледа*. Ліси, садки поламались, погнулись (Коцюб., I, 1955, 459) [СУМ V: 646];

Оседок – діал. Оселя (у гуцулів). По далеких горбах самотіли тихі гуцульські *оседки* (Коцюб., II, 1955, 317) [СУМ V: 758];

Паль – діал. Паля. Сильна хвиля підхопила човен і кинула його на *паль* (Коцюб., I, 1955, 393) [СУМ VI: 33];

Пательня – діал. Сковорода. Він сам стояв, зігнувшись над *пательнею*, і з утіхою ласуна, з поширеними ніздрями розкошував пахощами смачної страви (Коцюб., I, 1955, 199) [СУМ VI: 92];

Паха – діал. Пахва. Мовчки закотив він полу сукмани під самі *пахи*, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку (Коцюб., II, 1955, 378) [СУМ VI: 100];

Переднівок, передновок – діал. Час перед новим урожаєм (звичайно голодний). Діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у *переднівок* рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було (Коцюб., 1, 1955, 52) [СУМ VI: 170];

Поранок – діал. Ранок. Другої днини, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім *поранком* (Коцюб., I, 1955, 261) [СУМ VII: 248];

Припадок[2] *– діал.* Випадок. Вони прохали у бога, щоб господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й *припадку* (Коцюб., II, 1955, 320) [СУМ VII: 699];

Пулярес – діал. Гаманець. Роман поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний *пулярес* (Коцюб., I, 1955, 107) [СУМ VIII: 387];

Путина[2] *– діал.* Посудина для молока або для виготовлення овечого сиру. Молоко в *путині* жовкне і гусне (Коцюб., II, 1955, 325) [СУМ VIII: 403];

Пипка – діал. Сосок (на грудній залозі). Дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з *пипками* груди (Коцюб., II, 1955, 294) [СУМ VI: 356];

Розривка – діал. Розвага. За цими приємними, звичними *розривками* Раїсі непомітно збігав час (Коцюб., I, 1955, 321) [СУМ VIII: 791];

Ропа – 5. *діал*. Сукровиця. Темно-цегляста печінка, свіжа й блискуча, сльозилась *ропою* (Коцюб., II, 1955, 361) [СУМ VIII: 881];

Скруцак – діал. Скрутень. Тугий *скруцак* з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво (Коцюб., II, 1955, 355). [СУМ IX: 327];

Табівка – діал. Гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече. Витягалось найкраще лудінє (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і *табівки*, багато набивані цвяхом (Коцюб., II, 1955, 310) [СУМ X: 9];

Туск, тусок – діал. Туга, смуток. Він чув потребу оповісти їй про свій *тусок* за нею (Коцюб., II, 1955, 350) [СУМ X: 329];

Улій – діал. Вулик. Щось мало бути цікаве в театрі, бо люди йшли. Веселі, жваві, з бринінням, немов рої летіли в *улій* (Коцюб., II, 1955, 189) [СУМ X: 430];

Фрамуга – 2. *діал*. Ніша. Часом з'являвся несподівано у *фрамузі* стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь дітворою (Коцюб., II, 1955, 123) [СУМ X: 640];

Фрашка – діал. Дрібниця, дурниця. Вічно нерви напружені. Наприклад, перед кількома, днями довелося стояти кілька хвилин перед рушницями козаків, виміреними в публіку, і чекати, що ось-ось ляжеш трупом. Ну, та після вулкану це *фрашки* (Коцюб., III, 1956, 274) [СУМ X: 642];

Хопта – діал. Бур'ян. Земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, *хопту*. Годуйся!.. (Коцюб., II, 1955, 36) [СУМ XI: 124];

Чугаїнка – діал. Зменш. до чугаїна (свита). Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком (Коцюб., I, 1955, 341) [СУМ XI: 372];

Швар – діал. Осока. Шумить *шваром* полонина холодна (Коцюб., II, 1955, 314) [СУМ XI: 426];

Шувар – діал. Аїр. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом *шувару* (Коцюб., І, 1955, 357) [СУМ XI: 555];

прикметники та дієприкметники:

Гнівливий – 2. *діал.* Гнівний. Явдоха стояла на порозі бліда, *гнівлива*; сухі старечі губи тремтіли від великого гніву (Коцюб., І, 1955, 55) [СУМ II: 94];

Згірдний – діал. 1. Зневажливий. Пригадалось їй *згірдне* батькове слово і повна ненависті постать хаджі (Коцюб., І, 1955, 291) [СУМ III: 513];

Наладнований – діал. Дієпр. пас. мин. ч. до наладнувати. Настрічу нам попадаються хури, *наладновані* діжечками, горшками (Коцюб., II, 1955, 237) [СУМ V: 115];

Острий – заст., діал. Гострий. За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий *острий* червоний носик визирав на світ божий (Коцюб., І, 1955, 131) [СУМ V: 789];

Порушений – 2. у знач, прикм., *діал.* Зворушений, схвильований. Громада стояла німа, глибоко порушена (Коцюб., І, 1955, 74) [СУМ VII: 297];

Розпучливий – діал. Розпачливий. Злітали до нього десь з темряви очі – карі, сірі й голубі, а з них *розпучливим* криком кричали смерть і життя (Коцюб., II, 1955, 201) [СУМ VIII: 785];

Руснацький – діал. Прикм. до руснаки. Ми вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села (Коцюб., І, 1955, 261). [СУМ VIII: 912];

Сумежний – діал. Суміжний. – Панок отой, Янковський, продає три морги, тих... – Що *сумежні* з моїм полем? – скрикнув Роман (Коцюб., І, 1955, 105) [СУМ IX: 835];

Уряджений (*вряджений*) – *діал., розм.* Дієпр. пас. мин. ч. до урядити. Коли піп з гостем посідали на лавках у хаті, *урядженій*, як і селянські, Тихович оповів свою пригоду (Коцюб., 1, 1955, 225) [СУМ X: 484];

Хорий – діал. Хворий. Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить *хорий* чумак (Коцюб., І, 1955, 181) [СУМ XI: 126];

дієслова:

Банувати – без додатка і за ким, чим, недок., *діал*. Сумувати, журитися. – Почав я *банувати*. А найгірше за Марією (Коцюб., І, 1955, 141) [СУМ І: 102];

Виповнювати – 2. *діал*. Виконувати що-небудь. І він трохи стих, міркуючи, як би *виповнити* свій замір (Коцюб., І, 1955, 442) [СУМ І: 456];

Витручувати – діал. 1. Виганяти. Недарма ж жінка та діти *витрутили* тебе з хати! (Коцюб., III, 1956, 9) [СУМ І: 520];

Відказуватися – діал. Відмовлятися. – *Відказатися*, віддати дитину назад якось ніяково... Сам просив, щоб дали (Коцюб., І, 1955, 440) [СУМ І: 520];

Закасуватися – діал. Підкочувати, підгортати па собі одежу, щоб не забруднити, не замочити. Пропало сіно! Маланка *закасалась* та лізе в воду (Коцюб., II, 1955, 47) [СУМ III: 140];

Закоришматися – діал. Заворушитися. Дитина *закоришмалась* на руках у Домни, запхикала чогось, прокинувшись (Коцюб., І, 1955, 123) [СУМ III: 160];

Затрембітати – діал. Заграти (на трембіті). – Вилізу на копицю та й си подивлю [подивлюся] в гори на полонинку, а ти мені *затрембітай*... (Коцюб., II, 1955, 316) [СУМ III: 358];

Злягати – діал. Розродитися. Саме напровесні Настя *злягла*: знайшлось хлопчатко (Коцюб., І, 1955, 75) [СУМ III: 608];

Кляснути – діал. Однокр. до кляскати (плескати). Кляснуло хлоп'я в долоні й так погоже, весело засміялось (Коцюб., І, 1955, 460) [СУМ IV: 194];

Мачати – діал. Умочати, мочати. Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він *мачав* ті галки в юшку з квасом (Коцюб., І, 1955, 238) [СУМ IV: 656];

Міститися – 3. *діал.* Публікуватися, друкуватися де-небудь. Уявім собі, що у збірнику *міститься* кілька творів різних авторів і кожен автор пише своїм правописом (Коцюб., III, 1956, 261) [СУМ IV: 750];

Обсуджувати – 2. *діал.* Обговорювати, обмірковувати. Врешті, це діло Ви, мабуть, *обсудите* гурточком, а поклавши, що перекладати, звістіть мене (Коцюб., III, 1956, 121) [СУМ V: 588];

Перейтися – *діал.* Пройтися. Проклята бюрова праця вхопила мене у свої тверді лаби так, що чоловік не щодня має час *перейтися* годинку, хоч від того залежить здоров'я (Коцюб., III, 1956, 277) [СУМ VI: 188];

Пересякатися – *діал.* Просякати. Якось так весь організм *пересякся* ароматами моря, що забуваєш, що ти людина (Коцюб., III, 1956, 358) [СУМ VI: 293];

Пораяти – *діал.* Дати пораду, порадити. – Прийшов роботи чи служби шукати, та нікого не знаю тутечки. *Порайте* мене, дядьку, що тут робити, куди обернутися... (Коцюб., I, 1955, 445) [СУМ VII: 248];

Розгрібати, і *діал. розграбувати* – 1. Розгортати, розкидати що-небудь ногами, руками, лопатою, граблями і т. ін. Як дика кицька пазурами, почала [Маріора] *розграбувати* пальцями землю під кущем (Коцюб., I, 1955, 217) [СУМ VIII: 658];

Сокотити – *діал.* 2. Стерегти. Сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить *сокотити* вогонь, сю полонинську душу (Коцюб., II, 1955 , 329) [СУМ IX: 440];

Стрітити – *діал.* Те саме, що зустрічати. Коли в обідню пору Антін повертався додому, *стрів* несподівано Марту (Коцюб., II, 1955, 298) [СУМ IX: 781];

Стрягнути – *діал.* В'язнути, грузнути. Ноги *стрягли* у снігових заметах (Коцюб., I, 1955, 31) [СУМ IX: 797];

Урадувати (*врадувати*) – *діал.* Викликати у кого-небудь почуття радості. Остап розплющив очі. Це так *врадувало* стару циганку, що вона забелькотала щось жваво (Коцюб., I, 1955, 370) [СУМ X: 472];

Чинити[1] – 3. *діал*. Приводити, народжувати; відкладати яйця. Почав [Юра] розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка *чинила* по двоє... (Коцюб., II, 1955, 338) [СУМ XI: 326];

прислівники:

Верхами – 2. *діал*. Зверху, нагорі. Долиною сльози, *верхами* глум (Коцюб., II, 1955, 41) [СУМ I: 335];

Гвалтом – *діал*. Разом, гуртом. *Гвалтом* прохали на обід (Коцюб., III, 1956, 152) [СУМ II: 43];

Мирно[2] – *діал.* Людно, багатолюдно. В невеличкій хаті стало *мирно*, аж тісно (Коцюб., I, 1955, 44) [СУМ IV: 714];

Наверха – *діал*. Наверху, зверху. Жовті вушка од рудих черевиків теліпалися *наверха*, як свинячі вуха (Коцюб., I, 1955, 319) [СУМ V: 29];

Разно – *діал*. Дружно. *Разно* бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки (Коцюб., I, 1955, 80) [СУМ VIII: 440];

Файно – *діал*. 1. Присл. до файний. – *Файно* голосить... – кивали головами старі сусідки (Коцюб., II, 1955, 352) [СУМ X: 551];

займенники та числівники:

Обі – *діал*. Обидві. Встаю вже пізно, біжу не одягнений до вікна і одчиняю *обі* половинки (Коцюб., II, 1955, 408) [СУМ V: 501];

Осей – *діал*. Оцей. – Осі руки, панове, всіх нас годують (Коцюб., II, 1955, 251) [СУМ V: 758];

службові слова та вигуки:

А – сполучник V. єднальний, *діал*. Має значення спол. «і». Несімо прапор справи нашої в дужих руках *а* будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... (Коцюб., I, 1955, 170) [СУМ I: 2];

Ади, ади-но – виг., *діал*. Уживається при здивуванні або при бажанні звернути чию-небудь увагу на щось; дивись, дивись-но. Почала [дівчинка] шукати щось за пазухою. Витягла врешті довгий цукерок. – *Ади*! (Коцюб., II, 1955, 311) [СУМ I: 20];

Іно (йно) – *діал*. 2. спол. Тільки, як тільки. Завтра, *іно* розвидниться, встане Харитя, нагодує маму.., візьме серп і піде в поле (Коцюб., І, 1955, 15) [СУМ IV: 32];

Падко – *діал*.: Падку [мій]! – вигук, який виражає здивування, радість, переляк, злість і т. ін. *Падку* мій! Таж то аж наверх лізти, гей! – жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом (Коцюб., І, 1955, 345) [СУМ VI: 13];

Си – част., *діал*. Ся. – Я си обую файно та й буду дівка... (Коцюб., ІІ, 1955, 311) [СУМ IX: 152];

Ци[2] – част., *діал*. Чи. – Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого? (Коцюб., ІІ, 1955, 342) [СУМ XI: 205].

Констатуємо, що у СУМі десятки лексем із позначкою *діал*. пояснено за допомогою ілюстративного матеріалу лише з творів М. М. Коцюбинського:

Безвстидний – *діал*. Безстидний, безсоромний. *Безвстидна*! Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! (Коцюб., ІІ, 1955, 333) [СУМ І: 123];

Безвстидник – *діал*. Безстидник, безсоромник. – *Безвстиднику*.. Мило надула [Марічка] губи і так лукаво поглядала на нього [Івана] (Коцюб., ІІ, 1955, 346) [СУМ І: 123];

Безпальчий – *діал*. Безпалий. Його [Андрія Волика] брали за руку і уважно роздивлялись *безпальчий* цурпалок, наче бачили вперше (Коцюб., ІІ, 1955, 85) [СУМ І: 137];

Безслихи – *діал*. Глушина. А там, по суворих диких верхах, десь… в *безслихах* гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись (Коцюб., ІІ, 1955, 322) [СУМ І: 146];

Бербениця – *діал*. Діжечка, барило. Гості набирали у *бербениці* бриндзи та… знову спускались в долини (Коцюб., ІІ, 1955, 327) [СУМ І: 157];

Богобійний – *діал*. Богобоязливий. З цим *богобійним* різником, що наскрізь пропахся овечим лоєм, старий Хаджі вічно мав справи (Коцюб., І, 1955, 287) [СУМ І: 209];

Бомбаковий – діал. Бавовняний. Зробивши в хаті лад, Маріора перед дзеркалом обсмикнула рівні широкі рукави тонкої *бомбакової* сорочки (Коцюб., І, 1955, 187) [СУМ І: 216];

Будз – діал. Свіжий овечий сир. З подри [полиці під дахом], де сохнуть великі круглі боханці *будзу*, повіває на ватага вітер (Коцюб., ІІ, 1955, 324) [СУМ І: 247];

Буцматий – діал. Повнощокий, повновидий. Я гадав собі, що повернете з Криворівні таким буцматим та здоровим, а Ви... ще гірше кашляєте... (Коцюб., ІІІ, 1956, 278) [СУМ І: 268];

Виладновувати – 2. *діал.* Вивантажувати що-небудь звідкись. Викопували [циганки] зі смітників брудні й подерті ганчірки і *виладновували* увечері з гарби, силу різнорідних речей (Коцюб., І, 1955, 371) [СУМ І: 419];

Витривати – діал. Витримати. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи *витриває* (Коцюб., І, 1955, 46) [СУМ І: 518];

Гемзити – безос, *діал.* Мрячити, імжити. – Пам'ятаю, – поганий був ранок: туман наліг па землю, *гемзило* (Коцюб., І, 1955, 141) [СУМ ІІ: 43];

Горгоші – діал. Плечі. – Клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на *горгоші* з вашою торбою разом (Коцюб., І, 1955, 348) [СУМ ІІ: 126];

З'їдливий – діал. В'їдливий. Мама його, була страшно вередлива, злослива, з'їдлива (Коцюб., І, 1955, 465) [СУМ ІІІ: 582];

Заневиднітися – безос., *діал.* Стемніти, посутеніти. Вечір насунувся над землею. Вже добре *заневиднілось*, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки (Коцюб., І, 1955, 69) [СУМ ІІІ: 227];

Запукати – діал. Застукати. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки *запукай* до них – і обізветься голос, що там жив (Коцюб., ІІ, 1955, 325) [СУМ ІІІ: 283];

Зграсований – діал. Дієпр. пас. мин. ч. до зграсувати; // у знач, прикм. Разно посувається вперед військо, лишаючи за собою голу *зграсовану* землю (Коцюб., І, 1955, 226) [СУМ ІІІ: 523];

Згучати – діал. Звучати. – Коли старостів пришлеш? – Голос Гашіци *згучав* різко, суворо (Коцюб., І, 1955, 248) [СУМ ІІІ: 527];

Куня – діал. Волоть очерету. Цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; *куня* стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці (Коцюб., І, 1955, 373) [СУМ IV: 400];

Лабуштан – діал. Тоя. В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним цвітом та синів *лабуштан* низкою черевиків, жалібно кумкали жаби (Коцюб., ІІ, 1955, 313) [СУМ IV: 428];

Любас – діал. Коханець. Прилюдно цілувалася і обіймалася [Палагна] з ним, не криючись навіть, що має *любаса* (Коцюб., ІІ, 1955, 342) [СУМ IV: 561];

Матриган – діал. Беладонна. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, *матриган* і підойму (Коцюб., ІІ, 1955, 307) [СУМ IV: 652];

Струнка – 2. *діал.* Відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець. Вже третю добу сів на полонині дрібний мачкатий дощик. Тільки і спочинку було, що під дашком у *струнці* під час доїння (Коцюб., ІІ, 1955, 323) [СУМ IX: 793].

Трапляється у текстах творів М. М. Коцюбинського лексика, не зафіксована у СУМі, наприклад: *імбрик* – ‘казанок’, *кічка* – ‘закручена гулею жіноча коса’, *клак* – ‘своєрідні вечорниці’, *ковал* – ‘дуже довга сопілка’, *косор* – ‘садовий ніж’, *котвиця* – ‘якір’ (окремої словникової статті на слово *котвиця* у СУМі немає, однак у словниковій статті до слова *кидати* зі значенням *опускати, занурювати* (у рідину) подано приклад-ілюстрацію, узяту з творів М. М. Коцюбинського: Їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю (Коцюб., І, 1955, 390) [СУМ IV: 147]), *куфа* – ‘дерев’яне відро’, *магала* – ‘куток, околиця, район села’, *попільжити* – ‘виявити увагу до чиїх-небудь потреб, допомогти комусь’ та ін.

Висновки до розділу 5

Важливу роль у лексичній нормалізації української мови кінця XIX ст. відіграли словники. Серед них насамперед виділяємо “Словарь малорусскаго нарѣчія” А.С. Афанасьєва-Чужбинського, “Опытъ южнорусскаго словаря” К. Шейковского, “Опытъ русско-украинскаго словаря” М. Левченко, “Словарь російсько-український” М. Уманця і А. Спілки. Для лексикографів кінця XIX – поч. XX ст. ці словники слугували джерелом для укладання як перекладних, так і тлумачних словників, а для мовознавців вони й досі можуть слугувати джерелом діалектологічних досліджень.

“Словарь української мови” – підсумок роботи кількох поколінь українських лексикографів, мовознавців, фольклористів, письменників – з повним правом називають Словником Грінченка. Ця праця посідає гідне місце серед відомих лексиконів слов’янських мов XIX і початку XX ст. – поряд зі словниками В. Даля в російській, С. Лінде в польській, В. Караджича в сербській, Й. Юнгмана в чеській, Н. Герова в болгарській мовах.

У словниках української мови, починаючи з другої половини XIX ст. і до сьогодні, є покликання на твори письменників-подолян: С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського. Лексика, якою вони послуговувалися, як правило, загальнонародна, кодифікована словниками і довідниками, хоч частина таких лексичних одиць подана у СУМ із різними ремарками: *розм.*, *рідко*, *діал.*, *заст.* тощо. Частина лексичних одиць не кодифікована і побутує лише в усному мовленні.

ВИСНОВКИ

Вивчення мовно-культурного ареалу Поділля кінця XIX – початку XX ст. у перспективі розвитку української літературної мови, формування її норм показало, що цей ареал у континуумі України об'єднував високорозвинену народну словесність, багаті народні діалекти у їх тісних зв'язках із діалектним суміжжям (буковинським, волинським, середньонаддніпрянським, степовим), мав значні успіхи в індивідуальній мовотворчості багатьох письменників, учених, священників, учителів. Традиції навчальних і культурних закладів Поділля щодо вивчення, збереження та пропагування мовотворчих зразків подолян продовжили письменники, творчість яких закорінена в рідномовний ареал. Цей тісний зв'язок індивідуальної творчості з рідним довкіллям слугував письменникам джерелом інформації у розв'язанні практичних питань мовокористування, виборі відповідних мовних засобів.

Закономірними були створення історико-етнографічних, фольклористичних описів Поділля, підготування лексиконів як регіональних, так і загальномовних. Прикметно, що одним із перших в Україні словників був "Словничок провінціалізмів подільських" А. Кремера, а фольклорно-етнографічні записи Поділля були і досі залишаються важливим джерелом дослідження мовотворчої культури краю та подільських говірок зокрема (записи К. В. Шейковського, А. І. Димінського, К. В. Широцького, С. В. Руданського, А. П. Свидницького та ін.). Встановлено, що частина зафіксованих у джерелах цих авторів локальних мовних рис збережена на Поділлі й досі, що підтверджують зібрання текстів сучасного діалектного мовлення Поділля та фразеологія цієї території.

Етнографічні та фольклорні матеріали, у яких збережно живе народне мовлення, де подано зразки народної мовотворчості, є важливим джерелом і запорукою утвердження української мови.

Джерельною базою дослідження народного мовлення Поділля кінця XIX – початку XX ст. є словники того періоду, що відіграли важливу роль у

лексичному внормуванні української літературної мови і досі мають значення великих і цінних довідників – збірок матеріалів лексики живої народної мови другої половини XIX ст. Слова, зафіксовані на території Поділля, у лексикографічних працях подано з ремаркою *Под*. (подільське). Важливий матеріал для істориків мови та діалектологів містить як українська реєстрова частина словників, так й ілюстративна. У них зафіксовано такі визначальні риси подільського говору: а) широке вживання іменникових утворень із суфіксом *-иск-(-о)* / *-иськ-(-о*) відповідно до утворень із суфіксом *-ишч-(-е)*; б) форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [*е*] на [*а*]; в) у слові *цілувати* [*і*] внаслідок асиміляції до [*у*] в наступному складі переходить в [*у*]; г) діалектні форми займенників *мя, тя, ся*; д) діалектне чергування [*е*] з [*і*]; е) діалектні форми числівників; ж) вставні [*л*], [*н*] після губних; ж) утворення із суфіксами *-ішч-, -ч-*.

У вивченні говіркового мовлення подолян цінність мають праці, у яких подано його опис. Уже тоді мовознавці усвідомлювали евристичну цінність зв’язних текстів – зразків діалектного мовлення, а тому деякі з них подавали після словника говірки також записані фрагменти живого мовлення, використовуючи фонетичну транскрипцію.

З’ясування ролі окремого ареалу у формуванні української літературної мови необхідно реалізувати насамперед у контексті історії мови, у найтісніших зв’язках ідіолекту з широким мовним і культурним оточенням автора в опорі на всю його писемну спадщину (художні твори, епістолярій, етнографічні, фольклорні та діалектні записи письменника). Таке широке інформаційне тло забезпечує об’єктивний і переконливий аналіз чинників та етапів розвитку української літературної мови.

Методологічною засадою роботи є увага до автографів і першодруків, що виявилося випраданим і результативним у дослідженні.

Аналіз автографів С. В. Руданського уможливив висновок про те, що: а) рукописні тексти є надійним джерелом вивчення ідіолекту автора, його реального внеску в розбудову літературного стандарту; б) автографи

відбивають низку діалектних рис різних структурних рівнів (фонетичного, граматичного, лексичного, фразеологічного), які як константа є маркерами діалектного простору Поділля, збережені дотепер у мовленні подолян; в) за творами цього автора можна скласти список рис, важливих для розуміння специфіки подільського діалекту на тлі інших діалектів (суфікс *-ішч-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників; суфікс *-ан* у дієприкметниках; флексія *-а* в род. відм. іменників II відміни одн.; паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни род. відм. одн. (*смерти – смерті*), у вживанні флексії *-е / -и* у слові *люди* (*люде – люди*); впливом рідномовного оточення зумовлені форми з усіченим закінченням з опущеним [*ї*] у дав. і місц. відм. одн. прикметників та неособових займенників жін. р.; функціонування закінчення *-ів* у формі род. відм. множ.; використання займенникових форм *мня* / *мя*, *тя* у значенні *мене*, *тебе*; *ми – мені*).

А. П. Свидницький привніс у загальний портрет Поділля чимало рис, які є діалектними, використавши їх у мові автора і дійових осіб. Важливо, що письменник інкрустував українськими словами та регіоналізмами і російськомовні твори, передаючи місцевий колорит, подільську належність героїв. Тісний зв’язок тексту “Люборацьких” із мовою “подільської говірки” засвідчило дослідження рукописів А. П. Свидницького: вся його літературна спадщина пройнята великою кількістю подільських діалектних елементів, що, однак, не створює відчутного протиставлення з тогочасним узусом літературної мови.

Мова оповідань класика української літератури М. М. Коцюбинського хоч і внормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетико-морфологічних – і в мові автора, і в мові персонажів ужито чимало слів, характерних для подільського говору. У ранніх творах письменника спостерігаємо: перехід [*і*] унаслідок асиміляції до [*у*]: *цілувати – цюлювати*; уживання [*и*] на початку слів; випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*; стверділий кінцевий [*т’*] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос.

множ. наказового способу; наявність вставних приголосних [*л*], [*н*] після губних; твердість приголосного [*р*] перед голосними; стягнення подвоєних приголосних; уживання прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-*, *-ішч-* та *-ч-* для вираження вищого і найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*; дієприкметниковий суфікс *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*; поширеність флексії *-е* у слові *люде*; відсутність чергування [*д*], [*т*], [*з*], [*с*] із відповідними шиплячими; форма орудн. від. одн. іменників на *-ом (-ём, -ем)*; наявність флексії *-и* у формі род. відм. одн. іменників III відміни; форми минулого часу із залишками колишнього перфекта. У цих творах М. М. Коцюбинського діалектизмів значно більше, ніж у пізніших оповіданнях. Це зумовлено тим, що письменник усвідомлював їхню локальність.

У повісті “Тіні забутих предків” спостерігаємо поєднання особливостей різних говорів, зокрема подільського, який був рідним для М. М. Коцюбинського, й гуцульського, що його автор використовував як стилістичний засіб вираження.

Не позбавлений діалектних рис і епістолярій письменника, хоча увесь його творчий доробок, як засвідчують рукописи та першодруки, виявляє загалом високий рівень унормованості української літературної мови.

Зіставлення рукописної спадщини з пожиттєвими виданнями переконує, що автографи, у яких зафіксовані діалектні риси, мають надзвичайно важливе значення у дослідженні їхнього ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше творах ці риси знівельовано. Вивчення мови творів письменників-подолян за автентичними текстами, а не за творами різних років видання, уможливило розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови: вживання стверділого кінцевого [*т’*]; неподовження приголосних в іменниках середн. р. II відміни в позиції після голосних перед давнім закінченням *-ьје*; прикметниково-прислівникового суфікса *-ійш-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння та ін.

С. В. Руданський, А. П. Свидницький та М. М. Коцюбинський уводили в тексти своїх творів слова рідного для них подільського говору. У словниках української мови, із другої половини XIX ст. і до сьогодні, є покликання на їхні твори. Частина лексики, якою вони послуговувалися, кодифікована у словниках та довідниках і стала загальновживаною, інша – належить до історичного фонду, третя зафіксована як діалектна, а четверта в сучасних тлумачних словниках узагалі не подана і побутує лише в усному мовленні.

Отже, мовотворчість провідних письменників, діяльність збирачів і дослідників народної мови й традиційної культури Поділля, орієнтуючись на єдину загальноукраїнську літературну мову як запоруку її дальшого розвитку, зберігали з рідним довкіллям тісні зв’язки упродовж усього творчого життя. Підтримування висхідного розвитку єдиної української літературної мови, поповнення багатьма локальними елементами її структури – це реальний внесок Поділля, його чільних представників у збереження і розвиток української мови.

Список використаних джерел

Література:

1. Абрамов: Абрамов І.С. К вопросу об этнографических трудах Степана Руданского (По вопросу вновь найденого сборника С. Руданского “Копа пісень” 1862. Автограф. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд. 63, № 9.
2. Авксентьєв 1983: Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. Харків, 1983. 137 с.
3. Андрусяк 2008: Андрусяк І. М. З глибини. *Коцюбинський Михайло. Вибрані твори* / упоряд. текстів та передмова І. М. Андрусяка. Харків : Видавництво “Ранок”, 2008. 336 с. (Українські класики).
4. Антонович 1886: В. [Антонович В. Б.] До біографії А. П. Свидницького. Зоря, 1886. С. 195.
5. Афанасьєв-Чужбинський 1855: Афанасьєв-Чужбинський А. С. Словарь малорусскаго нарѣчія, составленный А. Афанасьевымъ-Чужбинским. Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности. СПб., 1855. Т. IV. С. 1–176.
6. Афанасьєв-Чужбинський 1891: Поездка въ Южную Россію. Очерки Днѣпра / А. С. Афанасьевъ (Чужбинскій). СПб., 1891. Т. VII. 454 с.
7. Баженов 1993: Баженов Л. В. Поділля в працях краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам’янець-Подільський, 1993. 480 с.
8. Бевзенко 1960: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обласне товариство, 1960. 416 с.
9. Бевзенко 1980: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища шк., 1980. 246 с.
10. Безпалько 1962: Безпалько О. П. Історична граматика української мови: підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних

інститутів УРСР / Безпалько О. П. та ін. Київ : Радянська школа, 1962. 508 с.

11. Березовська 2010: Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
12. Білецький 1960: Білецький О. І. Від давнини до сучасності : зб. праць з питань української літератури. Київ, 1960. 455 с.
13. Білодід 1964: Білодід І. К., Ващенко В. С. Фольклорний компонент основи художньо-естетичних засобів мови. *Про культуру мови*. Київ, 1964. С. 176–188.
14. Білодід 1958: Білодід І. К. Мова творів М. Коцюбинського. *Курс історії української літературної мови* / за ред. І. К. Білодіда. Т.1 : Дожовтневий період. Київ, 1958. 596 с.
15. Білоноженко 1993: Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.
16. Богдан 1964: Богдан М. М. Мова новели М. Коцюбинського “Коні не винні”. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 9. С. 22–25.
17. Бойко 2008: Бойко Л., Микитів Г. Діалектизми в мовній тканині роману Ю. Андруховича “Рекреації”. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. Вип. XIX-XX. С. 59–61.
18. Болтарович 1976: Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. Київ, 1976. 138 с.
19. Брилінський 1991: Брилінський Д. М. Словник подільських говірок. Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. 116 с.
20. Булаховський 1949: Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них. *Наукові записки КДУ*. Київ, 1949. Вип. 2. Т. 5. 1949.

21. Вагилевич 1845: Грамматика Ѧзыка малорꙋского въ Галиціи сочиненнѧ Іваномъ Вагилевичемъ. Львів, 1845. 183 с.

22. Вакк 1964: Вакк Ф. О соматической фразеологии в современ-ном эстонском литературном языке: автореф. дисс. … к. филол. н. Таллинн, 1964. 29 с.

23. Винокур 1990: Нариси історії Поділля: на допомогу вчителеві / І. С. Винокур, Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк [та ін.]. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 328 с.

24. Возняк 1927: Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського. *Життя і Революція*. Київ, 1927. Ч. 5. С. 239.

25. Войцехович 1823: Войцехович І. Собраніе словъ Малороссій-скаго нарѣчія. *Труды Общества любителей россійской словесности при Императорскомъ Московскомъ университетѣ*. Москва, 1823. Ч. 3. С. 284–326.

26. Волощук 1973: Волощук Р. Г. Особливості синонімічного ряду з опорними словами *іти – ходити* в українських народних піснях Наддніпрянщини. *Исследования по русскому и украинскому языкам*. Днепропетровск, 1973. С. 90–94.

27. Галич 2006: Галич В. М. Поетика публіцистичного тексту (на матеріалі творчості Олеся Гончара) : навч. посіб. Київ : Шлях, 2006. 200 с.

28. Ганенко 1886: Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву). Степ. Херсонский беллетрестический сборник. Херсон 1886. Санкт-Петербург : тип. В. С. Балашева, 1886. С. 136–159.

29. Гатцук 1862: Гатцук Ал. Опыт южнорусского словаря К. Шейковского. *Основа*. 1862. № 7. С. 71.

30. Герасименко 1959: Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1959. 134 с.

31. Герасименко 1985: Герасименко В. Я. Степан Руданський. Життя і творчість. Київ : Наукова думка, 1985. 179 с.

32. Глуховцева 2005: Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 592 с.

33. Гнатишак М.: Гнатишак М. Л. Артизм творів Степана Руданського. *Рідна мова*. 1935. №1. С. 15–20; №2. С. 59–64; №3. С. 102–106; №4. С. 155–158; №5. С. 210–214; №6. С. 249–254; №8. С. 346–352; № 9. С. 408–410; №10. С. 437–442; №11. С. 489–492.

34. Гнатюк 2010 : Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ : ВПЦ “Київський університет”, 2010. 446 с.

35. Головацький 1849: Головацький Я. Розправа о язиці южноруськім і єго нарічіях. URL : http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/G/ GolovackyjJ /Statti/RozpravaOJazyciJuzhnoruskim.html

36. Голоскевич 1910: Голоскевич Г. К. Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН.* 1910. Т. 14. Кн. 4. С. 106–131.

37. Голубовська 2004: Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. 2-е вид., випр. і доп. Київ : Логос, 2004. 284 с.

38. Горбач 1966: Горбач О. Арґо українських школярів і студентів. *Наукові Записки Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1966. № 8. С. 3–55.

39. Гороф’янюк 2011: Гороф’янюк І. В. До питання історії вивчення подільського говору. *Лінгвістичні читання* : зб. наук. статей / відп. ред. О. А. Павлушенко. Вінниця : «Ландо ЛТД», 2011. Вип. 4. С. 186–199.

40. Гороф’янюк 2013: Подільський говір : бібліографічний покажчик / уклад. І. В. Гороф’янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. 141 с.

41. Горецький 1963: Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ : Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Вид-во АН УРСР, 1963. 244 с.

42. Гримашевич 2002: Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття східнополіських і суміжних говірок. Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. 184 с.

43. Грица 2002: Грица С. Й. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. Київ–Тернопіль, Астон, 2002. 236 с.

44. Грицак 1930: Грицак Є. М. Говірка села Могильної Гайсинського повіту на Поділлі. *Зап. наук. т-ва ім. Шевченка*. Львів, 1930. Т. 99. С. 323–333.

45. Гриценко 1990: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. І. Г. Матвіяс. Київ : Наукова думка, 1990. 272 с.

46. Гриценко 1994: Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору. *Поділля. Історико-етнографічне дослідження* / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. С. 74–81.

47. Гриценко 2007: Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст. *Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка* : зб. наук. пр., присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В. Г. Скляренко. Київ, 2007. С. 16–43.

48. Гриценко 2014: Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст*. Київ, 2014. С. 145–154.

49. Грицюта 1988: Грицюта М. С. Примітки. *Михайло Коцюбинський*. Твори в 2 т. / упоряд. і приміт. М. С. Грицюти; вступ. ст. Н. Л. Калениченко. Київ : Наук. думка, 1988. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). Т. 1. С. 513–572.

50. Грицюта 1958: Грицюта М. С. Фольклорна основа повісті М. М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”. *Радянське літературознавство*. 1958. № 1. С. 59–73.

51. Гульдман 1893: Гульдман В. К. Населенныя мѣста Подольской губернии: (алфавитный перечень населенныхъ пунктов губерніи, съ указаніемъ нѣкоторыхъ справочныхъ о нихъ свѣдѣній). Каменецъ-Подольскій, 1893. 636 с.

52. Ґрещук 2007: Ґрещук В. В. Гуцульські діалектні риси в мові повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. Вип. XV-XVIII. С. 520–524.

53. Ґрещук 2009: Ґрещук В. В. Гуцульський говір в українській художній мові XIX – I пол. XX ст. : автореф. дис… канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2009. 20 с.

54. Давидова 1963: Давидова О. Г. Лексичні діалектизми як складовий елемент стилістичної системи повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”. *Тези доповідей і повідомлень четвертої республіканської наукової конференції з питань творчості М. М. Коцюбинського*. Дніпропетровськ, 1963. С. 87–88.

55. Даль 1955а: Даль В. И. Напутное слово / Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва, 1955. Т. I. (А–З). С. XIII–XXIX.

56. Даль 1955б: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва : Государственное издательство иностранных и научных словарей, 1955. Т. I–IV.

57. Данюк 2004: Данюк Н. А. Творчість Анатолія Свидницького у розвитку суспільно-політичної та літературної думки України другої половини XIX ст. : дис... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2004. 222 с.

58. Дашкевич 1889: Дашкевич Н. П. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія”. *Записки императ. Академіи Наукъ*. Санкт-Петербург, 1889. Т. 59. С. 37–301.

59. Дей 1973: Дей О. І. Автограф “Слов’янських пісень...” З. Доленги-Ходаковського – знайдено. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1973. № 1. С. 91–94.

60. Дей 1975: Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. Київ,1975. 272 с.

61. Дзендзелівський 1966: Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). Ужгород, 1966. 36 с.

62. Дзендзелівський 1996: Дзендзелівський Й. О. Український бурсацько-семінарський жаргон середини XIX ст. *Українське і слов’янське мовознавство* : зб. праць. Львів, 1996. 520 с.

63. Доманицький 1907: Доманицький В. М. Критичний розслід над текстом “Кобзаря”. Київ, 1907. 365 с.

64. Дорошенко 1909: Дорошенко Д. Словарь української мови. Рада. 1909. 2 серпня. С. 20–27.

65. Дорошенко 1951: Дорошенко К. П. Мова і стиль повісті “Фата моргана” М. Коцюбинського. Київ, 1951. 48 с.

66. Доценко 1958: Доценко П. П. Мова творів А. Свидницького. *Курс історії української літературної мови* / за ред. І. К. Білодіда. Т.1: Дожовтневий період. Київ, 1958. С. 413–423.

67. Драгоманов 1876: Малорускія народныя преданія и разсказы. Сводъ Михаила Драгоманова. Изданіе Юго-Западного Отдѣла императорского Русскаго Географическаго Общества. Київ, 1876. 436 с.

68. Драгоманов 1906: Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і инших. 1881–1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906. 260 с.

69. Драгоманов 1863: Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) / Драгоманов М. *Вибрані праці* : у 3 т., 4 кн. / редкол. :

В. П. Андрущенко (голова) та ін. Київ : Знання України, 2006. Т. 1. Кн. 1. Історія. Педагогіка. Публіцистика. С. 239–286.

70. Драч 2010: Драч І.Ф. Сонце моє : поезії / упоряд. Є. Пшеничний. Дрогобич : Коло, 2010. 194 с. Серія “Сто поезій”.

71. Дроздовський 1973: Дроздовський В. П. Дослідження стилю М. М. Коцюбинського за рукописною спадщиною. *Мовознавство*. № 4. 1973. С. 70–76.

72. Дурново 1913: Дурново Н. Н. Хрестоматія по малорусской діалектологіи. Пособіе при преподаваніи русскаго языка въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ. Москва : Синодальная Типография, 1913. 72 с.

73. Єрмоленко 1987: Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ : Наукова думка, 1987. 245 с.

74. Єрмоленко 2000: Єрмоленко С. Я. Розмовна лексика. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 521–522.

75. Єрмоленко 2004: Єрмоленко С. Я. Мова фольклору. *Українська мова. Енциклопедія.* 2-ге вид., випр. і доп. / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 353–354.

76. Єрмоленко 2009: Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури у творах Степана Руданського. *У вимірах слова. Зб. наук. праць (до ювілею проф. кафедри української мови Л. Г. Савченко).* Харків, 2009. С. 15–21.

77. Єрмоленко 2013: Єрмоленко С. Етнокультурний і соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 6 – 15.

78. Єфремов 1925: Єфремов С. О. Передмова. Свидницький А. *Люборацькі*. Київ : Час, 1925. С. 4.

79. Єфремов 1926: Єфремов С. О. Самотній співець. Вступна промова. *Збірник Історико-філологічного Відділу*. Київ, 1926. Вип. І. № 19. С. 1–7.

80. Єфремов 1975: Лист С. Єфремова до Є. Чикаленка від 26.11.1928 р. / Міяковський В. *Листи С.О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка*. *Український історик*. 1975. №3–4. С. 112–119.

81. Єфремов 1995: Єфремов С. О. Історія українського письменства / за ред. М. К. Наєнка. Київ : Феміна, 1995. 688 с.

82. Єфремов 2010: Єфремов С. Василь Доманицький. Біографічна згадка. *Чистому серцем. Пам'яти Василя Доманицького* / перевид. Володимира Мовчана. Ідея перевид., впоряд., редагування Володимира Поліщука. Черкаси : Видавець Ю. Чабаненко, 2010. С. 9–14.

83. Жайворонок 2004: Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. № 5–6. С. 23–35.

84. Жайворонок 2006: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

85. Желехівський 1886: Желехівський Є. І., Недільський С. Малоруско-німецкий словар : у 2 т. Львів, 1886. Т. 1: А-О / уложив : Євгений Желеховський. 1886. VIII + С. 1–590 + 10 с.; Т. 2: П-Я / уложили : Євгений Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886. 632 с.

86. Жилко 1955: Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1955. 315 с.

87. Жилко 1958: Жилко Ф.Т. Говори української мови. Київ, 1958. 172 с.

88. Жовтобрюх 1980: Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Київ : Вища школа, 1980. 319 с.

89. Жовтобрюх 1962а: Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка. *Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. 1962. Вип. 15. Т. 152. С. 44–60.

90. Жовтобрюх 1962б: Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1962. Т. 17. С. 53–67.

91. Жук 1987: Жук Н. Й. Анатолій Свидницький: Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1987. 150 с.

92. Жук 1966: Жук Н. Й. Михайло Коцюбинський. Семінарій. Київ : Радянська школа, 1966. 208 с.

93. Жуков 1986: Жуков, В.П. Русская фразеология. Москва, 1986. 310 с.

94. Закревський 1861: Закревський М. В. Старосвѣтскій бандуриста: [Словарь Малороссійскихъ идіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ съ русскими]. Москва : Въ университетской типографіи, 1861. Кн. 3. С. 247–628.

95. Зеленин 1914–1916: Зеленин Д. К. Описание рукописей Ученого архива имп. Русского географического об-ва. Петербург, 1914–1916. Вып. 1–3.

96. Зеров: Зеров Микола Костянтинович https://uk.wikipedia.org/wiki/Зеров_Микола_Костянтинович

97. Зеров 1990: Зеров М. Твори: у 2-х т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2. 600 с.

98. Зеров 1927: Зеров М. Літературні митарства “Люборацьких” / А. Свидницький. *Люборацькі*. Київ : Книгоспілка, 1927. С. 1–13.

99. Зленко 1968: Зленко Г. Д. Перше, семитомне. *Степанові Руданському.* Одеса : Одеська друкоофсетна фабрика, 1968. С. 86–111.

100. Зубковський 1928: Анатоль Свидницький у Миргороді (із згадок його учнів). *Література. Збірник перший.* Київ : Вид. УАН, 1928. С. 152–157 (спогади І. Зубковського та А. Богаєвського).

101. Іванов 1958: Іванов Л. Д. Деякі мовно-стилістичні особливості повісті М. Коцюбинського “На віру”. *Наукові записки Дніпропетровського ун-ту*. Дніпропетровськ, 1958. Т. 68 : зб. пр. історико-філологічного факультету. Вип. 16: Питання лінгвостилістики та синтаксису. С. 3–10.

102. Іпат. Літопис: Полное собраніе руськихъ лѣтописей изданное по высочайшему повелѣнію археографичеcкогю коммиссіею. Т. 2. III.

Ипатіевская лѣтопись. Санкт-Петербург : Въ типографіи Эдуарда Праца, 1845. 380 с.

103. Калиниченко 1988: Калиниченко Н. Л. Михайло Коцюбинський / Михайло Коцюбинськкий. *Твори : в 2-х т.* / упоряд. і приміт. М. С. Грицюти ; вступ. ст. Н. Л. Калиниченко. Київ : Наук. думка, 1988. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). Т. 1: Повісті та оповідання (1884–1906) / ред. тому М. Т. Яценко. С. 5–32.

104. Капустянський 1924: Капустянський І. До життєпису П. Куліша. Червоний шлях. 1924. Кн. 8–9. – С. 268–285.

105. Карачківський 1929: Карачківський М. Ф. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького: До історії Поділля початку XIX ст. / Михайло Карачківський. *Студії з історії України*. Київ, 1929. С. 96–111.

106. Кирчів 1971: Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ, 1971. 275 с.

107. Коваленко 2009а: Коваленко Б. О. Деякі морфологічні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Studia metodologica.* Вип. 27 : Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті / укл. : Панцьо С. Є., Свистун Н. О. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 89–92.

108. Коваленко 2009б: Коваленко Б. О. Деякі словотвірні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам’янець-Подільського національного університету : вип. 7, у 5-ти т. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т 2. С. 24–25.

109. Коваленко 2009в: Коваленко Б. О. Деякі фонетичні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові*

праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 66–68.

110. Коваленко 2010а: Коваленко Б. О. Діалектна основа повіті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство).* Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. Вип. XXI–XXII. С. 182–186.

111. Коваленко 2010б: Коваленко Б. О. Дослідження мовної манери М. Коцюбинського за рукописною спадщиною (на матеріалі оповідань для дітей). *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 22 (І). С. 349–357.

112. Коваленко 2010в: Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (на матеріалі оповідання "Андрій Соловійко або вченіє світ, а невченіє тьма"). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : ПП Потапов, 2010. Вип. 21. С. 110–112.

113. Коваленко 2011а: Коваленко Б. О. Мовні особливості ранніх оповідань М. Коцюбинського (за матеріалами рукописної спадщини). *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского.* Серия "Филология. Социальные коммуникации". Симферополь : Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2011. Т. 24 (63). № 2. Ч. 2. С. 413–417.

114. Коваленко 2011б: Коваленко Б. О. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. / МОНМС України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 235–241.

115. Коваленко Н. 2011: Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2011. 144 с.

116. Коваленко 2013: Коваленко Б. О. Лексика "Люборацьких" А. Свидницького у "Словарі української мови" Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень :* зб. наук. праць / відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. Вип. 22. С. 7–13.

117. Коваленко 2015: Коваленко Б. О. Лексика співомовок С. Руданського в лексикографічних описах. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. № 26. С. 195–204.

118. Коваленко 2017: Коваленко Б. О. Текстологічне опрацювання рукописів С. Руданського (морфологічний рівень). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. № 28. С. 56–61.

119. Коваль 1978: Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1978. 398 с.

120. Козачук 2002: Козачук Г. О. Діалектизми в сучасній прозі. *Рідне слово*. Вип. 5. Київ : Наук. думка, 2002. С. 52–55.

121. Козуб 1927а: Козуб С. Г. Ранній Коцюбинський (Вінницька доба в житті і творчості М. Коцюбинського). *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1927. Кн. 12. С. 122–138.

122. Козуб 1927б: Козуб С. Г. Ранній Коцюбинський. II. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. 1927. Кн. 15. С. 102–132.

123. Колесник 1965: Колесник Г. М. З творчої лабораторії М. Т. Рильського (Спостереження над авторськими лексико-синонімічними замінами у різних редакціях творів поета). *У майстерні художнього слова*. Київ : Наук. думка, 1965. С. 172–194.

124. Колесник 1971: Колесник П. Й. Степан Руданський. Літературний портрет. Київ : Вид-во художньої літератури “Дніпро”, 1971. 111 с.

125. Коломієць 1988: Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. Київ, 1988. 200 с.

126. Коляда 2012: Коляда І., Кирієнко О. Михайло Коцюбинський. Харків : Фоліо, 2012. 119 с.

127. Кониський 1888: Кониський О. Про Анатоля Свидницького. *Зоря*. 1888. № 7. С. 123–124.

128. Кониський 1901: Кониський О. Анатоль Свыдныцькый / Анатоль Свыдныцькый. *Люборацьки. Симейна хроника*. Київ : Друкарня Петра Барського, 1901. С. I–VII.

129. Кононенко 1996: Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ : Плай, 1996. 272 с.

130. Кононенко 1999: Кононенко П., Кононенко Т. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. Київ : Наша наука і культура, 1999. 168 с.

131. Кононенко 2002: Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : зб. ст. Київ – Івано-Франківськ, 2002. 460 с.

132. Коробчинська 1963: Коробчинська Л. А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках. *Лексикографічний бюлетень*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. Вип. IX. С. 41–54.

133. Коробчинська 1968: Коробчинська Л. А. Лексика розмовної мови. Питання мовної культури. Київ : Наук. думка, 1968. Вип. 2. С. 3–11.

134. Корчик 1951: Корчик О. Л. Вивчення мови повісті “Fata morgana”. *Література в школі.* 1951. № 5. С. 50–55.

135. Коряк 1928: Коряк В. Д. Українська література. Конспект. Київ : Держлітвидав України, 1928. 220 с.

136. Коряк 1929: Коряк В. Д. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. Київ : Держлітвидав України, 1929. 540 с.

137. Космеда 2015: Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців / за наук. ред. Т. А. Космеди. Харків–Познань–Дрогобич : Коло, 2015. 312 с.

138. Котляревський 1798: Собраніе Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ / Іван Котляревський. *Малороссійская енеида въ трехъ частяхъ*. Санкт-Петербург, 1798. С. 1–24.

139. Коцюбинський : Коцюбинський Михайло Михайлович. https://uk.wikipedia.org/wiki/Коцюбинський_Михайло_Михайлович

140. Коцюбинський 1938: Коцюбинський М. Листи М. М. Ко-цюбинського до О. І. Аплаксіної / передм. й упор. І. І. Стебуна / М. Коцюбинський. Київ : Вид-во АН УРСР, 1938. 3421 с.

141. Коцюбинський 1950: Коцюбинський М. Листи до Панаса Мирного / Михайло Коцюбинський. *Вибрані твори в двох томах*. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1950. Т. 2. С. 441–447.

142. Коцюбинський 1985: Коцюбинський М. М. Твори : в 4-х т / упоряд. і приміт. М. Грицюти. Київ : Дніпро, 1985. Т. 4. 335 с.

143. Коцюбинський 1988: Коцюбинський М. М. Твори : в 2-х т. / упоряд. і приміт. М. С. Грицюти ; вступ. ст. Н. Л. Калиниченко. Київ : Наук. думка, 1988. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). Т. 1: Повісті та оповідання (1884–1906) / ред. тому М. Т. Яценко. 584 с.; Т. 2: Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси / упоряд. і приміт. В. А. Зіпи; ред. тому Н. Л. Калениченко. 496 с.

144. Коцюбинський 2007: Коцюбинський М. М. Листи до дружини / Михайло Коцюбинський. *Я так поріднився з тобою…* / упоряд. О. Єрмоленко та ін. Київ : Ярославів Вал, 2007. 392 с.

145. Кочеваткин 2001: Кочеваткин А.М. Соматическая лексика эрзянского языка : Учебное пособие. Саранск, 2001. 208 с.

146. Кримська 2008: Кримська О. Фонди Хмельницького обласного державного архіву – важливе джерело для вивчення землеволодінь міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. *Питання історії України* : зб. наук. праць Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2008. Т. 11. С. 21–215.

147. Кримський 1926: Кримський А. Ю., Левченко М. Знадоби до життєпису Степана Руданського (1833–1873). *Збірник Історико-філологічного Відділу*. Київ, 1926. Вип. І. № 19. С. 1–23.

148. Кримський 1926а: Кримський А. Ю., Левченко М. Руданський перед українським читачем XIX в. (1861–1896). *Збірник Історико-філологічного Відділу*. Київ, 1926. Вип. І. № 19. С. 51–244.

149. Кубрякова 1994: Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. Москва, 1994. Т. 53. № 2. С. 3–15.

150. Кумеда 2011: Кумеда О. П. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 247 с.

151. Курило 1928: Курило О. Б. Матеріяли до української діялектології та фольклористики. *Історично-філологічний відділ УАН*. Збірник № 85. Київ, 1928. 135 с.

152. Лазаревскій 1862: Лазаревський Б. О. Извѣстіе о южнорусскомъ словарѣ Г. Шейковскаго. *Основа*. 1862. Березень. С. 57–61.

153. Левченко 1874: Опытъ русско-украинскаго словаря. Составилъ Михаилъ Левченко. Київ, 1874. 188 с.

154. Левченко 1928: Левченко М. З. Знадоби до життєпису подільського етнографа А. І. Димінського (бл. 1826–1897). *З поля фольклористики*

та етнографії : зб. історико-філологічного відділу. Київ : УАН, 1928. Вип. 55[б]. С. 1–91.

155. Луговая 2007: Луговая Н.В. Национально-культурные особенности фразеологических единиц сферы психо-эмоционального состояния человека: дисс. ... канд. філол. наук. Краснодар, 2007. 179 с.
156. Максимович 1827: Максимович М. Словарь. *Малороссійскія пѣсни изданныя М. Максимовичемъ*. Москва : Въ типографіи Августа Семена, при Императорской медико-хирург. академіи, 1827. 211 с.
157. Маленко 2010: Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодернізму) : монографія. Харків, 2010. 488 с.
158. Марчинський 1836: Марчинский В. Сведения о Подольской губернии. *Журнал Министерства внутренних дел*. Санкт-Петербург, 1836. Ч. 22. № 11. С. 166–183.
159. Масальський 1965: Масальський В.І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського. Київ : Радянська школа, 1965. 126 с.
160. Матеріали 1928: Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. Листування І. Франка і М. Драгоманова. *Збірник Історико-філологічного відділу*. Київ, 1928. № 52. Т. І. 510 с.
161. Матвіяс 1988: Матвіяс І. Г., Железняк М. Г. Роль словника Б. Грінченка в процесі взаємодії між літературною мовою і народними говорами. *Борис Грінченко* : тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. Луганськ, 1988. С. 96–97.
162. Матвіяс 1990: Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наукова думка, 1990. 169 с.
163. Матвіяс 1998: Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.
164. Матвіяс 2007а: Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Михайла Коцюбинського. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка* : зб.

наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / відп. ред. Академік НАН України В.Г. Скляренко. Київ, 2007. С. 52–55.

165. Матвіяс 2007б: Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 26–36.

166. Матвіяс 2008: Матвіяс І. Г. Вплив говорів на українську літературну мову. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка* : тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008 р., Київ). Київ : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2008. С. 125–128.

167. Матвіяс 2011: Матвіяс І. Г. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови (словозміна). *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 148–156.

168. Матеріали 2011 : Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. 2: Пісенні жарти з Поділля / уклад. : Коваленко Н. Д., Колотило Т. І., Щегельський В. В. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. 306 с.

169. Матушевський 1902: Матушевський Ф. П. Жертвы переходной эпохи. *Киевская старина*. Киев, 1902. Кн. VII–VIII. С.193–226.

170. Мацько 1982: Мацько Л. І. Мовні засоби образності в новелі М. Коцюбинського "Intermezzo". *Українська мова і література в школі*. 1982. № 10. С. 43–49.

171. Медведєв 1982: Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. Харків, 1982. 231 с.

172. Михальчук 1877: Михальчук К. П. Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край*. Санкт-Перербург, 1877. Т. VII. Вып. 2. С. 453–512.

173. Михальчук 1910: Михальчук К. П., Крымский А. Е. Программа для собирания особенностей малорусских говоров. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1910. Т. IV. 163 с.

174. Михневич 1852: Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича. *Весник русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1852. Кн. I. Ч. VI. С. 23–40.

175. Мишуренко 1969: Мишуренко П. Є. Варіювання структури українських народних прислів'їв у живому мовленні. *Сучасні говори Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ, 1969. С. 50–78.

176. Міщук 1985: Міщук Р. С. Примітки / Свидницький А. П. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і примітки Р. С. Міщука; вступна стаття П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 529–564.

177. Мозер 2012: Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / переклав з німецької Володимир Кам'янець. *Українознавча наукова бібліотека НТШ*. Львів, 2012. Ч. 32. 328 с. (Серія "Історія мови").

178. Москаленко 1964: Москаленко А. А. Правопис першого видання "Кобзаря". *Українська мова і література в шк*олі. 1964. № 3. С. 43–46.

179. Москаленко 1968: Москаленко А. А. Правопис автографів поезій Шевченка. *Збірник праць XV наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1968. С. 163–172.

180. Москаленко 1971: Москаленко А. А. Особливості правопису збірки автографів поезій Шевченка "Три літа". *Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1971. С. 207–212.

181. Москаленко 1958: Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славістів. Одеса : Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського, 1958. 78 с.

182. Москаленко 1961: Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. Київ : Рад. школа, 1961. 163 с.

183. Муромцева 2008: Муромцева О. Г. Мова роману “Люборацькі” Анатолія Свидницького. *З історії української літературної мови. Вибрані праці*. Харків, 2008. С. 47–86.

184. Найрулін 2011: Найрулін А. О. Культурно-історичний і прагмалінгвістичний компоненти в письменницькому епістолярію початку ХХ століття : автореф. дис… канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 21 с.

185. Науменко 1892: Науменко В. Къ вопросу о научномъ изданіи “Кобзаря” Т. Г. Шевченко. *Киевская старина*. 1892. Т. XXVI. С. 314–320.

186. Німчук 1966: Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка / Білецький-Носенко П. П. *Словник української мови*. Київ : Наукова думка, 1966. С. 5–37.

187. Новицький 1980: Новицький О. М. Фольклористична та етнографічна діяльність А. І. Димінського. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 6 (166). С. 38–42.

188. Номис 1993: Українські приказки, прислів’я, і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

189. Огієнко 1924: Огієнко І. І. Український стилістичний словник. Львів, 1924. 496 с.

190. Огієнко 2010: Огієнко І. І. Рідна мова. *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)* / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2010. 436 с.

191. Огієнко 1995: Огієнко І. І. Історія української літературної мови. *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)* / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

192. Огієнко 2003: Огієнко І. І. Тарас Шевченко *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)* / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2003. 432 с., іл.

193. Огоновський 1891: Огоновський О. М. Анатоль Свидницкій. *Історія літератури руской*. Ч. III. 1–2. Вік XIX. Проза. Львів, 1891. С. 529–554.

194. Огоновський 1892: Огоновський О. М. Історія літератури руской. *Зоря*. 1892. Ч. 4. С. 73–81.

195. Оксман 1927: Оксман Е. Г. Новознайдений лист Ст. Руданського 1869 р. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. 1927. Кн. 15. С. 199–200.

196. Олексенко 2012: Олексенко. В. П. Функційно-стилістичні особливості фразеологічних синонімів у романі Ліни Костенко “Маруся Чурай”. Materialy VIII Miedzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji “Europejska nauka XXI powilka – 2012”. Fililigiczne nauki. Przemyśl, 2012. P. 80–89.

197. Отроковський 1915: Отроковський В. М. Малорусскій говоръ села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавскаго уѣзда. *Известия Отделения рус. языка и словесности Акад. наук*. Москва, 1915. Т. 19. С. 30–94.

198. Павловський 1818: Павловський О. П. Краткій малороссійскій словар “Граматики малороссійскаго нарѣчія”. *Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями*. Санкт-Петербург : в типографии В. Плавильщикова, 1818. С. 24–78.

199. Паравійчук 1968: Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський. *Український історичний журнал*. 1968. № 9. С. 87–92.

200. Перевальська 2011: Перевальська М. А. Видатний фоль-клорист і етнограф Поділля. *Pridneprovskiy Scientific Bulletin*, *12* (284). Retrieved from http://rusnauka.com/index. php/rusnauka/ article/view/79397

201. Перерва 2014: Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. Т. І. Загальна частина. 576 с.

202. Петров 1882: Петров Н. И. Антоній Свидницкій. *Историче-ский вестник*. 1882. IX. С. 529–540.

203. Петров 1884: Петров Н. И. Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Киев, 1884. 457+XVc.

204. Пещак 1990: Пещак М. М. Мовно-художнє вираження людяності в оповіданні М. Коцюбинського “Харитя”. *Культура слова*. 1990. Вип. 38. С. 33–36.

205. Пилипенко 2011: Пилипенко Є. М. Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 235 с.

206. Піддубна 2014: Піддубна Н.В. Мовний образ священнослужителя в співомовках Степана Руданського. *Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2014. Вип. 38. С. 160–168.

207. Пільгук 1956: Пільгук І. І. Степан Руданський. Нарис життя і творчості. Київ : Державне вид-во художньої літератури, 1956. 115 с.

208. Піпаш 2005: Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

209. Плющ 1965: Плющ П. П. Мистецтво слова (Мовні особливості “Fata morgana” М. Коцюбинського). *Українська мова і література в школі*. 1965. № 5. С. 21–28.

210. Поважна 1979: Поважна В. М. Анатолій Свидницький. *Історія української літератури другої половини XIX століття.* Київ, 1979. С. 54–72.

211. Поділля 1994: Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. 504 с.

212. Подільська губернія: Подільська губернія. URL : http://uk.wikipedia.org/wiki/ Подільська _губернія

213. Познанський 1886: Познанський Б. С. До біографії А. П. Свидницького. *Зоря*. 1886. № 7. С. 109.

214. Познанський 1913: Познанський Б. С. Воспоминанія. *Украин-ская жизнь*. 1913. № 5. С. 41–52.

215. Поліщук 2010: Поліщук Я. О. І ката, і героя він любив…: Михайло Коцюбинський: літературний портрет. Київ : ВЦ “Академія”, 2010. 304 с. (Серія “Життя і слово”).

216. Поповський 1987: Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття : навч. посіб. Дніпропетровськ, 1987. 84 с.

217. Поповський 1988: Поповський А. М. Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX століття. Дніпропетровськ, 1988. 92 с.

218. Поповський 1989: Поповський А. М. Значення південно-українських степових говорів у формуванні літературно-національної мови. Дніпропетровськ, 1989. 88 с.

219. Поповський 2015: Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2015. 292 с.

220. Порпуліт 2000: Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками) : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Одеса, 2000. 19 с.

221. Потебня 1871: Потебня О. О. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи : соч. А. Потебни. Воронеж : В тип. В. Гольдштейна, 1871. 135 с. Перепеч. из “Филологических записок” 1870 г.

222. Прилипко 2000: Прилипко Н. П. Подільський говір. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 460–461.

223. Приповідки 1901–1910: Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. *Етнографічний збірник.* Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1901–1910.

224. Приходько 2016: Приходько І.М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету*. № 1. Запоріжжя, 2016. С. 203–212.

225. Пчілка 1913: Пчілка Олена. Микола Лисенко (Спогади і думки). *Літературно-науковий вістник*, 1913. Т. 61. Кн. 1. С. 56–73.

226. Ракицька 2009: Ракицька Н. Великий сонцелюб. URL : http://arhiv.orthodoxy.org.ua/node/28412

227. Руданський 1896: Руданський С. В. Вакулині оповідки / Степан Руданський. *Твори* [Впорядкував А. Кримський]. Львів : Вид. В. Лукича, 1896. Т. 2. С. 229–274.

228. Руданський 1968: Степанові Руданському. Одеса : Одеська друкоофсетна фабрика, 1968. 260 с.

229. Руданський: Степан Руданський (1834 – 1873). URL : http: // ababahalamaha.com.ua/uk/%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD

230. Руданський Степан: Руданський Степан Васильович https://uk.wikipedia.org/wiki/Руданський_Степан_Васильович

231. Рудницький 1927: Рудницький Є. М. Діалекти Уманщини (Заг. характеристика). *Гуманщина* : краєзнавчий збірник. Умань, 1927. С. 190–205.

232. Рудченко 1869–1870: Народныя южнорусскія сказки. Издалъ И. Рудченко. Вып.1–2. Київ : Въ типографіи Е. Федорова, 1869–1870.

233. Русанівський 1993: Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3–13.

234. Русанівський 1999: Русанівський В. М. І з Уманщини і з усієї України (народнорозмовне джерело мови Т.Шевченка). *Мовознавство*. 1999. № 2–3. С. 3–10.

235. Русанівський 2001: Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

236. Русанівський 2002: Русанівський В. М. У слові – вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 2002. 240 с.

237. Самійленко 1959: Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка особових займенників у давньоруській та українській мовах. *Питання історичного розвитку української мови :* тези повідомлень міжвузівської наукової конференції (Харківський університет). Харків, 1959. С. 38–42.

238. Свидницький 1861а: Свидницький А. П. Великдень у Подолянъ (По поводу “Быта подолян” Шейковского). *Основа. Южно-русскій літературно-ученый вѣстникъ*. 1861. № 10. С. 43–64.

239. Свидницький 1861б: Свидницький А. П. Великдень у Подолянъ (По поводу “Быта подолян” Шейковского). *Основа. Южно-русскій літературно-ученый вѣстникъ*. 1861. № 11–12. С. 26–71.

240. Свидницький 1869а: Свидницький А. П. Прошлый бытъ православного духовенства. *Киевлянин*. 1869. № 92. 7 серпня; № 93. 9 серпня.

241. Свидницький 1869б: Свидницький А. П. На похоронахъ. *Киевлянин*. 1869. №103. 2 вересня.

242. Свидницький 1869в: Свидницький А. П. Остатки от времён доисторических (Народные предания). *Одесский вестник*. 1869. № 58. 15 березня.

243. Свидницький 1869г: Свидницький А. П. Жебракы. *Киевлянин*. 1869. №133. 11 листопада; № 135. 14 листопада.

244. Свидницький 1869д: Свидницький А. П. Конокрады. *Киевлянин*. 1869. № 121. 14 жовтня.

245. Свидницький 1869е: Свидницький А. П. Пачковозы. *Киевлянин*. 1869. № 120. 11 жовтня.

246. Свидницький 1869є: Свидницький А. П. Туда и обратно. *Киевлянин*. 1870. №140. 24 листопада; № 141. 26 листопада.

247. Свидницький 1869ж: Свидницький А. П. Шинкарь. *Киевлянин*. 1869. №131. 6 листопада.

248. Свидницький 1869з: Свидницький А. П. Два упрямыхъ. *Одесский вестник*. 1869. № 41. 29 березня.

249. Свидницький 1869и: Свидницький А. П. Два упрямыхъ. *Киевлянин*. 1869. № 41. 8 квітня.

250. Свидницький 1869і: Свидницький А. П. За годъ до холеры. *Киевлянин*. 1870. № 26. 28 лютого; № 27. 3 березня; № 28. 5 березня; № 29. 7 березня.

251. Свидницький 1869к: Свидницький А. П. Неразгаданный преступникъ. *Киевлянин*. 1869. № 109. 16 вересня.

252. Свидницький 1869л: Свидницький А. П. Попался въ просакъ. *Киевлянин*. 1869. № 128. 30 жовтня; № 129. 1 листопада.

253. Свидницький 1869м: Свидницький А. П. Хочь зъ мосту та въ воду. *Киевлянин*. 1869. № 14. 29 листопада.

254. Свидницький 1870а: Свидницький А. П. Орендарь. *Киевлянин*. 1870. №72. 18 червня; № 73. 20 червня; № 74. 23 червня.

255. Свидницький 1870б: Свидницький А. П. Гаврусь и Катруся. *Киевлянин*. 1870. № 54. 7 травня; № 55. 8 травня; № 56. 12 травня.

256. Свидницький 1870в: Свидницький А. П. Желѣзный сундукъ. *Киевлянин*. 1870. № 11. 24 січня; № 12. 27 січня; № 13. 29 січня.

257. Свидницький 1872: Свидницький А. П. Злой духъ. (Народныя южно-русскыя повѣрья). *Киевлянин*. 1872. № 33. 16 березня.

258. Свидницький 1886: Люборадскû. Семейна хроника А. Патриченка Свидницкого. *Зоря*. 1886. №1–22.

259. Свидницький 1985а: Лист до В. С. Гнилосирова. Миргород, від 21.V.1862 р. / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 520–521.

260. Свидницький 1985б: Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 412–455.

261. Свидницький 1985в: Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. К: Наукова думка, 1985. 570 с.

262. Свидницький 1985г: Свидницький А. П. Лист до П. С. Єфименка. Чернігівщина, від VIII.1862 р. / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 522.

263. Свидницький 1985д: Свидницький А. П. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского) / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 456–512.

264. Свидницький 1985е: Свидницький А. П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 412–456.

265. Свидницький 1985є: Свидницький А. П. Остатки от времён доисторических / Анатолій Свидницький. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука ; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 513–517.

266. Свидницький 2006: Свидницький А. П. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / упоряд. Р. Мовчан, передм. В. О. Шевчук. Київ : А.С.К., 2006. 639 с.

267. Сесак 1996: Сесак І. В., Мітін Г. Д. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. Кам'янець-Подільський, 1996. Ч. І: Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. 152 с.

268. Сесак 1999: Сесак І. В. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. Ч. ІІ: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. 184 с.

269. Сиваченко 1962: Сиваченко М. Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. Київ, 1962. 416 с.

270. Сиваченко 1995: Сиваченко М. Є. Студії над гуморесками Степана Руданського (порівняльно-культурологічний аспект) / відп. ред. І. О. Дзеверін; упорядкування Г. М. Сиваченко; передмова П. М. Федченка. Київ : Наукова думка, 1995. 448 с.

271. Сиваченко 1974: Сиваченко М. Є. Новознайдені оповідання А. П. Свидницького і їх фольклорні джерела. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. Київ : Наукова думка, 1974. С.147–182.

272. Синявський 1925: Синявський О. Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови. *Україна*. 1925. Кн. 1–2. С. 100–114.

273. Сімович 1999: Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ЛДУ ім. І. Франка, 1999. 46 с.

274. Сімович 2005: Сімович В. І. Чи можна вже студіювати Шевченкову мову / Сімович Василь. *Праці у двох томах*. Т. 1: Мовознавство / упор. і передм. Людмили Ткач. Чернівці : Книги-XXI, 2005. С. 328–331.

275. Скрипник 1973: Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ, 1973. 280 с.

276. Соболевский 1892: Соболевський А. І. Очерки русской диалектологии. Санкт-Петербург, 1892. С. 3–61.

277. Сокіл 1999: Сокіл Б. М. Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї у XIX – поч. XX ст. : дис… канд. філол. наук : 10.02.01. Тернопіль, 1999. 177 с.

278. Сорочан 1912: Сорочан А. И. Описаніе говора с. Монастырскаго Подольской губерніи. *Известия отделения русского языка и словесности императорской АН*. Санкт-Петербург, 1912. Т. XVII. Кн. 4. С. 248–260.

279. Співомовки 1880: Співомовки / видав Н-й Г-ъ Волинський [О. Пчілка]. Київ : Тип. С. В. Кульженко, 1880. 72 с.

280. Срезневський 1854: Срезневский И.И. Записка о Словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым. *Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности*, 1854. Т. III. С. 204.

281. Ставицька 2005: Ставицька Л.О. Арґо, жарґон, сленґ: соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.

282. Станіславський 1926: Станіславський В. І. Недруковані твори А. П. Свидницького. *Науковий збірник за рік 1926* / за ред. акад. М. Грушевського. Київ : Державне видавництво України, 1926. Т. XXI. С.164–167.

283. Старих 2011: Старых О.В. Соматизмы как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III. Филология.* 2011. Вып. 2 (24). Москва. С. 80–85.

284. Статєєва 1997: Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.). Ужгород : Патент, 1997. 408 с.

285. Стаценко 1994: Стаценко Н. С. Етнографічне вивчення Поділля. *Поділля. Історико-етнографічне дослідження* / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. С. 13–31.

286. Тараненко 1996а: Тараненко О. О. Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка (післямова до “Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка). *Словарь української мови* : в 4-х т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка; НАН України; Ін-т укр. мови. Київ, 1996. Т. 1.

287. Тараненко 1996б: Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ–Кам’янець-Подільський, 1996. 171 с.

288. Телия 1996: Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996. 286 с.

289. Терещенко 1848: Терещенко А. В. Святки. Быт русского народа. Санкт-Петербург, 1848. Ч. VII. URL : http://www.rulit.me/books/byt-russkogo-naroda-svyatki-maslenica-chast-7-read-321870-4.html.

290. Тимошенко 1968: Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник). *Збірник праць XV наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1968. С. 133–162.

291. Тимошенко 1969: Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник). *Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1969. С. 104–114.

292. Тимошенко 1971: Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові,

дієприкметникові та числівникові форми). *Збір-ник праць XVIII наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1971. С. 195–206.

293. Тимошенко 1973: Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив). *Збірник праць XX наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1973. С. 162–174.

294. Тимошенко 1979: Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів). *Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1979. С. 115–130.

295. Тимошенко 1982: Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка. *Збірник праць XXIV наукової шевченківської конференції*. Київ : Наук. думка, 1982. С. 229–241.

296. Тимошенко 2013: Тимошенко П. Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. Київ : КММ, 2013. 224 с.

297. Тимченко 1908: Тимченко Є. К. Властивості говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського пов., Поділь-ської губ. (По записах Сергія Веселовського). *Записки Укр. наук. т-ва в Києві*. Київ, 1908. Кн. 1. С. 88–93.

298. Тимченко 1897: Тимченко Е. К. Русско-малороссийский словарь. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897–1899. Т. 1–2.

299. Трофімова 2014: Трофімова О.В.Фразеологія негативних емоцій в англійській та українській мовах : [монографія] (Лінгвокогнітивні та лінгвокультурологічні дослідження. Т. 1) Донецьк, 2014. 248 с.

300. Труди 1872–1877: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. П.Чубинским. Санкт-Петербург, 1872–1877. Т. I–VII.

301. Удовиченко 1984: Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1. А–М. 304 с; Т. 2. Н–Я. 384 с.

302. Ужченко 1998: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

303. Ужченко 2005: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ, 2005. 400 с.

304. Українські пісні 1974: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упорядкув., текстологічна інтерпретація і комент. О. І. Дея; автрибуція автографів і копій та передм. Л. А. Малаш, О. І. Дея. Київ : Наукова думка, 1974. 780 с.

305. Федоренко 1975: Федоренко Є. Пошуки Михайла Коцюбинського – стиліста. URL : http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1602.html.

306. Філь 1928: Філь Ю. До біографії А. Свидницького. *Записки історико-філологічного відділу* / за гол. ред. голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1928. Кн. XVIII. С. 241–253.

307. Франко 1886: Франко І. Я. Передмова до “Люборацьких”. *Зоря*. 1886. № 1. С. 5.

308. Франко 1901: Франко І. Я. Пісні Анатоля Свидницького. Літературно-науковий вістник. Т. XIV, 1901, кн. 4. С. 43–44.

309. Франко 1910а: Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури. До 1890 р. Написав Іван Франко. Львів, 1910. 444 с.

310. Франко 1910б: Франко І. Я. 60-ті роки на Україні. *Нарис історії українсько-руської літератури. До 1890 р.* Написав Іван Франко. Львів, 1910. С. 145–154.

311. Франко 1955: Франко І.Я. Александр Степанович Афанасьев-Чужбинський. Твори в 20-ти томах. Літературно-критичні статті / Іван Франко. Т. XVII. Київ, 1955. С. 470–471.

312. Франко 1980: Франко І. Я. До студій над Ст. Руданським / Іван Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : Наукова думка, 1976–1989. Т. 28. С. 219–221.

313. Франко 1980а: Франко І.Я. Студії над. Ст. Руданським. "Ні зле, ні добре" / Іван Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 28. С. 299–303.

314. Франко 1981: Франко І. Я. Із поеми Степана Руданського "Цар Соловей" / Іван Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : Наукова думка, 1976–1989. Т. 31. С. 413.

315. Франко 1983: Франко І. Я. Передмова до другого видання ["Іліади" Гомера в переспіві Степана Руданського] / Іван Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : Наукова думка, 1976–1989. Т. 39. С. 21.

316. Франко 1984: Франко І. Я. Українсько-руська (малоруська) література / Іван Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : Наукова думка, 1976–1989. Т. 41. С. 74–100.

317. Храм душі … : Храм душі М. Коцюбинського. https://lib.if.ua/exhib/1411375631.html

318. Хропко 1985: Хропко П. П. Анатолій Свидницький/ Свидницький А. П. *Роман. Оповідання. Нариси* / упор. і прим. Р. С. Міщука; вст. ст. П. П. Хропка. Київ : Наукова думка, 1985. С. 5–26.

319. Цеков 1983: Цеков Ю. І. Степан Руданський. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1983. 176 с.

320. Цертелєв 1819: Цертелев Н. А. Словарь малороссійскаго языка. *Опыт собрания старинных малороссийских песней*. Санкт-Петербург, 1819. 64 с.

321. Чапленко 1970: Чапленко В. К. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970. 448 с.

322. Черніговець 1886: Черниговець Я. До біографії А.П. Свидни-цького. *Зоря*. 1886. № 23. С. 398–399.

323. Шалак 1993: Шалак О. Українські народні пісні записані А. Димінським на Поділлі. *Подільська Старовина: зб. наук. пр.* Вінниця, 1993. С. 389–395.

324. Шалак 2009: Шалак. О. І. Фольклористична діяльність Андрія Димінського: монографія. Київ: Освіта України, 2009. 196 с.

325. Шахматов 1906: Шахматов А. А. Отчет о присуждении иремии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь. *Киевская старина*. 1906. Кн. VI. С. 191–230.

326. Шевелів 1929: Шевелів Б. До цензурної історії пісні Анатолія Свидницького “Горлиця”. *Україн*а. 1929. №9. С. 93–95.

327. Шевельов 2003: Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : Вид. дім „КМ Академія”, 2003. 160 с.

328. Шевченко 1996: Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова : Довідник. 2-ге вид., випр. і доп. / за ред. О. Д. Пономаріва. Київ : Либідь, 1996. 320 с.

329. Шевчук 2006: Шевчук В.О. Класик “розумного битопису”. Свидницький А. *Люборацькі. Оповідання. Нариси* та ст.; упоряд. Р. Мовчан. Київ : А.С.К., 2006. С. 5–46. (Б-ка укр. л-ри).

330. Шейковський 1860: Бытъ подолянъ издаваемый К. Шейковскимъ. Київ, 1860. Т. І. Вып. 1, 2. С. III–IV.

331. Шейковський 1861: Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А – З. Выпускъ первый: А – Б. Київ, 1861. 224 с. (Передмова С. V–X VII).

332. Школа 2007: Школа Г.М. Мовна творчість Трохима Зіньківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини XIX століття : дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2007. 172 с.

333. Шумада 1972: Шумада Н.С. Степан Руданський і фольклор Поділля. *Народні пісні в записах Степана Руданського*. Київ : Музична Україна, 1972. С. 5–19.

334. Юзвенко 1961: Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. Київ, 1961. 130 с.

335. Яцимирський 1915: Яцимирський Б.М. Описание говора Старой Ушицы Подольской губерніи. *Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской АН.* Петроградъ, 1915. Т. XCIV. № 4. 16 с.

336. Allan 2001: Allan K. Natural language semantics. Oxford: Blackwell Publishers, 2001. 525 p.

337. Baliński, Lipiński 1845: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym : w 3 t. Warszawa, 1845. T. 2. cz. 2. S. 547–1431.

338. Gołębiowski 1830: Gołębiowski L. Lud polski: Jego zwyczaje, zabobony. Warszawa, 1830. 325 s.

339. Kraszewski 1846: Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budźaku : Dziennik przejazdki w roku 1843 : w 3 t. Wilno, 1845. T. 1. 296 s.; T. 2. 299 s.; T. 3. 283 s.

340. Kremer 1870: Kremer A. Słowniczek prowincializmów podolskich, ułozony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863. Kraków : w drukarni Uniwers. Jagiellońskiego, 1870. 83 s.

341. Linde 1854–1859: Linde M. S. B. Słownik języka polskiego. Lwów, 1854–1859.

342. Marczyński 1820–1823: Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiey : w 3 t. Wawrzync Marczyński – Wilno, 1820. T. 1. 350 s.; 1822. T. 2. 302 s.; 1823. T. 3. 316 s.

343. Pauli 1839–1840: Pauli Z. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi: w 2 t. Lwów, 1839. T. 1. 177 s.; 1840. T. 2. 205 s.

344. Przezdziecki 1841: Przezdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów : w 2 t. Wilno, 1841. T. 1. 232 s.; T. 2. 157 s.

345. Sękowski 1820: Sękowski J. Dziennik podróży z Wilna przez Odesse do Sztamkulu. *Rozmaitości*. 1820. № 20. S. 78–80; № 21. S. 82–84.

346. Gižycki 1810: X. G. [Gižycki F. K.] Rys Ukrainy Zachodniey. Krzemieniec, 1810. 54 s.

347. Zaleski 1833: Zaleski W. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Lwów, 1833. 516 s.

Джерела і словники (скорочення):

АУМ – Атлас української мови: у 3-х т. Т. ІІ. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988.

ГІУ – Говірки історичної Уманщини та суміжних земель : монографія / Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко. Умань : РВЦ “Софія”, 2008. 259 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. : у 7-ми т. Київ : Наукова думка, 1982–2006.

КОП – Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. / з передмовою акад. А. М. Лободи; упорядкував Микола Левченко. Київ, 1928. Вип. 1/2. 601 с.

КСГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.

МПР – Драгоманов М. П. Малорускія народныя преданія и разсказы. Сводъ Михаила Драгоманова. Изданіе Юго-Западного Отдѣла императорского Русскаго Географическаго Общества. Київ, 1876. 436 с.

МСГГ – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

МСЗВГ – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика* / ред. кол. І.Г. Матвіяс (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1987. С.62–267.

МСЛГ – Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль : Видавництво «Джура», 2009. 108 с.

НРС – Нѣмецко-руский словаръ О. Партицького. Львів, 1867.

НРС – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Інститут українства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). 288 с.

ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2а. Рефлексы *е. Москва : Наука, 1990. 176 с.

ОСБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.

РЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Опрацював Ярослав Рудницький : у 2-х т. Вінніпеґ : УВАН, 1962–1972.

РМС – Чопей Л. Русько-мадярский словарь. Будапешт, 1883. 488 с.

РМСТ – Тимченко Е. К. Русско-малороссийский словарь Т. 1–2. Київ : Типография Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897–1899.

СГГБ – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). 224 с.

СГНН – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : в 4-х т. Запоріжжя, 1992.

СДУГО – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славістів. Одеса : Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1958. 78 с.

СЖ – Малоруско-нїмецкий словар : у 2 т. / Євгений Желеховський та Софрон Недїльський. Львів, 1886. Т. 1: А-О / уложив: Євгений

Желеховський. 1886. VIII + С. 1–590 + 10 с.; Т. 2: П-Я / уложили: Євгений Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886. 632 с.

СЗПГ – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. А–Н. 354 с.; Т. 2. О–Я. 458 с.

СЛ – Опытъ русско-украинскаго словаря. Составилъ Михаилъ Левченко. Київ, 1874.

СМІЗ – Закревський М. В. Старосвѣтскій бандуриста: [Словарь Малороссійскихъ идіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ съ русскими]. Москва : Въ университетской типографіи, 1861. Кн. 3. С. 247–628.

СМНА – Афанасьєв-Чужбинський А. Словарь малорусскаго нарѣчія, составленный А. Афанасьевымъ-Чужбинским. *Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, 1855. Т. IV. С. 1–176.

СПГ – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок. Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. 116 с.

СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.

ССП – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття східнополіських і суміжних говірок. Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. 184 с.

ССПод – Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.

СУіС – Словарь Російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманецъ і А. Спілка. Додадок до “Зорі” 1893 року. Берлін, 1924.

СУМ – Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.

СУМБГ – Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко] : у 4-х т. Київ, 1907–1909.

СУМФП – Піскунов Ф. М. Словниця української (або югової-руської) мови. Одеса, 1873. 152 с.

СУМЯ – Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав : Вид-во “Слово”, 1920. Т. І: А–К. 410 с.

СУССГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.

СШ – Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А – З. Выпускъ первый: А – Б. Київ, 1861.

ТРГТ – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. П.Чубинским. СПб., 1872–1877. Т. I–VII.

УМЕ – Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

ФСУМ Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.

ФІС – Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл.: Коваленко Б.О., Коваленко Н.Д. Кам’янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 364 с.

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV: пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 2-е изд., стер. Москва : Прогресс, 1986–1987.

Інші скорочення

відм. – відмінок

дав. – давальний (відмінок)

див. – дивись

жін. р. – жіночий рід

знах. – знахідний (відмінок)

ін. – інший

кл. – кличний (відмінок)

місц. – місцевий (відмінок)

множ. – множина

н. п. – населений пункт

наз. – називний (відмінок)

обл. – область

одн. – однина

орудн. – орудний (відмінок)

ос. – особа

род. – родовий (відмінок)

с. – село

середн. р. – середній рід

чол. р. – чоловічий рід

Архівні матеріали

Свидницький А.П.:

Люборацькі. Список невідомою рукою. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 3, № 3663.

На похоронах; Пачковози; Кому горе, горе, а чоловіку … (Хоч з мосту та в воду). Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту

літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 97, № 2 (переклад російських оповідань).

Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. Рукопис. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. Фонд I, № 5046.

Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмреш. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1285–86.

Недоколисана. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1287.

Іван Доробало. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд І. Рудченка, №1288.

Руданський С. В.:

Народные малороссийские песни. Пісні смутнії, веселії. Т. І. Збірка народних пісень. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 1.

Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии. Пісні козацькії, рекрутськії, весільнії, великоднії і так собі. Т. ІІ. Збірка народних пісень. Каменец-Подольск, 1852. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 2.

Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль 1859–1860. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 3.

Копа пісень. Списав Степан Руданський. Ялта 1862 р. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 4.

Цар-Соловей (казка). Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 10.

Старочеські співи з краледвірського рукопису та других. Збірка перекладів. Автограф чорновий. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 11.

Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 13.

Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859. Збірка поезій. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 14.

Не знаєш ти горя… Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 24.

Коцюбинський М. М.:

Відділ рукописів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського:

р-1 – Андрій Соловійко або вченіе свит, а невченіе тьма,

р-2 – 21 грудня, на введеніє,

р-3 – Дядько та тітка,

р-14 – Шевченкова могила,

р-17 – Ялинка,

р-18 – Харитя,

р-41 – Невідомий,

р-43 – Дорогою ціною (частина перша),

р-44 – Дорогою ціною,

р-55 – Хмари,

р-56 – Утома (чорновий варіант),

р-56 – Утома,

р-58 – Павутиння,

р-63 – Сон,

р-69 – Він іде,

р-76 – Іван Франко,

р-80 – Intermezzo,

р-85 – Fata morgana (частина перша),

р-86 – Fata morgana (частина друга),

р-159 – Що записано в книгу життя,

р-161 – Тіні забутих предків,

р-190 – Сон,

р-191 – Лист (чорновий варіант),

р-192 – Лист,

р-194 – Великдень,

р-196 – Подарунок на іменини (чорновий варіант),

р-197 – Подарунок на іменини,

р-198 – Коні не винні (чорновий варіант),

р-199 – Коні не винні,

р-201 – Хвала життю

р-202 – На острові,

р-203 – На острові (варіант одного з розділів),

Абрамов: Абрамов І.С. К вопросу об этнографических трудах Степана Руданского (По вопросу вновь найденого сборника С. Руданского “Копа пісень” 1862. Автограф. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд. 63, № 9.